

83.3

Ж 82

Тұрсын ЖҰРТБАЙ

“Күйесін,
жүрек...
Сүйесін.

Абай
“Жан
бостандығы...”
немесе
рухани
тәуелсіздік

Тұрсын ЖҰРТБАЙ

83.23.03)1-8(100)4
и 82
и

“КҮЙЕСІҢ, ЖҮРЕК... СҮЙЕСІҢ!..”

(Абай: “Жан бостандығы...”

немесе

рухани тәуелсіздік)

АЛМАТЫ “САНАТ” 2001

ББК 84 (Каз) 7-44
Ж 82

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ
ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛЫП ОТЫР

Жұртбай Т.

Ж 82 Күйесің, жүрек... сүйесің. — Алматы: “Санат”,
2001. — 408 бет.

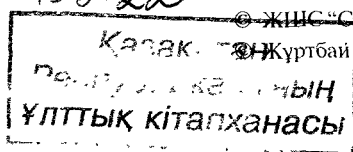
ISBN 5-7090-0115-5

Абайды тану мәселесі ұлтымыздың рухани өміріндегі
толастамайтын мәдени саясаттың мүдделі және күре тамырлы
бағыты болғандықтан да бұл кітаптың маңызы зор

Ж 460202400-08 1-2001
416(05)-01

ББК 84 (Каз) 7-44

ISBN 5-7090-0115-5

© ЖІНС “Санат” баспасы, 2001
Жұртбай Тұрсын, 2001

“ҚАЙҒЫ ШЫҒАР ІЛІМНЕН...”

Ой қайрағы

Жарық дүниеге, Абайдың пайымдауынша айтсақ, “кейіс дүниеге” келген адамның түбінде жалғанның жалғандығына бір көзі жететіні анық. “Жылап туып, кейіп өлгенше” маңдайыңа жазылғанды басыңнан кешіріп барып, “әурешілікті көре-көре” тіршілік етесің. Қуаныш-ренішін, жұбаныш-жалғандығын, рахат-азабын сезініп, өкініш-үмітпен өміріңді өткізесің. Түптеп келгенде, мәселе онда емес, мәселе: ғұмырыңның қиюы қалай келсе, соған ыңғайланып өзіңше қам-қаракет жасауыңда. “Алыстың, жұлыстың, айтыстың, тартыстың” (Абай). Бәрі де көрген түстей боп кейін қалды. Енді өкін мейлі, өкінбе мейлі, бәрібір қайыра қалпына келмейді. Енді ақылыңа азық боларлық жалғыз-ақ жол бар, ол — сол “кейіс дүниеден” мағына іздеу.

Бұл нағып көсемсіп кетті дей қормеңіз. Мен Абайдың көңіл күйінің құлақ бұрауымен сөзімді үндестіріп отырмын. Абайдың сөзінің астарын ұғу үшін ең алдымен сол Абайдың жандүниесіндегі запыранды, сезімнің буырқасынын өз жүрегіңнен өткізе білуің керек. Жетеміз жетер, не жетпес, тіпті ол біздің мақсатымыз да емес. Мұрат — Абайды түсіну. Сондықтан да Сіз өзіңізге өзіңіз:

“Жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық, қылып жүрген ісіміздің баянсызып, байлаусызып көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз?” — деп Абай қойған сұрақты қойыңыз.

Және сол ұлы Абай:

Қайғылы қартаң біздей шал,
Қарай берсең қайда жоқ?
Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ,—

деп мына жалғаннан соншама неге түңіліп кетті?

“Жүрегін қырық жамау еткен” тіршіліктің мұқтаждығы ма, жоқ “етек бастылықты көп көргендігінен” бе? “Жүрегім, ойбай, соқпа енді” деп күйінуінің сыры не?

Күйінсе — Абай күйінді, ал сенің соған нең күйіп кетті — дерсіз Оның мәнісі: XIX ғасырда орыс қоғамын еркін ойымен,

тентек мінезімен тітіркенткен П.Я.Чаадаевтің: “Мен өз отанымның басына әңгір таяқ орнатуға дайынмын, оны түңілдіруге де дайынмын, тіпті қорлауға да дайынмын, тек оны алдай көрмесем екен деп жанталасам” — деген сөзінің астарында жатыр. Дәл осы “жасынан түсін билеп, сыр бермеген” — Чаадаевті “Евгений Онегин” романының әдеби кейіпкері етіп алғандағы Пушкиннің ойын Абай терең түсініп, шерлі серіні жанына жақын санаған. Жоғарыдағы: “Есер, есірік болмасаң, тіршіліктен пайда жоқ” — деуінің бір жаңғырығы осы Чаадаевтің тағдырымен сабақтасады. Онегин образы арқылы Абай Чаадаевті сүйген. Оны сүйіндіріп отырған қасиеті — ыстық отанышылдығы, турашыл, жанып-күйген мінезі. Сондықтан да Абайды да жаның күймей, ысынып-суынып отырмай, онымен бірге назаланбай “суық ақылмен” оқу мүмкін емес.

Себебі: Абай да “жүрегіне кір жасырмаған” ақын.

Ашығын айтайық, егерде ертеңгі күнімізді қайтын өткізетініңізді білсеңіз, не қалай өтері “пайғамбардың хатына жазылғандай” анық болса, онда құдай тілеуіңізді берсін, өтінемін, қоз отыңызды бұдан әрі қарықтырмай, оқуды осы арадан үзіп тастаңыз. Болашағыңызды біліп тұрып, оған бүгін талдау жасау:

“Елім туралы сөз қозғағанда мен сіздердің жүректеріңізге тілімнің тікенін қадауға мәжбүр болдым: бірақ та мен тек қана шындықты айттым, алайда соның өзі толық шындық емес болатын”, — деп орыстың ерекше ойшылы П.Я.Чаадаев айтқандай, өзіңіздің жаныңызды көру үшін өз тәніңізді өзіңіз мүшелеумен бірдей.

Ал, Абай шындық үшін ешкімді де аямайтын өте қатал сыншы.

Тәңірім ондай азаптың бетін аулақ қылсын сізден. Тек іздегеніңізді таппасаңыз, мұратыңызға жетпесеңіз, жалғаннан жалықсаңыз, мәңгіліктің де, бақилықтың да баянсыздығына көзіңіз жетіп, көңіліңіз сенсе ғана іштегі шеріңіз еріп, ойыңызға өт құйылса ғана Абайдың “іші толған у мен дерт” жан дүниесін түсіну сапарына аттаныңыз. Ол Сіздің өзіңіздің таным сапарыңыз болады.

Абай арқылы өзіңізді танысаңыз — мұратқа жеткеніңіз.

Өйткені: **“Еркін ой дегеніміздің өзі ойлау жүйесінің бір түрі болып табылады. Еркіндігіңнің шегі бар деп немесе шетсіз-шексіз әлем деп ойлайсың ба, бәрібір, әйтеуір, түйсігіңді қозғалысқа келтіретін бір себептің бар екенін мойындайсың: сондықтанда сен мұны бостандықтың басы деп емес, шарттылықтың бастамасы деп қарауың керек”, — деп**

Спиноза айтқандай, бұл да өзіңіздің ойлау жүйеңізді сынайтын бір себеп деп қараңыз.

Біз ешкімнің санасына салмақ салмаймыз. Пікірімізді мойындауды міндет те етпейміз. Дұрыс-бұрыс, ақиқат-жалған, бұрын айтты, кейін айтты демейміз. Керісінше салыстырмайтын нәрсені салыстырамыз. Түзу жолмен әркім жүреді. Жүрсін. Біз ілгері аттау үшін теріс бағытты таңдалық. Өйткені, Жер — Жұмыр, Жалған — Жалғыз, Шындық — біреу. Бетінді құбылаға беріп жүрсең де, не тура соған теріс бағытпен жүрсең де — Меккеге барасың. Басқа барар жерің жоқ. “Дүние шыр айналып қазығын табады” дегеннің мағынасы сол. Әрине, біздің жолымыз — таным жолы болуы керек. Танымға таптаурын із жараспайды. Әлеуметтік зерттеу, даналардың ойын жарыстыру әдебиет таңда келмесе кеткен тәсіл дегенді естіп жүрміз. Бірақ ол әдісті қай қазақ жазушысы пайдаланды? Ешкім. Ендеше бізде де бір із қалуы керек қой. Ол да таным жолы емес пе! Тарихи ойлау жүйесінің тамыршысы В.О.Ключевский: “Адамның ығына жсығылмайтын кісілердің екі түрі бар: 1) **Өзгенің сөзіңе өзіңің пікіріңің табатындар.** 2) **Өзіңің сөзінде өзгенің пікірің қайталап алатындар**” — деп ой еңбегімен айналысатындарды екіге бөлген екен.

Тура осы сөзді оқыңыздар да бізді қоз алдыңызға келтіріңіздер. Жатқа да, жақынға да жек көрінішті көрінейін деген ниет жоқ. Бірақ Абайды өзгелермен салыстыра, жарыстыра отырып, оның танымының өзгеше қырын таныстырғым келеді. Таптауырыннан бас тарттық. Оның үстіне заманымыз да соған мүлкіндік беріп тұр. Кім біледі... Ендеше, Сіз бен бізге өзгелер таныған Абайдың керегі жоқ, өзіміз тапқан Абайымыз қымбат.

Сонымен қалған өмірді қайтіп өткіземіз?

Қайтіп өткіземіз?

Бұл сауалды Сіздерге қою арқылы өздеріңізбен де сырласқалы отырмын. Себебі: дәл осы басылымның оқырмандарының ішінде ақыл тоқтатпаған бойжеткен мен бозбала жоқ. Және барлықтарыңыз да сөздің астарын, оидың емеуірін түсінетін зиялы қауымнансыздар. Ендеше еркін пікірлесудің айып-шамы болмас және мұны жазушының әдеби тәсілі деп түсініңіздер. Қызына жазған хаты арқылы бүкіл Индияның саяси-әлеуметтік, даму тарихын баяндап берген қайраткердің бар екенін еске алсақ та жеткілікті ғой. Ал, Абайдың жандүниесіне бойлап кіру үшін Сіздерді ортақтастыруға тырысуымның мәні — адассақ бірге адасайық. Өйткені: “Дүниеде жалғыз қалған адам — адамның олгені. Қанашыл-

дықтың бәрі — соның басында” — деп Абай айтқандай жалғыздықтан бой тартқым келіп отыр. Сіздерді көз алдыма елестете отырып П.Я.Чаадаевтің: “Еркін ойлы адамдар Францияда қайтеді? Ойын ашық айтады. Англияда ше? Оны тәжірибе арқылы сынап көреді. Германияда ше? Оны бойына сіңіреді. Ал бізде не істейді дейсіздер ме? Тіс жармайды: мұның себебін білесіздер ме?” — деген пікіріне сүйеніп, әңгіме өрбітейін.

Сонымен, біздің әлі бір нәрседен үмітіміз бар. Ақылымыз суып, жүрегіміздің от қызуы басылып, тіршіліктен алар дәмелі сыбағамыз таусылып үлгерген жоқ. Бұл, әрине, сөзімізге жан бітіреді. Біз — беріліп қайғырмайтын, түбегейлеп түңілмейтін, құр қиялға ермейтін; адамдарды — күнім түсетін және күнім түспейтін; дүниені — қажетті, қажетсіз; кәсіпті — керегіме жарайды, жарамайды деп тіршілікке тұтыну тұрғысынан қарайтын, тіршілігімізді таным арқылы танудан гөрі тұрмыс тәжірибесіне бейімдейтін замана ұрпақтарымыз. Сондықтан Абайдың дүниеден түңілуі бізге түсініксіз.

Бірақ: “Барлық неміс ақындарының ішінен мен тек Гетеге ғана қарыздармын: ол менің мұқым ықылас-ниетімді өзіне аударып алды да, кейде түңілдірді, кейде жұбатып шабыттандырды, кейде өзінің соңынан ертіп әкетеді, кейде тура өзімен пікір таластыруға шақырады”, — деп Нобель сыйлығының иесі Герман Гессе айтқандай, осы бізді қазақ ретінде түңілдіретін, қуат беретін, немесе шапалақпен тартып жіберетін Абайдан басқа кіміміз бар?

Ендеше, есептен есесін жібермейтін ептілердің дәуірінің төлі емесіз бе, біз мұны Зерде мен Зейіннің “ойыны” деп қарайық. Абай: “Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда” — деп неге түңіледі? Бұрынғы, Кешегі, Бүгінгі дүниені салыстырайық та Абайдың бетін бері қаратуға тырысайық. Табатын пайдамыз — Шындық болсын. Таным Шындығы. Біз ара ағайын ретінде үшінші жақтан сөйлейік. Және жас мөлшеріміз алпыс төрттің бер жағында, қырықтың ар жағында деп шамалайық. Себебі тіршіліктің көкпарынан қайтпаған, дүние додасында жүрген жас қайраттың бетінен қақпайық. Онсыз да үміті көлеңкелене бастаған, жалғанның жазығынан өтіп жарына тақаған жандардың үрейін алмайық. Көңілдеріне де келмесін, ондай күн бізді де күтін тұрғаны хақ.

Бұған келістік делік. Ал, жалғанның жалғандығы туралы, яғни, Абайдың түңіліп өтуінің себебін ашатын әңгімені неден бастаймыз? Дүниенің баянсыздығынан ба? Жоқ, бұған көз

жеткізу үшін адам қалған қызықтың бәрінен жалығып үлгеруі керек қой. Адамның қызығы бала емес пе? Бала адамды жарық дүниемен жалғап тұрған тамыр. Тамырды ерте кеспейік. Және Абай бала тәрбиесін — ел тәрбиесі деп қараған. Оған жету үшін де біраз жол қажет. О, таптық! Бала мен Дананың жанын бірдей арбайтын Билік бар емес пе! Абайдың өзі де: “Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық” — дегенде сол билікті мегзеп отыр ғой.

Абайды — Абай еткен де, Ұлылардың ойына тамыздық болатын да сол билік емес пе. Дананың өз заманына деген көзқарасын анықтайтын тез — өзі өмір сүрген қоғамы. Жартылыс тану ғылымын кім білсін, ал қоғамдық сана іліміндегі ұлылардың ұлылығын өз дәуірі туғызады. В.О.Ключевскийдің: “Егер мен Петр I мен Екатерина II арасындағы екі дәуірдің табанды түрде дайындауының нәтижесінде Пушкиннің ақындық таланты дүниеге келді десем — асырып айтқандыққа жатпайды. Біздің тарихымыздың бүкіл бір ғасыры орыс көркем ойының осындай данасын өмірге әкелу үшін орыс өмірін мәпелеп-ақ бақты” — деуі сондықтан. Ал, Абайды тудыру үшін қазақ халқы Абайға дейінгі барлық тағдырын тарих таразысына салды. Абайды өзінің “соқтықпалы соқпақсыз” заманы тудырды. Заманының тізгіні Билікте болды.

Биліктің тізгіні қолына бір тимеген адам Өмірден қалай жалыға қойсын. Сенбесеңіз, иманыңызды аузыңызға алып тұрып, Ақ Орданың ішіне кіріп, төріне шыққым келмейді немесе шыққым келмеп еді деңізші! Пиғылыңыздың соғуы — соққан, ниетіңіз болған, тоқтатса Ақылыңыз тоқтатты. Ал Абайға ақылы тоқтау айта алмаған. Себебі:

*Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазақта кара сөзге дес бермедім! —*

деп тегін айтып отырған жоқ және “Өзім деген қазақтың бәрін көрген”.

Кезінде “екі тізгін, бір шылбырды” қатар ұстаған. Бірақ Биліктің де мағынасыздығына көзі жеткен соң, жерініп шыға келген. Жүрегі запы болған Абай үшін билік: ақылы — албырт, жүрегі — шайлықпаған, қайратты, күшті кезінде аңдамай уыстап алған шоқ, “емдеусіз дерттің” бірі болды. Сондықтан да: “Ел бағу? Жоқ. Елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албырттықтан көңілі басылмаған жасар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!” — деп әрепез

болып, бетін басады. Құдай бізді де ондай дерттен сақтасын дейік. “Бағусыз дертке ұшырап” неміз бар?!

Шындығында да біз Ұлы Биліктің дәмін татқамыз жоқ, соның өзі де жақсы-ау. Абайдың айтуынша Билік пен Байлық құмарыңды — құнығуға айналдырып, құныққанның үстіне құнықтыра беретін апын сияқты пәле көрінеді. Баға — анау, жалақы — мынау, бізге енді сол байлығы құрғыр да қонбас, білем. Сырымды сезіп, барымды біліп қалады дейтін түгіміз жоқ. Ендеше ниет — таза, сезім — ақ. Абайша айтқанда, “пиғылымыз қалыс”. Дүниеде бір шындықтың бар екеніне “иланып сенеміз” (Абай).

Жә, бәрі дұрыс, бірақ осыншама азапты өз басымызға сатып алудың мақсаты не? Не үшін? Бізсіз де Абайды жұрт біледі және одан асырын ештеңе айта алмайсың. Абай сияқты біздің миқабымыз — Ақылдың қоры емес. Иә, дәл осылай бірімізді-біріміз қайрап біраз уақыт қаржасуға болар еді. Бірақ... бұл түңілу де, шүйлігу де емес. Сіздерді Абайдың “құлақ күйіне” түсіру, сәл де болса үйреншікті қалыпта ойлап тақыстанып қалған түсінігімізді “жібіту” еді.

Біз үшін Биліктің Әлеуметтік астары және бар. Өйткені Билік тәуелділік пен тәуелсіздікті тудырады. Ол бір адамның екінші адамға, бір ұлттың екінші ұлтқа деген қарым-қатынасынан туып жатыр ма, бәрі бір. Еркіндікті сүйіп, ең даланы кезген қазақ ұлты, әрбір қазақ үшін рухани тәуелсіздіктің құны — өмір мен өлім арасындағы айырмашылықпен нара-нар өлшенеді. Осы соңғы 250 жыл ішінде тәуелсіздіктің осы бір түрі қазақ ұлтының жанын жегідей жеп, іштен кеміріп бітті. Өмірі түрме тұрғызып көрмеген ұлт үшін рухани тәуелділік оның рухын жансебіл күйге ұшыратты. Соның бірі және рухани тәуелділікті қатты сезінген тұлға — Абай. Дәл осы айтылған көңіл күйі мен философиялық ойлар Абайдың жанын жеген, жүрегін шымығыған жайлар. П.Я.Чаадаевтың: “Құлдыққа құлдық ұрған ұлт — қасіретті ұлт. Ол халық құл болу үшін жаратылған” деген пікірінің қазақ еліне қаратылмағаны және оның тарихи шындыққа жатпайтыны аян. Бірақ тәуелділік психологиясы ұлтымыздың бойына сіңбеді деп ешкім де жалған намыс ете қоймас. Мұны Абай да жанға батыра айтқан. Мүмкін біздің әдейі еліктіре баяндаған сөзіміздің желісін шыжымдап отырып аңғармай қалуыңыз ықтимал. Онда қайтадан бір саралаңызшы. Өмірдің мәні, Мәңгілік Ұғым, Мықты Билік, Ұлттық Мақтаныш, Ұлттық Сана, Таза Пиғыл, Әділ Заң, Толық Адам, Жан Бостандығы, Рухани Тәуелсіздік, Тәуелсіз Ой, Қайырымды Байлық, Ел Тәрбиесі іспетті ұғымдардың

елесін байқарсыз. Және сол ұғымдарды біз Абайдың түсінігімен жүлгелей жаздық. Тек сөз бен сөйлем басқа, ой мен пікір Абайдың өзінікі. Ал, Абайдың ойы тұңғыық. Оның әр сөзіне арнайы зерттеу жазса да асылық етпейді.

Өйткені, ол біздің Ұлтымыздың Дүниеге атын таратқан қайталанбайтын Данамыз. Біз сол Абай арқылы Әлем халқының алдында өзіміздің Ұлт ретінде өмір сүруге қақымыз бар екендігін дәлелдедік. Рабиндранат Тагордың:

“Әр халық өзінің тағдыр-тауқыметін әлем алдында айта алатын болуы керек. Егер ол халық төрткүл дүние үшін рухани ештеңе бере алмаса, онда мұны ұлттық қасіретті қылмыс деп бағалау қажет, бұл өлімнен де сорақы жай және оны исі адамзат ешқашанда кешірмейді. Әр ұлт өзінің ең асыл қасиеттерін адамзатқа ортақ қазынаға айналдыруы тиіс... Өзінің ғана жеке мүддесін жеңіп, оны сыртқа шығару арқылы бұл халық өзінің рухани мәдениетінің салтанатына бүкіл адамзатты шақыра алады”, — деп жазғаны дүние жүзіне кеңінен тарап кетіп еді.

Біз мұндай әлемдік Сананың салтанатына Абай арқылы қатысып отырмыз. Яғни, қазақ ұлтының дүние жүзілік Парасат майданына шығарған ұлы Тұлғасы — Абай. Өзгелерге таныту арқылы өз мәдениетіміздің үлгісін өзгелерге ұсынамыз. Сол Абайдың асыл ойын өзге түгіл өзіміз терең түсіне алдық деп айта аламыз ба? Әлі де Абайды бір жақты, қасаң тартқан қағидалар арқылы танып келеміз. Ондай жеңіл-желпі тәсілге Абай көне қоймайды. Тек қана “толық адам” деген ұғымның өзін таратып беру үшін Шығыс пен Батыс философтарының барлық еңбектерін қатарып шығып барып ой түюге тура келеді. Абайды түсініп оқу үшін сыдыра көз жүгірту не жалаң жаттап алу жеткіліксіз, оның “жүрегінің түбіне терең бойлау” шарт.

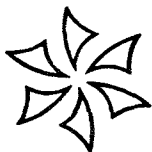
Абай — ұлттық ар-ожданмыз. Әрбір қазақтың жүрегінде өзінің Абайының бейнесі сақталуы тиіс. Сондықтан да Сізді білмеймін, өз басым — кәсібім — “ой сауып”, “сөз қуу” болған-дықтан да, дүние ойшылдарының ойы мен пікірлерінің Абайдың ойымен тоғысып жатқан тұстарын көшіріп алып, екеуін қатар қойып салыстыруды біраз жылдан бері машық етіп ем. Салыстырмайтын нәрсені салыстырамыз дегеннің астарындағы емеурін осы еді. Мүмкін бұл пікірді қабылдас-сыздар. Бірақ тентек ойшыл П.Я.Чаадаевтің: “Сіз идеяның өкілі ретіндегі уәкілдіктен дәметесіз бе: оданша өзіңізге тол идея тауып алуға тырысыңыз, бөрінен дұрысы сол”, деген пікірін сізге де қарата айтамыз. Ал біздің идеямыз — рухани тәуелсіздік. Сол үшін әр ойшылдың пікірін еркiмiзше

пайдаландық, әрі еркін қолдандық. Кейде сенің түсіндіруіңнен гөрі дәл айтылған дананың пікірі әлдеқайда тиімдірек және жеке талдауды сол саланың мамандарына қалдырдық. Сондай-ақ Абайдың көзқарастары кейде жаңсақ түсіндіріліп келеді. Соның бірі — рухани тәуелсіздік, жан бостандығы, бодандық деген ұғымдар. Міне, осы бағытта ой сабақтасақ деп едік. Абайдың өзі:

“Кімде-кім ішінен керекті сөз тапса — жазып алсын, я оқысын; керегі жоқ десе — өз сөзім өзімдікі” демей ме?

Сол сияқты, сөз — бізден, зейін — сіздерден.

Сонымен, Абайды: “Мен өзім тірі болсам да анық тірі емеспін” — деп айтуға мәжбүр еткен қандай жағдай?

Бірінші бөлім

*“Күйесің,
жүрек,
күйесің...”*

1. “ТҮЗЕТПЕК ЕДІМ ЗАМАНДЫ...”

(Абай және отарлау саясаты)

I

Адамзаттың ақыл-ойының даму тарихы туралы сөз қозғалғанда, мына біз, қазақ ұлтының перзенттері, жат жұрттардың алдына даналықтың үлгісі ретінде неге Абайды мақтанышпен атаймыз?

Әлем толық танып болмаған, олардың жүрегіне жетіп, санасына сіңбеген, оның үстіне мүлдем өзге ойлау жүйесі мен өмір сүру құбылысына ие тұлғаны дүниеауылдық даналармен қатар қоюымызға, тіпті кей тұста оған ешкімді теңгермеуімізге қақымыз бар ма?

Ар-ұятымызды, ұлттық намысымызды, ой-парасатымызды кепілдікке бере отырып, ашығын айтайық: еш алансыз сеніммен “Бар” деп мәлімдей аламыз. Өйткені, Абай — қазақ халқының ар-ожданы, ұлттық мақтанышы және намысы. Ол тек қана қазақ елінің тегін тектегенде ғана қасиеті артатын ұлы тұлға емес, қадым заманынан бері көшпенділер мәдениетінің барлық болмысын бойына сіңірген жиынтық қасиет. Абай қазақ ұлтының ұлт боп өмір сүргендігінің және ұлт ретінде өмір сүруге хұқы барлығының кепілі. Себебі, дүние жүзілік ауқымға сай қазақтың ұлттық санасын оятқан және оны қалыптастырған адам — Абай. Өзге де дара тұлғалар қазақ жерінде өмір сүрді. Алайда соның барлығы тұтаса келіп Абайды толықтырады.

Бұл — шындық. Себебі...

Абай өз заманына дейінгі дала данышпандарының даналық мәйегін меңгерген, бүкіл көшпелілер дүниетанымын, рухани болмысын, парасатын, көркем ойының мүмкіндігін танытқан, сол арқылы адамзат санасының дамуына үлес қосқан дара дана. Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов туралы: “Мұхтар Әуезов — бүкіл түркі халқының әлемдік мәдениетке қосқан ұлы үлесі” — деп пікір білдірген Шыңғыс Айтматовтың бұл сөзін сәл өзгертіп: “Абай — мұқым көшпелілер мәдениетінің әлемдік рухани қазынаға қосқан ұлы үлесі” — деп айтуға болады. Өйткені, Абайдың өмірі мен шығармасы — көшпелі өмір мен отырықшы өмірдің арасындағы тіршіліктің, танымның,

мәдениеттің, салт-сананың, рухани өмірдің, заң мен дәстүрдің, билік пен қоғамдық қайшылықтың, тұрмыстың, көзқарастың алмағайып арбасқан тұсының толық көрінісі болып табылады.

Шығармаларындағы ұлы тоғыс пен толғаныстарды былай қойғанда, оның жеке өмірінің өзі ірі-ірі рухани және дүниеауи трагедияларға толы болды.

Ол ескі көшпенді өмір мен жаңа қоғамдық қатынастардың қақтығысып “бір заманды екінші заман илемек болып” жатқан тұста өмір сүргендіктен де — бүкіл болмыс-бітімі мен ойлау жүйесі “дәстүрлі қазақ пен дәстүрлі ақындардан” мүлдем бөлекше тұрды. Абай өзінің тіршіліктегі қаракеті арқылы еркін елінің ен жайлаудан айрылып, ұлы отарлық бұғауға түсіп, көшпелі өмірдің бодандықта булығыатынына көзі анық жетті. Әсіресе, ұлтының “Жан бостандығының түншыққаны” оған қатты батты.

Абай көшпелі заманның соңғы, жаңа низамның алғашқы Ұлы тұлғасы болды. Сондықтан да оның шығармаларындағы жан күйзелісі қазақ халқының қасіреті мен рухани дүниесінің айнасына айналды. Көшпелі қоғамның ұлы катарсисі түсында ұлы ақын өмірге келді. Абай өзінің “заманды заман билеп” жатқан тұстағы арпалысты сезімін ақылына суарып, өткен мен жаңаның арасындағы құбылыстарды тең байқап, оны өлеңіне өзек етті. Абайдың өлеңдеріндегі Ұлы күйзелісінің, “жүрегінің басына у мен дерттің толуының” және:

*Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың —*

деуінің запыранды қыжылы осында.

Ол өз ұлты басынан кешіп отырған екі өмірдің де Уы мен Балын қанып ішті. “Ішім толған у мен дерт, сыртым дүрдей” — деуінің өзі сондықтан. Абайдың “жүрегін ашып көрген адамның жанынан шошуы да” тарихи заңдылық. Өйткені:

“Ұлы тұлғалардың өмірдегі қаракеті — халық өмірінің көзге түсер талмалы тұсына дөп келді. Ұлы тұлғалар көзге көрінбейтін жұмбақ құбылыс арқылы төңірегімен тіл табыса отырып, көпшіліктің ұсақ-түйек, быт-шыты шыққан мүддесі мен мұратының басын қосып, өзінің жеке толғанысы арқылы оны ұлы мақсат пен күреске жұмылдырады; сөйте отырып, сол қоғамның бойына жиған қуат-күші мен мүмкіндігін ашады да оның бұдан әрі қарайғы даму жолын көрсетіп береді. Мұндай ұлы қайраткерлік — халықтық сананың даму көрсеткіші әрі олардың тағдырының қай

бағытта даму керектігінің құбылнамасы болып табылады. Сол тұлғаның келбетінен біз, айнаға қарағандағы өз сұқпытымызды көреміз, сол бейненің жанар оты арқылы өзіміздің жүрегімізге үңілеміз, сонда олар бізге — өзімізді-өзімізге түсіндіріп береді. Ұлылардың құлпытасының қасиеттілігі сонда, олар халықтың ұлттық санасына үнемі жан бітіріп отырады”.

Ұлы Пушкин қақында айтылған В.О.Ключевскийдің бұл сөзін Абайға қарата қолдануға да болады. Ол өзінің туындылары арқылы қазақ ұлтының “бас-басына би болған... өңкей кикым” мүдделерінің басын қосып, ұлттық тұтас мақсатқа айналдырды. Сол арқылы жол көрсетті. Әрқайсымыздың “жүрегімізге үңіліп”, “калың елім, қазағым, кайран жұртым” деп, “бірінді қазақ — бірін дос, көрмесең істің бәрі бос” — деп рухымызды тұтастырып, мүддемізді біріктіріп кетті. Абайдың қазақ халқының алдындағы ұлы кайраткерлігінің бір сарасы осы.

Жалпы, Абайды толық түсіну үшін оның өскен ортасын және сол тұстағы бодандық пен толықтай басыбайлы отаршылдыққа бет алған қазақ елінің басынан кешкен заманы мен тұйыққа тірелген тағдырын жан-жақты әрі тереңдеп саралау қажет. Себебі, “желмен бірге желдей ескен” еркін тіршілікке отаршыл темір бұғау түсті. Ғасырлардан бері кең даланы емен жайлап, қаздай тізіліп, қозғалуын тоқтатпаған Ұлы Көш құрдымға кеп тірелді. Енді бір аттаса — тарихтың шыңырауына құлап, діні де, тілі де, салт-дәстүрі де, ойлау жүйесі де, күнкөріс қам-қаракеті де, түрі мен киімі де, билік пен заң жүйесі де, тәлім-тәрбие ғұрпы да құрып, Басыбайлылықтың жылымы жұтып қоюға әзір түр еді. Өйткені, Жаһангер Жаһил Империя — Ресейдің саясаты:

“Егер мемлекеттің мүддесі қажет ететін болса — онда қазақтарды құрбандыққа шалуға ешкім қарсы болмайды” — деген қомағайлық пен қорқау пиғылға негізделген болатын.

Яғни, Өзінің қандастарын — “басыбайлы шаруаларды еркіндікке шығара отырып, оның есесіне “Азияның қақпасы” (Петр I сөзі) — қазақ даласын толықтай Басыбайлы бейшараға айналдырып, қазақтарды шоқындыру еді, егер оған көнбесе — “үлгі үшін әскери серуен жасап”, оларды жер бетінен бүтіндей жойып жіберу еді. Жаһил Жаһангерге — ел емес, жер керек болатын. Қазақ даласын отарлаудың жоспарын жасаған сүркия саясаткер граф Нессельрод Николай I патшаға:

“Өкіметтің шекарадан тыс жерге көз тігудегі басты мақсаты — егін егетін жерді игеру... Ол үшін: қазақтардан

көшіп жүрген мекендерінен кетіп, жерді тазартуын талап ету керек” — деп жазды.

Ал, қазақ халқын айламен, аярлықпен алдарқата отырып шоқындыру, оған көнбесе қызыл қырғынға батырып, “крест жорығын” жасау туралы 1891 жылғы және 1902 жылғы Архирей басқармасының хатымен Абай таныс еді. Абай рухани сәйкессіздікті өлеңдерінде де, қара сөздерінде де ашына айтты.

*Ұрысса орыс,
Елге болыс,
Үйден үрген ит құсап —*

шыға келетінін Абай өзінің “етекбасты” өмірінде күнде көрді.

Ол отаршылдық биліктің ғұнсырлығына барынша жеккөрініштілікпен қарады.

Өкінішке орай тұңғық заманның тұтқасын таба алмады.

Бодан елдің ұлы түгілі ұлы империяның төл перзенттері де тұйыққа тірелген Ресейдің тұңғыықтан шығар жолын таба алмай жанталасты. П.Я.Чаадаевтың да отаншыл жүрегі булығы соғып: “Жат халықтардың ғана мүддесі үшін емес, ең бастысы соның (Ресейдің — Т.Ж) өз мүддесі үшін оны (Ресейді — Т.Ж.) жаңа жолмен жүруге мәжбүр етсек — өте пайдалы болар еді-ау” — деп күйінді. Жатқа да, жақынға да ескерте кететін жай: біздің пікіріміз ешқашанда орыс ұлтына қарсы бағытталмаған. Отаршыл империялық жүйеге деген қарсылық. Ол жүйе ең алдымен орыс ұлтының дамуын тежеп, орыс тарихын сергелдеңге салып, орыс ұлтының тағдырына кесірін тигізді. Сондықтан да шам көріп, шамкөстік таныту — өз тарихын сыйламау болып табылады. Ал, отаршыл саясатты ешкім де ақтай алмайды.

Абайдың тағдыры мен тауқыметті толғаныстарының тамырын өзі өмір сүрген заманынан, отаршылдық езгіден бөліп алып қарау мүмкін емес. Осы уақытқа дейін Абайдың зарға толы өлеңдерін бай мен болысқа ғана қаратыла айтылған, орыстың шенеуніктерін ғана әшкерелеген деп бағалап келдік. Шындығына сайғанда, Абай осы туындылар арқылы Ресейдің отаршылдық пиғылын, құлдыққа айналдырмақ болған құлқын қолқасымен суыра әшкереледі. Әйтпесе:

*Орыс айтты: Өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сыйласаң бек көрем деп.
Бұзылмаса оған жұрт түзелген жоқ —*

деп еріккеннен айтты дейсіз бе?

Мейлі бай, болыс, кедей, қыдырмашы, жарлы, жағымпаз, жақсы мен жаман туралы болсын, мейлі ұлық пен билік, Алла мен Ар туралы болсын, қай өлеңін алсаңыз да онда ең алдымен “елінің мүддесі” қозғалады. Абайды “Ел” деген ұғымды қарауылға ала отырып түсіндірмеу — қарабайырлыққа ұрыну деген сөз. Біз оның Ең Ұлы Нысанасын, “гүлденген ой өлкесін” жапырақсыз, тамырсыз қалдырдық та, ақ сөңкеге айналған ағаш сияқты жаттанды, сықиған сілтемелермен бүркемеледік.

Өйткені:

Абай — кез келген идеология үшін ең қауіпті тұлға.

Ол ешқандай ақыл-ойдың, сезім тамырдың, биліктің, заңның өлшеміне сыймайды. “Қалай айтылып кетсе — жайы сол”. Ал ондай адамды: отаршыл саясатты мойындады, “дүниенің кілті” — отарлануда, онсыз өмірің тұл деп — айтты деп түсіндіру кәдімгі тоңмойындық, топастық. Егерде рухани тәуелділіктің халықты жұтататын қылқұрт екенін сезінбесе, Абай онда “жан бостандығы” туралы пікір қозғамас еді. Ол осынау теріс баққан заманның бетін бері қайырып, елімен еншілестіргісі келді. Оны өзі:

*Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып —*

деп мойындады да.

Толғана жүріп түңілді, түңіле жүріп толғанды, ақыры — торықты. Оны торықтырған “барымта мен партияның” “мастығы”, “апиыншысы” (құмар) болған “сыпыра елірме” (“белая горячка”), сүркия (“провакатор”) болған елі және... елін солай мәңгірттендірген Жаһангер Жаһил — Империяның басыбайлы отарлау пиғылы!

Абай мұны білді және білгенде қандай! Сондықтан да:

*Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың —*

деп отыр.

Бұл дегеніңіз бір кітапқа жүк болуға татитын астарлы сөз.

II

Зады, Ұлылардың пікірімен тым еркін араласуға болмайды. Бұл өте қауіпті жайт. Себебі, даналардың ой астарының қат-қабаты көп және сол пікірдің қилы-қилы жағдайда және басқаша емеурінмен айтылуы мүмкін. Сол

сияқты Абайдың да сөздерін өз ойыңа бағындыра қолдану аса иждаһаттылықты талап етеді. Өре мен ойдың арасындағы жіктің жымдаспай қалатын жайлары өте жиі ұшырасады. Философиялық ұғымдарды былай қоя тұрып жоғарыда келтірілген “Тоғызыншы сөздегі”: “тірі емеспін” деген ұғыммен “Қайғы шығар ілімнен” дегенді қалай талқыласақ болады? Абайдың шығармаларындағы қасіретті сарынды (трагизмді) оның өмір сүрген заманынан көріп келдік. Бұл дұрыс.

Бірақ сол заманның қай қасіреті оның жүрегін “қырық жамау етті” әрі “жабықтырды”?

Дұрыс, Абай өз заманына сыймады. “Халқы надан болды”. Билік пен мансапты көкседі. Сол үшін бір-бірінің жағасынан алды. “Айтысты. Тартысты. Жұлысты”. Абайдың өзі де ел ісіне он үш жасынан бастап араласты. Өзі сынаған “тартыстан” елу жасқа дейін бойын аулақ салған жоқ. Еркімен болсын, еріксіз болсын, әйтеуір өз дәуіріндегі ірі оқиғалардың ішінде жүрді. Сырт қалған жоқ. Қазақ халқын қалай билеу керектігі туралы Заң жобасын да жасады. Былайша айтқанда Абай өз дәуіріндегі қазақ халқының ең бақытты әрі беделді адамының қолы жетер игіліктің бәрін көрді.

Ендеше халқына қарап торығатындай ұлы себеп жоқ.

Ұлылар қай заманда да жалғыз. Олар қай дәуірде өмір сүрсе де өз заманынан озып туады. Соның барлығы дүниеден түңілуге алып келмейді. Гетенің, Пушкиннің, Толстойдың кезінде Билік пен мансап мәселесі болмады деп кім айта алады.

Ендеше Абайдың өз елінен жерінетіндей реті жоқ екен.

Бай мен кедейдің арасындағы әлеуметтік тартыс Абай шығармаларындағы басты трагизм емес. Түңілудің түбірі басқада.

Әйтпесе, “байлар да мал қызығын біле алмай жүр” демес еді.

Ол халқын жақсылыққа бағыттады. Ол үшін күресті. Ақыры түңілді. Түңілгенде ұлтынан үмітсізденген жоқ. Ұлтының болашақ тағдырының тұманда тұрғаны күйіндірді. Оны түңілдірген біз осы уақытқа дейін жігін ашпай келген ұлы империялық отарлаудың жаһилдік және өте сұркия саясаты еді. Абайдың орыс білімі туралы жылы пікірлерінен мысал алып, оны сол халыққа дәлірек айтсақ орыс ұлтына емес, ұлы империяға деген шексіз махаббатының белгісі ретінде даурығыса жамырап, оны ұранға айналдырды. Менің ойымша бұл әрекет арқылы біз Абайға қиянат жасап келдік. Өзіңіз ойлаңызшы, өзге-өзге ұлы Абай өз ұлтының отарлық

езгіде тұншығып отырғанын сезбеуі, көрмеуі, ол туралы ойланбауы мүмкін бе? Егер ойлана қалса, онда қазақ халқының азат ел болғанын қаламады дейсіз бе? Олай болуы мүмкін емес. Елінің бұғауда тұрғанын және ол бұғаудың бір күні тұзаққа айналарын білді.

Біліп қана қойған жоқ, басынан кешірді.

Өмірінің соңғы жылдарындағы ақын жүрегін жаралаған ең ауыр оқиғалардың бірі — патша жандаралдарының үйін тінтуі және оны астыртын бақылауға алуы еді. Дала данышпаны дәл сол жылы рухани басыбайлылықтың қазақ халқына мықтап төнгеніне көзі жетті. Оның түңілуіне себепкер жайдың бірі осы. “Мұсылман діншілдерінің реакциялық қозғалысы туралы” қылмыстық іс қозғап, соған Абайды да іліктіре кетеді. Тінту кезінде төмендегі “Жарлық” Абайдың үйінен табылады. Тергеу ісінде тіркеулі тұрған “Жарлық” қазақты шоқындыру туралы мәселе қозғайды. Бұл “Жарлықты” Абай оқыған. Біз де оқиық:

“1891 жылы қыркүйек айында Діни (архирей) басқарма Мәртебелі Ағзамға мұсылмандардың арасында Иса пайғамбардың православиелік дінін тарату туралы ұсыныс айтқан еді. 1902 жылы наурызда Мәртебелі Ағзамның бекіткен заңына сәйкес мемлекеттік құпия істер жөніндегі кеңесші: “Патшаның бодандығындағы барлық бағыныштылар бір дінге көшуі керек, бірақ та оларды бағындыру және шоқындыру, бір дінге Ережеге байланысты құпия, ың-шыңсыз, бірте-бірте, күш қолданусыз, зорлаусыз, алайда асқан ептілікпен, айламен, “олардың өздері дінге кіруге ризалық берген-міс” — деген желеумен жүргізілуі тиіс. “Өздері православие дініне өтуге өтініш білдірді, өздерінің еркімен енеді” — деген айлалы амалды жүзеге асыру үшін арнайы жоспар жасау керек” — деп нұсқау берді.

Бұл құжатты оқығанда Абайдың қандай көңіл күйде болғанын түсіну қиын емес. Таным тұрғысынан алғанда оның халқын заман-ақыр күтіп тұр еді. Өмірінің соңында “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деп өлең жазған және қара сөздерінде дін мен иман туралы бірнеше ғақлия жазған Абайды рухани шоқындырудың еш қисыны жоқ болатын. Сондай-ақ, Семей қаласындағы діни айтыстар да Абайға мәлім болатын. Шіркеудің тақуаларымен Абайдың өзі де бірнеше рет айтысқа түсті. Елінің ертеңін ойлаған жан үшін осы құжаттың өзі де жүрегінің басына у құюға жетіп жатыр еді.

Абай жаһангерлік бодандықты, рухани тәуелділікті, ұлттық езгіні өте жақсы сезінді. Сонда өз қолыңнан билігің кетіп отырған нәрсең не? Тәуелділік! Тәуелділік болғанда

жай тәуелділік емес, толық тәуелділік! Осы толық тәуелділік дегеніміз не? Ол — экономикалық, саяси-әлеуметтік, әкімшілік және ең бастысы рухани тәуелділік! Абай сол тәуелділіктің әр қайсысын терең сезініп, құмыға отырып өлеңмен ой түйген. “Үмітсіздіктің басы” жеке өзінің тағдырында емес, Елінің басыбайлылығында жатыр. Ол — елінің ертеңін ойлап түңілген. Абай жеке өзінің ғана емес, мұқым елінің рухани бостандығын аңсаған. Ол Елін еміңтіп қойған Басыбайлылықты “өңшең нольден” көрген. Соған іші удай ашыған Абай:

“Сократқа у ішкізген. Ионна Аркті отқа өртеген, Файсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол — көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та жөнге сал” — дейді.

Сол көптің бірі — бізбіз. Ал, қалай көмпіс болдық, ол дербес әңгіме.

2. “ӨЗ ҚОЛЫҢНАН КЕТКЕН СОҢ ЕНДІ ӨЗ ЕРКІҢ...”

(Абай және рухани бостандық мәселесі)

Адамзаттың тарихы — Рухани Бостандықтың тарихы.

Әлмисақтан бері ақыл иесінің Сыртқы Дүниенің, Ішкі Әлемнің, Қоршаған Ортаның өктемдігіне қарсы күресі еш толастаған емес. Дін де, Мемлекет те, Қоғамдық құрылымдар да оның “жан бостандығына” (*Абай*) ұмтылған күштарлығын қанағаттандырмаған. Өктемдіктің жолы күшейіп, оның тамыры “үкімет зорлығы” (*Абай*) арқылы рухани тәуелділікке барып тірелді. Жаһилдік бұл түзілімнің адамзатты арандатқанына да ықылым заман өтті. Әлмисақтан басталған өктемдік XX ғасырда өзінің шегіне жетті. Сол жаһилдік өктемдікті жүргізушілер де, оған қарсы тұрушылар да өзара күресті еш тоқтатқан жоқ.

Даналардың ойы осы қарама-қайшылықты шешіп беруге дәрменсіздік танытты.

Жаһилдік отарлау рухы өмір сүріп тұрғанда Рухани бостандықтың рухы да өлмек емес. “Жан бостандығына” жету жолында түрлі амал іздеп, қилы-қилы тағдырды басынан кешіп, түрлі діни сенімдерді ұстанып, соны медет тұтқан ұлттар мен ұлыстардың мүддесі рухани мойынсұнбауға алып келеді.

Мұны ұлттық мүдде деген ұғым толық бере алады.

Қаншама дана, инсаншыл, әділетті болғанмен өз ұлтының мүддесі үшін бүйірі бұрмаған данышпан жоқ.

Аристотель — Ескендір Зұлхарнайынның, Конфуций — Хань патшалығының, Гете — неміс шаһзадасының, Пушкин — орыс империясының, Бұқар жырау — Абылайдың, Нысанбай — Кенесарының рухымен өмір сүрді. Бұлардың ешқайсысы өз заманының шапанын шешіп тастаған жоқ.

Ал олардың ішкі бұлқынысы мен буырқанысына келетін болсақ, оның тегеурінінің түпкі топшысы — рухани тәуелсіздік.

Ұлылар алмағайып күйсіз (“раздвоение личности”) даналық кемерінен аспаған. Олар өз заманының рухымен, бірақ іштей қасарысып, тістесіп, тісін басып өмір сүрді. Бұл ретте орыс ойшылы Н.А.Бердяевтің:

“Тек қана Пушкинде ғана, озық ойлы бірден-бір орыс адамында ғана өмірге басқаша көзқарас жылт ете түсті. Пушкин өзінің бойына зиялылардың ойлау жүйесі мен империялық ойлау жүйесін қатар сіңіре алды. Ол төңкерісшіл өлеңдер жазды, бірақ та ол ұлы державалық орыс өктемдігінің ақыны болып қалды” — деген пікірі өте дәл айтылған.

Қандай ғұлама болмасын оның санасында өзі өмір сүрген дәуірдің сәулесі мен көлеңкесі түспей тұрмайды. Мұндай құбылыстан Абай да бойын аулақ сала алмаған.

Ол жөнінде Мұхтар Әуезов:

“Ел ішінің сөзі мен тартысуында, араздық-жаулығында көпті билеп, өмір жүргізген уақытта өз бетіне көпшілікті бағындыруда Абай түгелімен әкесінің шәкірті болған. Өзге әке болса, әке істеген іс пен әке қуған мақсат жолындағы әдісі мен ебі ғана өзге. Одан басқа мойнына алған міндеті, беттеген тілек бағыты түгелімен әкесінің жолы болды... Сонымен, Абайдың жас кезінде әкесінен ел ажырап кетіп, Құнанбай басының жалғыздық көрген кезінде бұл тұқымның қолынан шығып кетуге айналған бақ пен абырой, қайрат пен қожалық болса, соны бұрынғыша толық қалпында қайта қолына жиып алу, жігіт болған Абайдың барлық бойындағы қуатымен түгел ұмтылып қуған арманы, мақсаты болды. Абай жігіт күнінде өзіне бұл жолдан басқа жол бар, осы істен түзу іс бар деп түсінбеген... Ұлғайып келіп артында қалған өмірге суық сыншы көзімен қарап, өткеннің бәрін өкінішпен еске алған уақытта: “Қаны қара бір жанмын, жаны жара” — деген сөзді тегін айтпаған”, — дейді.

Сондықтан да Абайды “бай ұлына жалшы ұлы жалынышты” заманның жанашыры болды деп қарауға мүлде болмайды. Керісінше, Абай басыбайлылықтың емес, рухани бостандықтың ызалы да қасіретті, ойшыл және табанды “толық адамы” (*Абай*) болған. Ол өзіне де, өзінің туған еліне

де және оны бодандықпен түншықтырып отырған рухани тәуелділікке де “ыза болғандықтан күлген, ызала күлкінің өзі де қайғы” — (*Абай*) деп қараған.

Неге? Бұл ұлы ойшылдың үйлестіріп айтқан сөзі ғана ма?

Жок. Оның астарында қоғамдық құбылыстардың және өзі өмір сүрген заманның дерті жатыр. “Революция дегеніміз — қоғамның дерті” дейді Спенсер. Ал Абай ғұмыр кешкен заман, Ресей империясы сол “дерттің” ошағына айналған еді. Қоғамдық ой-пікір, мемлекеттік парасат, нақты мақсат пен бағыт-бағдары қалыптаспаған Ресейдің патшалық саясаты мен орыс психологиясы жалғанды жалпағынан басып, қомағайлана асап қалуға, шайнамай жұта беруге бейімделді. Күні кеше ғана “басыбайлылықтан құтылған шаруалардың, тақуалардың, дінбасылардың, ұсақ қызметкерлердің, дүмше кәсіпшілердің оқыған балаларының” (*Бердяев*) қомағайлық пиғылына құрылған әлеуметтік ой мен билік Ресейдің аранын ашқызып, қалыптасқан дәстүрлік саясатты бұзды. Бұрын уызына жарымаған “шаруа байғұстың” ашкөздігі енді мұқым империяның төбетіне айналды. Сондықтан да рухани тұрғыдан алғанда:

“Орыс адамының алдында ұшы-қиырсыз қиын міндет тұрды, ол өзі жайлап алған жаһанды ретке келтіріп, ұжымға ұйытуы тиіс еді. Орыс жерінің шетсіз-шексіз кеңдігі, олар үшін шекараның болмауы және оған шек қойылмауы оның рухының қалыптасуына да әсер етті... Орыс халқы өзінің жерінің кеңдігінің, бойына біткен табиғи бассыздығының құрбаны болды. Оған өзін-өзі игеру қиынға соқты, ал орыс адамының белгілі қалыпқа түсуге деген қабілеті онша мәз емес еді. Орыс тарихшылары орыс мемлекетінің өктемдік дәрекілігін аса кең, шексіз орыс жазығын игерудегі дәрменсіздігінен деп түсіндіреді. Орыс тарихшыларының ішіндегі тамаша ғалым Ключевский мұны: “мемлекеттің көлемі қампая берді, ал халық болса көтеремге айналды” деп бағалады. Белгілі бір дәрежеде бұл пікірдің шындығын кеңестік коммунистік мемлекет те одан әрі дәлелдей түсіп отыр, себебі мұнда да халық мүддесі кеңестік мемлекетті ұйымдастыру мен оның күшін молайту үшін құрбандыққа шалынып отыр” — деп түсіндіреді Н.А.Бердяев.

Демек, бұл дегеніңіз адамның мемлекет алдындағы рухани тәуелділігінің шегіне жеткендігін көрсетеді. Орыс адамы орыс халқының ақ жолын қиған ашкөз мемлекеттің азығына айналды. “Ұлт дегеніміз — халық емес” деп

Бердяевтің айтуында үлкен мән бар. Тобыр, тобырға қосылған халық, тобырлық психологияға ерген көпшілік — Ұлт емес. Мағжанның “Тоқсанның тобыры” деп айдар таққан тобыры — қазақ ұлтының толыққанды өкілі бола алмайды. Өйткені олар рухани тәуелділіктен арылмаған “мемлекеттік идеологияның тетігі” ғана еді. Абай:

*Не болады өңшең ноль,
Бастамаса бір кемел —*

деп мегзегені солар болатын.

Яғни, “елді етекбасты ететіндер де” сол рухани басыбайлылар. Рухани басыбайлылық психологиясын Ұлы Күрескерлердің өзі де жеңе алмаған.

“Басыбайлылықтан арылмаған” Ресейдің қайыс ноктасы қазаққа киілгенін және ол “ноктаның” орыс халқының өзін-өзі билеп, рухани тәуелсіздікке жеткенде ғана алыналатынын, не шіріп түсетінін Абай толық сезінді. Өйткені орыс ұлтының өзін түншықтырып жатқан жалмауыз пиғылды ең алдымен сезінген де, сол үшін күйінген де нағыз рухани тәуелсіз орыс рухын көксеген орыс зиялылары еді. Өжет мінез, өткір оймен патшаның өзін сескендірген П.Я. Чаадаев осынау тұмса тоң мойындыққа шыдамай:

“Мәселенің барлығы мынада: біз еш уақытта өзге халықтармен қатарласа, ілесе өмір сүргеміз жоқ, біз өзімізге мәлім адамзат атаулының бірде-бір тегіне — не Батысқа, не Шығысқа жатпаймыз, иісі адамзатқа ортақ тәлім-тәрбие бізге жетпеген” — деді ызадан жарыла жаздап.

Заманның ашкөз пиғылын байқаған Абай сондықтан да “ызалы күлкімен” ащы зарын төгіп, сол басыбайлылыққа қарсы шықты.

Сол кездегі билікке, салтқа, заңға қарсы шығудың өзі Абайдың рухани тәуелсіздікке ұмтылғанын байқатады. Әйтпесе:

*Бас-басыңа би болған өңкей қықым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқын, —*

демес еді.

Бұл арадағы Абайдың “Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқын” — деп отырғаны — рухани тәуелсіздік. Яғни, басыбайлы бодандық. Ырық, жігер, қайрат, билік, заң, мұқым ел — жатқа, жаттың ырқына тәуелді. Себебі, қанша ұмтылсаң да сенің еңбегің еш болмақ. Яғни:

Басың дауға, малың жауға —

кетеді. Сондықтан да:

Қор қылма, қорға, татулас, —

дейді Абай.

Неге басың дауға түседі? Малың неге жауға кетеді? Кім осының бәрін арандатып отырған? Неге ұлттық татулыққа шақырады? Астарына үңілсеңіз Абай өзінің елін Азаматтық мойынсынбауға үндеп отыр. Себебі: әділ заң жоқ, дұрыс экономикалық жүйе жоқ. Тек қана сені қанау бар және ешқашанда әділдік тілеп ақиқатқа жетпейсің, өйткені:

*Өтірік, ұрлық,
Үкімет зорлық,
Құрысын, көзің ашылмас, —*

деп ойын одан әрі сабақтайды Абай.

Демек, мұқым елді тығырыққа тіреп, “ырқын алған” зорлықшыл күш — жаһил мемлекет болды ғой. Ал Абайдың тұсында қос үкімет жоқ, жалғыз-ақ патша ағзамның дәрегейі жүріп тұрған. Абай сол ағзамды “зорлықшыл үкімет” деп бағалап отыр. Ойын дәл осылай ашық айтқан орыс ойшылдарының біразы итжеккенге айдалды. Чаадаевті “ақылынан адасқан” деп өсек таратып, ақыры делбе қылды емес пе. “Шетсіз — шексіз мұжықтардың патшалығына айналған Ресейден” (*Бердяев*) бұдан артық не күтуге болады?

Абайдың рухани тәуелсіздіктің ақыны екенін “ақындар қанғып, жендеттер билеп жүрген” (*З.Тілеужанов*) Ресейдің “мұжық патшалығының” дәбірлері оның өмірінің соңында барып бір-ақ аңғарды. Екіншіден, Абайдың өлеңдерінің жинақ боп басылмауы да септігін тигізді. Демек, Абайдың отаршылдыққа қарсы бағытталған өлеңдері қазақ даласында емін-еркін насихатталды. Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың Абайды бірден түсініп, “қазақтың бас ақыны” деп бағалауының бір себебі сонда. Мұны Абайдың өзі сезіп:

*Ұятың, арың оянсын,
Бұл сөзімді ойлансын, —*

деп емеурін танытады.

Дәл осы қолданымдағы “ұятың, арың” деген сөздің мағынасын — намыс деп түсіну керек. Ел намысы, жер намысы, ар намысы, азаматтық намыс. Намыстың мақсаты — Тәуелсіздік. “Басыңды дауға, малыңды жауға қор қылмау”. “Бұл сөзімді ойлансын” дегендегі астарлы мегзеу

соған жетелейді. Ал Абайдың “үміт еткен жасөспірім достары” ойланды және сол Абай аңдатқан рухани бостандықты ту етті де мұқым ұлттық мүддені “Алаш” деген ұранға біріктірді. Біріккенде саналы “кемелдер” ғана намыс байрағының астына жанын қасым етіп жиналып:

*Алаштың туы астында,
Куә болсын арымыз,
Көбейтуге алашты,
Құрбандық біздің жанымыз, —*

деп жүрегін жалау қып ұстады.

Мұндай азаматтық бостандыққа, рухани тәуелсіздікке ұшқын түсірген Абайдың ойлы сөзі еді. Азаттық жолына біржола түскен тұсында Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Мұхамеджан Тынышбаев пен Міржақып Дулатовтың, Сұлтанмахмұт пен Мағжанның Абайды терең зерттеуі соған дәлел. Демек, Абай қазақтың ұлттық рухын өлтірмей, өсер ұрпаққа тірі жеткізген елінің ұлы ұлтжанды тұлғасы. Өкінішке орай, сол ұлы ұстаздың “қор қылма қорға, татулас” деген емеуріні орындалмады. “Алаштың”:

*Ішкі жанжал, таласты,
Күншілдік пен Һарасты,
Мына жерге көмдік біз,
Жасасын, Алаш, жасасын! —*

деп анттасқанына карамастан “ант бұзған антұрғандар” (*Абай*) да кездесті.

Бір қазақты қырық жамау етіп, ақыры өздері құрған құлдық диірменінің тасына жаншылды.

Мұның себебі не және оның “қарға тамыры” қайда жатыр?

Абайдың: “Бірінді қазақ бірін дос, көрмесең істің бәрі бос” деген әрі түсінікті, әрі шындық сөзін ұғу үшін де ақыл керек болды ма? Жоқ. Оның сыры — психологиялық тәуелділікте. Адам санасының жан түкпірінде жатқан осынау кілтипанды құпияны жеңу — өзінді-өзің жеңу деген сөз. Өзгені былай қойғанда ата-ананың күнделікті тәрбиесінің өзі баланы соларға психологиялық тұрғыдан тәуелді етеді.

Ал адамның ойының барлық мүмкіндігін пайдаланып, оны екінші бір халықты басыбайлы етуге жұмсалған отарлау саясаты әлмисақтан бері толассыз дамып, адамның ең нәзік сезімдеріне дейін баурап алады. Дүниеде ешқандай ғылым дәл осы тәуелділік түйсікті қалыптастырудай тұрақты дамыған жоқ. Оны біз қазір саясат деген тұлғасыз сөзбен алмастырып жүрміз.

“Саясаттағы әділеттілік — ақымақтық” — деген Наполеонның сөзі ең дәл айтылған анықтама.

Саясаттың астарындағы ең бірінші шындық — психологиялық тәуелділік болып табылады. Оған сүйенбейтін қоғам жоқ. Сондықтан да П.Я.Чаадаевтың:

“Тобыр — қоғамның жоғарғы сатысында тұрған белгілі күштерге бойсынады, олар өз беттерінше дербес ойлай алмайды. Солардың ішінде әлгілер үшін ойлайтын, ұлттық тобырлық сананы қалыптастырып, қоғамдық қозғалысқа келтіретін аз санды ғұламалар болады. Аз санды кемелдер қоғамды кесіп-піседі, қалғандары құп алады, сөйтіп қозғалысқа түседі... Ал, енді айтыңыздаршы, осы біздің ғұламаларымыз қайда, біздің кеменгерлеріміз қайда?... Қайсымыз бір нәрсеге бас ауырттық, сонда біз үшін кім басын ауыртады?!” — деп сұрақ қоюдың мәнісі осында жатыр.

Қоғамның, империяның, жеке қайраткердің, белгілі бір топтың алдында өзіңді басыбайлы сезінесің. Ол идеяның жаныңның түкпіріне, күнделікті тіршілігіне, танымына, қызметіне, үй ішіннің қызметіне араласып кететіні сондай, тіпті сол құбылысты табиғи тәуелсіздіктің кепілі ретінде сезінесің. Бұл жөнінде Абай “Жиырма үшінші” сөзінде күйініп тұрып:

“Енді жұбаныш (ы) — жалғыз біз бе, елдің бәрі сөйтіп-ақ жүр ғой: “Көппен көрген ұлы той”, көппен бірге болады да — деген сөзді жұбаныш қылады. Оған құдай тағала айтып па: “Көптен қалмасаң болды” — деп, “Көпке қаһарым жүрмейді” — деп? “Көпке тұзағым жетпейді” — деп пе? Ылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет (керемет, алып) көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме?... Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш?!” — дейді.

Адамның ең қасиетті сезімінің бірі — діни сенім. Былай қарағанда біз оны тумысымыздан танымымызға тән құбылыс ретінде қабылдаймыз және оны қатты ұстанамыз.

Мен де бір Алланы медет тұтамын және бір құдіретті күштің барлығын мойындаймын.

Ал “суық ақыл” тұрғысынан келсек, дін атаулының барлығы да өзінің жолын қабылдаған адамдарды туа сала рухани және психологиялық тәуелділікке мәжбүр етеді ғой. Тақуалар, рабиналар, молдалар арқылы жүргізілген уағыздар ойлануға мүмкіндік қалдырмайды. “Құран-кәрім” бойынша әрбір мұсылман: “Алла біреу, қиямет қайым хәл, Мұхаммед алланың елшісі” екенін уағызбен емес, өзінің білімі арқылы танып табынуы керек. Бұл “Құранның” ұлы және әділетті қағидасының бірі. Абайдың:

“Кімде-кім жақсы, жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тиюға аузымыз бармайды. Ләкин, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, (ғибадат) қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуелі: иманның иғтихатын (байламын) маһхамлемек (бекітпек) керек, екінші үйреніп кеткенше осы болады ғой деп тоқтамай, үйрене беру керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты — ғибадат болмайды”, — деп отырғаны да сол.

Алланың хаһ екенін ақылыңмен біл дейді. Демек, рухани тәуелділікті бос құлшылықпен алма, ғылымды қару етіп таным арқылы иман келтір дейді. Бұл деген сөз психологиялық тәуелділікке қарсы пікір. Абай табиғи түсінікті былай қойғанда Алланың өзін сеніммен танып құлшылық етпеген пендені “жанның қоры” деп есептейді.

“... Иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек. Яғни (оқу арқылы таныған) иманы бар деуге ғылымы жоқ, Таклиди (түйсік арқылы) иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я пайдаланғанға қарап: “ақты қара” деп, я қараны “ақ” деп, өтірікті “шын” деп ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдай тағала өзі сақтасын! Әрнәшік білмек керек, жоғарғы екі түрліден басқа иман жоқ”, — деп қорытады Абай.

Иман — Абай үшін жан бостандығының кепілі.

Міне, ұлы ойшылдың дәл осы түйіні ашылмай келді. Түйсіндік. Бірақ тұжырымдамадық. Абайдың:

*Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас, —*

деуі жай ғана уағыз емес.

Мұнда Алла жолын терең зерттеп, оған шын ниетімен сенген, ғылыми тұжырым жасап, философиялық мағына тапқан тұлғаның толғанысы, санасының сәулесі жатыр. Ол Аллаға біреудің уағызы арқылы, яғни рухани және психологиялық тәуелділік арқылы жеткен жоқ. Тәуелсіз таным арқылы жетті. Бұл пікір — өзгенің пікірі емес, Абайдың өз пікірі. Сондықтан да ол сеніммен:

*Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті, —*

дейді.

Жан бостандығын, жан тазалығын Абай Алладан іздейді және Алланың ақ жолынан табады. Алладан өзгеге рухыңды тәуелді етпе дейді. Ал Абай патша ағзамның қазақ халқын

шоқындыру туралы жарлығы дайындалып жатқанын жақсы білген. Дінді өзгерту, Абай үшін рухани құлдыққа, басыбайдылыққа түсу. Ол шырмауға бір түскен адам қайтып шыға алмайды.

Қазақ елінің жағдайында бұл толықтай ұлт ретінде жойылып кету деген сөз.

Психологиялық тәуелділіктен, дәлірек айтсақ, басыбайлылық пен бодандықтың психологиясынан елін ел етіп, ағылшын отарлаушыларынан азат еткен Джавахарлал Неру сияқты дана күрескерлер де арыла алмапты. Мұхтар Әуезовтың мұражай үйіндегі Дж. Нерудің “Индияны тану” атты кітабындағы белгі қойылған мына пікір соны дәлелдейді. Онда:

“Индияның бүкіл болмысы менің қанымда қайнап тұр, оның бойындағы құбылыстардың барлығы менің жан дүниемді қатты тебірентеді. Сонда да мен өз еліме, оның бүгініне, өзім байқаған өткеннің сарқыншақтарына жаттың көзімен және сондай жеккөрінішпен қарадым. Мен өз елімді Батыстың көзқарасы арқылы таныдым және кәдімгі достық пейілдегі европалық оған қалай қараса, мен де солай қарадым. Өйткені менің елімнің тарихы ағылшындардың көзқарасымен жазылған еді”, — деп жазыпты.

Тура сол тұсқа Мұхтар Әуезов қаламмен:

“Менің халқымның да тарихы солай жазылған” — деп белгі қойыпты.

Ұлылардың ойының тоғысуы тегін емес және тарихи шындық.

Ұлы адамдардың ұлы жүрегін кеулей кемірген тәуелділіктің күйдіргісі Абай, Неру, Мұхтарлардың танымын тоқыратқанда қарапайым пенденің “көл қатса қалыбына баратынын” дәлелдейтіні белгілі.

Сана тәуелсіз болмай ешқандай ұлт бостандыққа жетпейді.

Рухани Бостандыққа жету — рухани басыбайлылықтан, психологиялық тәуелділіктен толықтай құтылу деген сөз емес. Мысалы: осыдан мың жыл бұрын жат елге тәуелді болған елдің танымында, салт-дәстүрінде басқыншы жұрттың бір белгісі сөзсіз қалады. Бөгде ұлтты былай қойып, қазақ жұртын ғана алайықшы: арабтардан діни сенімді алдық, Шыңғыс ханнан басқару жүйесін еншіледік, орыс империясынан европашылдықтың мүмкін болған ғылыми тұжырымының барлығын сіңірдік.

Біздің тарихымыз “солардың көзқарасымен жазылды”.

Енді одан бой тарту үшін әлденеше ұрпақ жаңару қажет.

Дәл бүгін туған нәрестенің түсінігіне өзгеріс кіру, кірмеуі екіталай. Өйткені оның әкесінің санасы, танымы, тәрбиесі психологиялық тәуелділіктен арылған жоқ. Ол нәресте “Кеш жарық, балалар” атты шарайна хабарындағы торайды әр күн сайын асыға күтеді. Енді оған торайдан сүйкімді жануар жоқ. Демек, оның санасы толық таза тәуелсіз сана деуге болмайды.

“Бұлғақтың (смута) жемісі оны тудырғандарға бұйырмайды: себебі ол суды шайқап толқын шақырады, ал ондағы балықты өзге ұрпақ аулайды... Мәртебелі ағзамның ұлы сарайының іргетасынан бастап қабырғасына дейін құлату, оны қабырғасынан бастап шатырына дейін құлатудан гөрі әлдеқайда оңай”, — деп Монтень айтқандай, империяны құлату оңай.

Ал оның сеуіп кеткен психологиялық басыбайлылығын жеңу қиын.

Психологиялық тәуелділіктің шырмауына оралған тобырлық түсініктің ықпалының жансебділігі сондай, кей кезеңдерде сол “бодандық белсенділік” ұлттық психологияны тұншықтырып, оған өшпенділік сезімін тудырған. Оған “коммунистік колонизаторлық” деп Смағұл Сәдуақасов дәл басып айтқан дәуірді еске алсақ та жеткілікті. Ленинизмнің санаға кіріп кеткенінің бір дәйегі мынадай: Тәуелсіз Қазақстан Республикасының мемлекеттік қайраткері болып отырған дәбірлер кеңсесінің төрінде құлаған империя көсемінің бейнесі үш жылға дейін ілулі тұрды. Бұл жөнінен алғанда Лениннен гөрі Николай патшаның тұзы жеңіл боп шықты. Мәселе — Ленин мен Николайдың суретінде емес, басыбайлылық психологиясында. Әңгіме Монтеньнің: билеушіні тақтан құлатуын құлатасың-ау, бірақ адамдардың басына сіңіп қалған басыбайлылықтан қалай құтыларсың деген емеуріні туралы. Абайдың:

*Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың, —*

деген пікірінің астары да соны аңғартады.

Елді іріткіге айналдыру үшін құрылған патшалық болыс сайлауына қазақтардың желігіп кеткені сондай, олардың арасындағы жанығудан генерал-губернаторлардың өзі де сескеніп қалыпты. Қазақты отарлаудың соңғы низамын дайындаушылардың бірі Мельниковтың Омбы генерал-губернаторы Н.Н.Сухотинге берген мәлімдемесінде:

“Соңғы кезде би мен болыс сайлауы жүйесінің шырмалықтай шатасып, тұрғындардың желігіп алғаны сондай 1897

жылы партия арасындағы жанжалды бәсеңдету үшін Жетісу далалық генерал-губернаторы көптеген болыстарды бірнеше жеке бөлікке бөліп тастады. Алайда қолданылған шара күткен нәтижені бермеді. Сайлау тұсында қазақтардың арасында пара, ант бұзу, бақастық, жанжал, кісі өлтіру іспетті қылықтар бұрынғыдан да өршіп кетті, отырықшылыққа кесірін тигізіп, егін егу жайына қалды. Болыс пен би сайлауы болатын жылдары олардың сайлау науқанына желігіп кететіні сондай, Жетісу облысындағы қазақтар егін егіп, астық оруды да ұмытып кетеді”, — деп жазды.

Тәуелді тобырлық психология деген осы. Бердяевтің “Ресей мужықтардың мемлекетіне айналады” деп түңілуінің, Абайдың:

*Бас басыңа би болған өңкей кықым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын, —*

деуінің астары осында жатыр.

Бұл ретте: “Халық — ұлт емес” деген Бердяевтің пікіріне қосылудан басқа амал қалмайды.

Абайдың да пікірі соған саяды. Ол да тобырға қарсы және тобырлық психологияның зардабын Абайдан асырып мінеген ойшыл кем де кем. Өйткені патшалық отарлау жүйесі қазақтың елдік қасиетінің, дәстүрінің тамырын бірінен кейін бірін баспалап жүріп балтамен шауып жатты. Ең бірінші хандық билікті құртты. Бұл отарлаудың ең жаһилдік тәлімі мен көшпелі жұртты терең зерттеп барып тапқан аяр айласы еді.

Хандықты жою — мемлекеттікті жою, мемлекетпіз деген ұғымды жою, біртұтас билікті жою, мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан елді басқару дәстүрін жою. Елдік, ел болыппыз-ау деген ұғымды санадан мүлдем өшіру.

Патшалық монархия бастаған бұл сұрқия пиғыл “коммунистік колонизаторлық” тұсында толықтай жүзеге асты. “Өзге ұлттың патшаларының бәрі жақсы да осы қазақтың ханына келгенде бәрі жаман боп шыға келетіні несі екен?” — деп аңқауси ашына айтқан ақын Ғафу Қайырбековтің күйінетіні де сондықтан.

Әлемдегі отарлау жүйесінің негізін қалаған испандар мен ағылшындар, жапондар неге өзінің корольдары мен императорларын әлі күнге дейін сақтап отыр. Себебі:

“Баланы ұлша тәрбиелесең — ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең — құл болмақшы” (А.Байтұрсынов).

Түрік ұланы: “Сен дүниеге түрік болып туғаның үшін бақыттысың!” — деген Ата-Түркінің сөзімен арқаланып,

өзін-өзі ер ұстап өсті. Американдықтар: “Сен — дүниедегі ең қуатты, еркін ойлы, ең озық елдің азаматысың. Сенің Америка Президенті болуға толық қақың бар және президент боласың!” — деп тәрбиелейді баласын. “Сенің ұятың — Жапонияның ұяты. Жапонияның ұяты — император!” — деп үйретеді ұл-қызын жапондықтар. “Болашақ Индия — сенсін! Сен қандай керемет болсаң — Индия сондай ғажайып болады!” — деп ұран тастады Джавахарлал Неру.

Ал біз қалай тәрбиелендік және қалай тәрбиеледік? Біз, қазақ ұлтының ұлдары, “кеше сауатсыз, қараңғы жұрт едік. Орыстар кеп шырақ жақты. Көзіңді ашты. Сол үшін балаңның баласына өсиет ет: аға халықтың алдында иіліп өтсін. Онсыз күнің жоқ!” — деген басыбайлылық рухында еңсеміз езіліп, беліміз бүгіліп өстік. Ақын Төлеужан Ысмайылұлы айтқандай:

*“Аға!” — дедік — туымызды оң ұстар,
“Баран!” — деді сонда бізді орыстар.*

Бұл басыбайлы күйге біз көндік. Көндірді. Тәуелсіз мемлекет атанғаннан соң да пиғыл мен жалтақтық жойылған жоқ.

Бала тәрбиесінің астарында ұлттық үстемдік, мемлекеттік тұтастық, мемлекеттік мүдде, мемлекеттік идеология және ұлттық мақтаныш жатыр. Мұны Абай түсінген. Ол:

*“Сәулең болса кеудеңде,
Мына сөзге көңіл бөл.
Егер сәулең болмаса,
Мейлің тіріл, мейлің өл.
Танымассың, көрмессің,
Қаптаған соң көзді шел” —*

деп қатулана сөйлейді. Сондағы айтпағы:

*Көп шуылдақ не табар,
Бастамаса бір кемел, —*

деген ой.

Абай биліктің жағдаятын және оның баптарын жақсы білген. Өзі де заң шығаруға қатысқан. Ол дербес әңгіме. Дәл қазір биліктің басыбайлы тобырлық психологиясы қақында пікір қозғалып отыр ғой. Абай халықты неге жақтады? Себебі 1822 жылғы нисам бойынша хандық билік жойылды.

Бұл — қазақ мемлекеттігі жойылды деген сөз.

Енді әр дуанды аға сұлтан билейтін болды. Оның қасында міндетті түрде орыс майоры болады және әскерге сол иелік етеді. Болыстық ежелгі түзілім бойынша емес, бір руды екіге

бөліп, аралас сайлау тәсілі арқылы өткізілді. Мұның астарында сайлаушыларды және сайланушыларды бір-бірімен жауластырып қою мақсаты тұрды. Дуан сайын бекет салынды. Онда негізінен орыстар қоныстанатыны белгілі.

Бұл сайлау жүйесі бойынша елдік мүдде деген мүдде қозғалмайды. Яғни қазақ елінің мұң-мұқтажын көздеген ортақ бағдарлама талқыға салынбайды. Әр аға сұлтанның құқы өз дуанында ғана жүреді. Демек, ортақ елдік мүдде өшті деген сөз. “Бас басына би болды”. Ал ол билер ел ішіне алауыздық әкелді. Қазақтың тұтастығы жойылды. Берекесі кетті. Абайдың ойынша:

*Берекелі болса ел,
Жағасы жайлау ол бір көл.
Жапырағы жайқалып,
Бұлғақтайды соқса жел.
Жан-жағына күркіреп,
Құйып жатса аққан сел.
Оның малы өзгедеп
Өзгеше боп өсер — еді.*

“Жаңа низам” сол берекені бұзды. “Көп шуылдақ” ештеңе тапқан жоқ. Керісінше берекесі кетті. Ал:

*Берекесі кеткен ел,
Суы ашыған батпақ көл.
Құс қаңқылдап, жағалап,
Сұлай алмас жазғы төл.
Оның суын ішкен мал,
Тышқан тиіп, аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,
Суы құрсын ол бір шөл — болды*

Демек, өлеңді саяси тілге аударсақ, “Жаңа низам” қазақ мемлекеттігін ғана құртып қойған жоқ, сонымен қатар оның елін де, жерін де тоздырды. Құт-берекесін қашырды.

Жақсы болсын, жаман болсын, әйтеуір қазақ елінің ішінде ханның сөзі өтімді болатын. Ханның кеңесшісі — билер еді. Оларға ақыл қоспай шешім қабылданбайтын. Хан мен би арасындағы дауды тағы да сол ара би шешетін. Халықтық демократия сақталатын.

Ең бастысы — мемлекеттік ұғым бар еді. Жер, жесір, құн дауын хан шешетін мемлекеттік мәртебе бар еді. Соның бәрінен айрылған ел көшбасшысыз қалды. Яғни елдің еркі, болашағы, бостандығы тобырдың қолына берілді.

Аға сұлтандар бір-бір қошқар болып алды да бір қазанға бастары сыймады. Ал қазан дегеніміз — халық берекесі емес пе еді? Соны толғана келіп Абай: “сөз біреу, билік біреу болса керек” дейді. Бұл пікірін ол өлең арқылы:

*Единица — жақсы,
Ерген елі бейне көл.
Единица нөлсіз-ақ,
Өз басыңдық болар сол
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл? —*

деп жеткізеді.

Абайдың бұл өлеңі осы уақытқа дейін талданбай келді. Ол түсінікті. Өзі тобырға сүйенген мемлекет тобырды жоққа шығара алмайды.

Мемлекет басындағылар өзін “көсем, кемел” деп сезініп, дәріптеткенімен, халықпен жасырынбақ ойнады. Оларға ұлт емес тобыр, тәуелдік психологиясы санасынан өшпеген “қара халық” керек болды. Ал сол тобырлар қоғамында өскен әдебиетші мен философтар, тарихшылар Абайды қағытумен, Абайды (!) түзеумен және оны үйретумен болды. Әрине, оған Абайдың ештеңесі кеткен жоқ. Тек сондай керазуларға жауап ретінде:

*Берекеңді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы сол
Рас сөзге таласып,
Ақжем болма, жаным, кел, —*

деп сөз тастап кетті.

Керазудың аты — керазу. Сондықтан да олар Абайдың бұл сөзін ескермеді. Абайдың несі кетті?

Тек керазу енді сыңар езуге айналды. “Ақжем болма” деген сөзінің мағынасы — “бас басыңа би боламын” деп желікпе. “елдің шырқын бұзба”, “берекесін қашырма”, “елің тыныш болсын” десен: “рас сөзге таласып, ақжем болма, жаным”, “кел”, “өз басыңдық болайық”, тәуелсіз жанға ерік берейік және соның соңынан ерейік деген емеурін ғой. Жоқ, “Тоқсанның тобы” олай істемеді, керісінше, “ел ішіндегі бір кемелдерді” тұтқынға түсірді, оқтың ұшына байлап берді. Міне, рухани, психологиялық тәуелділіктің кесірі.

*Көп айтса — көнді,
Жұрт айтса — болды,
Әдеті надан адамның, —*

дегендегі ашу-ызаның түп төркіні сонда.

Дана адам ретінде Абай бұл шындықты өте терең түсінді. Сол отарлау, орыстандыру, шоқындыру, жою саясатын қарапайым патша дәбірі де білді. Білді де қазақ ұлтының болашағын:

“Бұдан әрі қарай оларға жойылып кету жолы ғана қалды. Жер бөлісі тұсында олардың біразы көрге кіреді, екінші тобы христиан дінін қабылдап, орысқа айналады, үшіншілер тұқым қалдырмастан түздай құриды, төртіншілерін жалға алған жерінен біреу ығыстырып шығарады, дәл қазір темір жолға жақын шекаралы жерде сондай оқиға болып отыр, олардың қаңырап басы қалады немесе жалданып жүрген жалшыға, қаладағы фабрикалар мен зауыттарда күнелтіп жүрген жұмысшыға айналады. Қысқасын айтқанда, олар жұмысшының күйін кешеді, жоғалады, сіңіп кетеді, қолайлы жағдай туса тағы да пайда болады. Сондықтан да Ертіс бойындағы жатақтар мен көшпелі қазақтар туралы пәлендей алаңдаудың қажеті жоқ, оларға арнап отырықшыландыру, жер беру туралы жарлық шығармай-ақ қойған жөн, онсыз да олар өз-өзінен жойылып бітеді”, — деп сәуегейлік айтты.

Бұл жай сөз емес, Мельниковтың қазақ жері мен елін бүтіндей игеріп, даланы орыстандыру туралы жоспары болатын. Ол жоспар бірнеше рет талқыланып, 1902-1916 жылдардың арасында жүзеге асырылуы тиіс еді. Қазақтың бақталайы бар екен. Ресей жаһилінің ол пиғылын 1902-1905 жылдар аралығындағы орыс-жапон соғысы мен 1914 жылғы I дүниежүзілік соғыс жүзеге астыртпай тастады. Абайдың:

*Шыдасаң есті кашырмаи,
Құлдатып, қор қып жібермек, —*

деп отырғанының өзі осы ғой.

Мельниковтің “пролетариаттанып”, шоқынып, орыстанып, жалданып кетеді дегенін ұлы Абай “Құлдатып, қор қып жібермек” — деп өлең жолымен білдіріп тұр.

Мүдде — екеу, пікір мен қорытынды біреу — тәуелділік. Бұл іс жүзеге асырылып жатты. Оған мына дерек дәлел.

“Осындай шаралар арқылы істі оңға қойып, жолға түсіріп алған соң миссионер жіберу керек. Олар қазақтардың ұстанған дінінің дұрыс емес екендігін және Иса пайғамбардың жіберуімен келгендерін, сонымен қатар Патша ағзам қандай дін ұстанса, оның құзырындағылар да сол дінге кіруі керек екендігін, ал қазақтардың дінінің бұл дінге (бір сөз нақты танылмады — Т.Ж.) жат екенін дәлелдеуі тиіс. Содан кейін император ағзам бүкіл консулдықтарға: “Менің құзырымдағы қазақтарым ислам дініндегі мүфтилерге бағынатын, бірақ та исламның шариғатына қазақтар бағынғысы келмейді. 68 жылғы Ереженің 97 және 98 тармақтарына сәйкес олар мүфтилік бағынудан алынып,

Қазақстан
Республикасының
Ұлттық кітапханасы

159022

әр болыста діни рәсімді өтеу үшін жеке-жеке молда сайланған болатын. Сонымен бірге молдалардың міндеті — туған балаларды тіркеп, оларға ат қою болатын. Қысқасын айтқанда, шариғаттың барлық талаптарын орындауға тиіс еді. Алайда қазақтар өзінің молдаларының талаптарын орындамады. Оларды көзге ілмеді, өзінің рухани дәстүрін ұстанды, балаларына — Қойлыбай, Жылқыбай, Итаяқ деп ат қойды, кейін өздеріне арнап орыс мектебін ашуды талап етіп өтініш білдірді. Мектеп ашылды. Енді қазақтар өзінің дінін өзгерткісі келетіні туралы өтініш жасап отыр”, — деп хабарлауы керек еді”

Дінін сату — Абай үшін қасиетсіздіктің белгісі. Шоқынуды антұрғандық деп ұғады. Миссионерлік қозғалысқа, оның жымысқы тәсілдеріне жиіркене қарап:

*Қасиетсіз туған — ол да жат,
Күнкілдеп берер сазанды, —*

дейді Абай.

Шындығында да Архирейдің жоғарыдағы нұсқауы сол, күңкілдеуге құрылған. Абай “Уағызды” — күңкілдеу деп отыр. Мүләйімсіп жүріп мүскін ететін тақуалар Абайға таңсық емес еді.

Абайдың ноғайларды “дінге де берік” деп үлгі тұтуының бір мәнісі осы шоқындыру туралы уағызды білгендігінде. “Басыңды дауға, малыңды — жауға, қор қылма қорға, татулас!” — дейді сондықтан да Абай.

3. “ӨҢКЕЙ ЖАЛҒАН МАҚТАНМЕН, ШЫННЫҢ БЕТІН БОЯДЫ”

(Абай және жалған намыс, орынсыз мақтан мәселесі)

Осы ұлттық мінезді кім қалыптастырады? Таным ба, тағдыр ма, жоқ сол ұлттың тіршілігі ме? Әлде жазымыштың маңдайға жазғаны сол ма? Қалайда ұлттық ерекшелік деген ұғымның астарын толық түсіндіріп берген ғұлама жоқ. Әркім өз ұлтының бар-жоғын саралап барып түйген ойы сол халықтың өз өкіліне түсінікті болғанымен, жат жұрттың өкіліне тереңдеп бағамдау және сол пікірді пайдалану өте байыптылықты қажет етеді. Қандай бауырмал қазақ болса да Чаадаевтің:

“... Ресейдегі ерікті адамдарға қараңызшы! Олармен басыбайлы шаруалардың араларында пәлендей айырма

жоқтың қасы. Менің ойымша, мүләйімсіген, мүттәйімсіген алғашқылардың алаңға толы жанарынан гөрі соңғысының басыбайлы бағыныштылығының өзінен өрлік мінез сезіліп тұрады... Ресейдегінің барлығынан — адамгершілік талғамынан, мақсатынан, білім жүйесінен, тіпті қыл аяғы бостандықтың өзінен құлдықтың таңбасы байқалады, тіпті осы ортада құлдық таңбасы басылған бостандықтың өмір сүре алатынына да күмәнім бар” — деген өз ұлты туралы ащы сөздерін еркін пайдалана алмайды.

Алайда ғұламалардың түсінігіне сүйеніп пікір білдіруге құқымыз бар. Өңгіме рухани тәуелділік қалыптастырған ұлттық мінез хақында болмақ.

Арлы-берлі замандағы орыс пен қазақ халқының танымы мен тағдыры, ұлттық мінезі, тіршілік философиясы мен өмір сүру түзілімі жөніндегі ойшылдардың тұжырымдарын сараласақ, осы көрші қоныстанған және ғасырлар бойы бірін-бірі кезек-кезек билеп келген екі ұлттың бойындағы кемшіліктері де ұқсас екен. Ол шетсіз-шексіз кеңістікке ұмтылу. Ұлы кеңістікке құлшыну орыстардың түйсігіне сіңіп кеткені сондай, ол ұлттың ұюына мүкіндік бермеген. Ресейдің өз ішін игермей жатып, жаңа қонысты жаулап ала берген. Мұны сол П.Я.Чадаевтің өзі:

“Сөйте тұрып халықтардың қазіргі тарихына көз салсақ, мемлекеттердің шекарасының ғана кеңейіп, жағырапиялық тұрғыдан қосылғанын ғана байқаймыз, ал қоғам мен халықтар сол қалпында қалды. Испаниядан маврларды қуып шығару, америкалық тайпаларды қырып салу, Ресейдегі татар ордасын (Алтын орда — Т.Ж.) құлату іспетті оқиғалар мұндай зорлықтың дәстүрлі заңға айналып бара жатқанын көрсетеді. Бұдан кейін біздің ықпалымыздан қашығырақ орналасқан іргелес, христиан дініне кірмеген халықтардың кезегі келеді” — деп түсіндіріп береді.

Империяның жерді жаулап алуға деген дәл осындай ашылған араны ұлттық экономиканың қалыптасуына кесірін тигізген. Өзге халықтардың есесінен үстемелеген олжа ғана олардың табыс көзі болып табылған. Сондықтан да “қанағатты түзден іздеген” (Абай).

Ал керісінше, қазақ халқы осыншама кеңістікке ие болып, оны емін-еркін жайлап, жаз жайлау, күз күздеу, қыс қыстау, жазғытұрым көктеу ретінде пайдаланған, бірақ та, араларына сына кірместей етіп орнатқан тұрақты бекеті мен түрмесі болмаған. Сондықтан да дүниені де жалған деп ұғып, жалпағынан басқан. Мәңгілік қозғалысқа ие бола отырып бір сәт сабыр тауып, жердің тамырын ембеген. “Жерді емуді”

жаттың есесіне қалдырған. Оны игерген жат жұртқа әуелде күле карап, ақыры күңіреніп тынған.

Сөйтіп, шексіз кеңістікке ұмтылған екі халық та рухани тәуелділікке тап болған.

Сырттай жеңіл пікір көрінгенімен, екі халықтың тартқан тауқыметінің тамыры осында жатыр. Ділі тастүйін боп жиналмаған ұлттың мінезінде әмөндө әлдекімге арқа сүйегісі келіп тұратын, соған жығынды болып тұрғысы келетін тәуелділік түйсігі қалыптасады. Бұл — дерт. Бұл дәстүр де, кең пейілділік те, бауырмалдық та, көңілдің кеңдігі де емес, жағымсыз ғадет. “Дәніккеннен көніккен жаман” дегеннің кері. Бұл түйсік — ұлтты масылдыққа машықтандырады. Ұлттың ұлттық психологиясына талақ боп жабысқан жабысқақ мінезді жапсырады. Тарихи билік жағынан қарама-қарсы дамыған орыс пен қазақ елінің арасындағы осы бір қарама-қайшы мінездің қалыптасуына не әсер етті? Оны орыс психологиясын жете зерттеген Александр Герценнің пікірімен жеткізер болсақ, онда:

“Славяндардың әсершіл мінезі, әйелге тән жұмсақтығы, өз бетінше қайрат көрсете алмауы және өзгенің іс-әрекетін бойына тез сіңіре білу қабілеті мен солқылдақтығы оны үнемі өзге халықтардың араласуына мұқтаж халық ретінде қалыптастырады. Олар өздерін өздері толық меңгере алмайды. Оларды өздерімен өздері болатындай жағдайда қалдырсаң-ақ болды, өзінің әніне өзі маужырап, византиялық бір жылнамашы айтқандай, қалғып сала береді. Ал жат жұрт шабына түртсе бітті, онда есі кеткенше аласұрып шыға келеді. Өзімен-өзі бола тұрып өзге жұрттың ойын бойына терең және мықтап сіңіріп алған мұндай халықты таппайсың. Осы бір әдемі, тез сіңіріп алатын және еліктегіш елдің тамырында өзгеге мырзалық пен желікшілтікке деген тәуелді қажеттілік жатыр” — делінген.

Бұл пікірді орыстардың барлық ойшылдары қостайды.

Демек, астары тереңде жатқан дерт. Еліктеудің ар жағында — есерлік, желігудің желісінде — жөнсіздік, қызығудың қасында — көрсеқызарлық, жатсынбаудың жабығында — бәрін бойына сіңіретін жылым жатыр. Бұл пиғылдық ұғымдарға ешқашан тоқтау жоқ. П.Я. Чаадаев та, А. Герцен де, Н.А. Бердяев та жетіскендіктен айтып отырған жоқ, дерттің тамырын дәл басып, ыза боп талдап тұр.

Жаттың жарығына өзінің үйінің шырағын айырбастайтын дәл осындай мінез, Абай айтқан, “жалған желік пен жалған намыс, жалған мақтаныш” қазақ ұлтында да бар. Бұл қасиеттердің барлығы ұлттық бірлікке жұмсалса, Абай күйініп жазбас еді, сүйінер еді. Ұлы ғұламаны ызаландырып отырған

нәрсе — осы ұлттық намыстың, ортақ ұлттық мақтаныштың, ортақ ұлттық мақсаттың болмауы. Мұндай нәзік әрі құдіретті сезімдерді күйкі тіршілікке жеңдіріп, болмашыға бола шабылып, оны өз жұртының берекесіне емес, ерегесіне айналдырғанына назаланады.

Жеңілтектік, еліктеушілік, сәл нәрсеге күйіп-пісіп, сәл нәрсеге болып-толу. “бір атым насыбайға өкпелеп”, кісінің құнын бір ауыз сөз үшін кеше салу, әруақ шақырса ру намысы деп топырласа қалып, олжа бөлісуге келгенде тышқақ лақ үшін өкпелесу сияқты тағы да басқа ұшқалақ мінездер қазақтың да бойында Герцен айтқан “әйелдік кірпияздықтың” барлығын көрсетеді. Абай:

*Алашқа иш жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде андып, өлсе өкірмек
Бір-екі жолы болған кісі көрсе,
Құдай сүйіп жаратқан осы демек, —*

лейтіндерді өз шығармасында барынша әшкерелеген.

Ол еркек, әйел деп бөлмеген. Ұлттық мінезге айналып бара жатқан кесапатты жалпылама көрсеткен. Соның ішінде “әйелдік кірпияздыққа” келсек, расында да: қызықпайтын. қызғанбайтын, құрбысының қызылды-жасыл үлдесі мен бүлдесіне көз салып, сәл әшекей үшін өкпесін ұмытпайтын әйел заты кем де кем. Тез елігеді. Абайдың:

*Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейбітке
Аласы оны жазғырып,
Әжелді бастап кейіске, —*

деп отырғаны да сол.

Бұндағы кейіс — мына жалған дүние.

Ал осындай мінез халықтың бойына ұлттық психология ретінде қалыптасса қалай болады? Хауа анамыз жұмақтағы жеміске қызыққаны сондай, қатаң тиым салынғанына қарамастан Адам Атаға жегізді ғой. Сондай еліккіш, көрсеқызарлық ғадет ұлттық мінезге айналса қайтеді?

Онда ол халық өзінің ұлттық мүддесін ұмытып. бар ақыл, қайратын бойындағы дүлей, соқыр сезімге жеңдіріп, Абай айтқан “көрсеқызар жалмауызға” айналмай ма? Оны Абайдың өзі:

*Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзі мен өзі бір күн болмай ма әлек? —*

деп баяндап та береді.

Бұл пиғыл барлық ұлтқа ортақ. Ұлттық жалған шамкөстік — ең қауіпті әрі тез тұтанғыш ессіз сезімнің жиынтығы. Орыс ойының патриоттарының өзі Ресейді “әйелдік кірпияздығы” арылмаған ел деп бағалауы: оны түртіп отырсаң бітті, ұрғашы арыстан сияқты шабынып, долы әйелдей ызаланып, қашанда қалғымайды деуі сондықтан. Бұл біздің терминіміз емес, орыс ғалымдарының арасында қалыптасып қалған пікір. Әрине теңеумен айтылған. Н.А.Бердяевтің “Орыс рухы” атты зерттеуі соны дәлелдеуге, тегін тексеруге арналуы тегін емес. П.Я.Чаадаевтің:

“Әсте қателесе көрмеңіз, биімі! Көне дүниені күйреткен тағылар емес: ол дүниеңіз ішінен үгітіле шіріп біткен еді, тағылар тек соның күлін желге ұшырды” — дегенде, осы “кірпияздықты” мегзеп отыр.

Қазақ та мұндай “кірпияздықтан” ада емес. Өзінің бойындағы жалған сезімді жеңіп, ұлттық мүддеге бағындыра алмаған ұлттың бойына тән мінез бұл. Дәстүрге айналған жалған намыс, мақтаныш, қызығу — ұлттық қасірет. Абай мұны жете аңғарып, жеріне жеткізе мансұқтаған. Ол:

“Біздің қазақта қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуаныш бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында, бір хайуанның өнерінің артылғанына, иә бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, болмаса баласы емес. Мұның бәрі — қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек. Біреуді ызаландырмақ — шариғатта харам, шаруаға залал, ақылға теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәулет деп біліп, қуанады екен? Жә болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?” — дейді “Жиырма алтыншы сөзінде”.

Біз “әйелдік кірпияздық” дегенді белгілі бір ойшылдардың ортасында қалыптасып қалғандықтан да қолданып отырмыз. Ал соның шын мағынасына үңіліп көрейікші.

Осы жоғарыдағы Абай айтқан “ызаландырмақ” мінез қазақ ұлтының бойында жоқ деп кім айта алады? Рушылдық намысты былай қойғанда, “Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын” дегендегі жалған намысшылықты қайда қоямыз? Осы да ұлттық намыс па?

Бұл күнде өзге атаның қасында жүріп, дәмдес болуды нағыз ұлттық бауырмалдық деп түсініп, кәдімгідей қоқырайып қаламыз. Ірі қайраткерлер өзінің ұлтжанды

екенін сырт жұртқа көрсету үшін өзге рудың не жүздің адамын маңына жияды.

Ал ол жағымпаздың өз руластарының ішіндегі жағымпаздан екі есе артық тырысып, ұлықтың көңілін тауып бағатынын:

*Атаны бала аңдиды, ағаны іні,
Ит қорлықпен немене сүйткен күні?
Арын сатқан мал үшін антұрғанның,
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.
Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып, —*

деп Абай аңғарғанда, өзге жұрт аңғармай ма?

Тіпті ана ұлық өзге жүзден сарбаз жиыпты, өзі ел қамын ойлайтын жігіт екен деп мардымситынымыз тағы бар.

Ұлттың мүддесін өзіңмен бірдей ойлайтын аталасыңды өкпеден теп те, тіліңді алатын алыс ағайыныңды жаныңа тарт деген кім?

Осы әділдік пе?

Адамды мақсат, мүдде, идея біріктіру қажет емес пе?

Демек, ондай әкімнің өз басында дербес билік болмағаны.

Абай мұндайларға:

*Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп өзіне сөз келтірмек, —*

деп баға береді.

Пәрменсіздің қасында дәрменсіздің жүретіні заңды.

Білмегенді білгенсіп, түсінбегенді түсінгенсіп, жеңілгенді жеңгенсіп, бетпе-бет келгенде тайқып кетіп, сырт айнала бере күңкілдегенін батылдыққа санайтын, көлгірдің көлеңкесі болғанына мақтанатын “өнерсіздердің” (Абай) жалған мақтаны мен жалған намысы қорлықпен, құлдықпен пара-пар.

“Мемлекеттің саясатын билеуші емес оның сарайындағы дәбірлері жасайды” — деген В.О.Ключевскийдің пікірі Абайдың:

*Мал мен бақтың кеселін ұя бұзар,
Пәруәрдигер жаратқан несін жан ғып, —*

деп жазған жолдарымен дәл келеді. Себебі ол “өнерсіз”:

*Тура сөзін айта алмай,
Қит етуге бата алмай,
Қорлықпенен шіруге,
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске малданып,
Жол таба алмай жүріп”, —
кімге тұлға болмақ?*

Мемлекетке ме, еліне ме, қожайынына ма, жоқ, өзіне ме?

Ешқайсысына. Ол өзінің пасық кеудесіндегі жалған желік пен мақтан арқылы көкірек көзін көміп, қарынның қамын қамдап, ішін мидың нәрімен емес, қидың зәрімен нығыздап тастаған, “Нан таппаймын демеиді, бүлінсе елдің арасы” дейтін тоғышарлыққа жеткен пенде. “Кіреді. Тығады. Шығады” (*Абай*) “Бір-ақ секіріп шығам деп, бір-ақ қарғып түсем деп, мертігіп жататынның” (*Абай*) нағыз өзі.

Жалған намыс пен мақтанның мемлекеттік үлгісінің бірі және ең қауіптісі осы.

Мұндай “сыбағадан” орыс империясы да құр қалмаған. С.М.Соловьев “ұлы” деп, В.О.Ключевский: “Ол орыс империясының тағына отырған желөкпе цыган диуанасы еді” — деп бағалаған Екатерина II сондай тұлға еді. Желігіп, жерініп, жерік боп, ерігіп жүріп-ақ қазақ еліне қайыс ноктаны мықтап салған ағзамымыз, қазақтар айтатын “қатын патша” осы болатын. Себебі Анна Иоановнаға тапсырылған дәрегейде одақтастық сипат басым болатын. Ал оны күшейтіп, нақтылаған, алашты темір жүгенмен ауыздықтаған осы “цыган диуанасы” еді. Абайдың:

*Көрсекызар келеді, байлауы жоқ,
Бір күн тыртың етеді, бір күн бұртың, —*

дейтін “пәруэрдигердің” нақ өзі.

Мәселе, Екатерина “қатын патшаның” “тыртыңы мен бұртыңында” емес, оның әйелдік “көрсекызарлығы мен байлауы жоқ” көңілінің мемлекеттік саясатқа айналуы. Ал мемлекеттік саясат қандай болса оның қарамағындағылардың да мінезі сондай болмақ.

Қазақ елі Ресейдің “әйел кірпияздығы” үстем алып тұрғанда бодандыққа түсті. Демек, Ұлы даланың отарлануында да жаһангерлік күшпен қоса әйелдік аярлық, жымысқылық, қылымсу мінезі жатты. Бұл сол отарлаушы елдің де мінез-құлқына, пиғылына өсер етті. “Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық көрінеді” — дегендей бағынған жұрттың ырқында “қорлықпен шіруге, аз ақшаға малданып, өнбес іске” жалданды. П.Я.Чаадаевтің:

“Халықтар да жеке тұлға сияқты, ол өзінің қадір-қасиетін өзі толық сезінбесе бір адым да алға баса алмайды: тіпті оны былай қойғанда ондай сезімсіз өмір сүре алмайды; міне дәл осы жағдайдың өзі сіздердің қателіктеріңізді көрсетеді, өйткені өзінің ұлттық сезімін жоғалтқан халық болған емес, ол үшін өзін-өзі сыйлау қасиетінен айырылуы қажет, ал біз дәл қазір

сондай жансебіл күй кешіп жатқан сияқтымыз-ау” — деген сөзін сол тұстағы қазақ қауымына қарата айтуға да болатын.

Империя өзінің астамшылығына сенгені сондай. боданға алған ұлтты дұрыс заңдастырып. құжат толтыруға да мән бермеді. Әлихан Бөкейхановтың Дума алдында дәлелдеп бергеніндей Анна Иоановнаға жолданған дәргей тек одақтастықты ғана білдіретін. Өйткені, бодандықтың шарттары көпестердің өзара сауда келісімдерінің дәрежесінде ғана жасалып еді. “Жансебіл күй кешкен” ұлттың мойынсынуы ғана ол. Әйтпесе ол дәргейде ұлт азаттық күресі мен отаршылдыққа қарсы қозғалыс тұсында бодан ұлттың бостандық нысаны мен мақсаты, бағыт-бығдары, рухани тәуелсіздігінің шешуші түйіндері, ықтисаттық (экономикалық) дамуы, ортақ ұлттық мүдде анық ажыратылуы тиіс еді.

Бұл — тарихи заңдылық.

Қазақ елі тәуелсіздік алған кезінде оның нақты тұжырымы болмады. Мұның себебі: Әуел баста Тевкелевтің Анна Иоановнадан әкелген дәргейін Әбілхайыр хан түн ішінде жасырып оқып Бөкенбай мен Жәнібек батырға жағалы ішік жауып, ордадағы бүлік пен қарсылықты сыйға сатып алғандығында.

Егерде мемлекет пен мемлекет, ел мен ел, патша мен патша аралығындағы мәміле ашық майданда жүргізілсе, онда жаңағыдай “жымысқылықтар” ешқашанда өтпес еді. Әрі ел-жұрт өзінің бодандығының себебін және оған мәжбүр еткен тарихи жағдайларды өмір бойы көкірегінде ұстар еді. Бұл ұлттың ұлттық сезімін оятуға, ортақ мүддеге және келешектегі күрес жолдарының тарауларын анықтауға негіз қалар еді.

“Бұлғын ішікпен” беті бүркемеленген бостандық ұлттың бойындағы табиғи қарсылық сезімін жойды. “Қатын патша” таққан күміс тұмар мен жалған атаққа, “жәдігөй қағазға” (В.О.Ключевский) малданып қалды. Абай айтпақшы:

*Өңкей жалған мақтанмен,
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ.
Айтылмай сөзім қалған жоқ.
Айылаңыз, байқаңыз,
Елдің жайы солай-ды, —*

дегеннің кері келді.

Әйтпесе нақ сол заманда бодандықтың құрығы қазақ жұртынан алыс еді. Құрып кеткенде ұрланып келген елшіге еміне қоятындай күйкі күйден аулақ еді. Тең дәрежеде тұрып, мемлекеттік қызметкерлердің лауазымды адам-

дарымен мемлекетаралық пәтуа жасауға болатын. Шоқынған башқұрт аудармашысы бүкіл қазақ жұртының мойнына жасырынып келіп басыбайлылықтың қамытын кигізіп кетті. Яғни тең дәрежедегі келісім емес еді. Әйтпесе осыдан үш ғасыр бұрын Алтын Орданың құрығынан құтылған Ресей жұрты мұншалық мардамсуға жете қойған жоқ болатын. Алайда:

“Қазақтың ұлы қозғаушы күші атаққұмарлық, барлық бостандықты құрбандыққа шалды” (Ш.Уәлиханов).

Бодандықтағы осы бір анықталмаған, ажыратылмаған екіжүзділік қазақ елінің ортақ ұлттық тәуелсіздік сезімін қалыптастыруға үлкен кесірін тигізді.

“Жымысқы, қылымсуға” құрылған мәмілені әуелі кіші жүз қазақтарының өзі кәдімгі “қалжың” қатарында сезінді. Тіпті бұл хандықтың тең жартысы Ресей бодандығын XIX ғасырдың ортасына дейін мойындамады. Тек Әбілқайырдың бір өзіне қатысты “сыбаға” тәрізді көрінді. Абылайдың қарауындағылар да мұны өздеріне кесірі жоқтай көріп, мән бермеді. Ұлы жүз хандығының тіпті көперіне де кірген жоқ. Ол XIX ғасырдың екінші жартысында ғана Ресей дәрегейіне мойынсұнды. Шындап келгенде, “қатын патшаның” салған тұзағы осы үшеуіне де ортақ болатын.

Ресейге тәуелділікті мұқым қазақ елі бірден сезген жоқ.

Қайта бірін-бірі мұқатумен, өзінің бір күнгі бостандығына мақтанып, сестеніп, соны артықшылық, жүздік ерлік ретінде масаттанумен болды.

Ол — жалған және сатқындық намыс еді.

Қайта “бұлғын жағалы” шапанды жамылғандарға:

*Пайданы көрсең бас ұрып,
Мақтанды іздеп қайғы азма, —*

деп тоқтау салып, ортақ ұлттық тәуелсіздіктің күрес амалын қарастыруы қажет еді.

Сонда намыс та, мақтан да, мүдде де ортақ арнаға тоғысып, елдіктің іргесі бұзылмас еді. Өкінішке орай, “бұлғын жағалы ішікке” “қайғы сатып алды”, “қайғы” дегеніміз — басыбайлылық.

Неге елдің басы бірікпеді? Бұл көшпелі жұртқа жат сезім бе? Ол үшін С.Соловьев айтқандай қайратты әрі қатігез тұлға керек пе еді? Әлде осы тарихшының көшпелілер туралы:

“... Халықтық құрылым мен мінез құлық дегеніміз — сол халықтың өткен өмірінің көрінісі. Мысал үшін, дамудың бастапқы сатысындағы бір халықты, Орта Азиядағы көшпелі бір халықты, қайдағы бір монғолдарды алайық. Мұндай

халықтар, әсіресе өзінің тұрмысына байланысты, сыртқы кездейсоқ құбылыстарға, аса қайратты жеке адамдарға тәуелді келеді. Бұл халықтардың ішінен анда-санда аса қуатты, даңққұмар хандардың шығатынын білеміз, олар ерте ме, кеш пе, әйтеуір өзге халықты жойып, осы уақытқа дейін ұсақ-ұсақ хандыққа бөлінген ордалардың басын қосып жекелеген елдерді тонап, жаулап алды, соның нәтижесінде аса кең әкімшілік аймаққа ие болды. Бұдан бұл халықтардың өзінің ірі тұлғаларына, Шыңғыс хандары мен Темірландарына бойұсынатынын байқаймыз. Шыңғыс хан мен Темірлан дүниеге келгенше ол халықтың аты естілмеп еді; олар тарих үшін тылсымнан келген, заты өшкен ел еді, атақты бір ханның арқасында тылсымнан шығып, аты әйгіленіп, қуатты, билеп-төстеуші жұртқа айналды. Содан да даланың осы адамдары, Шыңғыстар мен Темірландар өз халқының өкілі болмағандықтан да, сол елдің тұрмыс-тіршілігіне, оның өмірлік күнкөрісіне, жалпы дәстүріне ешқандай өзгеріс енгізе алмады. Бұл халық соларға дейін де жыртқыш, соларға дейін де өзінің күнін таза тағылық күш, тонау, қырып-жою арқылы көріп жүрген, тек ол кездегі олжалардың мөлшері аз еді, қайратты да қабілетті адамның соңына ерген соң олардың олжасы көбейді, бар айырма сол ғана. Ұлы адам өлген соң — олардың ие болған шексіз жері бөлшектеніп, әлгі сілкінген халық өзінің баяғы қалпына түседі де тарихтың тылсымына қайта түсіп кетеді. Бұған ұлы адам не істей алсын? Халқы неге қабілетті болса, нені машық етсе соны ғана бере алады: бір адамның қажыр-қайраты, еркі арқылы сырттай жай ғана бірігуі мүмкін, жаңағы біріктіруші тұлға кеткен соң қайтадан пышырайды, ұлы адамның өзі де олардың құлқына өзгеріс әкеле алмайды, оған тырысса да етекбастылықпен өліп тынар еді”, — деген пікірі шындыққа сая ма?

Мұндай ұлы тұлғалар сол заманда да болды. Егер Абылайдың ақ туының астынан табылғанда исі қазақ “қатын патшаның” тырнағына ілінбес еді. “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның” тұсындағы алауыздықты ақтап, әр тарихшы мен жазушы өзінің жүзінің ханын жақтап, оның саясатын қорғап, екіншісін мінеу ағымы әлі де қылаң беріп отыр. Демек, С.Соловьевтің “қайдағы бір көшпенділердің бойында ұлттық ортақ мүдде болуы мүмкін емес” деген тұжырымы жанға батса да шындық. Абай мұны:

*Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Сыпырылды байлығың, баққан жылқың
Баста — ми, қолда — малға талас қылған,
Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын.*

*Оңалмай бойда жүрсе осы қыртын,
Әр жерде-ақ жазылмай ма, жаным, тырқын?
... Ұғындырар кісге кез келгенде,
Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын, —*

деп үстемелей түседі.

Өкінішке орай, мұндай hareketтерді істеп отырған тәуелсіз қазақ мемлекетінің өзекті саясатын жасауға бірден-бір мүдделі боп жүрген зиялы қауым өкілдері. Оның ішінде ұлтжандылары. Қай жүздің ханы мен батыры мықты? Біздің батырымыз ана батырдан кем болған жоқ? Нағыз жеңісті біздің ана батырымыз әкеліп еді? Оның қасында Абылай мен Қабанбай кім?

Міне, біздің ұлттық мақтанышымыздың түрі. Елу жыл нақты қан майданға айналған даланы қорғаған ең бірінші ұлттық рух емес пе?

Жауды бірігіп жеңгеннен соңғы мақтанды бөлісе алмай қазақ елі бөлшектенуге ұшырады! Әуелі мақтанды бөліспей тұрып ортақ ұлттық мақтанышты орнықтыру қажет еді. Қазақтың бұл мақтанын Абай “Екінші сөзінде” өте дәл әрі асқан ызамен әшкерелейді. Онда өзге ұлттың барлығын мазаққа айналдырып, тәжікті — сарт, ноғайды — нокай, орысты — сасыр бас деп келеке қылған қазақтың сөздерін айта келіп:

“Сонда мен ойлаушы едім: “Ей, құдай, бізден басқа халықтың бәрін антұрған екен, ең тәуір халық біз екенбіз” — деп. Әлгі айтылмыш сөзді үлкен бір қызық көріп, қуанып күлуші едім. Енді қарап тұрсам: сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ ... Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлгенінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Өке балаға қимайтұғын малыңды да кірлеп (өлшеп — Т.Ж.), сол айдап кетіп тұрды ғой... Ноғайға қарасам: солдаттыққа да шыдайды, келейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды... Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін біріміз жалшы, біріміз қол алушымыз. Орысқа айтар сөз де жоқ: біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз. Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?” — дейді.

Шынында да, әлгі мақтанымыз қайда?

Хандарымыз бен батырларымыздың теңдесі жоқ. Бәрі мықты. Бірақ сол мықтылардың елі басыбайлылыққа неге түсті? Тәуелдіміз. Тәуелді бола тұрып мақтануымызды қоймаймыз.

Жыраудың орнын тілемсек өлеңші алмастырғанда:

*Қобыз бен домбыра алып топқа сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қаиыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап, —*

деп Абайдың күйінсе күйінетіндей жөні бар.

Елдің рухын өсіретін батырлық дастанның дәуірі өтіп, бергеннің жыртысын жыртып, сөзін сөйлейтін ақындар шықты. Елдің еңсесі еңкейді. Абайдың өлеңшілерден гөрі “Қобыланды” жырлаған Марабайды “қазақ ақындарының зоры” деп бағалауы сондықтан. Ал Марабай мақтаса ерлікті, елдікті мақтады. “Күрмеуге келмеген қысқа жіптің ұшына кендір байлап жіберген” өлеңшіден гөрі ерлік дастанын жырлаған ақынды жоғары қоюы заңды да. Монтеньнің:

“Біз сондай бір тәкаппарлықпен: “Цицерон былай депті” немесе “Платонның адамгершілік туралы ілімі мынадай”, сондай-ақ “Аристотельдің өзі сөзбе-сөз айтқаны мынау” деп айтуға шеберміз. Ал солай-ақ болсын, бірақ біздің өзіміз өз атымыздан не айттық? Біздің жеке пікіріміз қандай? Біздің әрекетіміз қандай? Әйтпесе жаңағы сөздерді тоты да қайталап береді”, — деген сөзі соны аңғартады.

Мақтаныш пен мақтанның мағынасы екеу. Пендешілік Абайда да болған. Құс салған. Тазы қосқан. Бәйге ат ұстаған. Палуан күрестірген. Бірақ та оның соңына түспеген. Тіршілік ретінде қараған. Құмарлықты жүрекке түсірмеген. Оны Абайдың өзі де:

*Ойшылдың мен де санды бірімін деп,
Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп, —*

дейді.

Абай өзгені міней отырып, өзін де тыс қалдырмайды. Бірақ өмірдің әр құбылысынан өзіндік пікір түйе білген. Соңғы тұжырым:

*Біріңді қазақ бірің дос,
көрмесең істің бәрі бос, —*

дегенге келіп тіреледі.

Бұл — ортақ ұлттық идеология. Ұлттық ортақ идеологияны таба білгендіктен де орыс қоғамы дүр сілкініп шыға келді.

Әр халық өзінің өткен өміріндегі жақсылық пен жамандықтан, жеңіс пен жеңілістен сабақ алып, оны саралай білсе ғана ілгері дамиды. Өзгеге жем болмайды. С.М.Соловьев мұны “ақыл үстемдігі” деп атайды. Халықтың санасына ой түсіп, өзін-өзі тәрбиелеуі шарт. Өзін тәрбиелемеген халық ертеңін болжай алмайды. Өткенін талдап, бүгінін саралап,

болашағын анықтаған халықтың есесі ешкімге кетпейді.
В.О.Ключевский

“Халықтың басынан кешкен тарихы — жеке адамның бойындағы табиғи мінез сияқты, өйткені біздің бойымыздағы қасиеттердің барлығы да ата тегімізден келе жатқан түсініктердің жиынтығы. Демек, қайрат дегеніміз — адамның өз жағдайына байланысты сыртқа шығаратын түйсіксіз (бессознательный) құбылыстың жиынтығы, ал қоғамдық билеу түзілімі дегеніміз — қоғамдық пікірге тәуелсіз, бірақ та қоғамдағы шектелген бостандықтан туындайтын жағдайға байланысты қалыптасқан халықтық мінез. Халықтың қоғамдық пікірі дегеніміз — әрбір адамның санасындағы жеке пікірі. Демек, қажыр-қайрат (қоғамды өзгертетін — Т.Ж.) санаға байланысты емес, сондай-ақ билеу түзімі де қоғамдық пікірге тәуелді емес. Алғашқысын тәрбие арқылы өзгертуге болады, екіншісі халықтың сауаттылығымен анықталады”, — дейді.

Демек, мақтан да саналы болуға тиісті.

Ал жалпы ұлттық мақтаныш дәрежесіне жету үшін ұлттық сана керек. Оның сара жолы — ұлттық тәрбие. Орыс ұлты өзін-өзі тәрбиеледі. Петр сияқты ақылды, қайратты билік иесіне жолықты.

Абылайдың тұсында басы бірікпеген қазақ ақыры:

*Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсекызар жалмауыз
Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бакан, Ала арыз, —*

болды. Сөйтіп жүріп біз:

“Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күні құрлы да жоқпыз” — деген күйге түстік.

Міне, жалған намыс пен жалған мақтаныштың бізге берген “сыйы” осы. Сонда біз шынымен намыссыз халық боп шықтық па? Намысымыз баяғыдан мақтанға айналып кетіп пе еді? Жок, мемлекет болып көрмеп пе едік? Қандай тұрғыда баға алса да Монтеньнің өзі де:

“Қазір бізге белгілі әлемдегі ең күшті мемлекет түріктердің империясы. Бұл халық қару-жарақты құрмет тұтып, ғылымға қырын қарайды. Менің ойымша, Рим империясы ғылымға бой алдырғанша аса күдіретті күшке ие болды. Біздің заманымызда да ең жауынгер әрі тағы және оңбаған халықтар үстемдік құрып отыр. Оған скифтер, парсылар және Темірлан дәлел бола алады”, — деп мойындаған мемлекеттік жүйе мен тәртіп, сарбаздық намыс, әскери мақтаныш ұлтымыздың есінен қалай шығып кетті?

Естен тандыарлықтай тарихи тақсиретті оқиғалардың астында қалған ұлы дала ұрпақтарының бір сәтке С.М.Соловьев айтқандай “тарихтың тылсымына” сіңіп кеткені рас. Қанағат, Ұлыс, Орда атанған бірлестіктерден соң ұсақ хандықтардың қырғыны басталды. Тек пен тамыр қиылды. Орданың үшке бөлінуі. Тоқтамыс, Едіге, Мамай, Темір, Шайбани тұқымдары қырық бөлшекке салған елдің есі кіресілі- шығасылы күйде қалды. Әйтпесе, намыс та, ұлттық мақтаныш та, ортақ мақсатқа бағындыратын ұлы тұлғалар да болған. Абай өзінің “Отыз тоғызыншы сөзінде” мұны былай еске алады:

“Рас біздің ата-бабамыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, сайтандыққа тартып барады. Жұрттан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді. Ол екі мінез қайсы десең, әуелі: ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көші-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылар қалай қылса, қалай бітірсе, халық та оны сынамақ, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен... Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шынымен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді? Екінші — намысқор келеді екен. Аты аталып, әруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен... Кәніки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстық, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылды. Ендігілердің достығы — бейіл емес, алдау, дұшпандығы — кейіс емес, не тыныш отыра алмағандық”, — дейді.

Демек, көшпелі халықтың ортақ мүддесі, ортақ намыс, ортақ ұлттық мінезі болған. Абайдың айтып отырғаны да, іздеп отырғаны да сол ұлттық нысана. Жеке бастың мақтанынан аулақ, оған мүлде кереғар ұғым.

Ұлттық намыс, мемлекеттік ортақ билік кеткен соң аза бастадық. Соның кесірінен арылсақ “біз де ел қатарына кірер едік” дейді. “Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің барлығы адамшылыққа ұқсамайды, сайтандыққа тартып барады” дейді.

Бұл дегеніміз рухани тәуелділік.

Ел емессіз тағысың. Жабайысың деп тұқыртып алып, хандықты құрту — осындай рухани мүгедектікке алып келді.

Оның орнын “орынсыз мақтан”, “жалған намыс” алмастырды. Сол мінез халыққа жұқпалы дерт болып жабысты.

Замананың талқысынан өткен шақта халықты ақыл билеу керек еді. Ал қазақ жұрты мінезіне жеңдіріп алды.

Өзінің даму сатысының ең қуатты кезеңін XII-XIV ғасырдың тұсында басынан кешірген көшпелі қауым Алтын Орда ыдыраған соң кемелділікке қадам басуы тиіс болатын. Ұлттық тұтастықтан айрылып қалған соң ұсақ хандықтардың шолақ қырғыны оған мүмкіндік бермеді. Ағалы-інілі екі адамның бірі — Тоқтамыстың, бірі Темірдің әскеріне қолбасшылық еткеннен кейін ортақ ұлттық намысты тауып алудың өзі де қиын іс.

Тағдырдың тезіне орай біздің тарихымыз осындай ащы шындық пен қасірет, тағдырдың төлкегі арқылы қалыптасты. Көшпелілердің бағы Алтын Орданың ыдырауымен бірге қайтты. Осындай аса зауалды тарихи кезеңде “ақылдың билігі” қажет-ақ еді.

Өйткені:

“Халық өмірінің екі сатысы бірден оңай ажыратылады: алғашқы сатысында халық өзінің мінезіне сүйеніп өмір сүреді: бұл жастық кезеңі, саяси түйсікке билеткен күшті құштарлықтың, зор қозғалыстың жетегінде жүрген үмітті дәуірі. Бұл тұста халықтың көкірек отының күшімен әр салада өшпейтін із қалады немесе сол ескерткіштің негізі қаланады. Халықтың дамуының екінші сатысында — халық есейеді, осы уақытқа дейін мінезіне жеңдіріп келген әдеті бірте-бірте ұмытылып, ақылына ерік береді. Ойлану, бұрын қатқалыс сенетін нәрсеге күдікпен қарау, істеген hareketі ақылға сыйымды ма, жоқ па деп саралау, бұрын ешқандай да өзгертуге болмайтын мәселелердің басқа қырынан келіп, орнын ауыстырып, әр қырынан қарау — халықтың екінші сатыға, яғни ақылға билік берген есею дәуіріне қадам басқанын көрсетеді”, — дейді С.М.Соловьев.

Көшпелі қауымның тарихы дәл осындай “ақылға билік беретін” дәуірде өзінің табиғи мінезіне жеңдіріп алды. Адамзат мүлдем басқа сатыға көтерілгенде “көшпенділердің көші” жұртта қалды.

Озған елдің шоқтығы биік, көзі қырағы, ойы алысты болжайды. Петрдің арқасында Ресей сондай деңгейге көтерілді де түзден олжа іздеді. С.М.Соловьевтің: даму сатысының биік деңгейіне жеткен, ақылға билеткен ел өзінен төмен тұрған елге өктемдігін жүргізеді және бағындырады, онда тұрған түк те жоқ, бұл әділетті заңдылық деген пікірдің жаны бар. Әрине, Ресейдің отарлау саясатын,

оның ішінде көшпелі жұртты отарлауын: “орыс халқының кеңдікке, мұхитқа ұмтылуы, ол қорғаныстық сыпат алды” деп бағалауын теріс тұжырым десек те, халық санасының тарихи даму кезіндегі мінез-құлықты дәл ажыратып отырғаны анық.

“Жеңгенді жазғырмайды”. “Ақылды билікті” Абай мойындап:

*Мен мактанның құлы емес,
Шын ақылға зорлық жоқ —*

деп лажсыздық танытады.

Шындыққа қарсы тұра алмайсың.

Өкінішке орай көшпелі елдің тарихы өзінің мінезімен жасалды.

Бірігетін тұста — бөліндік, ақылға салатын кезде — араздастық. Мамайдың, Тоқтамыстың, Едігенің, Ақсақ Темірдің қол астында 250-300 мыңнан әскер болды. Олар өзара екі-үш рет майданда кескілескен ұрысқа шықты. Әр ұрыстан кейін жасағын қайта жасақтады. Сонда өзара қырғынға түскендердің саны миллионнан асып жығылады. Сол елу жылдың ішіндегі еркек кіндіктің аласапыраны халықтың да мінезіне әсер етті. Әкесіне қарсы баласы жорыққа аттанды. Бір-бірін танымады. Қылыштасты. Қырқысты. Екеуі екі ханның ұранын шақырды.

Бұл арада қайдан ұлттық мүдде, ұлттық ортақ намыс бола қойсын.

Биліктің басына тұлға емес “тұқымдар” таласты. Ал халықта оның еркінен шығатындай жігер табылмады. Себебі: есею дәуірінен өтпеді. Ел басында “бір кемел болса”, онда “ақылды” артынан еріп”. Монтень айтпақшы:

“Егерде дәл осындай жүгенсіз және парықсыз көсемнің артынан ілесе қалсақ, онда қандай да болмасын айламен де, сұңғыла ақылмен де бізді оның соңынан еруге көндіре алмас еді: мұндай өсек пен дақпырттың, жеңіл-желпі пікірдің арасынан иненің жасуындай сәулелі жолды таба алмайсың. Мұндай аумалы-төкпелі, жалтақ мақсаттың керегі жоқ: оданда бәріміз де ақылдың дегеніне көніп, соның жолынан таймайық, егерде көпшілік қауым мақұл көріп, қолдаса біздің соңымыздан ерсін” — дер еді.

Өкінішке орай ондай кемел ол заманда тумады. Көшпелі жұрт атадан қалған “екі жақсы қасиетті” — елдік пен намысты ұмытып, басы бірікпеген күйі рушыл күндестіктің көлеңкесінде қалып қойды. Бұрын түздегі жауға қарсы аруақ шақыратын ел, енді өзінің ағайынына аттанғанда әруақ

шақырып, атой салатын болды. Рушылдықтың “қаны басына шапқан ел”, Абай айтқандай:

*Татулықты бұрынғы
Не қылып ол ойласын:
Ашып берер жауыңа,
Өзі көрген қоймасын
Желіккен жауың кез болса,
Араздығы сөз болса:
“Бәрекелді, батыр!” — деп,
“Мықты боп бара жатыр!” — деп,
Мақтап-мақтап қоздырар, —*

күлкілі күйге жетті.

Бәйгенің дауы, палуанның күші, құстың тұяғы, тазының азуы “әруақтаудың” күшімен шешілді.

Ал отаршыл жаһангер Ресей болысты — болысқа, ауылды — ауылға қарсы қойып, өштікті бұрынғыдан да өршітіп жіберді. Олар үшін елдік деген ұғымды қалайда өшіру керек. Ол мақсатына тез жетті. Жалпы, Абай өз халқын жек көрген нигилист емес. Оның ызалы сөзінің астарында халқына деген ұлы махаббат жатты.

Бірақ өзге елдің өрісіне қарап отырып кейде түңіле сөйлеп:

“Жер жүзінде екі мың миллионнан артық адам бар, екі миллиондай қазақ бар. Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұртты тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді-біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Үш миллионнан халқы артық дүниеде қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр. Өстіп жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн бар ма екен? Әй, не болсын! Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?” — деп теріс қарап кететін кезі де бар.

Осы айтылғанның бәрі де шындық. Өлі де ұлттық мүддеміз бір мақсатқа жұмылды, аңду, алдау, арбау, арыз қойылды деп айта аламыз ба?

Сыртқа ұмтылмай, түзден қанағат іздемей, ақылға билік бермей, ортақ ұлттық мүдде мен мінез таппай, рухани тәуелділіктен құтылмай, жалған мақтан мен намысты доғармай басыбайлылық психологиясынан, тәуелді мінез-құлықтан арылу мүмкін емес.

Ал одан арылмасақ, Абай айтқандай, “жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеріміз” анық.

Қазақтан жомарт, қазақтан дарқан кең, қазақтан қонақжай, қазақтан сауықшыл, қазақтан батыр, қазақтан бауырмашыл, қазақтан құшағы кең, қазақтан ақ көңіл халық жоқ деген мақтанды енді ойланып айтатын кез жетті. Кімге жомарттық жасадық, неге жомарттық жасадық, бауырмалдығымыз қайда көрінді, қалай қабылданды, нендей қайырымы болды, батырлығымыз қайда көрінді, кімді қонақ қылдық, кімге құшақ аштық, кімге не бердік және неге бердік? — деп ақылға салмақ салатын кез жетті

Намыстансақ “Біз кетіп, қазақтар өздері ғана қалатын болса, онда бірігіп өмір сүре алмайды. Біз — олардың татулығының кепіліміз”, — деген сөзге намыстанайық.

Жоғарыдағы “орынсыз мақтанға” жол бергенше орнын тауып, ой айтайық. “Есепті достың, есесі кетпес” дегенді еске алатын кез келді. “Берекеге қас болып, айтаққа желігетін, ел тыныш болса — ерігіп өле жаздайтын” (*Абай*) заман өтті. Енді жалған мақтан мен жалған намысты күйттеп, мәселені мінезбен шешудің жөні жоқ. “Досқа күлкі, дұшпанға таба қылмай”:

*Ағайын жоқ нәрседен етер бұртын,
Оның да алған жоқ на құдай құлқын! —*

дегізбейік.

Абайдың арманы да, көңіл қалауы да осы. “Орынсыз мақтаннан” арылайық ағайын. Жат мақтасын.

4. “ЖАЛЫНАМЫН, МҰНДАЙ СӨЗ АЙТПА БІЗГЕ ...” *(Абай және идеологиялық тәуелсіздік мәселесі)*

Даналық ойдың маржаны тереңде жатады. Оны түсіну және дұрыс талдап, ұғу үшін де санаңмен саралап, түйсігіңмен терең топшылау қажет. Ұлылардың астарлы тұжырымдары қатпар-қатпар. Оны теңіздің бетіндегі көбік сияқты қалқып алу — қиянат. Бірінші: даналықтың мәйегін өзін қате түсінесін. Екінші: жалған түйін арқылы өзгені адастырасың. Ең бастысы ұлылардың ойын бұрмалайсың. Шын зиялы үшін мұндай қиянатқа барғаннан гөрі үндемегеннің өзі ғанибет. П.Я.Чаадаевтің: “Тәңірім жар болсын, мен өлеңіммен де, қара сөзіммен де Отанымды ақ жолынан тайдыратын бірде-бір жалған сөз айтпаппын!” — деп тәубесіне келуінде де сондай үлкен мән бар.

Өйткені, ғылымның жолы таза жол, ғылым — “ар ұялар іс”. Өкінішке орай, мұндай қиянат Абайға да жасалды.

Ақынның өлеңдері мен кара сөздеріндегі жекелеген жолдарды мысалға ала отырып, оның астарын байыптамай, Абайдың айтар ойына кері мағынада сипат бере талданады. Мұндай жағдайлар ұзақ уақыт белең алып келді.

Егер Абайды әрбір өзгерген заманның саясатына бейімдеп құбылта берсек, онда оның мұраларын түсіну тәмсілін мүлде жадағайлап жіберуіміз мүмкін. Абайдың пікірлері мен теңеулерін, бейнелі тұжырымдарын оймен саралап, ақылмен аңғарып, таза ниетпен қорыта білу шарт. “Біз тарихтағы оқиғалардың деректерін көп білеміз, бірақ та әрбір құбылыстың себебіне ой жібермейміз” — деп В.О.Ключевский айтқандай, Абайдың өлеңдері мен фактияларының ұзына мазмұнын жатқа білсек те оның астарына назар салмаймыз. Жалаң түсінеміз. “Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел”, — деп Абайдың өзі тегін ескертіп отырған жоқ.

Абай “қызықты, қыздырмалап айтқан хикаяны” тыңдайтын оқырманға зәру емес. Оған өзінің ойына ой қосатын, оны тереңдетіп талдайтын, түсінетін зерделі жан керек. “Әншейін күн өткізбек” әңгіменің адамы — Абай емес. “Абайға абай болайық!” — деген даурығу бар да бәтуә жоқ. Себебі: “Некені молда бұзар” дегендей, осындай жалған, теріс тұжырымдардың қалыптасуына ең бірінші мұрындық боп жүргендер — ғалымдар, әдебиетшілер, мүғалімдер. Бірі — жазады, екіншісі — насихаттайды, үшіншісі — жас ұрпақтың миына сіңіреді.

Сөйтіп, Абай “өз сөзіне өзі иелік ете алмай” қалады. Ақыры қазақ ұлтының рухани тәуелсіздігі үшін күрескен Абайдың сөзін өзгеге емізіп, тәуелді етіп қойдық.

Міне, “Шала молда құранды теріс оқыр” дегеннің кері осы.

Ал қиянатын кім көтереді?

Ұлы жүрегімен ұлтын сүйген Абайды ұлтшыл деп ешкім де айта алмайды. “Тәңірім жарылқасын, мен өз отанымды өзімнің жеке басымның мүддесі үшін емес, отанымның мүддесі үшін сүйіп сынадым” — деп П.Я.Чаадаев айтпақшы, қазақты Абайдай сынап-мінеген адам жоқ. Өзге ұлтты да құрмет тұтқан, жақсы қасиеттерін еліне үлгі еткен. Бірақ та кез келген даналар іспетті өз халқының және өзге жұрттың, әсіресе отаршыл мемлекеттің бойындағы жаһилдік пиғылды астарлап отырып ашып берді.

Теріс тұжырыммен түсіндіріліп келген Абайдың сондай еңбегінің бірі оның “Жиырма бесінші сөзі”. “Білім — орыста”, “Дүниенің кілті — орыста” деген сөздер әрбір оқу

орнының маңдайшасына жазылды. Абай орыстан өзге халықтың мәдениеті мен ғылымын мансұқ еткен және оны мойындамаған тәрізді.

Егерде осы сөздің астарын ашпай, таза мағынасында қолданса, Абайды біз бар болғаны ағартушы деп қана таныр едік. Оның ұлылығы сонда, жай сөзінің өзінде терең мән жатады. Тура осы “Жиырма бесінші сөзде” ол не үшін оқу керек және патшалық отырлаушы мемлекеттің ағарту жүйесінің түпкі мақсаты не, оны қазақ шәкірттері қалай түсініп, елінің бостандығы үшін қалай жаратуы لازم, рухани еркіндікке қалай жетуі тиіс, соны бағамдай отырып, жалданып оқығаннан жалдамалы басыбайлы адам шығады деген мәселені қозғайды. Егер көкейіндегі қыжылды жеткізбесе Абай қаламын сияға батырмас еді.

Абай орыс қоғамының даму бағытын, оның ағымдарын, еуропалық өктемдік пен славяндік үстемдікке құрылған ғылымның қандай пиғылды көздегенін, оның жат жұрттықтардың ойлау жүйесі мен дәстүрлі мәдени танымын жоюға бағытталғанын жақсы білді. Тіпті ол жүйе орыс халқының өзін сауатсыздыққа итермеледі. Ол жөнінде А.И.Герценнің өзі:

“Орыс халқы кітап оқымайды. Сондай-ақ Вольтер мен Дантені шаруалар емес, дворяндар мен орта шаруалардың бір бөлігі ғана оқитынын сіз білесіз. Ресейдегі орташалардың ішіндегі сауаттылары баяғыда халық болудан қалған дворяндарға сүйенеді... Бір сөзбен айтқанда, Петр I бергі Ресейдің тарихы — дворяндардың тарихы, білім де соларға арналған”, — деген пікірі шындыққа саяды.

Сонда орыс халқының өзінің мүддесін толық өтей алмайтын ағарту жүйесі “тағы даланың қайсақтарына” қалай тәлім бермек? Сперанскийдің қазақ даласын отарлау туралы жоспарын, “Бірінші низамның” баптарын зерттеген Абайдың таза орысшыл болуы екіталай. Егерде біз түсіндіріп жүргендей мағынада орыс ғылымын насихаттаса онда Абайдың қазақ халқын рухани тәуелділікке тәрбиелегені болып шықпай ма. Ендеше Абай таза орысшыл ма? Оның ғылымына сүйсінгенде не мақсат көздеді? Тілін, дінін, тұрмыс-салтын, дәстүрін қабылдауға уағыздады ма? Жок, оған белгілі бір шек қойды ма? Бұл тұрғыдан алғанда “Жиырма бесінші сөздің” астарын тура мағынада түсінуге болмайды. Өйткені отарлаушы жаһангер мемлекет және оның зиялы ғалымдары ешқашанда қазақты оқытуға құмар болған жоқ. Оқу-ағарту жүйесінің барлығы қазақты тәуелді етуге және діні мен тілін өзгертуге бағытталды. Мұны біз

табынып жүрген орыс ғұламаларының өздері де ашық мойындап, қазақтың рухани дүниесіне сәуле түсірмеуге тырысты. Мәселені толық түсіну үшін Санжар Аспендияровтің “Қазақстан тарихындағы”:

“Орыс тілін білудің өзі қанаудың көзі болып табылады. Генерал-губернаторлардың кеңсесінен бастап болыстың хатшысына дейінгі аралықтағы тәржімашылар патшалық отарлаушылардың далаға тереңдеп бекуіне және сіңуіне ықпал етті... Патшалық өктемдік ағарту саласында да жүргізіліп, “самодержавие” мен “православие”, “ақ патшаға” адалдық рухында “тәрбиелеу” деген бағытқа негізделді. Бұл бағытты тек қана өкіметтің ресми өкілдері ғана жүзеге асыруға тырысқан жоқ, сонымен қатар Погодин, Григорьев, П.П.Семенов-Тяньшанский сияқты ғалымдар мен профессорлар да соны ұстанды, олар “Ресейдің тарихи-мәдени міндеті” — шетжұртты орыстандыру және сіңіріп (жұтып) қою саясатын жүргізу деп ұқты. Шындығына келгенде жаңа отарлау жүйесін қамтамасыз ету үшін патша өкіметіне “кадр” керек болды. Жоғарғы және орта дәрежелі басқару жүйесінің қызметкерлері ресейлік бюрократияның әккі, Салтыков-Шедриннің уытты қаламының қарғысына ұшыраған сұмырай қызметшілерінен іріктелді. Осындай сұмпайылардың ең сұмпайысы Қазақстанға жіберілді” — деген пікірін мысалға келтірсек те жетіп жатыр.

Осындай обырлық және тәуелділік, үстемдік пиғылы өктемдік құрған Ресейдің оқу жүйесін Абай жақтауы мүмкін бе? Онда:

“Баламды медресеге біл деп бердім. Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім”, “Ойында жоқ бірінін, Салтыков пен Толстой. Иә тілмаш, иә адвокат, болсам деген бәрінде ой”, “Военный қызмет іздеме, Оқалы киім киюге”, — деп шәкірттерді сақтандырмас еді ғой. Мұның барлығы жоғарыда С.Аспендияровтің айтқанындай “даланы отарлауға” қызмет ететін кәсіп екенін Абай өте терең түсінген. Бұл пиғылын орыс шоқындырушылары мен ғалымдары жасырмаған. Ашық жүргізген. Ыбырай Алтынсариннің “пірі” болған Н.И.Ильминский орыс оқуының максатын:

“Оларды оқытудағы басты назар мынаған аударылуға тиісті: бұл жастар өздерінің туыс ортасын жатсынбасын, олар өзінің ауылына қайтып келген соң, мектепте алған мәліметтерін таратсын. Сондықтан да бұл шәкірттерге аса жоғары білім мен тәрбие берудің мәнісі жоқ. Қазақтарды біздің орта дәрежелі оқу орындарымызға тарту зиянды”, — деп түсіндірді.

Ал керек болса! Біз ғой Н.И.Ильминскийге көше атын бергенді азсынып, оған ескерткіш орнату туралы ұсыныс

жасап жанығып жүрміз. Абай айтқан “орыстың зор білімі” осы болса, онда бұл “білім” бізге “дүниенің кілтін” емес, басыбайлылықтың, тәуелділіктің кілтін қолға ұстататын болды ғой. Өзгені былай қойғанда бүкіл түркі тарихының шежіресін бір ізге салған ғұлама ғалым В.В.Бартольдтің де пиғылы таза болмапты. Түркілердің тарихы оған тек тарих пен атақ үшін және “өлі тарих” жасау үшін керек екен. Әсіресе, зиялылардың ішіндегі ғұламалардың өзі екінші бір халықтың жер бетінен жойылып кетуін тілеп:

“Түземдіктерге олардың өз тілінде ғылыми мағлұматтарды тым көп бермеу керек, сондай-ақ сол арқылы олардың әдебиеті мен мәдениетін орнықтыра дамытуға жағдай жасамау қажет, мұның барлығы олардың орыстануына кесірін тигізеді”, — деуінің өзі төбе шашыңды тік тұрғызады. Мұндайда еріксізден еріксіз Абай —

*Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ишпе құлық сақтап, —*

деген жолдары ойына түседі.

Көшпелілердің “өлі тарихын” тірілткен академиктің сол халықтың “өлімін тілеуі” түсініксіз. Бұл пікірді оқығанша В.В.Бартольдті пір тұтқан қазақтың бірі біз едік. Иә, **“Ғылымды білімді болу деп жиі шатастырамыз. Бұл барып тұрған тұрпайы түйсіксіздік. Ғылым дегеніміз тек қана білім емес, ол — таным, яғни білімді орынды пайдалану деген сөз”, —** деп В.О.Ключевский тауып айтқан. Бартольдтің білімділігінде шек жоқ, ал танымынан тәрбиесіздік танылып қалғаны оның жеке басының қайшылығы және Ресейдің мәдени дәрежесінің, өресінің жемісі. Басқаша ойлауына жол да қалмап еді. Әрине, кейін өзгеріске ұшырады. Бірақ та:

*Ызаты жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл,
Не жазып кетсе — жайы сол,
Жек көрсендер өзің біл, —*

деп Абай айтқандай, Бартольдтің “ұлы сиямен жазылған ащы сөзін” енді өшіре алмайсың.

Окініштісі, Бартольд сияқты ойлайтын академиктер жалғыз емес еді. П.П.Семенов-Тяньшанский, Ф.А.Щербина, П.И.Пестель, С.Солевьев іспетті тұлғаларда бір халықтың екінші халықты құлдануын тарихи заңды құбылыс деп қабылдады. І мемлекеттік Думаның депутаты Т.И.Седельников академик Ф.А.Щербинаның қазақтардың жерін тартып алу туралы зерттеуін сынай келіп:

“Қазақтардың жерін келімсек қоныс аударушыларға алып беру туралы мүлдем заңсыз әрекеттермен айналысқан даланың Ф.А.Щербина мен А.А.Кауфман сияқты беделді “зерттеушілері” мен “білгіштері” қазақтардың мұқтажы мен талаптарымен бетпе-бет келгенде олар “көшпелі өмірдің тіршілігіне тән өзіндік ерекшелік” дегенді желеу етіп, отырықшы-егіншілерді алдыға тарта қояды, әйтпесе, олар “нағыз орыс жер иеленушілеріне” пайдалы тұрғыдан жүргізілген даланы отарлауды тоқтатып, қазақтардың өзін жерге орналастыру туралы қиын да күрделі іспен айналысқан болар еді”, — деп пікір білдіреді.

Демек, академик Ф.А.Щербина қазақ халқын өз жерінен қуып шығып, оны бүтіндей отарлау жоспарын жасаған және теріс ғылыми тұжырым түйген. Жалған ғылыми бағыт ұстанған. Мұндай ірі-ірі көзбояушылыққа барған академиктердің соңынан оның жолын қуған Лысенколар мен Мишуриндердің шығуы және аңызға пара-пар дәрежеде дәріптелуі заңды да. “Нағыз ұлы болудан гөрі өзінді ұлымын деп көлгірси көрсету әлдеқайда оңай”, — дегенді “қанатты сөздің шебері” Ключевский өзінің осындай әріптестеріне қаратып айтса керек-ті.

Әйтпесе, ісі империяны алға дамыту үшін оның рухани дәрежесін көтерудің орнына етегінен тартып, бар пиғылын бодан елді тұншықтыруға жұмсай ма. Мысалы, Ө.Әбдімановтың дерегі бойынша, балаларын өз бетінше оқытқан қазақтарға бірінші жолы 10 сом, екінші жолы 30 сом айып салып, үшінші жолы 5-15 тәулік мөлшерінде түрмеге отырғызу туралы үкім шығарылыпты. Егер оқу жағдайы дәл осындай болса, онда Абайдың “үндеуі” қалай жүзеге аспақ?

Бұл қитұрқыларды Абай білмеді деуге өсте болмайды. Өз баласын да, өзгелерді де оқытқан тәжірибесі бар. Ел сенген болыс. Ендеше жаңағы “Жиырма бесінші сөзді” қалай түсінуге болады? Жалған көзқарасты, ұлттық өктемдік пен өштікті жақтаған ғалымдардың тағлымы отарлаушы мемлекеттің мүддесімен сай келетін және XIX ғасырдың жартысындағы Ресейде:

“Мәдениеті жоғары адамдар болды, бірақ мәдениеті жоғары орта болмады. Сол кезде өмір сүрген адамдар өздерін қараңғылықтың тұмшалауында қалғанын, оларды ешкім түсінбейтінін және түсінгісі келмейтінін айтып шағынады. Орыс дворяндары мен чиновниктерінің дені мәдениетсіз, қасиетсіз және ешқандай ықылассыз тобыр еді. Бұлар, Пушкиннің “қара тобыр” деп атаған тоғышарларының өзі еді”, — деп Н.А.Бердияевтің баға беруі отарлаушы мемлекеттің мәдени дәрежесін танытады.

Өзі қандай болса, сондай адам тәрбиелеп шығаратын империяның жай-жапсары Абайға таныс еді. Абайдың айтып отырған “кiлті” бұл емес болатын. Сондықтан да ол:

*Бұл сөзді тасыр ұқпас, талантты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, —*

деп негізгі пікірінің тереңде жатқанын мегзейді.

Абай осы “Жиырма бесінші сөзі” арқылы қазақ халқын ілгері мәдениетке шақыра отырып, оның өзіндік бағыт-бағдарын жасайды. Қалайда “қазаққа күзетші болып” шығатын азамат атану үшін ұлттық тәуелсіздікті бірінші орынға қояды. Оның ішінде рухани тәуелсіздік алдыңғы қатарда тұр. Қазақ мәдениетін дамыту және оның өркенін өсіруі үшін әр адам ең бірінші өзінің рухани мәдениетін меңгеруі қажет. Онсыз білімнің “қазақтың өзін аңдитын қаруға айналады” — дейді Абай. Енді осы сөзді талдауға көшейік. Абай:

“Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады. Оның үшін бұл жер дәрілхарап, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан түрсын? Асап ішуге малдың тапшылығы да, ағайынның араздығы да әр түрлі бәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатын нәрсе. Мал тапса — қарын тояды. Онан соң білім, өнер керек екен. Соны үйренейін, не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі. Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, ғылым да — бәрі орыста зор”, — деп сөзін сабақтайды.

Осы уақытқа дейін соңғы сөйлемнің соңғы сөзі айтылмай, “ұмытылып” келді. “Орыста”, яғни ғылым мен өнер, мәдениет тек орыста ғана емес, “орыста зор”. Дүниенің тұтқасын ұстап тұрған жалғыз ұлт ол емес. Тек даму сатысы мен еуропалық көзқарас тұрғысынан алғанда қазақтан озып тұр деген сөз. Бұл сөздің мағынасы екі басқа. Біріншіде одан өзге өнерлі ел жоқ. С.Аспендияров айтқандай, “ақ патшаның” арқасы деген басыбайлылық тәрбиесі жатыр. Ал екіншісі, ол бізден гөрі ілгері деген мағына береді.

Иә, орыстың қоғамдық ой-санасы қазақтан ілгері еді. Бірақ та, ХІХ ғасырға шейін, яғни Пушкин өмірге келгенге дейін әлем алдында мақтанарлықтай дәрежеде емес еді. Пушкиннің өзін түсінуге дәрежесі жетпеген орыс қоғамы үшін намыстанған Пушкиннің досы Чаадаев:

“Уақыттың ықпал-сабағы деген бізге жүрмейді. Дәуір мен ұрпақтардың тәжірибесі біз үшін суға сіңіп кетті. Бізге қарап

тұрып: иісі адамзатқа ортақ заңдылықтардың бізге қатысы жоқ екен деп баға беруге болады. Жалғанда жалғыз қалғандықтан да біз дүниеге бір жақсылық жасағанымыз да жоқ, олардан біз бір нәрсе үйренгіміз жоқ, біз адамзаттың дамуына бірде-бір идея қосқамыз жоқ, біз адамзат ойының дамуына бірде-бір пікір білдіргеміз жоқ, сол даму қозғалысынан үйренгеніміздің өзін бұрмалап тындық. Біздің әлеумет ретінде өмір сүре бастаған алғашқы күнімізден бастап адамға қайырымдылық жасайтын ешқандай ізгілік жасамаппыз, біздің отанымыздағы құнарсыз жерге себілген бірде-бір дәніміз көктеп шықпапты, біздің арамыздан бірде-бір ұлы пікір жұртқа жайылмапты; өз ойымызбен өзгеше бір әлем орнатуға күш салмаппыз, ал өзгелердің үлгісінің тек жалтыраған қайырсыз дүниені шашқан дарақылығын ғана алыптыз” — деп назаланады.

Осындай азамат ойшылдардың өткір сөзінің қамшылауымен XIX ғасырдың ортасында Ресейде ұлттық таным оянды. Ұлыдержавалық менменсуімен қатар өзіне-өзі сын көзбен қарау ағымы қалыптасты. Бұл ойдың ұшығынан Абай да хабардар еді. Бірақ ондай озық пікір қазақ даласындағы отаршыл миссионерлерге жетпеді. Тіпті империяның ішіндегі пиғыл да ескі тәртіппен тәрбиеленгендіктен де ең сорақы тұрғыда жүргізілді. Адамзаттың, оның ішінде ғылым мен білім саласындағы жетістіктер бұратана ұлттарды рухани тәуелді ету мақсатында жұмсалды.

Сондықтан да:

Абай бірден орыс мәдениетіне бас үр демейді. Қайта оқып қараңызшы: әуелі “түркі танырлық” дәрежеде сауатынды аш дейді. Демек, өз жұртынның мәдениетін, тарихын, дәстүрін біл. “Құлшылық қылатындай” яғни дінінді, тілінді, танымыңды танитындай тағлым алатын бол. Рухың тәуелсіз болсын. Тіліңді, дініңді бойыңа сіңір, содан соң білім жолын қу, “жанбай жатып сөну үшін” талпынба, рухыңды бекіт деген емеурін емес пе бұл.

Содан соң барып “араб пен парсы керек”. Неге бүйтіп сатылап айтып отыр.

Себебі, араб пен парсы мәдениетінің қазақпен рухани байланысы, ортақ тарихы мен ортақ діни мүддесі бар. Оны меңгермей халқыңның толық сауатты өкілі бола алмайсың.

Заман қалыптастырған рухани байланыстың үзілуіне Абай қарсы. Оның өзі де осы саты бойынша дәріс алып, “дүниеге көзі ашылды”. Жат дін мен мәдениеттің ықпалына ерте түсіп кетпе. Толық рухани бостандықта болу үшін “мал тап”. Экономиканы түзе. Еліңнің еңсесін көтер. Өзің біреуге жалынып жүріп ұлтыңның қамын ойлай алмайсың. Үлкен

ғылым мен өнер үшін ең бірінші рухани және экономикалық тәуелсіз адам болуың керек. Өйткені, төменшектеп тұрып түйсігінді тәуелсіз ете алмайсың.

Осы шарттар келіссе ғана өнер ізде, соның бірі — өзіңе жақын орыс жұрты. Оның бізден өнері зор. Араб пен парсыны, түркіні біліп барған адам үшін “зордың ықпалына түсу” өте қиын. Тең дәрежеде сөйлесіп, тең тұрғыда білім ал. Әйтпесе, жоғарыдағы “шоқындырушы” даярлайтын “білімнің кадры” болып шығасың дегелі отыр. Абай ол үшін өзінің оқырманын, тыңдаушыларын өзгеше ойлай білуге ұмтылып:

*Түзу кел, қисық, қыңыр, қырын келмей,
Сыртын танып іс бітпес, сырын білмей.
Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
Өскен сен бұндай сөзді бұрын көрмей, —*

деп ескертеді.

Абай жалаң сөзге беріліп, буырқанып келген ішкі толғанысты ойланбай қағазға түсіретін ақын емес. Әр сөзінде астар бар. Ол ұлттық идеяның ойшыл оқымысты жырауы. “Қара сөздері” мен өлеңдерінің айтар ойы өзара байланысып, тамырласып жатады. Ақылмен саралап барып қауырсын қаламын қолына алады. Сондықтан да “Ғақлиядағы” ойды өлеңмен жаңғырта баяндауы Абайдың өзі түйген тұжырымына анық көзі жеткендігін танытады.

Сонда “сыртын танып іс бітпес, сырын білмей” деп астарлап отырғаны не және “қазаққа қарауыл болу үшін” қандай білімді қалай және не үшін игеру керек? — дейді. Абай отаршыл елдің өктемдігін жою және одан құтылу үшін сол елдің даму дәрежесіне жет, өз қаруын өзіне қолдан, рухыңды тәуелділіктен құтқар, өзің де “оқуың, хикметің, малың (экономикаң — Т.Ж.), өнерің, ғылымың зор болсын” деген нысананы нұсқайды. Ал енді сол сөзді осы тұрғыдан бір рет ой сала қайта оқып көрейікші:

“Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да — бәрі орыста зор. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі: олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең — көкірек көзің ашылады. Әрбір елдің тілін, өнерін білген кісі — онымен бірдей дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды”, — дейді Абай.

Егер “қисық, қыңыр, қырын келмесек”, бұл сөздің астары біз түсіндіріп жүрген “орысшылдыққа” мүлдем қарама-қайшы ғой. Қарапайым тілмен түсіндірсек онымен “бірдейлік дағуасына кіресің”.

I. Кімге тәуелді болдық, бізге не берді және ол елдің қандай зорлық-зомбылығы бар, жақсылығы неде — соны санаңа салып талда. Несімен таңдандырады, несімен түңілдіреді, пиғылы қандай? Соны біл. Зертте, “Залалынан қашық бол, пайдалысын ал”. Оқуы, ғылымы қандай дәрежеде, оның мақсаты не екен? Тілін білсең, зерттесең көкірек көзің ашылады. Олардың пиғылын түсінесің, — дейді. Ол пиғылдың қандай екенін жоғарыда білдік.

II. “Әрбір елдің тілін, өнерін білген кісі — онымен бірдейлік дағуасына кіреді” — дегені: сол елдің ішкі даму қозғалысына тең дәрежеде еркін араласасың, билігінің тізгінін ұстайсың, малыңды малданып, оған иелік етесің, сөзіңді тең сөйлейсің. “Дағуасына кіресің”, — күресесің, халқыңды басыбайлылықтан құтқару үшін ұлт атынан сөйлейсің. Қорлығына көнбейсің — деген мағынаны білдіреді. Дағуа — араб тілінде қоғамдық қозғалыс, күрес, пікір таласы, майдан деген ұғымды білдіреді. Яғни, өзге ұлттың, бұл арада Ресейдің, өктемдігін мойындама. Тең дәрежеде қарым-қатынас жаса деген сөзі. Егер:

III. “Дағуасына кірсең — аса арсыздана жалынбайсың”, рухани тәуелділіктен құтыласың, тәуеліз ел атанасың.

Міне, Абайдың астарлы ойы осы. Мұны “орысшылдық пікір” деп бағалауға әсте болмайды. Орыстың білімі мен ғылымы рухани және ұлттық тәуелсіздікке жетудің бір жолы. Қазақ дамудың басқа сатысында тұрған ағылшын, неміс, француз мемлекеттерінің отары болғанда, онда рухани тәуелсіздік, ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрес “дағуасы” өзге арнамен дамыр еді. Абай онда: “ағылшында, француздарда немесе немістерде бәрі зор, солардың дағуасына аралас” дер еді. Күштінің қаруын меңгермей күшіңді теңестіре алмайсың. Еуропалық елдердің отарлау саясаты экономикаға негізделеді. Елді емес, жерді сорды. Олардың дініне, танымына, тағдырына араласпады. Тек пайда ғана көздеді. Экономикалық мүддесі өтелген кезде отар елін тағдырдың төлкегіне тастап, алтын қазбасын қотарып жіберіп, кемеге мініп жүре берді. Әрине, күшті отарлық билік жүргізді.

Ал Ресейдің отарлау саясаты мүлдем басқаша бағытта жүзеге асырылды. Себебі, орыс қоғамы Н.А.Бердяев айтқандай: “тек қана идеологиямен ғана өмір сүрді”. Сондықтан да отарлау науқаны мен саясаты идеологияға негізделді. Басты бағыт пен күш-қуат оқу-ағарту жүйесіне, шоқындыруға, рухани тәуелді етуге, өзіне сіңіріп алуға жұмсалды. Орыс мемлекетінің ұйытқысы православиелік дін еді. Басыбайлы шаруалардың қатарына қосып, ерік-жігерден мүлдем айыруды

көздеді. Дворяндық тек өз халқын менсінбеді, жек көрді. Ал жалпыорыстық мүдде оларға жат болды. Түпкі мақсаты қазақтарды басыбайлы құл ету болғандықтан да ең бірінші олардың дінін, тілін, дәстүрін, халықпыз, елміз деген ұғымын жоюға ұмтылды. Мөнгүрттіктің бағдарламасын жасады. Бұған тарихшы Е.Б.Бекмахановтың:

“Басыбайлы еңбек күшін пайдаланатын ірі-ірі тау-кен заводтарының иесі мен орыс помещиктеріне балаларды құлдыққа сату туралы Александр I патшаның арнайы шығарған заңы арқылы рұқсат берді. XIX ғасырда Гурьевте бір айда 100 қазақ баласы: ұлдар — 4,5 дорба, қыздар 3,4 дорба қара бидай ұнына сатылды”, — деп жазғаны дәлел.

Осыны көре тұрып Абай отарлаушы мемлекетті жанына жақын тартты деуге бола ма? Қайта Абай жаңағы үш-төрт дорба үшін баласын сатқандарға ашынып:

“Жақсы білгенді (жақсылар білген білімді үйренсем, жүзеге асырсам дегендерді — Т.Ж.) жорғалықпен (қулықпен — Т.Ж.) көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын, жауырынынан бір қаққан (яғни орысқа — Т.Ж.) күлгені керек деп көгі ашылса да қам жемейді. Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Бірақ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам дейді. Жоқ, ондай ниет керек емес”, — дейді.

Абайдың күйзелісі — ақылдың күйзелісі. Мұндай қорлықты көрген Абайдың “білімінен — қайғы, тілінен — зар шықпағанда” қайтеді. Жоғарыда айтылғандардың бәрі де ащы шындық еді. Ақмоладағы Қоңырқұлжа Құдаймендин, Оралдағы Ахмет Жантуриндер сондай күмүйіздер. Ал болыс пен старшин, тәржімашы тәрізді “күні үшін жүрген қулардың” (Ж.Кәрмен) “бұртыңы мен жыртыңы” аз сыналған жоқ. Абай сауатты қазақтың өз елін сауғаны туралы мегзеп отыр. Білгенін, білімін қатардағы қазақтан қулығын асыруға жұмсаған пысықтар да отаршылардың “жеміткесі” боп “момын даланың күйрегінен обырлармен қоса сорысып” (М.Әуезов) жатыр. Бұған Абай түгіл орыс зиялылығының өзі назаланып:

“Екінші жағынан алғанда, 300-400 десятина егіндік жері мен бірнеше мың сомдық сауда айналымы бар бай қазақтардың өзі “көшпелі қазақсың” деген сылтауды малданып жаңағы мырзалардың (отарлаушы келімсектердің — Т.Ж.) иелігіндегі жерді, яғни нағыз көшпелі қазаққа тиесілі сыбағаны өзінің етегінің астына басып алды. Сөйтіп, сырт қарағанда қазақ өмірін жалған сылтаумен бүркемелеген аярлықтың нәтижесінде орыс жер иеленушілері мен дала буржуазиясы (мұны оқыған

қазақ деп түсініңіз — Т.Ж.) байлыққа белшесінен батады, ал қазақ халқының өзіне, оның кедейленген бөлігіне... “риза болудан басқа ештеңе қалмайды”... Қайсыбір жағдайды алып қарасаңыз да тұлданған қара халықтың өмірлік мұқтаждығы сырты жылтыр, іші арам осындай әділетсіздікпен аяусыз күресуге мәжбүр етеді”, — деген қорытынды шығарды. (Т.И.Седельников. “Қазақ даласындағы жер үшін күрес”).

Қазақтың көшпелі қоғамындағы жіктелуді жоққа шығарған пікірлердің желісі шындыққа тартылғанмен, мұнда да қарабайыр топшылау жоқ емес. Абай аңғарған оқыған пысық пен Т.И.Седельников жазып отырған “буржуазия” дала төсінде де болды. Капиталын қалай ұқсатты, ол басқа мәселе. Алысқа арқан тартпай-ақ көптің көз алдында жүрген төре тұқымдарын алайық. Мысалы, Бөкей ордасын қараңыз. Олардың қарауындағы жер тек солардың меншігі іспетті болды. Былайша айтқанда қазақтың төртінші жүзі тәрізді өмір сүрді. Хан халыққа жағымды болса Жоламан мен Исатай, Махамбет пен Құрманғазы қудалауға түспес еді. Сондай-ақ Уәлиханнның еншісіндегі Сырымбетті алыңыз. Ақ патшаның өзі ол жерді мәңгілікке бекітіп берді. Келімсектерді кіргізбеді. Нақты шындық сол.

Ал, сол меншік Кенесарыға неге тимеді?

Себебі, ол “қазақтың күзетшісі” еді. Империяға ең қауіпті, отар елге ең қажетті тұлға болатын. Қазақтың ең шұрайлы жеріне иелік еткен Бөкей ордасы мен Сырымбеттегі төрелер қазақтың қай мүддесін шешті? Қандай ниет қосты? Жекелеген адамдар мен руларға жасаған қайырымы исі қазақтың тәуелсіздігіне септігін тигізді ме? Көшпелілердің тәрбиелі, білімді ақсүйектері шыққан бұл ордалардағы мырзалар Абай сияқты елі үшін күйініп:

“Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей заңы болмаса, заңсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйренді ме?”

Қайдам. Шоқан сияқты жас кезінде есін жиып, “оқалы киімнен” бас тартқандар санаулы ғана. Оқыған, өнерлі Серіз Серінің өзі де өмір соңында ауыл айналасындағы әнші болып қалды. Әскери ғылымнан хабары мол Серіз Серіні Кенесарының көтерілісінің ішінен көргісі келген қазақ жауынгері болмады деп айта аласыз ба? Абайдың: “қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді

біліп, халық қатарына қосылудың камын жейік деп ниеттеніп үйрену керек”, — деп отырғаны да сол.

Білімді өзін үшін алма, елің үшін ал. Соның керегіне жарат. Етек басты болма. Өзінді өзің тәрбиеле. Бөріге қосылып елінді қоса талама.

Міне, оқудың мақсаты осы. Бұл Сперанский жобасын жасап, Бартольд, Семенов-Тяньшанский, Ильминский, Щербина, Алекторов, Остроумов жүзеге асыруға тырысқан патшалық оқу ағарту жүйесіне мүлдем карама-қайшы бағдар. Рухани тәуелсіздік жолы. Қазақтан шыққан сауаттылардың жолы — салауат жолы, азаматтық жолы болса екен деп тілейді Абай. Сондай-ақ, “ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік” — деген сөзінде де үлкен астар жатыр. Егер шындап заңға жүгінетін болсақ Әбілқайырдың Анна Иоановнаға берген дәйегі бойынша біз Ресейге бодан емес, одақтас ел болуымыз керек екен. Мұны көтерген І Думаның депутаты Т.И.Седельников мырза. “Бұлғын жағалы шапанға” айырбасталған бостандықтың асығыспен “бодандыққа” айналғаны сондай, оның баптарын байыптап тұрып түзеуге шамамыз келмепті. Тым құрыса басыбайлылықтың өзін заңды түрде негіздеп алмаппыз ғой. Масқара! Мұны Т.И.Седельников:

“1731 жылы қазақтарды бодандыққа алған кезде орыс үкіметінің олардың жер иеленуі мен шаруашылықты жүргізу тәртібі туралы мағлұматы өте бұлыңғыр болса керек. Міне, сондықтан да Анна Иоановна патшайым қол қойған дәрегейдің мазмұны түсініксіз әрі анық емес... 1905 жылы тамыз айында берген қыр елінің озық ойлы азаматтарының көпшілік мәлімдемесінде ғана оның мазмұны ашылды, ол бойынша жер қазақтың бүтіндей меншігі болып табылады екен, өйткені әлгі дәрегейде “қазақтардың бодандығы башқұрттардың бодандығымен бірдей дәрежеде екендігі” көрсетіліпті, ал башқұрттар жерлі рулық меншік (вотчина) ретінде пайдаланады... Бұл сауатсыздық қой. Егерде жаңағы сөзді біз сол мағынасында түсінетін болсақ, онда жер жөнінде бодандар емес, керісінше үкіметтің өзі қазақтарға қысым мен қиянат жасап, 150 жылдан астам уақыттан бері үнемі күш көрсетіп келеді деген қорытынды жасаймыз”, — деп мәселені ашық түсіндіріп береді.

Ал қоғамдық ғылымның биік дәрежесіне көтерілген “тоқыраудың толқынында туған” ғалымдар 150 жыл емес, 250 жыл бойы заңды түрде өз еркімізбен басыбайлы болдық деп қалың-қалың кітап жазып, ұлы кеңестік империя дәрежесінде ұлан-асыр той өткіздік. Соншама тарихшы мен

заңгерлердің зейіні мен білімі жалғыз Әлихан Бөкейхановтың зердесіне жетпегені ғой.

Тағы да маскара!

Абай туралы және оның “Жиырма бесінші сөзі” туралы дақпырт таратып, оқу орындарының маңдайшасына жаздырып жүрген де сол ағайындарымыз-ау! Сонда, Абайдың “ұлықсыған орыстың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз зорлығына көнбес едік” — деген арманы қайда қалды.

Иә, біліміміз өсті, бірақ ол ғылым дәрежесіне көтерілмеді. Білімділер шықты. Бірақ олар тәуелсіз ғалым дәрежесіне көтеріле алмады. Оқу-ағарту жүйесі еуропалық үстемдік, ұлыорыстық тәуелділік тұрғысында еңбек етті. Оның жемісін Ильминский мен Остроумовтың, Александровтың орнын басқан “коммунист-колонизатор” (*С Садуақасов*), оқу министрінің орынбасары Шевченко көрді. Өзінің патшалық самодержавие тұсындағы ұстаздары жүзеге асыра алмаған оқу-ағарту мен тіл, мектеп саясатын кандидаттық диссертация арқылы орындап тынды. Республика жаппай орыс мектебін ашу бағытына көшті. Біздің заманда да Ыбырай Алтынсариндер шықты. Бірақ Ыбырай Алтынсарин өмірінің соңында бұл ісіне қатты өкініп, елден кешірім сұрап, 99 молдаға жаназа шығарту туралы өсиет айтып, “Мұсылмандық шарты” атты кітап жазып кетсе, біздің заманның “қазақ миссионерлері” беті бұлк етпестен докторлық, кандидаттық дипломдармен әлі де күнін көріп жүр. Соның нәтижесінде марқұм Оралхан Бөкей ашына әшкерелеген “будандар” қазақтың рухани дүниесіне әкімдік етті. Мұндай “будандарды” Абай да жақтырмаған. Ол:

“Қазірде орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сүйтсе де, осы оқыған балалар ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылсада сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта кедейдің балаларын орысқа зорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын? Және кейбір қазақтар ағайынмен араздасқанда “Сенің осы қорлығыңа көнгенше баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!” — деуші еді. Осындай жаман сөзді құдайдан қорықпай, пендеден ұямай айтқан қазақтардың баласы оқығанмен де не бола қойсын! Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене? Қайбір көп үйреніпті? Кірді, шықты. Ілді, қашты. Түбегейлі оқыған бала жоқ. Әкесі ел ақшасымен оқығанға әрең оқытады, өз малын неғып шығарсын?” — дейді.

Абай жақтырмай отырған “оқыған шәкіртпен” кейінгі замандағы оқыған орыс тілді шәкірттің арасында көп айырмашылық бар. Абай әуелі түркіні, одан соң араб пен парсыны, содан кейін экономиканы үйрен десе, кейінгілер қазақ тілі мен дінін де ұқпай өсті. Сондықтан да олардың бойындағы қан — таза қазақы қан емес. Будан. Ал будандар үшін ең қауіпті нәрсе — ұлттық сезім, ұлттық мүдде, ұлттық билік. Олар өз ұлтын ешқашанда сүйе алмайды және түсінбейді. Қандай қызметте отырса да айналып кеп “қазақты аңдысам” дейді. Ұлттық тәуелсіздікке қарсы күрес майданы басталған тұста солардың шүлдірлеп босы қосыла қалатыны сондықтан. Колбиннің тұсындағы “будандардың” буы бұрқырап шыға келгені соған дәлел. Яғни Абай айтқандай олар:

*Орыс съезд қылдырса,
Болыс елін қармайды
Орыссыз жерде топ болса,
Шакырған кісі бармайды, —*

дегеннің нағыз өзі.

“Кіреді, шығады. Іледі, қашады”. Түбегейлеп елдің қамын ойламайды. Дәл қазір Абаймен бірге түңілудің қажеті жоқ. Тек бостандық рухын жүрекке мықтап сіңіру керек. “Дейді, деді, депті” дегеннің заманы өткен. Ғылымды, білімді тәуелді болу үшін емес, тәуелсіз болу үшін игеру لازым. Тәуелсіздік рухы — қасиетті рух. Тәуелсіздік ғылымы — қасиетті ғылым. Дәл осы жол үшін:

“Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың (қандай ғылымын үйрену керек екені қазір түсінікті — Т.Ж.) ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма. Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсетер ме, өзі рахат көрер ме, иә жұртқа рахат көрсетер ме?” — дейді Абай.

Абайды енді тобырға жеңдірудің өзі қиянат. Ақыл, ойға жасалған қорлық. “Тыңдаушымды ұғымсыз, қылып Тәңірім берген-ді” дейтін зердесіз заман өтті. Ұлттың рухы өзгерді. Қаншама зауалды тарихи кезеңді бастан кешіріп, сабақ алды. Енді “ақылға сүйеніп” өмір сүретін дәуір туды. Елге күзетші болатын зиялы ұрпақ келді дүниеге. Сондықтан:

*Олеңі бар, оперлі інім, сізге,
Жағынамын, мұндай сөз айтпа бізге, —*

деген Абайдың сөзінің мағынасын терең талдап түсінейік.

Бұл — өсиет, Абайдың өсиеті. Оның себебін “Жиырма бесінші сөзді” талдау барысында түсіндіруге тырыстық. “Сәулең болса кеудеңде, мына сөзге көңіл бөл”, — деген емеурінмен әңгімені аяқтаймыз.

5. “ӨЗІМДІКІ ДЕЙ АЛМАЙ ӨЗ МАЛЫҢДЫ...”

(Абай және экономикалық тәуелсіздік мәселесі)

I

Дананың ой-ағымына тосқауыл қойылмайды. Даналықтың үш мәйегіне: “суық ақылға”, “ыстық жүрекке”. “қол қайратына” сүйеніп, санасын сарғайтып барып қорытқан олардың тұжырымдарының қай-қайсысының да астарында түйсіктің (интуицияның) ашылмаған сәулесі жатады. Кейде оны ой иесінің өзі де сезінбеуі мүмкін. Бір толқынды екінші толқын қуып, шайқай-шайқай тас пен тамырды маржанға айналдыратыны сияқты, ойды ой қуып барып ұлы ұғымдар қалыптасады. Мұндай тосын тұжырымдар Абайда да жиі ұшырасады. Соның бірі арнайы сөз еткелі отырған ұлттық тәуелсіз ықтисатқа (экономикаға) байланысты.

Әрине, ақыннан, оның ішінде Абайдан ықтисатшы шығара алмайсың. Ол — далбасалық. Бұл туралы Мишель Эйкем де Монтеньнің: “Ақымақтық кез келген құбылысқа тән нәрсе, тек поэзияға ғана ақымақтық жараспайды” — дегені бар. Бірақ та, “еріншек, бекер мал шашпақты” қалай түсіндіруге болады? Мұны қандай ықтисаттық заңдылыққа сыйғызасың? Әлде, ақынның тіл үшін оралған қатардағы нақыл сөздің бірі ме?

Өзге туралы мұны айтуға болар, алайда Абайды әншейін адам деудің өзі күпірлік. Өз заманы мен ұлтының озық ойлы өкілі ретінде тіршілік алқымына назар салмауы мүмкін емес. Оның үстіне қазақ ұлтының саяси және әлеуметтік жағдайы соған мәжбүр етті.

Ел жұрты тәуелді болған ақынның тәуелсіз өмір сүруі мүмкін емес. Ұлттың жат жұртқа басыбайлы болуының басты себебінің ең үлкені сонда жатыр. Дерттің емін білмесе емдеп қажеті не?

Ал экономикалық тәуелділікті өлеңінде де, “Қара сөзінде” де қозғап, көркем ойдың өзегіне арқау еткен және соның өлшеміне сыйдыра білген Абайды тым қарабайырландыруға да болмайды. Бұл ретте Қадыр ақынның: Абайдың

әр жолын жеке бұтарлап алып, оны орынды-орынсыз қилы-қилы құбылыстармен салыстыру жөнсіздік деген пікір дұрыс. Дегенмен де, Абайдың астарлы ойын таза поэзиялық толғау, образ, тенеу тұрғысынан қарап, жеңілдетіп жіберу де “жанашырлық” емес. Біз жиі-жиі сөзіне жүтінген П.Я.Чаадаев: “Ақындық шабыт дегеніміз менің көзқарасым-ша, тек қана жалынды сөздердің шарпысуы емес, сонымен қатар идеялардың да буырқанысы... Қарасөзге сүйенген ақын емес... Мен ақындардан: менің рухымды қалай астаңкестенің шығарып тебірендірсе, жүйкемді де дәл солай сілкілеуін талап етемін” — депті. Абай осы екі қасиетке де ие ақын. Абайды оқығаннан кейін “жүрегің тілім-тілім” боп, өзегің өртеніп, сілікпең шығып қалады. Он-он бес күн өзіңе-өзің келіп, ойыңды жинақтай алмайсың. Өмірдің тереңде жатқан бар құбылысы ақыл толқынының бетіне шығып, сергелдең күй кешесің. Соның ішінде ұлттың, күнкөрістің қамы да бар. Бұл пікірді кекетуге болар, бірақ соны айтып кеткен Абайды кекете алмайсың. Сіз түсінгеннен гөрі ол әлдеқайда астарлы жайды мегзеп тұр.

Абайдың Ұлылығының өзі сонда жатыр. Егер экономикалық тәуелсіздікті тілге тиек етпесек, онда:

*Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың, —*

дегенді қалай түсінеміз және қалай түсіндіреміз?

Тамыры елінің тәуелсіздігінің тағдырымен жалғасып тұрған бұл пікірді поэзиялық күрделі ой ағымын білдіретін өлең жолдары ғана деуге бола ма? Астарсыз, “қыздырмалаған қызыл сөз” үшін жазылса, онда Абай — Абай бола ма? Олай болуы мүмкін емес. Егер солай болса, онда Абай:

*Сөз айттым “Әзіретәлі, айдаһарсыз”,
Мұнда жоқ “алтын иек, сары ала қыз”
... “Әсіре қызыл емес” — деп жиренбеніз,
Тұбы терең сөз артық, бір байқарсыз, —*

демес еді.

Сондықтан да, поэзияны “ақымақтандыру” бір басқа да, оның астарын ашу бір басқа. Яғни Асан қайғы айтқандай:

*Таза мінсіз асыл тас,
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз,
Ой түбінде жатады
Су түбінде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз,
Шер толқытса шығады.*

Ал Абайдың “ой түбінде жатқан сөзі” де, оны “толқытатын шері” де бір басына жеткілікті болатын. “Жарлы емеспін, зарлымын”, — деуі де сондықтан.

Демек, экономика мен поэзия да тоғысады екен. Оны тоғыстырып тұрған “шерлі толқын” — тәуелсіздік.

Қарабайыр түсінікпен қарасаңыз, экономика мен поэзия ешқашан басы қосылмайтын ұғымдар, яғни ит пен мысық сияқты. Демек, экономист пен ақын кереғар тұлғалар. Бірақ даналардың ойына шекара жүрмейді. Сол экономика мен поэзияны, экономист пен ақынды, тіпті ит пен мысықты да рухани татуластырып, поэзиялық бейнеге айналдырып жіберетін ұлы, сиқырлы, қасиетті ұғымдар болды. Соның бірі — бостандық деген сөз. Егер азаттыққа, рухани еркіндікке, тәуелсіздікке қызмет етсе, кез-келген қарама-қайшы ұғымдардың өзі үйлесім тауып тұрады. Ойткені, “жан бостандығы” — ақын Абайға да, физик Сахаровқа да, зұлыс Чакаға да, қасиетті һәм қажет. Қытай ғұламасы Конфуций:

“Әрбір нәрсенің бастауы мен аяқтауы болады. Адамның ісі де солай: Өзінің бас-аяғынсыз бірде-бір іс жоқ. Оның басталуы мен аяқталуын анық түсінген адам ақиқатқа жақын тұрады”, — депті.

Ендеше, біз де басталған ойды одан әрі Абайдың өлеңдері мен “Қарасөзіндегі” “экономикалық тақырыпты” сабақтау арқылы дамытамыз. Ешқандай қисынсыз һәм үмітсіз тақырып. Бірақ ұлы Абайдың өзі соған еріксіз мәжбүр етіп отыр.

Әңгімені саясаттан, дәлірек айтсақ, саяси экономикадан бастайық. Дүниенің құлқын өзгертетін және оны зерттейтін ғылымның бұл саласының жетістіктерін түгелдей саралап шығу қиын. Бірақ Абайдың “экономикалық поэзиясына” жақынырақ тамырластыру үшін Абайдың өзі тікелей әкімшілік тұрғысынан бағынған және сол жердің елі мен мекенін отарлаудың жоспарын жасаған аға тексерушінің (ревизордың) пікірі мен мәліметтеріне жүгінеміз.

Сонымен, қазақ жері толықтай Ресейдің отарлық дәрежесіне көшті. Жерді аршындап өлшеп, әр тасын есептеп алды. Билік “Екінші низамнан” кейін толықтай патша дәбірлерінің қолына өтті. Рухани тәуелсіздіктің рухы жойылды. Енді халықты бүтіндей тұншықтырып, басыбайлылыққа айналдыру үшін экономикалық кіріптарлыққа түсуі керек еді. Мұның алғышарттары белгіленіп қойылған. Тек соңғы дайындықтар жасалып жатты. Омбы бақылау палатасының аға ревизоры И. Мельников қазақ ұлтын бүкілдей басыбайлы етіп, шоқындырудың шешуші жоспарын, яғни “Үшінші

низамды” тағы да бір тексеруден өткізіп, ол туралы тұжырымын мәртебелі ағзамның кеңсесіне жолдады. Мұндай әрекеттің жүргізіліп жатқанынан Абай толық мағлұмдар болатын. Олардың мақсаты да белгілі. Сонда қазақтарды не күтіп тұрды? Отар елдің келешектегі тағдыры шешіліп қойылған еді. И.Мельниковтың пікірінше:

“Қазақ халқының тағдыры біздің жер шарын мекендеген өзге елдер сияқты адамзат қоғамының пайда болуы мен дамуындағы тарихтың жазылмаған заңына бағынышты және солай аяқталады. Ол заң бойынша: жер бетіндегілердің барлығы, оның ішінде адамдар да қоршаған орта мен қалыптасқан жағдайға бейімделсе және оған бағынса ғана өмір сүре алады. Ал оған мойынсұнығылары келмегендер жер бетінен аяусыз түрде жойылады. Қалыптасқан осындай жағдайға қазақ халқы мойынсұнып отыр ма? Қалай? Қайда? Не үшін және қандай дәрежеде? Бұған жауап беру деген сөз — қазақ халқын алда не күтіп тұр, қантөгіске ұшырамау үшін не істеу керек деген мәселеге жауап беру болып табылады” — екен.

Мұндағы “қалыптасқан” жағдай деп отырғаны отарлау мен басыбайлылық. Оған көнбесе, “жер бетінен аяусыз жойылады”. Міне, империяның қазаққа дайындап қойған “тарихи орны”. Қазақтан әскер алу екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі мемлекеттік қажеттілік емес, одан он бес жыл бұрын жоспарлап қойылған жай. Тек соның “шағымды” сәтін күтіп тұр еді. Ол үшін жаппай шоқындыру және отырықшыландыру жөніндегі жазалау шаралары жүзеге асырылуы тиіс болатын. Жердің қазақтарға қоныс болудан қалып бара жатқанын, жанына қысым түсіп келе жатқанын Абай да сезіп:

*Баска — сая, жанға — олжа дөңеме жоқ,
Қайран ел осымен жүр далақтап, —*

деп күйзеледі.

Қара бұлттың төнгенін дәл Абайдай сезініп, қалың ойдың қоршауында қалып, торыққан жан ол заманда сирек кездеседі. Түйсінгендер бар, бірақ, жүрегі қапа мен қайғыдан жарыла түңілген Абай ғана. Қалыпты қазақ тіршілігінің бұзылуы, көшпелі өмірдің керуенімен қоса қазақтың да жер бетінен ысырылуы оның жанына қатты батты. Қалайда елімді ел етемін деген арманы кесілді. Сондай сәттерде торығып:

“Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым. Байды қадірлейін десең — бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па? Ешбір байдың өз малына еркі өзінде жоқ ... Болыс пен биді

құрметтейін десең — құдай берген болыстық пен билік те жоқ. Сатып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ. Ендігі қалғаны қу мен сұм. Олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес. Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің?” — деп көңіліне медеу іздейді.

Ондай медеу мен медеуді Абай таба алмады. Табуы да мүмкін емес еді. Жер де, ел де, оның байлығы да толықтай империяның дәрегейіне көшкен. Олардың қостауынсыз, қолпаштауынсыз малыңды малдап, жаныңды жандай алмайсың. Билік те, тіршіліктің көзі де жаттың қолында. Бірақ соны қазақ елі түсінбей, әрқайсысы өзінің бір күндік кам-харакетін “үнем қылып”, елдіктің рухынан айырылды. Жаппай көрсеқызарлық пен пысықтық, жалған мақтан мен жалған намысты малданып, тіршілік еркінен айрылып қалғанына ызаланып:

“Ендігі жұбаныш: “Жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген ұлы той. Көппен бірге болса болады да деген сөзді жұбаныш қылады. Оған құдай тағала айтып па: көптен қалмасаң болады деп, көпке қаһарым жүрмейді деп? Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме?” — деп назаланады.

Біреудің малы жұтқа ұшыраса күйінбейтін, өзінің малының амандығына сүйінетін жұрттың томырық психологиясына ашынды. 1864 жылғы “Екінші низамнан” соң жер де, оның байлығы да Ресейдің меншігіне көшті. Анна Иоановнаның бодандық дәрегейіндегі қателіктерді отаршыл ел түзеп, заңдастырды. Бұл тұзақ жекеге емес, баршаға түскен тұзақ. Абай өзінің қара сөзінде соны мезеп отыр. “Көпке қорлық жүрмей ме?” деп сұрақ қоюдың мәні сол.

Көпке зорлық жүреді. “Көп” қана емес, мұқым ұлтқа қорлық пен зорлық көрсету заң арқылы бекітіліп, енді соның жүзеге асатын мезгілі анықталып жатқан болатын.

Ресей үшін оның мәселесі шешіліп қойған. Тіпті қатардағы чиновниктердің бірі И.Мельников үшін оның өзі айдай анық еді. Мұны қоныс аударушылар да білді. И.Мельников өзінің “Қазақтарды Сібір казак әскерінің маңынан 10 шақырым (верст) аулақ қоныстандыру үшін оларды көшіру және қора-жай салу үшін 500 сом бөлу туралы мәселеге орай” берген мәлімдемесінде:

“Інжілдегі” дәруіштер сияқты емін-еркін өмірдің, Арабстандағы бәдәуилер іспетті көршілеріне шапқыншылық жасаудың дәуірі біткендігін, енді жерге қоныстанудың қажеттігін, болашақта өздерін не күтіп тұрғанын қазақтар да

сезетін сияқты. Олардаң тым сылбырсып жүргендігінің бір себебі, олардың қай жерге барып ұя салары толық белгіленбегендіктен деп есептеу керек. Осы халықтың тағдыры туралы тарих шығарған қатігез үкімге қарамастан көңілге уайым түсірер бір күдік туралы айтпай кетуге болмайды, қыр жағдайымен етене танысқан соң мұндағы адамның өмірі табиғи ерекшеліктерге бейімделе ала ма деген ой келеді. Бұл арада орыстар тұрақты қоныстана ала ма? Қазақтардың малдарына қолайлы жерлерін алып алған соң олар кедейленіп шыға келеді. Ал ол араға қоныстанған орыстар кетіп қалу қаупі бар, ендеше бұларды асығыстықпен көшірмей, қарайласа дұрыс болар еді. ... Олардың өміріндегі мұндай экономикалық қасірет номадтардың тарихы мен әлеуметтік жағдайының нәтижесінде қалыптасқан қажеттілік... Қазақ даласындағы экономикалық күйзелістің басты себебі — номадтардың көшпелі тіршілігіндегі дәстүрлі қарым-қатынастың бұзылуы екенін үкімет ескертті тиіс”, — деп жазды.

Иә, әрі үкім, әрі нұсқау.

Қазақтар жерге қоныстанса да аштан өледі, сол көшпелі қалпын сақтаса да аштан өледі, сол көшпелі қалпын сақтаса да жұтқа ұшырайды. Жаз жайлау, күз күздеу, қыс қыстау жайына қалады. Шөл мен тастақ жер ғана олардың еншісіне тиеді. Көшпелілерді күйзелту — экономикалық саясаттың басты бағыттарының бірі. “Жер өспейді, ел өседі”. Мұны көзімен көрген Абай өз тұсындағы келімсектер араласқан жұрттың жайын:

*Жетіліп жаз жайлауға қона алмай жүр,
Күз күздеуе жанжалсыз бола алмай жүр
Қыс қыстауың қып-қызыл ол бір пәле,
Оралып еш шаруа оңалмай жүр, —*

деп бейнеледі.

Дәл осы сөздің рас екендігін көп өзеуреп жатпай-ақ әлгі И.Мельниковтың:

“Түркістанды бағындыру арқылы даланың оңтүстігі қоршалды, бұл қазақтардың толықтай Ресейдің қол астына көшкендігінің ең шешуші пәрмені болып табылады: соның нәтижесінде, бір жағынан, қазақтардың азиялық хандықтарға емін-еркін көшуі тоқталса, екінші жағынан, қазақ даласына орыстардың жаппай қоныстануы күшейді, олар қазақтардың қонысына жайлы жерлерді орыстар егін салу үшін басып алып, өздерін қуып шықты, қысылып-қымтырылған қазақтар тұйықтан шығу үшін сулы жерге, көбінесе жағасы шалғын, нулы, бірақ та орыстар бекініп алған Ертіс өзенінің жағасына

қарай ығысты, онда бос жер қалмағандықтан да жайылымды жалға ала бастады”, — деген мәліметін келтірсек те жеткілікті.

Қазақ елі өз жерінде, өз елінде отырып, жатқа жалынышты болды. Бұл дегеніңіз нағыз экономикалық тәуелділік еді. Соны білгендіктен де Абай:

*Өзімдік дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың, —*

деп отыр.

Ресей империясы “қазақтарды жер бетінен мүлдем құртып, жойып жіберу” үшін оның ең алдымен дәстүрлі көшпелі экономикалық қарым-қатынасын бұзды. Ал қыр елінің бар тіршілігі соған негізделген болатын. Көшпелі өмір салтына бейімделген күнкөріс қамы — олардың өмір тірлігінің кепілі, ең қасиетті мүддесі, ешқашанда бұзуға болмайтын заңы еді. Жайлау, күзеу, қыстау, көктеу — тек қана “қанғыбастыққа” құмарлық емес, өмір сүрудің тәсілі болатын.

Ұшы-қиырсыз жерді мекендеген көшпелілердің солтүстік қанаты көшпелі, оңтүстік қанаты жартылай көшпелі, жартылай отырықшылық тіршілік құрып, егіншілікпен айналысты. Олардың арасындағы экономикалық байланыс үзілген жоқ. Соның нәтижесінде көшпелілер тілдік, ортақ экономикалық, ұлттық бірлігін сақтап қалды. Сондай ұлттық экономиканың ең көне әрі негізгі көзінің бірі — Мұхтар Әуезовтің “Абай жолы” эпопеясында күз айының салтанатты бір суреті ретінде суреттеліп, ауылдың қасынан өтіп бара жатқан керуенге қарап: “Алақай, Ақ шом кетіп барады!” — деп қуана айқайласатын, ал Абайдың өзі:

*Қаз, тырна қатарласып қайтса бермен,
Астында “Ақ шомшы” жүр, ол бір керуен, —*

дейтін “Ақ шомшы”.

Осы “ақ шом” экономикалық дәстүрін сақтаймын деп “Алаштың” Әлихан бастаған азаматтары өзінің өмірін қиды. “Ақ шом” — қазақ көшпелі экономикасының ең мүдделі тәсілі еді.

Ол — нарық. Ол — тіршілік. Ол — елдіктің кепілі.

Қысы ұзақ солтүстікте астық өндіру, жеміс-жидек, бақша баптау қиын. Ал оңтүстіктегі егіншілік өлкеде мал тұяғы умен тең. Сондықтан да көшпелілер “Ақ шом” айналымын қолданды. Күзде солтүстіктегі малшылар өзінің темір-терсек, жүн-жұрқасын артып, түйеге қомдап, оңтүстікке аттанады. Әр үйден, ауылдан белгілі азаматтар ере шығады. Сарыарқа мен Мұғаджардан ағылған “ақ шомшылар” күзде

қаздай тізіліп оңтүстікке кетіп бара жатқан. Қайтқан құстармен қоса даланы дуға бөлеген бұл салтанатты көріністі Абайдың жырлауы тегін емес.

“Ақ шомшылар” арысы Бұхара, Самарқаннан, Хиуадан, берісі Түркістан, Шаштан “тамыр” табады да әлгі апарған тері мен жүнін астыққа айырбастайды. Әркімнің өзінің күні бұрын келіскен адамы бар. Екі жақ та өзгеге қолындағысын бермейді. Өнімдерінің сапасына сенеді. Жүт, қуаңшылық жылдары несиеге алады. Сонау миладиден бұрынғы скиф заманында да солай болыпты. XX ғасырға да сол қалпы жеткен. Ол туралы элладаның саяхатшысы Страбон жыл қайыруымыздан бұрын бес ғасыр ілгері заманда:

“**Номадтар қарақшылық, шапқыншылықтан гөрі, көбінесе дүркін-дүркін жорыққа аттанып тұруға әуес және қолүздік үшін аттанады; олар жер өңдеуді білетін диқандарға өздерінің қол астындағы жерді бөліп береді, шыққан егіннен белгілі бір мөлшерде болмашы ғана ұшыр алады. Мұны олар қорлану, баю үшін емес, күн сайынғы тіршілік қажетін қамтамасыз ету үшін ғана жияды; егерде әлгі несиені бермеген жағдайға ғана оларға қарсы жорыққа аттанды... Шындығына келсек, сол несиенің өзі оларға дұрыстап төленбейтін. Өйткені, олардың шабуылын оп-оңай тойтарып тастаймыз немесе қарсы жорыққа шығамыз деп үміттенетіндер мен өз күшіне сенетіндер ғана салым төлемейтін”, — (VII.4.6.) — деп жазды.**

Демек, “ақ шомның” негізі есте жоқ ескі заманда қалыптасқан. Ол кезде Ресейдің қандай мәдени-экономикалық дәрежеде болғанын бір алла біледі. Анығы, көшпелілердің тіршілік саясаты айналымға құрылған. Олар бұл түзілімді бұзғандарды аяусыз жазалап, тиісті сыбағасын сыпырып алып отырған.

Дәл осы экономикалық саясатты Әлихан Бөкейханов пен Швецов та ұсынады. Егерде жедел отырықшылануға көшсе қазақ халқы сөзсіз ашаршылыққа ұшырайды. Екіншіден, көшпелі экономикалық түзілімді сақтамаса, онда сөзсіз тәуелділікке көшіп, таза шикізаттың құлына айналады. Үшінші, олар қрестьянданып, тез шоқинуға бейімделеді, — деп есептеді. Ресейдің қазақты отырықшыландыруға қатты кірісіп, бар ынтасын салудағы пиғылы да сол шоқындыру болатын. “Айқап” журналына қарсы пікір айтқан “Қазақ” газетіндегі “Алаш” азаматының ойының түпкі төркіні сол еді.

Ол жоспарды “коммунист-колонизаторлар” (*Смағұл Садуақасов*) жүзеге асырды. Қазақ даласы мен ұлты таза экономикалық басыбайлы шикізат қоры ретінде өлі денеге

айналды. Абайдың тұсында бұл дерт меңдеп бара жатқан. Әлі де ет қызуы басыла қоймаған жастарға осы “жансыз болашақты” мезгеп:

*Салынба, қылсаң-дағы сан құмарлық,
Алдыңда уайым көп шошынарлық, —*

дейді.

Шынында да, “шошынарлық заман” алда еді. Абай экономикалық тәуелділіктің “одақ” деген бүркемесінің де тамырын басып, оның басыбайлылыққа қызмет ететінін білген. Ол өзінің “Алтыншы сөзінде”:

“Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік малға сатылса — ант ұрғандықтың басы осы”, — дейді.

Мұның астары — шикізатыңды беріп отырсаң “күшті өкіметке” жағасың, саудаң жүрсе — доссың, сарқылған күні — итке тастаған қу сүйексің. Соған тәуелдісің. Бұл — бірлік, достық, интернационалистік емес, “ант ұрғандықтың”, яғни құлдықтың басы дегенге саяды. Жалданудың бүгінгі көрінісі — жалақы. Бірлігіңіз — одақ. “Антұрғандық” — экономикалық тәуелділік. “Өз малыңды өзіндікі дей алмай, күндіз күлкінің, түнде ұйқының бұзылуының” себебі де сонда. Көмпіс елге қарата:

*Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Сапырылды байлығың, баққан жылақң, —*

дейді Абай.

Бұл — толық бодандықтың сыпаты. Кен сапырылды. Тасылды. Одан қазаққа бір тиын да пайда түспеді. “Бірлік жоқ” дегені — ұлттық тәуелсіздік жоқ дегені. “Береке жоқ” дегені — ұлттық экономика жоқ дегені. Ал, “шын пейіл жоқ!” дегені — “жан бостандығы жоқ!” — дегені.

Поэзия мен экономика түйіспейтін ұғым болса да Абайдың өлеңдерінде бұл екеуі кәдімгідей әлеуметтік рух танытады. “Ақ шомның” керуенінен басталған көрініс ұлттық бостандық ілхамына ұласады.

Ресейге деген экономикалық тәуелділік бұрын да болған. Әсіресе, “Алтын орданың” дәуірінде ол қатты жолға қойылды. Бірақ ол кезде көшпенділердің толық тәуелсіз, ал Ресейдің жартылай бодан кезі болатын. Бірақ алыс-беріс тең дәрежедегі сыпатта жүргізілді. Абай тарихтың сабағын да ұмытпайды. Ол:

“... Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлгенінің “ахиреттігін”, тірісінің киімін сол (ноғай көпестері — Т.Ж.)

жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірлеп (өлшеп — Т.Ж.), сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да орыстың өнерлерін бізден олар (ноғай, сарт, т.б.) көп үйреніп кетті”, — дейді “Екінші сөзінде”.

Тарихтың көшпелі сипаты көшпелілердің саяси сахнадан ығысуына мәжбүр етті. Еркін елдің еркінің жат ықпалына ілігуі осы алыс-берістен басталды. Құнанбайдың насыбайға, шайға, торғын-торқаға қырын қарауы тегін емес. Дәстүрлік тіршіліктің салты бұзылған соң және жаттың дәстүрін бойына сіңіргеннен кейін одан арылу қиын. Ахиреттік бұлды, киер киімді жат жұрттан алу экономикалық тәуелділіктің басы.

Экономикалық тәуелділік ең бірінші тұтыну заттарынан басталады. Қытай апиынмен улады. Көшпелілерді шайға үйретті. Осы заманда арақ-шарапқа ауыздандырды.

Қазір қазақтың тұрмысына бұл қажеттіліктің сіңіп кеткені сондай, онсыз дастарқан жайылмайтын болды. Өз жерінде шықпайтын өнім мен затқа дәніктітіру отарлаудың ежелден келе жатқан әккі дәстүрінің бірі. Бұл саясат жыл қайыруымыздан бұрынғы IV-III ғасырдан мәлім. Орталық қытай мемлекеті көшпелі жұртты осындай үлде мен бұлдеге алдандырып, экономикалық тәуелділік арқылы жаулап алмақ болған. Хүн қағанатын одан ақылды қытай кеңесшісі күтқарып алды.

Атақты Мөде тәңірқұты дүниенің төрт бұрышын жаулап алды. Қытайдың өзін кіріптар етті. Оның мұрагері Лаушаң-Қызай хань империясынан алым-салық алып, жібек пен торғынға, тәтті тағамға қарық болды. Байлық пен мырзалықта өмір сүрген қағанаттың әскері мен әйелдері бірдей жылы-жұмсаққа, үлде мен бұлдеге, шарапқа құнығып алды. Бірде Лаушаң-Қызайдың ордасына Мөденің досы кәрі қытай келіп, көшпелілердің мына қалпын көріп қатты назаланды. Қытай елшілігі келгенде көшпелілер мен қытай жауынгерлерін бәсекелестіреді. Бұтаның арасымен жүгіргенде хань жауынгерлерінің киімі жыртылып қалып қояды. Тері шалбарлы, тері шәркейлі хүн сарбазы озып келеді. Екі жақтан екі адамды тастай суық құдықтың ішіне қатар салады. Қытай талып қалады, хүн аман шығып, қымызбен бойын жылытады. Сонда әлгі қытай кеңесшісі:

“Көрдін бе, сенін жауынгерлерің бәрінен үстем болды. Себебі, сендер жастайларыңнан малдың етін жеп, сүгін іштіндер. Терісін киім етесіндер. Мал шөп жейді. Шөпте барлық нәр бар. Ал мыналар тәтті тағамға үйренген. Жібек киіп, жылы жерде өскен. Төзімсіз. Егер сен әскеріңе қытайдың үлдесі мен бұлдесін киюге, тәтті тағамын пайдалануға

тиым салмасаң, елінді аздырасың. Қазірдің өзінде жастарың жаттың дәстүріне үйреніп алды. Бұл — қауіпті. Ертең отырықшы ел жұтып қояды. Ал ұрпағың жібек пен торғынға құлқын сатады. Тәуелді боласың”, — деп ақыл айтады.

Содан бастап хұн жұрты өзінің көшпелі салт-дәстүріне, үйреншікті киім мен тамағына көшкен.

Абайдың “ахиреттік” бұл мен “киімді” тілге тиек етуінде сондай астар жатыр.

Осы аңызда үлкен тарихи, әлеуметтік шындық бар. Араға екі мың жыл салып барып осы қатер көшпелілердің басына тағы да төнді. Бұл жолы ақыл айтар қытай кеңесшісі де, оны жүзеге асырар Лаушаң-Қызай сияқты хан да табылмады. Абай мен Шәкәрімнің қазақтың киім үлгісі туралы өлеңдері елігіп алған жұрттың еркін ақылға жеңдірмеді. Абай “Той болса, тон киелік, жүр баралық” немесе “Жарлылық, жалынышты, жалтаң көздік, Сүйкімді, киімі жок шалдуарлық” — деген жолдарында әр нәрсені аңғартады. Әсіресе, “жалынышты, жалтаң көз” боп саудагерден алған киім туралы сөз еткенде әр түрлі ойға қаласың. Бөз үшін боз өкпе болып күйінгендердің көңілін аудару үшін “Ескілік киім” деген өлең жазып:

*Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен,
Тон қабаттап, кигенім — шидем шекпен.
Жейде, дамбал ақ саңнан, жарғақ шалбар,
Жырым балақ, матамен әдіптеткен.
Мықшима аяғымда былғары етік,
Киіз байпақ тондырмас ызғар өтіп
Үлкен кісе жанымда жез саидырған,
Шақпағым, дөңдөкуім жарқ-жүрк етіп
Күлдәпара басымда, пұшақ тұмақ,
Ішкі бауып өткізген тесік құлақ.
Тобылғыдан кесіп-ап, жіппен қадап,
Артын белге қыстырған бар құрысқақ.
Қалмақы қара үзеңгі, биік қасты ер,
Қанжығамда байлаулы жіптен шідер.
Жарғақ жастық — көпшігім, жезді пыстан,
Бір келісті сайманым топқа мінер —*

деп насихаттағандай да болады.

Бұл жөнінде Шәкәрім мен Ахметтің өлеңдерін еске алсақ, онда еріксіз қарт қытайдың ақылы жадында жаңғырады.

Абай тек қана ақын деп оған көркем ой тұрғысынан ғана қарауға болмайды. Абай — қазақтың бүкіл болмыс, тіршілігінің, танымының, тарихының, жан дүниесінің, рухани өмірінің энциклопедиясы. Қазақ болмысының заманалар бойы қорытылған құймасы. “Пушкин жеке

адамның жалқы сезімі мен көңіл күйінің, тіпті сол дәуірге ғана тән жалпы сезім мен көңіл күйдің ақыны ғана емес: оның поэзиясының өзегін түгелдей талдап, түсіндіру үшін бүкіл адамзатқа тән сезім пернесін түгел басып шығуға тура келеді”, — деп В.О.Ключевский Пушкин туралы қалай дәл айтса, біздің Абай қақында да солай деуге толық дәлеліміз бен дәйегіміз бар.

Өйткені, Гете, Пушкин, Абай сияқты таза ұлттық ақындар өте сирек және қайталанбайтын құбылыс. Әлем әдебиеті мұндай күрделі көркем ой иелеріне өте тапшы.

Ол заңды да. Олар өз ұлтының қадір-қасиеті, жақсылығы-жамандығы, қасіреті мен тағдыры арқылы исі адамзатқа ортақ мүдделі мәселелерді қозғайды. Абайдың еншісіне тиген сондай сыбағаның бірі — халықтың басыбайлы тәуелсіздікке ұшырауы. Ал бұдан өткен уайым болуы мүмкін емес. Бұл ретте халық жөнінде алдыңғы екеуінен гөрі Абайдың қабырғасы сөгіле “зар төгуі” заңды. Халықты тәуелділікке әкелген мінез бен әдеттің барлығын сынап талдап, сөзді сүйектен өткізе қолданды. Абай “Үшінші сөзінде”:

“Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының себебі не?” — деп сұрақ қояды да оның жауабын іздейді.

Ұлттың бойындағы барлық керенаулықты талдап, қазымырлана санап, оны бір-бірімен байланыстыра келіп, басты себеп — экономикалық тәуелділікте деген түйін жасайды. Өйткені: бірінің- біріне тілеу тілеуі үшін ортақ ұлттық идеология қажет. Ондай бірлік “Бірінші низамнан” кейін хандық, яғни мемлекеттік жүйемен бірге құрып кетті. Ұлттық рух біріктірмеген ел-жұрт бір-біріне “қаскүнем болмай” не істейді? Әркімнің пиғылы — өз құлқына қызмет етті. Сені жарылқайтын, бәріңді тең көріп, екшеп басқарып отыратын “орталық басқару орны” — мемлекет жоқ.

Ресей қазақты жарылқамақ түгілі оның күн көріп отырған жерін тартып алып, бұлағының көзін бітеп отыр. Тартысып жүріп жан сақтамасаң өзің жем боласың. Ол үшін “рас сөзінді” айтпайсың. Онда “ұлық сені жек көрем” — дейді. Ұлыққа жек көрінішті болсаң “итжеккенге” айдаласың. “Қызмет” — осындай құқайдан құтқаратын бірден-бір орын. Оның өзі бәріне жетпейді. Ендеше оған кім ұмтылмайды? Ал “жалқаулық” дегеніңіз сол “қызметтің” жоқтығынан шығады. Өндіріс жоқ. Бәрі малшы бола алмайды. “Қызмет” санаулы. Ортақ мемлекеттік қамқаракет деген ұмытылған.

“Жалқаулықтың” бір себебі - жұмыссыздықта жатыр. Сауда дегеніңіз халықтың дәстүріне жат. Оны құдайдың қарғысымен тең деп түсінеді. Абай осыны түсініп, жаңа қоғамдық жағдайға байланысты “ақылмен билеп”, елдің есін кіргізуге тырысады. Заманға қарай бейімделмесе құрып кететінін ескеріп:

“Һамма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі — қорқақ, қайратсыз тартады: әрбір қайратсыз — мақтаншақ келеді: әрбір мақтаншақ қорқақ — ақылсыз, надан келеді: әрбір ақылсыз надан — арсыз келеді: әрбір жалқаудан — сұрамшақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады. Мұның бәрі — төрт аяқты малды көбейтемінен басқа ойдың жоқтығынан. Өзге: егін, сауда, өнер, ғылым — солар секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді”, — дейді.

Міне, экономикалық тәуелсіздіктің кепілі осы — “егін, сауда, өнер, ғылым”. “Өнбес іске” өшпенділік жүрмейді. Ортақ ұлттық экономика ғана елді толық тәуелсіздікке жеткізеді. “Кіріптарлық, жарлылық, жалтаң көздік” — ұлтты “сүйкімсіз”, “шалдуар” етеді. “Еңбегін сатпай, сақалын сататындар” заман ұсынған жаңа “ырыздықтың көзін” тапсын, соны түсінсін. “Терін сатпай, телміріп көзін сатып, аларман болған жұртқа” Абай қатты назаланып:

“Ешбір қазақ көрмедік: малды иттікпен тапса да адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айырылады. Бейнет, күйігі, ызасы — сол үшеуінен басқа еш нәрсе бойында қалмайды”, — дейді.

Орынды да ойланатын сөз.

Енді, осы “иттікпен табылып”, “иттікпен жұмсалған”, “бейнет пен күйік”, “ыза” ғана сыйлайтын “малдың” астарлы мағынасына үңілейікші. “Мал” дегеніміз — экономика. Бұл түсінікті. Ал, неге “иттікпен” табылады? Себебі: өнім өсіру үшін, малды төлдету үшін жер керек. “Екінші низамның” жарлығы бойынша жер патшаның меншігіне көшті. Шетінен жырымдалып. Бальзактің “шегірен былғарысы” сияқты тарайып барады. Орман, көлі, суаты, бәйектік шалғыны қоныстанушы орыстарға, әскерилендірілген казак қосындарына берілді. Соның нәтижесінде қазақ үшін даудың ең үлкені — жер дауы болды.

Екінші: неғұрлым мал басың көбейген сайын солғұрлым алым-салық та көбейді. Жер салығы, жан салығы, түтін салығы, орман салығы, әскер салығы, сайлау салығы, “қара шығын” іспетті алымдар көз ашырмады. Еріксіз “құдайдың мал табарлыққа берген қуатын” “адал кәсіп қыларлық

орынға жұмсамайсың”. Сен біреуді алдайсың, ол сені алдайды. “Бұл — құдайдан тілеген емес. Бұл — абыройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік”.

Ал, “сөйтіп иттікпен тапқан малды” неге “иттікпен жұмсайсың?” Оған не себеп?

Малының өнімін жәрменке ашқан көпеске өткізесің. Ондағы малдың құны шыққан шығыннан екі-үш есе аз. Сенен арзанға сатып алып, Ресейге үш есе артық бағасына өткізеді. Өзіңнің малыңа өзің баға қоя алмайсың. Сатпай тағы отыра алмайсың. “Жеті ағайынды жұттың” андып отырғаны анау, мына заманның қылғымай жұтып жатқаны мынау. Барымта мен сырымта тағы бар. Еріксіз “итшілеп жүріп”, базардан бедекші жалдап, “көзіңді сатып”:

*Әрі-бері айналса аты арықтап,
Шығыңға белшесінен әбден батып, —*

ақыры малынан ақы бергендей боп құтылады-ау.

“Иттікпен жұмсаған” емей немене бұл? Бұдан құтылудың жолын Абай:

“Қош. Сөйтіп жүріп-ақ ақыл, мал таптың. Байыдың. Сол малды сарып қылып ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң балаң табу керек. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қажылық, ешбір ғибадат орнына бармайды”, — деп түсіндірді.

Бүкіл тіршілік атаулының тұтқасы “ғылым” екені рас. Бірақ та Абай осы арада бұл сөзді ауыстырмалы мағынасында да қолданып отыр. Таза ғылым жолы — ол да зәру, қажетті, мүдделі жол. Алайда, Абайдың мына айтқан “ғылымы” өнермен қоса өмірдің де мектебі. Өйткені, “иттікпен” тапқан мал “иттікпен” жұмсалмас үшін қоғамның экономикалық заңдылығын білу керек. Онсыз бәрібір тәуелділіктен құтылмайсың. “Өз малыңды өзімдікі” деп толық айта алмайсың. Соны мегзеген Абай:

“... Және мал тілейсіңдер. Неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі құдайдан тілеймісің? Жоқ, тілемейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай саған еңбек қылып, мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарп қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергенінді кім біледі? Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі — біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің сол”, — дейді пікірінің тамырын терең бойлатып.

Бұл арадағы Абайдың айтып отырған “ғылымы” — тәуелсіздік ғылымы. Осыншама неге мүсәпір болдың, неге кіріптарлық күй кештің, қуатынды алауыздыққа жұмсағаның не? Талмай ізде, зертте, сонда тәуелді тұрмысың мен тіршілігіңнің тамырын табасың. Түңілме дейді.

Демек, экономикалық басыбайлылықтан “қара малдың күшімен” шыға алмайсың. Дербес күн көру үшін өнеркәсіп аш, сауда жаса, ғылымың, өнерін біл. “Өз қаруын өзіне пайдалан”. Өлсең — ахиреттік бұлың өзіннен болсын. Онсыз: “оқыған намазыңнан” айрыласың, “тұтқан оразан” харам болады. “қажылыққа” бара алмайсың, ғибадатың мешіт емес, шіркеу болады, өйткені — рухани тәуелдісің, “дүние де жоқ”, себебі — экономикалық тұрғыдан да тәуелдісің — дейді Абай.

Әрине, “ақ шомның” дәуірінің өткенін Абай білді. Сондықтан да “қалың елі — қазағын” жаңа экономикалық сатыға көтерілуге шақырды. Сонда ғана “өз малың — өзіндікі болады” — деді. Мұның ақиқаттығына дәл қазір көз жетіп отыр.

II

Рухани және экономикалық тәуелсіздік — ұлттық бостандықтың кепілі. Экономикалық тәуелділік бар жерде — теңдік жоқ. Теңдік жоқ жерде — бостандық жоқ. Бостандық болмаған жерде — рухани тәуелділік бар.

Ал, рухани тәуелділік — халықтың, ұлттың, мемлекеттің өлімге бет алуы деген сөз.

Рухани және экономикалық тәуелсіздік деген ұғымды Абай бір-бірінен бөліп қарамайды. Ол өзара өзектескен, басыбайлылыққа қарсы ұлттық мойынсұнбау қозғалысының шешуші күретамыры болып табылады. Бұл тамырлар ұлтты толық азаттық жолына бастайды.

Өкінішке орай, қазақ халқының бостандық жолы Абай өмір сүрген тұста толықтай кесіліп қалып еді, империяның салған жолы тәуелділіктің тұзағы боп киілді. Отарлау саясатының қолындағы ғылым да сол тұзакты қыса түсуге қызмет етті. Темір жолдың қазақ даласына келуінің өзі оның ең соңғы тұяқ серпер жантәсілім сәтін жақындата түсті. Мұны түсіну үшін пәлендей зеректіктің қажеті жоқ болатын. Қатардағы ревизордың бірі И. Мельников өзінің “Дала облыстарын басқару жөніндегі ережесінің жобасындағы кемшіліктер” атты мағлұмдамасында:

“Ресей әлемді бөлісіп билеу барысындағы өзінің оңтүстігіндегі Орта Азия аймақтарындағы үлес мәселесін шешіп қалған кезде, империяның алдағы тарихи өміріндегі қазақ халқының тағдыры мен талайы үзілді-кесілді анықталған кезде, Ресейдің құрамындағы қазақтарды өзінің байырғы қам-қаракетсіз, жартылай кезбе және көшпелі тұрмысына қайтып оралады деуі далбасалық; Азияның саяси картасы соңғы рет қайта жасалғанға дейінгі, не Азия даласының оңтүстігіне орыстар кіргенге шейінгі кез болса бір сөрі, ал қазіргі кезде, Ұлы Сібір темір жолы салынып, орыстардың бұл өлкені ерекше қарқынмен отарлауы жүріп жатқан сәтте ол мүмкін емес”, — деп кесіп айтты.

Тәуелділіктің бұл екі түріне Абай өлеңі мен “Қара сөзінде” ерекше мән бере тоқталады. Нақты осы ұғымдарды ашық атамағанымен “сөз таныр кісі болса” оның астарын бірден аңғарады. Зады, Абай өзінің пікірін нақтылап жатпайды. Ол үшін уақыттық сипат пәлендей міндет атқармайды. Ойын бүкіл халықтың көңіл күйімен астастырып, күйдіргі мәселені қозғайды. Қай заманда да болсын Абайдың өлеңдерінің көкейкестілігі жойылмайтынының бір себебі осында жатыр.

Тәуелділіктің ішіндегі ең қауіптісі Абай үшін рухани басыбайлық. Әр пікірі соған сабақтала жалғасып, ойын үстемелеп отырады. Тіршілік қамына, қазақтың күнкөрісі мен жалған мақтанына жазылған “Екінші сөзінің” өзінде де рухани басыбайлықтың зардабына тоқталып, ісін берсе де ішін бермеген ноғайларға сүйінеді. Ол:

“Үлкен байлар да, молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық — бәрі соларда. Ноғайға қарасам: солдаттыққа да шыдайды (елін қорғай алады, жауынгерлік рухын сақтаған); кедейлікке де шыдайды (шаруашылыққа тәуелсіз); қазаға да шыдайды (рухы биік); молда, медіресе сақтап, дін күтуге де шыдайды (шоқынып кеткен жоқ). Еңбек қылып мал табудың жөнін де солар біледі (экономикалық тәуелсіздікке ұмтылады)”, — дейді.

Демек, мұндай басыбайлыққа түскен елдің түбі құлдыққа, қайыршылыққа, “жалтаң көз, жалынышты” күйге ұшырайтынын Абай білген. Бар байлығың тоналады. Рухың өледі. Тілің мен дінің құриды. Бодансыз күн көре алмайтын күйге түскен шақта өкінгенмен өткен өмір, еркін дәурен қайтып келмейді. Жақшаның ішіне алынған сөздерді Абай айтқан жоқ. Бірақ мезеп отырған ойы сол. Тағдырдың тәлкегіне ұшыраған мұңдас халықтың бойындағы азаматтық мойынсұнбауға сүйінеді. Өз елін де соған шақырады.

Жауынгерлік рух, тәуелсіз тіршілік көзін табу, рух қайраты, дінге беріктік іспетті қасиеттерді үлгі тұтады. Ол осы ойын “Төртінші сөзінде”:

“Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды”, — деп дамытады.

Абайдың мұндағы “бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды” — деп отырғаны — адамның таза рухы. Тәуелсіз рухы. Малға айырбастаған рух — өлі рух. Онда рух қайратының өшкені.

Рухтың бірі — дін. Таза иман. Тәуелсіз жүрек. Алладан басқаға тәуелді болмау. Рухани бостандық.

Оны бір рет аяққа таптасаң қайтып таппайсың. Сондықтан да “қазаға да шыдап, дін күтуге де шыдап, медіресе сақтауға да шыдап” кету үшін, “...мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл. босанбас буын керек” (“Он үшінші сөз”). Демек, ұлттың рухы өлді деген сөз. Рух — елдіктің, ерліктің мәйегі. Рухтың өлуі — елдіктің өлуі. Гете айтқандай:

“Байлығыңды жоғалттың ба — аз жоғалттың! Ар-намысыңды жоғалттың ба — көп жоғалттың! Ал ерлігіңді жоғалттың ба — онда бәрін де жоғалтқаның! Одан да адам болып тұмағаның жақсы!”

Елді ез қылатын — “есепті достың” алдындағы рухани дәрменсіздік.

Сондықтан да Абай “несиелі тамырлыққа” өте сақ, асқан қауіппен, жақтырмаған жек көрінішпен қарайды. “Батпан күйріктың” астындағы құрулы қақпанды — басыбайлылық, тәуелділік, рухтың өлуі деп түсінеді. Яғни, күнің үшін құл болма дегенді ұсынады. Әсіресе, тобырлық “бірліктен”, тобырлық басыбайлылықтан сескенеді. Ол “Алтыншы сөзінде”:

“Қазақтың бір мақалы: “Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік” дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады — білмейді?” — деп сұрақ қояды.

Расында да, Абайдың ұғымындағы елдің бірлігі, елдік ортақ мүдде, бізше түсінгенде, экономикалық одақ қандай елде болады? Тәуелсіз экономикаға ие тәуелсіз елде ғана экономикалық бірлік болады.

Ал Абайдың тұсында қазақ елі өзге түгілі өлген адам арулайтын “ахиреттің” өзін өзгеден телміріп сұрайтын

басыбайлы халге, мүсәпір күйге жетіп еді. Тіпті, сол “ахирет шүперегін” қажетсінбей, табытпен көмілетін күнге де тақап қалған болатын. Мұны өзге-өзге, ал Абай терең түсінді. Әйтпесе ноғайларды “дінге берік” деп тегіннен-тегін тілге тиек етпейді. Арыстанның тәбетіне байланысты қалт-құлт етіп, жалтақ ғұмыр кешіп, “бір күндік өмірлі бар малына сатып алуға таба алмай” отырған елдің тағдыры алаңдатады. Соны “қалың елі, қазағына” аңғарта келіп:

“Қазақ ойлайды: бірлік — ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен — дейді. Олай болғанда: байлықтан не пайда, кедейліктен не зиян? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Осы ма бірлік?” — деп сауал қояды.

Мал мен жанды, дәулетті, бірлікті ортаққа айналдырған социализм мен коммунизмнің идеясын Абай білді ме, жоқ па, ол жағы көмескі. Алайда, Париж коммунасының, Чернышевский мен Герценнің идеяларымен жете таныстығы мәлім. Көңіліне қандай ой түйді? Қалайда “Еуропаны кезіп жүрген елестен” хабардар болған.

Жоғарыдағы пікірге қарағанда Михаэлиспен, Гросспен, Добролюбовпен қаншама етене пікірлес болса да олардың қоғамдық қисындарымен келісе қоймаған. Тәуелділік тұрған жерде теңдіктің, бостандықтың, “жан бостандығының” болуы мүмкін емес. Сондықтан да Абай мұндай алдамшы “бірлікке” үзілді-кесілді қарсы шығады. Сол “Алтыншы сөзінде” Абай:

“Жоқ, (бұл) бірлік — ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малды беріп отырсаң: атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып тірлік қылады. Бірлік сатылса — антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек”, — дейді.

“Ақылдың бірлігі” мен “малдың бірлігін” Абай өте терең әрі оның әрқайсысына ерекше саяси, әлеуметтік, экономикалық және ұлттық астар бере талдайды. Егерде “бірлік” малға құрылса — онда ондай “бірлік” экономикалық тәуелділікке, басыбайлылыққа, “тәуелді тірлікке” жетелейді. Басыбайлы “бірліктің” иесі — “алмай тұрып бірлік қылмайтын” ағайынның пиғылына тәуелді. Көңіліне жақпаса ол “алғыш ағайын”:

“Әуелі біріне-бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса бір пәле салып, қорғалатын (біздің ойымызша — қарғанатын — Т.Ж.), әйтеуір бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шығады?” — дейді Абай.

Абайдың соңғы сөзінің шындығын отарлау саясатының тәжірибесі дәлелдеп береді. Айтқанына көніп, айдағанына

көнбесен — жазалау жасағын шығарады. Ал, ондай бірлікті — бірлік, ондай одақты — одақтастық, ондай теңсіздікті — теңдік, ондай үстемдік пен өктемдікті — ынтымақтастық деуге бола ма?

Абайдың елін отарға айналдырған Ресей патшасын былай қойғанда Тәуелсіз Елдің Ынтымақтастығы тұсында да Қазақстанды қапы қалдырып, отар ретінде қарап, қысым мен қоқан-лоқы жасаған мойны жуан Ресейдің ер-тоқымы әлі де ауақ. Саясаттағы сылтау мен тәсіл өзгере береді, мақсат өзгермейді. Экономикалық тәуелділікке негізделген бірлік — бодандық басыбайлылық. Рухтың емес, “шықпа жаным, шықпа!” — деген күйкі тірліктің, күнкөрістің қамы.

Сұлтандық емес, ұлтандық психология.

Абай мұны да қабылдамады. Ол:

“Бірыс алды — тірлік” дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? **Жоқ, ондай тірлік итте де бар, —** дейді.

Абай бұл арада рухани тәуелсіздік мәселесін де қозғап отыр. Тәуелді “бірліктен” гөрі — тәуелсіз бірлікті қасиетті санайды. Тәуелсіз тірлік үшін күрестің үлкені — тәуелсіз бірлік, яғни экономикалық бостандық деп түйеді. Өлі рух — Абай үшін құлдықтың белгісі. Нағыз “тірлік” деп, рухани бостандық деп, елдің:

“Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал (тәуелсіз, басыбайлылықсыз, еркін) еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

*Кеселді жатқау, қылжақ бас,
Әзір тамақ, әзір ас
Сыртың — пысық, ішің — нас,
Артын ойлап ұялмас, —*

болып жүріп тірімін десе, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық”, — дейді.

Демек, тіршілік, күнкөріс үшін өткен еңбегінде де рухани мағына бар.

Еңбек — Абай үшін бостандықтың белгісі. Басыбайлы еңбекке көнгенің — құлдыққа көнгенің. Құлдықта жүріп “адал мал табуға жігер қыла алмайсың” — дейді. Осы ретте оның бұл ойы “Менің пайымдауымша: барлық дәуірде де барлығымыздың да жалғыз-ақ мақсатымыз болды, атап айтқанда, ол — еркіндік және тәуелсіз өмір сүру”, — деген Монтеньнің сөзімен астасып жатыр. Тек біз “свобода” деген сөзді мағынасына қарай сәл өзгертіп қолдандық. Шындығын

айтсақ, Абай экономикалық тәуелділікті айтып отыр. Бұл дегеніміз — азат елдің еркін экономикасы деген сөз. Әйтпесе:

“Малыңды беріп отырсаң: — атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік сатылса — антұрғандықтың басы осы”, — деп зілмен тұжырымдамас еді.

Ол өлімнің жай ғана саяси, әлеуметтік, ұлттық және рухани тәуелділікке жетуін тілеп қоймайды. Сонымен қатар:

“... Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жок, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қылып; өнерді, малды түзден, бөтен жақтан, түзу жолмен іздеп, өрістетерлік күн болар ма екен?!” — деп (“Жиырма төртінші сөзі”) армандайды.

Қандай Ұлы арман! **“Әй, не болсын! Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?!”** — деп күйінсе де. Абайдың бұл арманы — ұлы арман.

Өзі тәуелсіздіктің қамытын киіп, басыбайлылыққа басын сұққан елінің болашақ тәуелсіздігін аңсап: шіркін, толық бостандыққа жетіп, өзіңнің дүниенді өзің игеріп, елдің іші түгіл сыртқа, шет елге өнім шығарса ғой — деп қиялға берілуі ғажап! Араға бір ғасыр өткен кезде де сол қиял күйінде қалып отыр. “Жалыныштылық” пен “жалтаң көздіктен” арылғамыз жоқ.

Ұлының қиялы да зиялы. “Қиялдың да қиял екенін ұмытпасаң, сонда қиял да саған пайдалы қызмет етеді және жақсылыққа жетелейді”, — депті Э.Ренан деген данағөй. Мұндай толық тәуелсіздікті басынан кешіруге және оның дәмін татуға Абайдың елінің — қазақ халқының толық құқысы бар. Ықылым заманнан бері Күлтегін мен Тоныкөктің “Ел!” деп тасқа қашатқанынан бергі дәуірдегі тағдыр тауқыметі мен бодандықтың рухы соған толық құқық береді.

Тәуелсіздіктің, оның ішінде әлеуметтік, экономикалық тәуелсіздіктің жолын Абай нақпа-нақ көрсетпегенімен, дәл осы бодандық бұғаудан құтылар саяси жолды, ақ жолды нұсқады. Тоқсан түрлі көңіл күйімен жазылған “Қарасөздің” өзінде де ол бұл мәселеге үнемі оралып отырады. Егерде Абай қолданған “мал”, “дәулет”, “іс”, “пайда” деген сөздерді қазіргі “экономика” деген терминмен ауыстырсақ, онда оның ойы барынша ашыла түседі.

Қазақ елінің толық тәуелсіздікке жетуі үшін сол қоғамның экономикалық заңын жақсы біліп, білгенін елінің игілігіне жарата алатын, “қазаққа күзетші болатын” “кейінгі толқын інілеріне” үміт артады.

Абайдың өзі қоғамдық өмірдің құбылысына белсене араласып, ойы сапырылысқан заманда отырықшылыққа қарсы қайрат қосатын ұрпақтар толқыны саяси сахнаға шыға қоймаған еді. Бірақ жүрегіне бостандық ұшқыны ұялаған, “қазаққа күзетші болайын” — деген аса тегеурінді, “ақылы мен қайраты, ыстық жүрегі” бар қайраткер буынның буыны тастүлектің қатқан топшысындай боп бекіп келе жатқан.

Олар: “малды қалай адал еңбек қылғанда табады”, “қазаққа қалай күзетші болу керек”, “ұлықсыған орыстардың законсыз зорлығына қалай көнбеу керек”, қалай “ел боп, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың камын жеу керек” екеніне жасынан “ниеттеніп” өсіп келе жатты. Ұлттық тәуелсіздіктің кепілі — саяси, экономикалық, рухани тәуелсіздік, мемлекеттік дербестік, жер-судың ұлттық меншікте болуы екендігін терең түсінді.

Оның басты себебі: олар білімді “шен-шекпен, оқалы киім үшін” емес, керісінше:

“... Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмекке” ұмтылды. Сөйтіп олар “дүниенің тілін білді”, оны білу арқылы “көкірек көзі ашылды”. Әрбір елдің “тілін, өнерін білген” олар сол елдің ой-санасы мен саясатын түсініп, терең дәрежедегі “дағуасына кірді”, “аса арсыздана жалынбады” (“Жиырма бесінші сөз”).

“Кейінгі толқын інілер” рухани тәуелсіздігін сақтап өсті. Азаматтық мойынсұнбауды бостандық жолындағы күрестің бір тәсілі ретінде ұстады. Абайдың өз ойымен айтқанда:

“... Не қылса да сөзді ұқтың. Олардың әкелері: “Балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял; бір ит қазақ боп қалған соң: саған рахат көрсетер ме. Иә жұртқа рахат көрсетер ме?!” — деген өсиетін орындады.

Олар “Алаш” деп туып, “Алаш” деп азаппен өмір сүріп, “Алаш!” деп қаза тапқан қасиетті толқын еді. Абай мен Ыбырай оларға:

*Жас өспірім достарым,
Сендерге бердім батамды, —*

деп ықылас ниетін қосып кеткендей еді (Ыбырайдың өлеңі).

Ұлылардың арманы орындалмай қоймайды. Өйткені, данышпандар — “Құранның” сөзін Мұхаммед пайғамбардан бұрын түісініп, инсандық ілхамымен Алланың ақ жолын ұстанған Уәйіс әулие іспетті. Даналардың санасына Алланың өзі сәуле түсіріп, ойын оятатын сияқты.

Абай да сондай Алланың рахымы түскен Ұлы Тұлға.

III

Сонымен: “Бір істі қолға алған кісі — құдық қазушының кебін кешеді. Егерде ол құдықты терең қазып, судың көзіне жетпей тоқтаса, онда бар еңбегінің зая кеткені”, — деп Конфуциймен ой таластырған көне қытай дегдары Менцзы айтпақшы, біз де Абайдың таза экономикалық көзқарасын баяндау арқылы пікірімізді тұжырымдағымыз келеді.

Алайда, түйіншектеліп тұрған бір кілтипан бар. Ол Абайға емес, мына бізге қатысты мәселе. Яғни үш кластық білімі бар Абайдың зейіні жетіп, түсіндіріп берген экономикалық ұғымдарды ғылыми лауазымы бар біздің тарқата алмауымызда болып отыр. Абай өзінің “Отыз бірінші сөзінде”:

“Егерде мал (экономика) керек болса — қолөнер (кәсіпшілік) үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолы өнерлі (кәсіпкер) — қазақтың әулиесі сол. Бірақ құдайтағала қолына аз-маз өнер (іскерлік, кәсіпкерлік, өнеркәсіп) берген қазақтардың кеселдері болады”, — дейді.

Бұл пікірдің мағынасына жақша ішіндегі бүгінгі терминдер арқылы түсіну қиынға соқпайды. Сол кеселдерді талдауға келгенде тасырқап-ақ қалдық.

Мұндағы қазақ халқының бойына біткен мінезі мен психологиясына қатысты пікірлердің сыртқы қабығын сыпырып алсақ, оның астарынан таза экономикалық талдау шығады. Тек бүгінгі терминдердің тілінде сөйлесең жетіп жатыр. Пікірімізді дәлелдеу үшін, яғни “құдықты судың көзіне жеткенше қазу үшін” экономиканың төрт әліппесін бүгінгі ұғымдармен қысқаша қайырмақпыз. Төрт “кеселдің” біріншісі:

“Әуелі: бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп артық ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырамын деп, түзден өнер іздемейді. “Осы қолымдағы аз-мұзыма мақта-намын, осы да болады” — деп баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады”, — деді Абай.

Бұл — өндірісті дамыту қорын жасамайды, ғылыми-техникалық жаңартуларды енгізбейді — дегенді білдіреді.

“Екінші — ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, “маған мал жоқ па?” — дегендей қылып, еріншек, жалқау, салғырттық, кербездікке салынады” — дейді.

Бұл — табыс қорын еселеп өсіре бермейді дегенге саяды.

“Үшінші — “дархансың ғой, өнерлісің ғой, шырағым” немесе “ағаке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!” — дегенге

... мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді” — дейді Абай.

Бұл түскен пайданы дұрыс бөлмейді дегенді меңзейді.

“Төртінші — тамыршылдау келеді ... Борыш есінен шығып кетіп, олар қысқан күні біреудің малын бұлдап (ақшаға айналдырып) қарызға алады. Оны қытып берейін, мұны қытып берейін деп; сонымен табысы құралмай, борышы асып дауға айналып, адамшылықтан айырылып, қор болып кетеді”, — дейді.

Бұл бәрімізге түсінікті, кәдімгі өсімі жоғары, уақыты тығыз несие — кредит қой.

Ал, енді Абайды экономист демей көріңіз. Менің бұл пікіріме, Акселеу Тарақты ағамыз бен Ғалым Доскен ініміз айызы қанғанша күлді. Асырып айттың деді. Сол күлкіні мен қабылдамадым. Өйткені, Абайдың экономикалық тәуелділік туралы пікірі еріккеннен айтылды деп есептемеймін. Әрине, Абай есеп-шоттың экономисі емес, ол тіршілік заңының, қоғамдық құбылыстардың оқымыстысы. Оған кекесін жүрмейді.

Сонымен, басыбайлы экономикалық қарым-қатынасқа негізделген империялық отарлау құрылымы да жаңағы “төрт кеселдің” кесіріне кесір қосты. Қазақ арасындағы іскер адам деген:

Саудагер тыныш сауда қыла алмай

Қолдан беріп, қор болып ала алмай жүрсе, —

көшпелі қауымның экономикасы түгілі өзінің қара басына қарға қарақшы етіп шанышқысы келген патша шенеуніктері:

“Қазақтардың өздері қанша ұмытылғанымен қазақтардың көшпелі өмір салтын сақтап қалуы енді мүмкін емес, ал олардың отырықшылануы үшін үкімет қаржы бөлгеннен кейін қазақтардың өткен тұрмыс салтына қайтып оралу мүмкіндігін былай қойғанда, дәл қазіргі тіршілігінің өзін сақтап қала алмайды. Жер басып жүргендерінің сыбағасы сол. Жоғарыда айтылғандарды ескере келіп, ең бірінші қазақтардың өзін жерге орналастыру қажет, содан кейін барып орыстарды енгізген жөн. Жерге қоныстанушыларға арналған мемлекеттік шығынды жұмсауды қоя тұрып, жергілікті тұрғындардың табиғи отырықшылығына жол беру керек. Орыс па, қазақ па, бәрі бір, кімде кім қыр өміріне бейімделсе, сол тұрақтап қалады. Менің өзім түптің түбінде бұл араны орыстар мекендеп қалатынына, ал тірі қалған қазақтар сөзсіз орыстанып құрып кететініне ешқандай күмәнданбаймын. Қазақ даласына қарай бағытталған біздің

ішкі саясатымыз дәл осындай нәтиже беруі керек”, — деп қазақ халқының келешегін кесіп-пішіп қойды.

Бұл қауіпті “елдің естілері” де білді. Сондықтан да Абай:

*Естілер де ісіне қуанбай жүр,
“Ел азды!” — деп надандар мұнаймай жүр, —*

деп мұнын шақты.

Осындай экономикалық тәуелділікке түсуге мәжбүр еткен тетік — отаршыл билік еді.

6. “БАС-БАСЫҢА БИ БОЛҒАН ӨҢКЕЙ ҚИҚЫМ ...”

(Абай және тәуелді билік мәселесі)

I

Арғы-бергі дүниеде билік мәселесіне көңілі көншіген данышпан болған емес. Тақуа тарих биліктің барша түрін кешірді. Патша да, қолбасшы да, залым да, қайырымды да, қайырымсыз да, адал да, арам да, сараң да, жомарт та, дана да, надан да, бай да, кедей де, еркек те, әйел де, қарт та, бала да билік жүргізді. Бірақ солардың басқару жүйесінің бірде біреуі иісі адамзатқа үлгі боларлықтай нұсқа қалдырған жоқ. “Кемшілігі әр жерден көрініп тұрды” (*Абай*).

Соның біразын көшпелі қауымның түрік тармағынан тараған қазақ жұрты да өз тіршілігінде атқарып тастады.

Жақсы ма, жаман ба, оны тарих таразылайды. Алайда, мемлекеттік биліктің тәуелді болу қауіпі үнемі төніп тұрды. Бірақ та мұның барлығы көшпелі түрік жұртының тарихи екі көршісі империялық пиғылдың қасында пәлендей үрей туғызбады. Оны дала даналары: “Қытай — темір нокта, орыс — қайыс нокта” деген сөзбен жеткізді.

Орталық хань патшалығы тұсында хұндарды қалай отарлап, олардың бос жатқан “тың жерін игерудің” амалын қарастырған жоспары жыл қайыруымыздан 24 жыл бұрын жүзеге аса жаздап қалды. Бірақ та Темірдің қайырымы түсіп, “темір ноктаны” сыпырып тастады. Тек шекара бері жылжып, Қытай қорғанының сыртына шықты. Сарыөзен (Хуанхэ) мен Сарыжазық (Ордос), одан бергі дәуірде Тәңіртау (Гималай) мен Байқара (Кунь лун) орталық империяның қол астында қалды. Енді Шығыс Түркістанды да бауырына басты.

Бірақ олар дәл XV-XX ғасырдың ортасында жүргізген Ресейдің өктемдігіне ешқашанда жеткен жоқ. “Қайыс

ноқта” бұканың бас терісінен жасалған талыс болып шықты. Себебі Ресей Еуропаның орталық саясатын бойына қатты сіңіріп “ноқтаның”, билік ноқтасының терісін иін қандыра илеп еді. Жаһангерлік саясатының жақтаушысы әрі ақтаушысы тарихшы С.М.Соловьев “көшпелі орданы” Ресейдің “мәңгілік жауы” деп жариялап:

“...осыншама жерді қалай қаратып алды? Әрине, шапқыншылықпен. Бұл арада шетелдіктердің ықпалымен емес, орыстардың өзі бірін-бірі жорыққа шақырып, шапқыншылықтың мағынасы не екендігін түсінбестен шабуылға шықты. Бала кезден бастап Иван IV патша үш патшалықты: Қазан, Астрахан, Сібір хандығын жаулап алды деп миына сіңірді! Мәскеу патшалығының шығыс шекарасында орыстарға тыныштық көрсетпейтін татар қарақшыларының ұясы бар еді; ұзақ шыдады, ақыры күш жиып, жорыққа аттанды да қарақшылардың ұясын тартып алды; енді осыны да Қазан хандығын жаулап алды деп айтамыз ба!” — деп “қайыс ноқтаны” қазақ даласына салынуын тарихи заңдылық ретінде бағалады.

Мұндай рухта тәрбиеленген империя кешегі “Алтын орданың” быт-шытын шығарып, “тегін жатқан жерді игеру” (С.М.Соловьев) науқанын Ресейдің “жоғары даму сатысына көтерілгендігі” (тағы да сол С.М.Соловьев) деп сәуегейлік айтты. Сондай-ақ Сергей Михайлович қазақ мемлекеттігінің кұру себебін оның биік кұрылымындағы “тағылық жүйеден” екендігін тап басып:

“XVII ғасырда орыстың әскери жасақтары ұлы мәртебелі әміршінің жерін кеңейте жүріп, Солтүстік Азиядан ру-ру боп өмір сүретін, әр ру рубасына не төреге бағынатын тағыларға тап болды; әр рудың қорғаныс күрені болды, кей кезде орыс адамдары қызыл қырғын жасай отырып шапқынға ұшыратты; әр күренде он төрт үй, әр үйде он шақты отбасы бар”, — деп атап көрсетті.

Әрине, “Алтын орданың” ыдырауынан кейінгі көшпелі түркі жұртының, оның ішінде қазақ елінің ішкі билік жүйесі дәл осындай күйде екені тарихтан мағлұм. Соны пайдаланған Ресей империясы “азиаттық тағылардың” осал жерін дәл тапты. Ең әуелі хандық билікті оңай жоюы да рулық психологиямен астасып жатыр. Қалай дала тізгіні қолына тиді, солай хандардың қадірін кетіре бастады. Көнгеніне көпшік қойды, көнбегеніне көнек кигізді.

Бір сөзбен айтқанда, халықтық билік дәстүрін жойды. Оны бұзбаса — ешқашанда елдіктің тұтастық идеясын өшіре алмас еді. Халық та — елдіктің сыпаты. Ресей сияқты

Еуропалық отаршылдық ілімі мен тәжірибесін және қаруын меңгерген жаһангермен ру болып тіресе алмайсың. Жанақ ақынның:

*Ханнан — қайыр, байынан — қайыр кетіп,
Телмірген, тендігі жоқ ел болған кез, —*

деп күйіне жырлауы сондықтан.

Қазақ даласының екі бүйірінен қадалған екі империяның найзасы мен өктемдік пиғылы атам заманнан бері бір рет те толастаған емес.

Билік құрылымы заманына сай болған тұстарда көшпелілер өзінің тиісті сыбағасын қайтып алып отырды. Бірақ та әрбір арпалыстан соң комағай жұрт жердің бір пұшпағын жамбасына басып қалды, оны темір не қайыс нөкта жасайтын “ұстаханаға” айналдырды. Сөйтіп, Ертіс пен Еділдің арасын тарихи тұрғыда иемденіп, қанағат тұтты. Жә, отарлау тарихы мүлдем басқа әңгіме. Бізге қажеті Абай сынаған билік құрылымы. Абай ХІХ ғасырдағы Ресейдің билік құрылымының сиқын:

*Бас-басыңа би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын, —*

деген жалғыз-ақ ауыз сөзбен әшкерелеп берді.

Таратып айтсаң таңға таусылмайтын сөз. Абай мұны неге айтты? Қазақ халқы, әлде тумысынан шенқұмар, бақталастыққа бейім. көрсеқызар ел ме еді?

Ондай болса сонау көк түрік қағанатының тұсында қалыптасқан “Ел” деген ұғым мен “Елім-ай” әнін қалай тудырды? Жоқ елдік нысана — идеология болған! Ұлттық тәуелсіздік пен бірлік идеясы рухани тұтастық дәрежесінде тұрғаланған. Сол қасиетті “жан бостандығы” (Абай) - жаһангерлік отарлаудың құрсауында қалды. Рухани және экономикалық тәуелділікке отаршыл аяр билік арқылы мәжбүр етті. Өзге түгілі Абайдың өзі де биліктен әбден запы болған.

Ол өзінің өмірлік мақсаттарын талдай келе:

“Ел бағу? Жоқ, елге бағым (баққым — Т.Ж.) жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақласа не албыртқан көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!” — деп биліктен ат-тонын ала қашады.

Неге? Абай “ел бақпады” дейсіз бе? Бақты. Баққанда қандай. Сайланып та, тағайындалып та болыс болды. Сондай-ақ:

*Қазақта қара сөзге дес бермеген,
Өзі де басқа шауып, төске өрлеген, —*

азулы, аузы дуалы билердің біреуі болды.

Ендеше неге тіксінеді? Себебі, қазаққа тізгін тиген бұл биліктің толық билік емес екеніне көзі жеткен. Бұл билік — елге билік емес, отаршыл елдің атқосшысы міндетін атқаратын татымсыз билік. Жалдамалы билік. Басынан кешірген басыбайлы билікті мойындамады.

“Болыс пен билі құрметтейін десең: құдай берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ” — дейді түңітіп.

Қазақтың мемлекеттік билігін жойған 1822 жылғы Сперанский жасаған “Бірінші низам” ережесі. Ол бойынша қазақтардың ортақ хандығы ыдыратылды. Дуан құрып, аға сұлтандар сайланды. Істі оның қасындағы екі орыс майоры жүргізді. Барлық билік пен әскери күштің ыркы соларда болды. Болыстардың құрамы ру бойынша емес, жер бойынша бекітілді. Аралас рулардың өшпенділігін туғызды. Ал, бүкіл қазақ даласы бір-біріне бағынбайтын үш мекеменің қарауына берілді. Орал. Торғай аймағы әскери генерал-губернаторға, ол ішкі істер министрлігіне қарады. Семей, Ақмола өңірі генерал-губернаторға, ол сыртқы істер мен заң министрінің дәрегейінде болды. Сырдария. Жетісу өлкесі генерал-губернаторға. ол әскери министрліктің қарамағында еді.

Бұлай бөлуі тегін емес. Бірінші: қазақтардың басы ешқашан қосылмайды. Екінші: әр мекемеге өзінше саяси-экономикалық міндет жүктеледі. Үшінші: олардың іс-әрекетін бақылап отыру, тек орталықтан үйлестіру қолайлы еді. Төртінші: әскери күш те шешуші міндет атқарады. Бірдей қылмыс үшін, әйгілі барымтаны ғана алайық, үш мекеме үш түрлі жаза қолданды. Мұндай “бас-басына би болған” билеу жүйесінен қандай береке шығады. Үш мекеменің қазақтың қамын бірігіп ойлауы мүмкін емес.

Демек, бұл қазақтың дәстүрлі билігін құрту үшін қасақана жасалған шара. Елді аздыруға арналған билік жүйесі. Бұдан қазақтың өз ішіндегі рулық берекесіздікті қосыңыз. Отқа май құйғанмен бірдей әсер етті. Кенесары Қасымовтың ұлт-азаттық көтерілісі тұсында әркім өз руынан әскер жиып, бір-біріне қосылмай, бірінің басын бірі кескен соң, екіншісінің бас көтеруі соған дәлел. Бас араздығын жеңе алмаған адамдардың ұлттық азаттық үшін күресуі мүмкін емес. Ет пен терінің арасындағы қызу ғана. Абай соған ыза болып:

“Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі бек зор өкімет, жарлық қолында бар болуы керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарына алып, медіресеге беріп; бірін — ол жол, бірін — бұл жолға салып, дүниеде есепсіз ғылым жолдары бар; сол әрбір жолда бір медіресе бар, соларға тоздырып, бірін — сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хатта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, онда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып, сөзден қалғанда түзелсе болар еді ... Енді бұндай халықты еріксіз қорқытып көндірерлік күш-қуат ешкімге бітпейді... Қазақты иә қорқытпай, иә параламай, ақылменен не жерлеп, сырлап айтқанменен еш нәрсеге көндіру мүмкін де емес”, — деп күйінеді.

Абайдың күйінсе күйінетіндей жөні бар. Оған себеп көп. Отарлау саясатының басты бағыты — халықтық бірлікті жою еді. Ол мақсатына билік пен сайлау жүйесі арқылы толық жетті. Енді оны бұл бетінен қайыратындай күш жоқ. Ол күшке ие болу үшін ең алдымен азаттық керек. Азаттыққа жету үшін рухани күш пен рухани тәуелсіздік қажет.

Оның жолы — ғылым.

Ал Ресейдің отарлауы тұсында мұның “емі” — паралау! Иә, паралау еді! Ұлы Петр І өзі тия алмаған бұл жылбысқы әрекетті өзі басбайлы болып жүрген қазақтың болысы тия ала ма? Ресей монархиясының мәйегі параға ұйыған. С.М.Соловьевтің бұл жөніндегі мына мысалы соған толық дәлел бола алады:

“Сенаттағы қазына қымқырушылардың ісін қараған мәжіліске қатысып отырған Петр қатты ашуланып, генерал-прокурор Ягужинскийге: “Егерде кімде-кім қандай мөлшерде болсын арқан сатып алуға жарарлықтай мөлшерден артық қымқырса соны дарға асу туралы жарлық шығар!” — депті. Сонда Ягужинский: “Падшах, сіз шынымен де қызметкерсіз, күтушісіз, болансыз император болып қалғыңыз келе ме? Біздің бәріміз де қымқырамыз, тек біреу қомақтырақ жеп көрсетіп қояды, екіншісі жымын білдірмейді”, — деген екен.

Бас прокурордың жауабы осындай болғанда өзге шенеуніктерге не жорық?

Оның үстіне “тағы далаға” тақыстарды ғана жіберді. Олар ешқашанда кісілікке жарып көрмеген жандар еді. Өзі қандай болса, оның қарамағындағылар да сондай болмақ. Болыс сайлауы тұсында қазақтардың арасындағы дорба мен жорға әдеттен тыс сапырылысып кетуі сондықтан. Абайдың “қазақты түзеймін деген” адамға:

“Екінші: ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағылым берсе, сонда түзелер еді. Енді мұндай халықты еріксіз қорқытып көндіретін күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндіретін дәулет бір кісіге бітуге мүмкін де емес... Енді не қылдық, не болдық?” — деп ызамен кекете отырып ақыл қосуы сол “мемлекеттік пара жүйесіне” ашынғандығының белгісі.

Бұл патшалық отаршыл билеу тәсілінің елді әбден аздырып, тоздырып, ұлттық мәйегін іріткенінің көрінісі. Абайдың өз сөзімен жеткізер болсақ, басыбайлылық, тәуелділік, паракорлық, қорыққанын сыйлаушылық, елдікті ұмытушылық, билікке құмарлық қазақтың:

“етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтімен енген надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыпп-пышы бар ма, гүілдегі барма, дүрілдегі бар ма — сонысынан дүниедегі ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрылмайды. Сөз айтсаң — түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап тұрады” (“Қырық бірінші сөз”).

Абай осы отаршылдық саясаттың уымен уланған тұқымды жек көреді.

Солардың қателігін әшкерелеу үшін жаңа толқынды тәрбиелеп шықса деген арманынан үміт күтеді. Ол толқын рухани тәуелділіктен толық құтылса ғана тәуелсіздікке жетеді. Ресейдегі қалыптасқан отаршыл саясат пен мемлекеттік билік тұсында ол мүмкін емес-тін. Бірақ “ата-ананың бойындағы” әлгі “қасиеттерден” арылған ұрпақ бас жарып келе жатты. Соның бірі Мұхаметжан Тынышбаев халықтың тәуелді күйі мен отаршыл саясатты әшкерелеп, 1905 жылы думаға:

“Қазақтар орыстардың қол астына кіргеннен бері бірде-бір шуақты жарық күн, бақытты сәт болған емес. Содан бері ешкімде, шын мәнінде ешбір адам қазақтар үшін сәл де болса игілікті іс немесе сол игі іске ұқсас бірдеңе істеу туралы ойлаған да жоқ”, — деп мәлімдеме жасады.

Бұл тұстағы Ресейдің басқару құрылымы да күйреуге жақын еді.

Ал өзге ұлтты былай қойып, өзінің қандастарын басыбайлылықтан енді ғана босатып, оның мүддесін шеше алмай отырған мемлекеттен жақсылық күтудің өзі сағымды уыстағанмен бірдей болатын. Өз ішіндегі билік тәсілін өзгерту туралы айтыстар жүріп жатқанмен, отар ел туралы ойлары өзгере қойған жоқ. Орыс тарихшысы В.О.Ключевский Ресейдегі биліктің сиқын:

“Кез келген қоғам өзінің өкіметінен өздерін дұрыс басқару туралы талап етіп, өкімдерге: “Бізді жақсы өмір сүре алатындай дәрежеде басқар” — деп айтуға құқылы. Бірақта, әдетте бюрократия өкілдері бұған басқаша қарады және мұндай сұраққа: “Жоқ, сендердің өздерің бізге қалай жеңіл бағынуды ойластырыңдар, ол-ол ма, сендерді көңіліміз көтеріңкі жүріп басқару үшін бізге жоғары жалақы төлендер; егерде сендер өздеріңді төмен санасандар оған өздерің кінәлісіңдер, біздің оған қатысымыз жоқ, өйткені сендер біздің басқаруымыз бойынша жүрмейсіңдер, сондықтан да сендердің тілектерің біз қызмет етіп отырған мекеменің басқару жүйесіне сай келмейді”, — деп кереғар жауап береді.

Шынында да, дәл осы түйткіл барлық мемлекет атаулының көкірегіндегі запыран. Ол запыран отар елге қаратылғанда уға айналды. Абайдың:

*Орыс айтты: өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң “бек көрем” деп.
Бұзыламаса оған жұрт, түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісінді “жек көрем” деп,—*

деп отырғаны сол ғой.

Отар елдегі билік — елді азғырудың құралына айналды. Елдің шырқы бұзылды, жердің құты кетті. Қасақана арандатуға бағытталған билік өзара өшпенділікті қоздырды. Тіпті кейбір болыстарда егін себілмей, астық орылмай қалды. Әуелі тұтатқан оты өртке ұласып, сол өрттің ішінде өздерінің қалу қаупі төнгенде ояздар болыстарды тағайындап қоюға мәжбүр болды. Абай да дәл осындай алауыздықтың тұсында тағайындалып болыс болды. Билік — кісілік пен байлықтың көзі болды. Мұндай “кескілескен майданды” Абай:

“Өрі-беріден соң сыртымызға шықты: жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзімді өтімді болсын және ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп — қызметке, болыстық, билікке таластық... Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жиғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді”, — деп бейнелейді.

Осындай кереғар психологиялық керістің тұсында билік қолына тиген адамның мінез-құлқы да, билеу тәсілі де қомағайлыққа негізделмек. Билік ұлттың да, оның болыс, билерінің де құлқын өзгертеді. Ұлттық мүдде мүлдем ұмытылады. Алда үлкен болашақ, азат өмір тосып тұрған соң, салы суға кетіп, аумалы-төкпелі ұлықтардың көңілін бағып, биліктің салындысына айналды.

Бұл нағыз мемлекеттің өкілі емес. Отар елдің қолына ондай құқықты кім береді. Амалдап күнін көріп, алдап өмір сүреді.

Абай империялық саясаттың құлы болған осындай адамдардың психологиясын өте дәл басып көрсетіп, халқына ой салды. Өзге тәуелділік бір басқа, ал биліктегі тәуелділік — басыбайлылықтың ең соңғы табалдырығы. Тәуелсіз ұлттың, тіпті империяның өз ішіндегі биліктің күйкі тіршілігімен тәуелді жұрттың “иттей болған қорлығы” тең емес. Абай билік басындағыларға тоқтам айтып:

*Қолдан келе бере ме жұрт билемек,
Адалдық, адамдықты кім теңгермек?
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп өзіне сөз келтірмек, —*

деп сақтандырады.

Билік тұрғысынан алғанда Абайда айтылмаған сөз қалған жоқ. Бірақ соны ұғатын ұлт табылмады. Өзінің ақылы өзінен асып елге жетпейтінін білді. Езілген ұлттың есірген билік иелерінің тоңмойындығы Абайға аян еді. Олар ешқашанда ұлттың қамын ойлап бас қатырмайды. Болыс пен билік мүддесі — ел мүддесі емес. жеке бастың мүддесі ғана болатын. Мұны “Сегізінші сөзінде”:

“Осы ақылды кім үйренеді, кім тыңдайды? Біреу — болыс, біреу — би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі болып, ақыл айтармыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі қалған. Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, яки, өзіміз шығынданып, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? — деген ебіне қарай біреуді жетелейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнеттің бәрі басында, қолы тимейді” — деп баян етеді.

Әрине, мұндағы “ұлық” — орыстың отаршыл үкіметі, “өз бұзақыларың — болыстың жемтіктерестері, “халқымыз” дегені — сөзін сөйлеген, дауыс берген жақтастары, руластары. Осылардың көңілін тапса ғана шығыны толады.

Демек, болыстықты тек жеке басының құлқыны үшін пайдаланады. Мұндай билік иесі ұлттың қамын ойлауға, шындығында да, уақыт таба ала ма? В.О.Ключевский тауып айтқандай:

“Олар Ресейдің бүйірін жылыту үшін оны өртеп жіберуге дайын”. Мұның қазақша нұсқасы: “Атың шықпаса жер өрте” дегенге келеді. Әлгі болыстар “шығынданып, шығынын толтыра алмай қалмас үшін” қазақ даласына өрт қойып жіберуге бар.

Ондай өртті Абай сан рет көрді. Түтініне тұншықты, таяқ та жеді.

Осыларға үлгі көрсететін ел ағалары да “алты бақан алауыздыққа” негізделген билік құрылымының кесірінен азып кетті. Елдіктің тізгіні есер мен ептіге тиді. Билер де соған бейімделді. Бұған қатты түңілген Абай:

*Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды, —*

дейді ашынып.

Би — би емес, кәдімгі тілемсек тоғышарға айналды. Бидің билігі — рухани жан бостандығы болатын. Ол рух өлді. “Қарулы қол, күшті өкімет” (*Шәкерім*) оны жеміттеп жіберді. Күйшіл, күйлегіш, күлгір билік келді. Ел оған сенбеді. Келеге түсетін дәурен өткен. Келістіріп беретін билік берекесі кеткен. Ал:

*Орыс сияз қылдырса,
Болыс елін қармайды
Қу старшын, аш билер,
Өз өзегін жалғайды*

Себебі болыс — отарлық билік. Оның сенгені — империя. Жаһангердің жалдаптары отыр. Бұлардың тақыстанып алғаны сондай:

*Орыссыз жерде топ құрса,
Шақырған кісі бармайтын болды!*

Міне, биліктегі мәңгүрттіктің басы! Мұны жанымен түсінген Абай:

*Қызығы кеткен ел бағып,
Қисыны кеткен сөз бағып, —*

жүргісі келмейді.

“Ел бағу? Жоқ... Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақласа... Бізді құдай сақтасын!” — деп азар да безер болады.

Мұның астарында ұлы отарлау саясатының тиянақты әрі табанды, жібек құртындай жымысқылап жүзеге асырып келген пиғылы жатыр.

Қаирауы жеткен қатты бидің, —

нақ өзі — Абай.

Отарлық саясаттың осыншама сұрқиялығын көріп, сезініп, талдаған Абайдың қайралмауына қақысы да жоқ еді.

Жә, отаршыл биліктің саяси астарына шолуды доғара тұрып, енді сол күйді басынан кешіріп отырған қазақ ұлтының ішіндегі мінез-құлқының өзгеруіне тоқталайық.

II

Отаршыл аяр билік айлакер болысты дүниеге алып келді. Ол болыс жеке биліктің иесі емес, патшаның — империяның қарғы таққан майлыаяғы. Себебі, онда дербес билік жоқ. Шешімнің, үкімнің, биліктің ырқы — отаршыл жүйеде. Дербес байлам айта алмайды. Оның еркі — екі жақты тәуелді. Әуелі — империяға, содан соң сайлаушыларына. Болысты қасақана солай тәуелді қып, екі ортаға қазық қып қағып қойған. Түбі бос. Қашан суырып алғанша тұра береді. Демек, билік деген ұғымның толық иесі емес. Әдейі сондай амалсыздық күйге телінген. Ол — мүсәпірлікті еміздік еткен биліктің қанқасы. Көзқарастың, белгілі бір жүйенің, билік құрылымының өкілі бола алмайды. Майысқақ. Жасқаншақ. Көрсетіп берген жерге қол қоятын мөр иесі. Сол мөрді қоя алмайтындар да бар-ау. Сондықтан да:

*Күштілері сөз айтса,
Бас изейді шыбындап*

Жеке адамдық ерік-жігер, жігіттік кеуде, адамдық өрлік рух оған жат. Іші қуыс. Сырты жылтыр. Империяның маймылы. Елдің мұң-мұқтажын, елдігін, өлген рухын сезінбейді. Тек былайғы жұртқа көз етіп, жақын тартқансып ұлық арқасынан қағып қойса жетіп жатыр, болысың соған мәз! Мәз болғанда қандай! Егерде:

*Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жаба қалса, —*

бітті, ондайда:

*Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап,
Ағыны қатты аңқылдап,
Оязға кірсе — өзгеден
Мерейі үстем жарқылдап, —*

қалады.

Алайда осынау “сүйегі жасық, буыны бос, біраз ғана айласы бар” — жалдамалы биліктің маймылы — әбден әккіленіп алған, сол бодандықтың басыбайлылық психологиясына көндіккен ерекше мәңгүрт. Ұлы империяның ұлығының көзінше оның “Ұлы мәртебелісінің” шашбауын қағып:

Оязға жетсін деген боп, —

“барқылдап, боқтап” жүрсе де, ол кеткен соң:

*Ояз бардағы қылықты
Ояз жоқта етпейді.*

О, мешін! Енді бағанағы қайқиған құйрығын жымыра қояды! Бұл — мысқыл да, мешіндік те, мешеулік те емес. Тура сол бір отаршыл дүниенің жасап шығарған билік иесінің кейпі ол! Артық та емес, кем де емес, дәл осындай биліктің мешіні керек оларға. Оның бойындағы “жан бостандығы” өлген, ұлттық намыс өшкен, артық айласы жоқ, жаңадан жол таба алмайды. Міне, бүкіл халықты сол мешін күйге түсірген соң, оны билеу де, құл ету де, шоқындыру да оңай.

“Күлембайлар” — биліктің құлы емес! Ондай ерлік оған қайдан келсін! Олар — рухани құлдар. Бүкіл халық Күлембай боп кете жаздап отыр. Абай соған күйінеді. Күлембайдың өзі емес — Күлембайлар қауіпті. Олар:

Өзі де ермейді және ерік те бермейді.

Сондықтан да:

*Шыныменен тамам ел,
Кете ме екен ит бола, —*

деп күңіренеді.

Қауіп — бүкіл ұлттың күлембайланып кетуінде. Мұны Абай өзінің “Үшінші сөзінде” өте аңғарлы баяндаған. Онда:

“Осы күнде қазақ ішінде “ісі білмес, кісі білер” деген мақал шықты. Оның мәнісі: ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшыл, айлалығынан жетерсің деген сөз. Үш жылға болыс сайланды. Әуелгі жылы: “Сені біз сайламадық па?” — деп елдің бұлданғанымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?” — дейді Абай.

Бұл дегеніңіз мәңгілік бітпейтін және бітіспейтін жаулық, жауыздық, аласапыран!

Кісі өлімі жоқ деменіз, өзінің ашу кегі, ызасы, күресі, “намысшылығы”, “ерлігі мен елдігі” жағынан “Ақ табан шұбырынды. Алқа көл сұламадан” еш кем емес. Рухани жағынан, ұлттың келешегі, тұтастығы тұрғысынан алғанда одан гөрі қауіпті майдан. Кәніккендік те, дәніккендік те бар. Өйткені:

*Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бақан, ала ауыз —*

боп жүр.

Әйтпесе, Абай билікті мансұқ етпейді.

Бірақ биліксіз — биліктегілерден жерінеді. Билік — ол үшін елдіктің кепілі. Елді Күлембай да, Күлембайлар да емес — би, рухани дербестігі бар тұлға — “единица” басқарса дейді. Себебі:

*Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болары, — анық*

Бұл — “жан бостандығына” ие, өзінің кісілігін, кісілік намысын қорғай алатын кісілікті кісі деген сөз. Елді — ел ететін толық билік иесін жақтайды. Тобырды — тобыр деп қарайды.

Өйткені, әлгі Күлембайлар сияқты:

Наданның сүйенгені көп пен дүрмек.

Сол дүрмек — тобырды бастайтын:

*Единица кеткенде,
Не болады өңшең нөл? —*

деп кесіп айтады.

Тобырлық психологияға құрылған Ресей қоғамын П.Я. Чаадаев:

“Қалада және өзге де ортада өмір сүретін адамдар өздерін көпшіліктің ішінде жүрмін деп ойлайды: олар үшін — шынтаққа шынтығың тиіп, бір арада топтанып, отардағы қой сияқты ұйлығып тұру көпшіліктің ішінде өмір сүру болып табылады”, — деп сынайды. Абай да:

*Не пайда бар — мың надан,
Сыртын естіп таңдансын.
Одан-дағы бір есті,
Ішкі сырын аңғарсын.
Өздеріңде ойландар,
Неше түрлі жан барсың
Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Даладағы аңдарсын.
Жүрегіңмен тыңдамай,
Құлағыңмен қармарсың.
Соны көріп, соларға,
Қайтп қана сарнарсың?! —*

деп түңіле қарайды.

Абайдың бұл ойы өлең жолына қиысқан шабытты шақтың шалкуы емес. Жүрегінің түбінен сүзіп, тұнығын алған тұжырымды пікірі.

Ол өзінің “Қарасөздеріндегі” пікірін өлеңге, керісінше өлеңдерінде айтылған сөзін “Қарасөздерінде” тағы да бір

таным талқысынан өткізіп, саралап, пысықтап алады. Кездейсоқ пікір мен тұжырымның Абайда кездеспейтіні де сондықтан. “Отыз тоғызыншы сөзінде” Абай толық билік иесі жөнінде қазақтың өткен дәуіріндегі билеу жүйесінен мысал ала отырып, “қазақтың екі артық мінезінің” бірі ретінде былай баяндайды:

“... Ол заманда елбасы, топбасы деген кісілер болады екен. Көші-қонды болса, дау-жанжалды болса билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жаман-жақсы өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылар қалай қылса, қалай бітірсе, халық та соны сынамақ, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен. “Қой асығын қолыңа ал, қолыңа жақса — сақа қой”, “Бас-басыңа би болсаң — манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса — жанған отқа күймессің” — деп, мал айтып тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған (дейді екен). Берген соң қайтып бұзылмақ түгіл жетпегенінді жетілтеміз деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шынымен жетесінде жоқ болмаса, олардың қамын жемей қайтеді?” — дейді.

Әр сөзінің астарына үңіліңізші. Толық билік иесі — ешкімнен мал дәметпейді. Демек, экономика жағынан тәуелсіз.

Қайта “жетпегенін жетілдіруге” тырысады. “Бәрі өз бауыры, өз малы”. Рухани жағынан да тәуелсіз. Отар емес. Сондықтан да азбайды, елді де аздырмайды. Ол толық биліктің иесі, яғни, тәуелсіз мемлекеттің биі. Руының өкілі деп және қарамайды. Бұл қасиеттің барлығы:

“... арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылдық. Ендігітердің достығы — бейіл емес, алдау, дұшпандығы кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық”, — дейді Абай.

Ал рухани басыбайлы етуге құрылған отаршыл билік жүйесі сол “единицаларды” — тұлғаларды құртуға бағытталған еді. Бұл кез келген империяның мақсаты. Оған дәлел іздеп жатудың қажеті шамалы. Абайдың өзі-ақ соның мысалы бола алады. “Етек басты көп көрген” Абай итаршылардың талауына бір кісідей-ақ ұшырады.

*Ұрысса — орыс,
Елге болыс,
Үйден үрген ит құсап, —*

деуі тегін емес.

Өз үйінің төріндегі биліктің төбеті боп өзінің төрінен босағасына қарап үреді.

Босағасының бұл түрі Күлембайлардан гөрі сергек, алайда ақылсыз жандайшап емес, нағыз арандатушы. Оны Абай билікке сай емес деп қорлана мысқылдамайды, қайта қауіптенеді. Ол қасақана қастандықтың құтпаны. Халыққа қауіпті әрі қызыл көз, қанды қол пәленің өзі. Күйіп кеткен Абай ондайлар туралы:

*Танымадық,
Жарымадық,
Жаксыға бір іргелі
Қолына алып,
Пәле салып,
Аңдығаны өз ел, —*

деді.

Зар заманның бір сыпатын Жанақ ақын:

*Асқар тауды бұлт басып, мұнар алып,
Теріскей тебін жоқ бел болған кез
Ханнан — қайрат, байынан — қайыр кетіп,
Телмірген теңдігі жоқ ел болған кез
Жуан қамшы той бастар көсем болды,
Елірмелі екі есті шешен болды
Би кетті малдылардың айтағында,
Пәленді мұқатып бер десең болды
Алдыңда күткен күннің түсі суық,
Бізді соған барады өмір қуып, —*

деп зарына қосады.

Иә, “Телмірген, теңдігі жоқ ел болған кез!”. Қандай қисыны мен қиуы келіскен сөз.

“Елірмелі екі есті шешенге” еліккен ел де берекеден айырылып, әрі-сәріге түсті. Жанақ ақын айтқандай “кешегі шеп бұзып, ту құлатқан батыр құрып, тебінгі сауған ұры ер болған кез”. “Екі есті” (екі елдің мүддесін көздегенсымақ болып жүрген жалтаң, екі жүзді болыс) шешен (қырт, демогог) болды.

Жанақтың “Жуан қамшы той бастар” дегені — диктатура. Ол монархиялық па, империялық па, пролетариаттық па, коммунистік пе, әскери ме, Жанақ үшін бәрібір — “жуан қамшы”. Құш. Ол өз дегеніне мәжбүр етеді. Билік иесі.

*Өзі ұлыққа,
Қадірі жоққа
Қарамай —
Өз халқына,*

*Сөз қаиырмай,
Жөнді ашырмай,
Тұра шабар талпына*

Бұл “талпыну” — елдікке, берекеге, ұлттық тұтастыққа шабуыл.

*Елдегі еркек,
Босқа селтек,
Қағып елін қармады, —*

дейді Абай ондайларды.

Елді қорғайтын ер-азамат елін аңдитын ұры-қарыға айналды. Отаршыл жікшілдікке құрылған билік құрылымы нәтижесін берді. Іштен ірітті, жаны мен арын өлтіріп, жанығуды ғана қалдырды. “Еміренбейтін. енді піспейтін” — басы бірікпейтін желөкпе тобырға, мәңгүртке айналды. Абай мұны:

*Ел де — жаман,
Ер де — жаман,
Аңдығаны өз елі
Елде — сияз,
Ойда — ояз,
Онбай-ақ түр сол жері
Кетті бірлік,
Сөнді ерлік,
Енді кімге беттемек ? —*

деп тереңдетіп, күбірткі жеген тамырдың күйдіргісін басады.

Демек, елдік пен ерлік рухы сөнген. Рухани басыбайлылыққа бой алдырған. “Енді кімге беттемек?” — яғни қайда бармақ, кімге сүйенеді ел, өзі кім болмақ? “Тайса аяғың кім көмбек?”. Бұл — өлімге, халық, ұлт ретінде жойылуға бет алды” дегені ғой Абайдың. Ішің — рухың өлген соң:

*Сөзге емексіп,
Ел керексіп,
Не болады мақтаның, —*

дейді Абай.

Ал, Жанақ ақын да содан сескеніп:

*Алдыңда күткен күннің түсі суық,
Бізді соған барады өмір қуып, —*

дейді. Сондықтан да ұлттың өзін-өзі жойып жіберуге итермелегеніне:

*Бейлі шикі,
Ақылы күйкі,
Осы жұрт па тапқаның, —*

деп түңіледі Абай.

Бұл арада Абай ойы мен бойын “ақындыкка” алдырады. Абай елден емес, пысықтардан жерініп отыр.

*Көп шуылдақ не табар,
Билемесе бір кемел, —*

деуі де сондықтан.

Оның бұлай күйінуге толық қақысы бар. Себебі: ол сол дерттің емін тапқан дана. Бірақ:

*Тыңдаушысын ұғымсыз,
Қылып тәңірім берген-ді*

Осы жұрт соншама неге меңіреу болды? Өйткені ұлттық өр рухтың орнын отаршыл апиын-көкнәр биліктің буы басып:

Тұла бойын желік жеген, —

еді. Әйтпесе:

“Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды: ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, байлаулылықтың жоқтығынан азады. “Білместігімнен қылдым” дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арыс, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі — бәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі “айда, батырлап” қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері. Әйтпесе, құдайға терістіктен, ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?” — дейді Абай.

Тобырдың аты — тобыр. Тобыр — халық емес, ал халық — ұлт емес. Бұл әлеуметшіл философтар дәлелдеген тұжырым. Абайдың “көп шуылдағы” ұлт емес, тобыр.

Қазақ ұлтының парасат мәйегі, зейін зердесі, ұғымталдығы, көңілі, дәстүр-салты өзге жұрттан кем емес. Өзгелерді де тамсандырған. Мәселе, ұлттық мінезді тобырлық психология жеңіп бара жатқанында. Ленин мен Сталиннің тұсындағы “жеке басқа табынушылықтың” тууына сол тобырлық тәуелділік ұйтқы болды.

Абайдың “жүректе жігер, байлаулылықтың жоқтығы” деп отырғаны — рухани тәуелділік.

Тәуелділік психологиясы жыл өткен сайын “қазақтың сүйегінен өтіп, сүтімен сіңіп бара жатқаны” жанына батады.

Ұлттың тұтастығының мәйегі ірігеніне ашынады. Жалған намыс пен мақтанға желігіп, пәлені өзі іздеп тауып алады. Кіммен дос, кіммен қас екенін ажыратпай, құр “аттанға!” желігіп, тұра шабатынына налиды. Сондықтан да:

*Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі май, бірі қан боп екі ұртын, —*

дейді.

Неге қазақтың бір ұрты май, бір ұрты қан? Неге жақсы менен жаманды айырмады?

Қазақ жетесіз халық емес, оның барлығын біледі. Бірақ Абай мезеген гәп мынада: осы болыс пен би сайлауы тұсында пәлеге ұрынбай кеткен билеуші бар ма? “Өштік пен өсек, жалаң, арыз неге тыйылмай кетті? Қандай айла-тәсіл қолдансын, әйтеуір, ебін тауып, шарды көп жиып, басым дауыспен болыстыққа сайланды. Енді оның сөзі заң болуға тиіс қой. Ояздың, ұлықтың, губернаторлықтың, жер басқармасының, жандармерияның оған араласуға құқы жоқ қой. Бірақ “ақылы мен айласы өзгеден артық” сол “ел жақсыларының” үш жылғы билік кезінде үстінен арыз кетпеді. Неге? Ол туралы архив деректерін байқап отырсаңыз, осы “таусылмайтын өштікті” қоздырып отырған ояз бен ішкі істер кеңсесі екеніне көзіңіз анық жетеді. Сайланған болыстың үстінен қарсыласы міндетті түрде арыз жазады. Сотқа, оязға арыз жазатын қазақтың өзі емес, кеңсе қызметкерлері ғой. Болыстың бопсасын босатады да өзіне тәуелді етеді. Ол билікке еркін кірісе бастағанда тағы да қарсы арыз ұйымдастырылады. Әрине, оны өңдеп, заң баптарына лайықтап жазатын жаңағы болыстың арызын туралап берген кеңсенің адамы. Демек, ақтайтын да, қаралайтын да өздері. Бұл жолы онсыз да әрекемен өткен сайлау мерзімі бітіп қалған болысты екінші арыздың иесіне жығып береді. Араға бір жыл салып енді әлгі болыстықтан түскен адамды қайта түрткілеп, кейінгісін алдыңғысына тізе бүктіреді.

Міне, “таусылмайтын өшпенділіктің” сыры осында. Бұл бір генерал-губернаторлықтың дәрегейіндегі қолданылған тәсіл емес, үш өлкеге де ортақ басқару жүйесінің саясаты. Мақсаты — қазақты қазаққа дос қылмау.

Бірінші және екінші низамның ережесінің өзі соған құрылған. Кезек-кезек жеңіп дәнiккен арызшылар әр жолы “әділдікке жеттім” деп күпінеді. Негізінде олар ит пен мысықтың ойынын ойнап жүр еді. Бірін біріне жегізбейді,

талатады да қайтадан ырылдастырады. Ал желіккен адамның демігін басу қиын. Ақылдың өзі “аттанға” жәнігіп алады да, “ұрты бірде — қан, бірде — май” боп жүреді. Абай:

*Құтырды көпті қойып аз-ғанасы,
Арызшы орыс— олардың олжаласы! —*

болды дейді.

Міне, дәл осы арада Абай отаршыл, іріткішіл пиғылды дәл басып әшкерелеген.

Болыстық биліктің ұлтты өзара өштестіруге құрылғанын Абай түгіл Құнанбай да білген. Құнанбайдың тұсындағы билік кезінде қазақ жері — қазақтың меншігі болатын. Дау-шар, жер дауы, барымта мен сырымта дауы қазақ билерінің кеңесімен шешілетін. Абайдың кезінде жер патшаның меншігіне айналды. Құнанбайдың Абайды шақырып алып, үш түрлі ақыл айтатыны сондықтан. “Болыстық биліктің өз еркі өзінде емес” — тәуелді дейтіні сол.

Шындықты таба алмайсың. Ояз оған жібермейді. Ашынған соң:

*Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы, —*

деп ұлықтардың өзіне ызбар танытады.

“Қуды ұнатқан” жалғыз Семей қаласы емес, иісі отаршыл биліктің әкімшілігі. Ол — Қызылжар ма, Ақмешіт пе, Теке ме, Ақмола ма, Ташкент пе — бәрібір. Бірді-бірге айдап салып, бір жолы — біреуін, екінші жолы — екіншісін қолдап, кезек жығып беріп отырды. Біреуіне толық жеңгізбейді. Өйтсе — өштік өшіп қалмай ма?

Қазақ ұлты ұлттық бірлігін сақтап қалса — генерал-губернатордың сыңсыған сумақайлары неге отыр? Қандай жұмыспен айналыспақшы? Қазақ өзін-өзі оларсыз да басқарып келеді емес пе? Отар елдегі кеңселер сол үшін керек. Қанша жомарт болса да өзіне жетпей жатқан қаржыны патша тегін шаша ма?

Осындай арандатуға еріп, “әрекемен кеткен елін” көрген Абайдың:

*Жарлы емеспін, зарлымын,
Оны да ойла толғанып,
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып
Барымта мен партия,
Бәрі мастық, жұрт құмар
Сытыра елірме, сұрқия,
Көп пияншік не қылар? —*

деп түңілуі орынды.

Абайдың тұсында қазақтың мас болатындай — араққа, құмар болатындай — көкнәрға ауызы еркін тие қойған жоқ. Бір адам, екі адам, он адам ғана тартқан шығар. Мастық — араққа мастық емес, “құмарлық” — апиынға құмарлық емес, “пияншілігі” — алкаголик емес, ол — жалған мақтанға, барымтаға, партияға — билікке мастық. Абайдың өз тілімен айтқанда “тұла бойын жеңген желік”, билікке, өштікке деген құмарлық. Ақыға, парасатқа, тоқтама келуден кеткен ұлттық психология. Абай түңіледі, түңіле отырып:

*Адасып алаңдама жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық қамалмай.
Не ғылым жоқ немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай, —*

дейді.

Малды қазақ баға алады ғой. Бағып та келеді. Абайдың “мал баға алмай кеттің” деп меззегені: мал да өзіндікі емес, жаттыкі. Бүкіл игілігің — империяға қызмет етеді. Яғни, “өз малыңды өзімдікі дей алмайсың” — дегені.

Абай жарықтық елдікті қалай сақтау керектігі қақында айтудай-ақ айтқан. Бірақ соны түсінетіндей “елін ұғымды” етіп бермегеніне кімді кінәлаймыз? Бүгін де соны түсініп жатқанымыз шамалы сияқты көрінеді де тұрады. Құдай қателестіруге жазсын.

Сонымен, Абай өз заманындағы отаршыл ырыққа құрылған билік жүйесін төркі етті және оны әшкереледі. Бірақ тірелген тығырықтан шығатын жол көрсетті ме? Енді соған келейік.

III

Әрине, ол қазақ халқын отарлаудан құтқарып, толық азаттыққа жеткізетін “Алаш” партиясының бағдарламасын жасаған жоқ. Бұл оның міндеті де емес еді. Патшалық мемлекеттің басқару жүйесіне де өзгеріс енгізуге ұмтылған жоқ. Тек “тұла бойын желік билеген елді” бір сәтке сабырға шақырып, “билікке құмарлықтан”, “билікке мастықтан” құтқаратын, саябыр таптыратын және қазақтың қолына тиетін билік тізгіні — болыстық пен би сайлау жөнінде пікір білдірді. Дәстүрлі заң үлгісін жасағысы келді. Бұл өзі жеке әңгіме. Біз тек билікке қатысты әңгімесіне ғана тоқталамыз.

Сонымен, қос низамның ережесімен бекітілген билік жүйесіне Абай қарсы болды. Енді өзі қандай үлгі ұсынды. Бұл жөнінде “Үшінші сөзінде” “қазақты” бір-біріне

қаскүнем, қызметке таласқыш болатындығының” себептерін талдай келіп, оны болыстық биліктің жүйесіздігінен көреді. Отаршыл билік елдікті азғырудың ұйытқысы. Себебі:

“Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік “шапты, талады” деген әр түрлі уголовный іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание — тергеу шығарады. Өтірік: көрмегенін — көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса — оның адамдығының кеткені, егер жалынбаса — тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені. Ол болыс болғандар өзі құлық, арамдықпен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, құларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп; егер қас болса — бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп”, — дейді Абай.

Сондықтан да, “қазақ ішінде “ісі білмес, кісі білер” деген мақал шықты”. Абайды толғантатыны — ең бастысы — ел қамы. Ұлттың береке-бірлігі. Елді әрекетке бастайтын, өштікке итермелейтін, елдігін аздыратын билік ережесіне тоқтау салып, сәл де болса тыныс беретін жол іздейді. Әрине, өзінің ұсынған жолын империя шенеуніктері қостаптындай және олардың тәжірибесінде бар жолды таңдайды. Империядан тыс билік нұсқасын ұсынса сөзі өтпейді әрі ол жүйені тез іске асыруға болатындай етіп қарастырады. Тығырыққа тірелген түйіктан шығарғысы келеді. Сол ойымен:

“Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң менің ойыма келеді: халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадірлі орысша образование алған кісі болсын. Егерде орталарында ондай кісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уездный начальник пенен военный губернатордың назначением болады десе, бұл халыққа бек пайда болар еді. Уә және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкі жоғалар еді”, — дейді Абай.

Амалының жоқтығынан осындай ұсыныс жасауға мәжбүр болып отырғанын сөз иінінен-ақ байқауға болады. Бірақ шұғыл жүзеге асатын және патша әкімшілігі оны қолдай қоятындай жолды таба алмайды.

Табуы да мүмкін емес.

Өйткені, кез келген ұлттық дәстүрге құрылған билік үлгісін отаршыл мемлекет қостайды. Керісінше, осы бір арандатқыш болыстықтың билігі оларға “ұлтшылдық”

көрінеді, оны жойып орнына приставтар мен попты әкелудің жоспарын қарастырып жатқан. Оның үстіне Абай үкімет билігінің болыстық жүйесі мен қоса би құрылымын да бүтіндей өзгертуді ұсынды. Осы екі билік қатар қолданылған жағдайда қазақтың дәстүрлі билігі қалпына келер еді деп үміттенеді.

“Пәлен қадарлы білімі бар адам” деп отырғаны — арнайы білімі бар, заң мен билікті ұштастыратын қоғам қайраткері. Демек, билікті “ақыл иелеріне” берсе дейді. Олардың арасынан Күлембайлар шықпас еді, шықса да әйтеуір бір үміттенерлік, “анадан гөрі иығы асқандық” байқалар еді деп көксейді Абай. Шәкерім қажы да осы жайды қозғайды. Ол:

“Қазақтың дауын орыс судиясы бітіргенінің қолайсыздығын біз айтпасақ та тәмәм қазақ біледі... Билік туралы қазақтың ескі жолы жоқ емес, қазылған қара жолдай жолы бар. Бірақ ол жолы ұмытылған. Себебі көбінесе орыс заңына қарағандықтан болар. Мәселен, сайлау туралы заң паражандықпен би болуға ыңғайлы болып, аузына не келсе соны айтқан. Және бір себебі, жазылмай қалғандықтан”, — дейді.

Билік туралы заң мен оның құрылымының өзгеруі уақыт талабына айналғаны анық байқалады.

“Тағайындау” мәселесі де тегін қойылып отырған жоқ. Абай: ол адам халықтың өз ішінен шықсын, сол халықтың өкілі болсын деп отыр. Қазақ оқығандары патшалық отаршыл биліктің “Үшінші низамы” дайындалып жатқанын білді. Соған алдын ала пікір қосты. Империя да “тағайындап” қоюды жақтады. Бірақ онда биліктің барлығы жоғарыдан төменге баспалдақтап түсіп, сөзсіз орындалуға тиісті болды. Яғни ол орынға тек әскери генерал-губернатор мен ояздың адамдары қойылды. Бұл дегеніңіз — жергілікті ұлттан ерік кетіп, әлгі таласып жүрген болыстығынан да айрылып қалды деген сөз.

Міне, Абайдың болыс “ел ішінен тағайындалып қойылса, ол адам тек орыс заңын емес, қазақтың көне заңын да білсе” деп, қадап отырғаны сондықтан. Ал Шәкерім жаңа билікті дерліктей ескі қазақ дәстүріне негізделсе деген пікірді айтты. Әрине, ол ой 1914 жылы білдірілгендіктен де, кәдімгі дербес мемлекеттік билік құру керек дегенге негізделген. Себебі, бұл кезде қазақ даласының ішкі әлеуметтік саяси белсенділігі ұлттық бірлік идеясына бет бұрып еді.

7. “ҚУ ТІЛМЕН ҚУЛЫҚ САУҒАН ЗАҢЫ ҚҰРЫСЫН ...” (Абай және дәстүр мен тәуелді заң мәселелері)

I

Тағдырдың бір тауқыметі мен тәлкегі бар екені рас. Оны қасарысып жоққа да шығармайық. Алайда дүниедегі ұлылардың өміріне көз салсаңыз, солардың бірде-біреуі өзінің атын тарихта қалдырған кәсібімен тікелей айналыспапты. Тек жанама, көңіл көтерерлік ермек есебіндегі машығым немесе бос уақыттағы қосымша жұмысым деп қараған екен. Гете — сарай министрі, Омар Хайям — ғалым, Тютчев — елші, Салтыков — қазына бастығы, әйтеуір. таза әдеби кәсіппен күн көрген талант аз. Жоктың қасы.

XX ғасырда ондай жандар бар. Бірақ та туа біткен дәулеті болмаса қаламның ұшымен қанағатын тапқандар шамалы.

Соның бірі — Абай. Отыз төрт жасына дейін өлеңді өнер тұтпаған, қырық бірге дейін оған көңіл бөлмеген жанның сөзбен күнелтемін деп дәме етпегені түсінікті. Көзі тірісінде қаламақы таппақ түгілі шығармаларының басын жинақтап көрмеген адам үшін пәлен деп сәуегейсу артық. Оның үстіне:

*Жұрттың бәрі сөз сатқан,
Сатып алып не керек?
Екі сөзді тәңірі атқан,
Шыр айналған дөңгелек.
Сатып алма, сөз сатса,
Ол асылды танымас.
Біләткенің байы — ақша,
Ер жақсысын таңдамас, —*

деп, “сөз сатқандардың” бетін бірден қайтарып тастайды.

Абай заманында көшпелі тіршілік үшін белгілі бір қызметтің қажеті де жоқ. реті де жоқ еді. Алайда Абайдың өмірі шұғылданған тұрақты жұмысы бар болатын. Ол — билік айту, яғни би болды. Он төрт жасынан бастап қашан құсалы боп өлгенше қазақ жұрты оны би, болыс деп таныды. Демек, өзі өмір сүрген кездегі қауымға Абай қоғам қайраткері есебінде етене мәлім тұлға. Іштей сөзді өнер деп түсініп, өзінің өзгелерден дара талант екенін сезінсе де, тарихтағы орнымды әдебиеттен табамын деп көңілі сене қойды деу киын.

Әрине, дәл қазір бұған өре түрегеліп, төбе шашы тік тұратындар табылар. Бірақ шындық, өмірлік шындық солай. Абайдың “етек басты көп көрдім” деуінің астарындағы айтпағы осы. Өнерді, ғылымды кәсіп ретінде қууға “қолын

кеш сермеп” қалғанын ол түсінді. Билік айтудан “ес білгелі” қолы босаған жоқ. Абай биліктен кетпеді, ал билік оның өзіне “ерік бермеді”. Мүрсейіт пен Сарымолда сияқты іждағатты молдалардың, Кәкітай мен Тұрағұл сияқты жанашырларының, Әлихан Бөкейханов, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов іспетті ғұламалардың ниет-ықыласы болмағанда, біз бүгін Абайдың орнына кімді қойып дәріптеп отырамызды бір жаратқанның өзі біледі.

Сонымен, Абайдың өмірлік шұғылданған кәсібі — билік, оның ішінде болыстықтан тысқары міндеті — кәдімгі дала биі еді. Әрине, әділ би болды.

Мұны неге сонша қазбалап кетті дейсіз бе? Әңгіме Абайдың билік өнері, дәлірек айтсақ, заң мен дәстүр туралы пікірі жөнінде өрбімек. Даланың дәстүрі мен заңын Абайдан артық білетін және оны талдап кеткен адам аз. Сондықтан да оның әрбір ойы тек ақындық ұшқырлықтан қана айтылған ой емес, бидің өз толғауы. Мұнда, қазіргіше айтқанда, заң қызметкерінің, ережеге сәйкес баптары талданады. Әрине, әр сөзінің астары бар. Оған өмір тәжірибесі мен сол билік туралы толғанысы мәйек болған. Біз Абайды бұл тарауда таза заңгер ретінде талдаудан аулақпыз. Оған өре де жетпейді. Бірақ Абайдың өмірлік мамандығы болғандықтан да, заң мен дәстүр жөнінде еркін пікір қорытуға еркіміз бар деп есептейміз.

Әуелі Абай заң мен дәстүрді, жалпы билік тұтқасын қалай түсінді, соған келейік. Өзі қазақты қалай билеу керектігі туралы Ереже жасауға қатысқан ұлы адам өзге жұрттың билік дәстүріне жүгінбеді деу де әбестікке жатса керек-ті. Енді соның әлеуметтік астарына үңілейік.

Ең бірінші Абай жалпы билік ұғымына қалай қарады, соған аял жасайық. Өйткені биліктің өнер адамы үшін екі түрлі мағынасы бар. Бірінші — тура мағынасындағы билік, яғни мемлекеттік басқару жүйесі. Бұл жөнінде азды-көпті сөз айтылды. Екіншісі — жалпы билік, заң, дәстүр іспетті ауқымды мәселені қамтитын философиялық талғам. Қандай қоғамда қандай билік үстемдік құрады, ол неге негізделеді және би (судья) мен заңның арақатынасы қалай ажыратылады немесе неге негізделеді?

Билердің шешімі Абай үшін тек қана басқару жүйесі емес, сонымен қатар халықтың дәстүрі мен танымынан тамыр тартқан “толық ұғым” (концепция). Абай үшін бір елдің заңы екінші елге жетекші бола алмайды. Сондықтан да ол дәстүрсіз патшалық заң түзімін жақтырмай, оның отаршыл пиғылына сенімсіздікпен қарап:

*Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заң құрысын, —*

деп сыртқа итереді.

Бұл не қылған “қойма”, “қулық сауғаны” несі? “Қысқа күнде қырық құбылатын” заң бола ма? Заң — заң. Оны өзгертуге бола ма?

Заң барлық жұртқа ортақ, оның жолы — ақ жол. Бірақ Абай Ресейдің заңына сенімсіздік білдіреді. Себебі заңның “қысқа күнде қырық құбылуы” сол заңды шығарған елдің мүддесіне икемделіп, пиғылына қарай бұрмаланып отыруына байланысты. Өйткені, отарлық билікті қамтамасыз етуге, соны қорғауға арналған заңда тұрақ болмайды. Ол — мемлекеттің күнделікті саясатына орай бейімделіп, қақпақылға түсіп отырады. Тек бір ғана жақтың — отаршыл биліктің ғана мүддесін қорғайды. Мұны түсінген Абай кекесінмен:

*Қисық болса закон тұр,
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік, сенуге, —*

деп қандастарына мысқылдай ақыл айтады.

Әрине, сөздің сыртқы қисынына карап Абай ісін түссе сотқа бер, әділ шешеді деп тұрған сияқты. Бірақ та соның алдында ғана:

*Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сонуге, —*

лейтінін ұмытпаңыздар.

Ендеше, Абай кекетіп, кекесінмен айтып отыр. “Ояз саған теңдік бермейді, теңдік алмайсың, ал әлгі судьяң ояздан да төмен. Демек, оған несіне сенесің?” — деп ишара жасайды. Өзі әділетті билік пен би жүйесін жанын сала жақтаған Абай неге заңға соншама тітіркене қарайды? Астары тереңде, алдамшы көбігі бетінде тұрған көлгір, екі жүзді заңға қалай жүрегі жылысын. Өйткені бұл заң елді бітістірмек үшін емес, кетістірмекке бағытталған. Оған дәлел жеткілікті. Ресейдің отарлау жүйесіне негізделген ұлы заңдарын былай қоя тұрып, кәдімгі шенеуніктің пікіріне сүйенсек, казакты билеу үшін ол халықтың “дәстүрі мен билеу жүйесін есте сақтаған жадын өшіріп тыну керек” екен. И. Мельников казакты қалай билеу керектігі жөніндегі “Үшінші низамды” жасауға қатысқандардың бірі. Ол өзінің пікірін:

“Халық дәстүрі мен жадына негізделген қазақтың әйелдер мен зат-мүлік, жалпы билік қарым-қатынасы туралы ескі қағидаларға сүйенген халық билері бүгінгі біздің мақсатымызға қарама-қайшы, империяның заң мекемелерінің жүргізіп отырған азаматтық сезім, адамгершілік игілікке кесірін тигізеді, оларды бұдан бас тартуға итермелейді. Дәстүрлі заң мен салтқа және билерге негізделген бұл жүйе мемлекетке қарсы құрылым, қазақтардың бұл дәстүрлі заңын заң ережесіне кіргізу барып тұрған кешірілмейтін қылмыс”, — деп жеткізді.

Екі пікір екі түрлі тұжырымға жетелейді. И.Мельников ұсынып отырған заңға Абай неге түршіге қарап:

*Кейбіреу — заңиіік,
Оңдырмассын берсе арыз.
Кейбірі ғирге қол берген.
Іші — залым, сырты — абыз, —*

дейді?

Жоғарыда қазбалап тұрып айттық, Абай жай ақын емес, кәдімгі заң шығарушы адам. Ол өзінің заманының биі. Демек, негізсіз сөз айтса жауап беретінін біледі. Біле тұрып заңға қарсы келуі қалай? Ендеше, бір гәптің болғаны. Гәп демекші, Абай өмір сүрген заманның түйткілі де, түйнегі де, түрткісі де көп еді. Себебі: Ресей империясының қазақ даласын билеу туралы қабылдаған екі “Ережесі” де дәстүрге сүйенбеген болатын.

Ал дәстүрге негізделмеген заң — қылмыстың көзі!

Ол қылмысты империя қасақана жасады. Өйткені, дәстүрсіз заң арқылы елдің елдігін, бірлігін, ортақ қасиетті мүдделерін, салттарын аяққа басып, кімде-кім оны қолдаса жазаға тартуды ойластырды. Елдік рухты өлтіруді заң арқылы жүзеге асырды. Бұл ретте көне қытай философтарының:

“Билеушісінен айырылған мемлекет — құлауға бет алған мемлекет емес, заңынан айырылған мемлекет — құлауға бет алған мемлекет”, — (“Хуайнань-цзы”) деген пікірі еске түседі.

Әрине, қазақтың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан дәстүрлі заңын аяққа басқан Ресей отарлаушы мемлекеті ең бірінші оның мемлекеттігін жойды. Сол мемлекетікпен қоса заңын да құртты. Демек, қазақ елі толықтай бодан ел болды. Егерде дені дұрыс заң қабылдайтын болса, онда қазақтың қазақтығы қалпында қалмас па еді. Оған қалай жол берсін. Қазақ сол аздыратын заңды қолданған соң қалай оңсын. Не ескі жолмен жүрмеді, ал жаңа нұсқа тек берекесіздікке бастады. Ұстанатын сенімді заң болмағандықтан да иесіз қалған жұрттың есеңгіреген күйін Абай:

деп ашына жеткізді.

Сол берекесіз заңның өзіне бейімделгендерді Абай “көп надандар өзіне тартар бейім” — деп отыр. Мұның мәнісі мұнда:

Қазақ үшін дәстүрлі салттың бәрі заң арқылы заңсыз деп жарияланады. Мысалы, көрімдік, ерулік, сүйінші, сыбаға, базарлық, жылу, асар, қолүздік, аттың майы, жиенге тиесілі қырық серкеш пен қырық шыбар тай, бәсіре іспеттілердің барлығы да заңсыз әрекет боп табылады. Күні кеше ғана кеңестік заңның баптарына сүйенген сот пен тергеушілер сол үшін талай азаматтың иініне су құйды. Бір Колбиннің өзі қаншама заң шығарды. Әр қылмыстың ұлттық мінез-құлқына байланысты ауырлы-жеңілді жазасы болады.

Ал Ресей империясы өзінің екі түрлі қоғамдағы билігі тұсында да заңның мұндай ең қасиетті талаптарын аяққа басты. Бұны Шәкерім қажы:

“Қазақтың дауын орыс судьясы бітіргенінің қолайсыздығын біз айтпасақ та тамам қазақ біледі. Мысалы: қазақ көтере алмастай шығын, оның үстіне әдет-рәсімге теріс болып, көп қиыншылық, залал болмақ”, — деп ашып көрсетті.

Сайып келгенде, дәстүрге сүйенбеген заң — әділеттің таразысы емес, әділетсіздіктің өлшемі болады. Ол дүниені тек әділетсіздіктің таразысымен өлшейді.

Көшпелі қауымның көрген жалғыз құқайы бұл емес. Сонау Айса пайғамбардың аты-жөні белгісіз заманнан бастап өзінің дәстүрлік заңы мен билігін, елдігін қорғап өмір сүрді. Сонда да өзінің тіршілік тегінің тамырын қиғызбады. Сонау скиф, сақ, хун, түркі бүтіні (бүдіні) аталған атам замандағы ел билеу дәстүрі ішінара түзетулермен ғана ХХ ғасырға жетті. Ишпақай, Мөде, Алып Ер Тұңға, Еділ, Бумын (Түмен), Білге қаған, Таян хан, Қайыр хан негіздеген хан сайлау дәстүрі, билер келесі мен сайлау жүйесі, мұрагерлік тәртібі, дәстүрлік рәсімдері, елдік жарғысы өзінің алтын тамырын сақтап қалды. Оған шығыстағы хань патшасының “жібек құрты сияқты біртіндеп кеміру”, “тың көтеру” саясаты да, Иран мен Туран шайқасы да, крест жорығы да, сақабалар да өзгеріс енгізе алмады. Тек мұсылмандық таным ғана дін ретінде жан жүрегін дауалап алды. Ал мұның өзінде де дала көшпенділеріне сай негізде санаға сіңірілді. Ол туралы өңгіменің жүлгесі дербес сабақталады.

“Әлем әміршісі” Шыңғыс ханның тұсында ғана әскери заңға байланысты кейбір салт-дәстүр жорық жоралғысына сай бейімделді.

Би кашанда көшпелі елдің мемлекеттік тұлғасы боп саналды. Заң сол билердің келесіне түсіп барып, дәстүрге негізделе қабылданды. Жәнібек, Хақназар, Тәуке, Есім хан, Абылай хан тұстарында билер келесі ең жоғарғы беделге ие болып, өзінің сұңғыла шешімдері мен тілмар. әділ, тапқыр тұлғаларымен аты аңызға айналды. Бұл — көшпелі демократияның шарықтау шегі еді. Тек “Ақ табан шұбырындыдан” кейінгі халықтың тұқымының әлсіреуі және екі жаһангердің қос бүйірден істікше қалалуы олардың ғұмыр бақи жинақтаған отаршылдық мақсатын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Тектік, халықтың негізді сұйылтып, дәстүрін ірітті.

Ешбір жаһангер Ресей патшалығы іспетті көшпелілердің санасын сарылтып, тегін тебінге түсірген емес, Абайдың дәуірі соған дәп келеді. Даланың дана биінің бірі ретінде оның дәстүрінен айырылып бара жатқан ұлтының тағдыры үшін талқыға түсуі заңды еді. Мұны өзге-өзге, сол заманның шетін көрген және сол басыбайлылықты басынан кешірген “қаратаяқтар” түсінуге тиісті еді. Алайда “заманына қарай күйлеген” шолақ етектер Абайдың би келесі мен заң туралы пікірлерін XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарына дейін түсінбей келді. Дәлірек айтсақ, түсінгісі келмеді.

Онсыз да “етекбасты” күй кешкен Абайдың басын төменшектете тұқырта берді. Ол пікірлерінің бәрін тәптіштеу мүмкін емес. Тек соның басалқысы болған “қызылдардың қырағы қыраны”. өзі де сол жалған нысананың жазықсыз құрбаны болған Ілияс Қабыловтың пікіріне тоқталамыз. Өйткені, дәл осы мақала Абай жөніндегі теріс тұжырымның тізгінін ұстатты. Абай өз заманынан ақылы озған ой иесі емес, шынжыр балақ, шұбар төстің өзі болып шыға келді. Ол елінің бостандығы, рухани тәуелсіздігі үшін күрескен тұлғадан томсыраған тұрпайы болыс пен “рубасының” шапанын киген үстемтап өкілінің “идеологінің” қатарына қосылды. “Коммунистік-колонизаторлық” кесірлі саясатқа — “қызыл боданға” түскен ұлттың ішінен заманынан ақылы озған адамның шығуы ұнамады. Тегі тектелді. Көзқарастарына толық мән берілді. Қатесін іздеді және ол қатені тапты. Өйткені, Абайды қалайда ұлттың қамын ойлады деген пікірден аулақ ұстау қажет еді. Ұлтшыл, ұлтжанды адамдар ортақшылдар үшін ең қауіпті дұшпан болатын. Жетпіс жыл бойы осы Ілияс Қабылов салған іздің беті толық бүркелген жоқ.

Ал тәуелсіз заң, дәстүрге негізделген заң, ұлттың мүддесін қорғайтын заң деген ұғымдар мүлдем санадан өшірілді.

Оның орнына тұлғасыз, тұрлаусыз, массондық идеяға құрылған ұлттық мүддесіз және міндетті түрде империяның мүддесін көздейтін заң түзілді. Енді қай ұлтқа жататыныңды анықтамайтын төлқұжат алуға тақап қалған кезде жаһангердің желкесі үзілді. Сондықтан да біз кейінгі жылдардағы пікірге дәйек етпей, кесірлі кезеңнің басындағы кері пікірмен шектелуді жөн көрдік.

Әрине, сананың дамуы бір адаммен шектелмейді. Уақыттың ығына жығылғансып отырып, Абайды арашалаған Ыдырыс Мұстамбайұлы іспетті жандардың жан айқайы Абайды толық болмаса да оның ойының өзегін сақтап қалуға мүмкіндік тудырды. Әңгіме ел сайлаған би Абай туралы болғандықтан да билік жүйесіндегі әңгімеде ол туралы айтылған пікірді жасырудың да ретін таппадық. Әйтпесе, бұл айтыссыз да диттеген мұратымызға жетудің мүмкіндігі бар еді.

Сонымен, Абай кәдімгі би ретінде өмір сүрді.

Ұлы таланттың бұл кәсібін де, оның шығармаларын да қарабайырлыққа санаған Ілияс Қабылов оған:

“Әңгімеге арқау болып отырған осынау ақын, оны едәуір дәрежеде ойшыл десек те болады, 1845 жылы текті де құрметті рубасының отбасында туған, өмірінің алғашқы кезеңінде, рубасының мұрагері ретінде, Абайдың өзі де рубасы болды, жүре келе Ресей Қазақ өлкесін жаулап алғаннан кейін қазақ халқының қоғамдық өмірінің біртіндеп дамуына байланысты, рулық негіздері кәдімгідей шайқала бастайды. Ру ішінде жіктелу — бөліну әрекеті туады да, ол Абайдың рубасылық жағдайына әсер етеді.

Өзінің қоғамдық - әлеби қызметінің алғашқы кезінде Абай атқамінерлікке, болыстарға, алдау-арбауға, әділетсіздікке қарсы қазақтың рулық қауымының ескілікті өмір тіршілігін күйретуді қолдайтын ол кездегі режимге қарсы күрес ұранымен қазақтың рулық қауымына еніп жатқан жаңа тұрмыс пен жаңа қоғамдық қарым-қатынасқа қарсы рақымсыз да қатал күрес жүргізді. Сөйтіп, қазақ халқы өміріндегі бұрынғы тәртіпті қалпына келтіріп, рулық қауымды сақтап қалуды жақтайды. Абайдың және Абай тектес ру басыларының белсене жасаған қарсылығы қоғамдық өмірдің тарихи дамуына төтеп бере алмады. Абай және басқалары, қапша безінгенімен, тарихи қажеттіліктің құрбанына шалынып, өздерінің жағдайларынан айрылуға тура келді.

Ақиқат өмір шындығынан қатты таяқ жегеннен кейін Абай өрлеп келе жатқан қоғамдық қатынасқа лажының жоқтығынан бейімделді де, кейін жүре келе ақын содан шабыт алып, оны сақтап, дамыта түсуді (жаңа тауарлы — капиталистік

қатынасты) жанын сала жақтады. Біздің қолымыздағы мәліметтер соның айқын күәсі”, — деп баға берді.

Абайды орыс оқырмандарының алдында арандатып, халықтың арына айналған Абайды жалған идеяға сатқан және оның ойын бұрмалаған Ілияс Қабыловтың қолында қандай “мәлімет болғанын” біз білмейміз, бірақ та Абайдың шығармасы мен оның өмірбаяндық деректерінен ұлтын арандатуға бағытталған бірде-бір деректің табылмағаны анық. Кері кеткеннің теріс баққан сөзінің түпкі нысанасы:

“Қоғамдық әдеби қызметінің екінші жартысында Абай өз өлендерінде қазақ руларын бас қосып, бірігіп, өзара жауығушылықты қоюға шақырады, мәдениетке ұмтылып, халықтың алға басуының бірден-бір жолы — білім алуға үндейді. Міне, осының бәрі өмірінің соңғы кезінде, 1904 жылға дейін, Абайдың жаңа туып келе жатқан қазақ буржуазиясының идеологі болғанын дәлелдейді. Сол себепті де қазақтың ұлтшыл зиялыларының оны тіпті материалист болды деп көтермелеуі тегін емес”, — деген пікірін бұлдап өткізу болса керек.

Абайдың орнына Абай болғысы келгендер болды. Қазір де бар. Ертең де дәмелілер шығуы мүмкін. Бірақ олардың жолы бола қоймасы көміл.

Ұлттық мүддені көздеген азаматтардың бәріне топырақ шашқан “жаңа заманның идеологінің” де бағасын оның сәуегейсіген сөзінен бұрын Абайдың өзі:

*Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
Аузымен орақ орған өңкей қыртың, —*

деп кесім айтқанын есте тұтқан абзал.

Абай қалжыңды көтермейді. Біраз жыл бұрын “Біз Абайдан асып кеттік. Енді ол шалдың аты қазақта өткен ғасырда да ақын болды деу үшін керек” — деген ортақолды, өркөкірек бір ақынның күні кеше абайшыл бола қалып, өмірбаяндық дерегін “шайтанқұлақ” (телефон — Т.Ж.) арқылы сұрап, шығарма жазбақ болғаны да ол адамның тәубесіне келгенін танытса керек-ті.

Біз тақырыптан ауытқып кеттік.

Жоқ, кешіріңіз, сол тақырыпқа енді келе жатырмыз. Себебі, біз Абайдың ақындығын емес, таза би, болыстық қызметін сөз еткелі отырғандықтан да, оған берілген бағаны аттап өте алмаймыз. Ілияс Қабыловтың осы қылжырлығына ашық қарсы шыққан алаштың ардагер және өжет азаматы Ыдырыс Мұстамбаев болды. Оның:

“Біздің көп жолдастарымыз Абайды даттағанда оның идеологиясының артта қалғанын, марксизмге көзқарасындағы бірқатар қайшылықтарды көрсетеді де, оның ақын ретіндегі

және өз уақытының қоғамшылы ретіндегі тарихи мәнін назарынан тыс қалдырады, тіпті оған пролетарлық идеологияны көрсете алмады деген кінә қояды. Абай алашордашылар мен ұлтшылдарға ұнайды деп те ілік іздейді. Мұның бәрі бос сөз. Абайдың марксизммен қайшылығы, оның қателігі мен өктемдігі бізге жақсы мәлім, бірақ бұдан кеңес жұртшылығы Абайды архивке тапсырсын деген қорытынды мүлде шықпайды. Абай маркстіл бола алмайтын еді. Тіпті Чернышевскийдің, Салтыковтың өзінен, оған қоса тіпті Горькийдің өзінен біраз қайшылықтарды, маркстік емес нәрселерді қалағаныңша табуға болады, ал бұл кісілердің кейбіреуі орыс пролетариатымен, оның таптық санасы өсіп қалыптасуымен бірге өсіп-өнді ғой, жаңа социалистік дәуірде өмір сүріп, орыс халқының рухани байлығының игілігін азды-көпті көріп, Еуропа мәдениетімен таныс болды ғой. Сонда біз марксизм туралы Абайдан не сұраймыз? Чернышевскийлерді, Салтыковтарды және басқаларды ысырып тастай алмаймыз, олар ұзақ уақытқа дейін ұмытылмайды да. Олардың маңызы мен қадір-қасиеті қай дәрежеде маркстіл болғандығымен емес, мүлде басқа нәрседе. Абай туралы біз де осыны айтамыз”, — деген сөзі Абайды арандатуға тосқауыл қойды.

Бұдан кейін Абайдың шыққан тегі мен құрған билігіне байқап баға беретін болды. Оның үстіне Ыдырыс Мұстамбаевтың:

“Оны осылай деп білуімізге Абайдың патриархалды отбасынан шыққаны да, өзінің болыс болғаны да бөгет емес. Жеке адамдардың тарихи қызметін бағалаған кезде олардың әлеуметтік тегін елге сіңірген еңбегі басып кетуге тиіс. Бұған қатысты мысалдар көп-ақ, бірақ оны келтірудің қажеті жоқ. Егер жеке адамның тарихи қызметі тұтас алғанда оның кейбір адасқан кезінен жоғары тұрса, оның жеке басының кемшіліктерін кешіруге болады. Тарихты тұтас бір ұрпақтың рухани көсемінің моралдық жағынан азғындап, құлауға дейін жеткен кездері де кездескен, мәселен, бұған Гейнени мысал етсек те жеткілікті. Абай болыс ретінде сол ортаның жемісі. Ал Салтыков қазына палатасының басқарушысы болған. Ескі бюрократтық сатыда бұл кішкентай қызмет болмаған”, — деген уәжі де кейінгі жазушыларды ойға қалдырса керек.

Ойткені, Абайға тағы бір шабуыл жасаса дәл сол тұрғыдан келгенде орыстың біраз ұлыларының аты аталар еді. Ұлтшыл боп көрінуден төбе шашы тік тұратын, оның үстіне Абайды терең түсінетін зиялылар түрмеде жатыр еді. Ыдырыс Мұстамбаев та жазықсыз жазаға тартылды. Бірақ ол өзінің

азаматтық қабілетін танытып кетті. Елінің алдындағы парызын өтеді.

Елуінші жылдары да, тіпті тоқсаныншы жылдарға дейін Абайдың өмірбаяны оның алдына кесе көлденең тұрды. Қалайда Абайды жаладан аршу үшін Мұхтар Әуезов “Қарашығын” туралы арнайы тарау жазып, ақылды болыс, би ретінде көрсетуден бойын аулақ салды. Әрине, көркем бейне үшін сыйымды тәсіл. Бірақ та көзқарас, өмірбаян тұрғысынан алғанда өмірдегі Абайдан бас тартуға болмайды.

Абай — өз заманындағы белді болыс, би есебінде қоғам қайраткері болды. Ол қазақ қоғамының ең талмалы тұстарын жақсы білді. Соның ішінде билік заңының отаршылдық ықпалда құрылуына қарсы шықты. Ал:

*Рас сөздің кім билер қасиетін,
Ақылсыз шынға сенбей, жокқа сенбек, —*

деген сөздің астарына үңілетін болсақ, бұған аз мысалмен емеурін таныттық қой деп ойлаймыз.

Абайды шындықтан алыстатып көрсетіп, арашалағысы келгендер де кездесті. Ниеті дұрыс. Бірақ “шын сөздің бетін бояудың” (*Абай*) реті жоқ. Сондықтан да біз заң мен дәстүр туралы сөз қозғағанда Абайды таза би, заң шығарушы ретінде қараймыз.

Ал би ретіндегі Абайдың ең басты күресінің бірі заң мен дәстүр арасындағы байланысты сақтау, сөйтіп көшпелілердің мыңдаған жыл бойы пайдаланып келе жатқан билік уәжін Ресейдің отаршыл, басыбайлы заңынан басын аршып алу еді. Бұл ретте Абайды тек қана Ресейге қарап, басын шұлғытып қойғандар және соған санасы уланып қалғандар ұлы ақынның сонау отаршылдыққа деген рухани күресін мойындағысы келмей, тымырая қалатыны да түсінікті. Абай “өз дәуірінің жемісі” болғандықтан да, ол елінің дәстүр-салты бұзылып, ол әдет-ғұрыптар өктемдікке құрылған заң баптары арқылы жойылып бара жатқан күнді билер келесіне түскенде басынан кешірді, әрі сол бір қарама-қайшы төреліктің уәжін сәйкестендіре отырып, билік айтуға мәжбүр болды.

Ең ақырында заң ұлттық дәстүрге сүйену керек екендігіне әбден ден қойды. Абайдың өз ұлтының мүддесін ойлауға толық қақы бар болатын. Ондай сезімнен арлы-берлі замандағы ешқандай данышпандар бойын тартпаған болатын. Оған Ыдырыс Мұстамбаевтың “Ақын Абай және оның философиясы” атты мақаласындағы:

“Философия, публицистика, әдебиет пен өнер, эстетика адамзаттың рухани мәдениетінің сабақтас салалары екенін

ұмытуға болмайды. Бұған көз жеткізу үшін мынадай мысал келтірейік: Пушкиннің “Ресейдің жемқорларына” деген сұмдық уытты өлеңі бар, бұл өлеңінде ол XX ғасырдың I жартысында Николай I тағалы табанының астында зар илеген поляк халқының халықтық-революциялық қозғалысына жала жабады. Сонда не, бұл арада Пушкин жай аласты ма, әлде жаңылысып қара басты ма? Жоқ! Бұл — кеменгер ақын-классиктің, ұлттық ақынның орыс мырзасы ретіндегі әлеуметтік соқыр сезімнің жалт етіп бір көрінуі. Пугачев көтерілісін Пушкин мағынасыз да қатыгез бас бұзарлық деп атаған. Оның “Бородино жылдығы” сияқты бірқатар кертартпа өлеңдері де бар, олардан шенеунік-төрелік идеологияны байқайсың”, — деген ойы мәйек бола алады.

Ұлттық намысты ойлау, қорғау, шамдану дәрежесіне көтерілмеген ақын — ақын емес, сезімі топастанған өлеңші ғана. Олардың ой ұшқырлығын, әсершіл сезімін, шамкөс шабытын тек солардың ақындық қасиеті ғана ақтап алады. Мұндай ақындарға кесімді үкім жүрмейді. Гейне де. Пушкин де, Абай да сондай тұлғалар.

Сондықтан да Абайдың би, болыс болғандағы өмір-ғұмырының көлеңкесі емес, керісінше, ұлтына сіңірген еңбегі. Дәл сол заманда Абайдың қолынан одан басқа еш нәрсе келе қоймайтын. Қайта отарлау тұсында көкірегіне ой түскен, елінің басыбайланып бара жатқанын аңғарған билік иесінің болуының өзі үлкен қоғамдық құбылыс. Сол Абайдың басқару мен билік үлгісі иісі қазаққа ықпал етіп, жарға бет алған халықтың бетін қайтарды емес пе.

Ұлы ақын билік иелерін кемелдікке, рухани тәуелсіздікке, әділдікке, ұлт қамын ойлауға шақырды. “Күлембайларды” мысқылдап, түңіліп:

*Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң, мінсе қыркын, —*

деп күйінуі сол ұлтжандылықтың белгісі.

Абай заманындағы ең діттеген басыбайлылық — заңның отаршылдық пиғылға қызмет етуі еді. Империя қазақтың дәстүрлі заң жүйесін бұзып, қасақана қазақтың тіршілігіне кереғар заң жобасын жасады. 1868 жылы 21 қазан күні ұлы мәртебелі ағзам қол қойған “Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жөніндегі Уақытша Ереже”, қазақтар “Екінші низам” немесе “Жаңа низам” деп атап кеткен қазақ даласын басқару туралы заң тура осы отаршылдық пиғылда жазылды. Абай бұл кезде билікке енді араласып, би ретінде аты шығып, болыстықтың тізгінін

тартып жүрген тұсы. “Жаңа низамның” барлық іш майын ақтара зерттеуіне толық мүмкіндігі болды.

Ол өзінің өміріндегі барлық билікті соған сәйкес жүргізуге міндетті болды. Дәстүрлі қазақ билігімен “орыс заңының” арасындағы айырмашылықты ғана емес, оның әлеуметтік астарын да терең түсінді. “Жаңа низам” қазақты әділ билеу үшін емес, оны басыбайлыландыру, рухын өлтіру, салтын жою үшін, берекеге емес — әрекеге, бірлікке емес — күндестікке құрылғанына көзі жетті.

*Баста — ми, қолда — малға талас қылған,
Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын. —*

деп ашынады.

Бұл сөздің астары өте терең. “Баста миға” талас қылғаны деп отырғаны — билердің әділ шешіміне, дәстүрлі би келесінің кесіміне, оны сайлаудың құрылымына “Жаңа низамның” өзгеріс енгізіп, ғасырлар бойы ұлт-дәстүріне, ұлттық мүддесіне, өмірлік тіршілігіне бейімделген заңды бұзып, дала данышпандарының тәжірибеге негізделген уәжіне “ми таластыруы”. Демек, бұл “Низамның” қалыптасқан ұлттық басқару жүйесін мүлдем құртуға бағытталғанын меңзейді. Ал “малға талас қылғаны” билерге тиесілі сыбағаны үкім үлесінен айырып беруі. “Күш сынасқан күндестік” дегені — сайлау жүйесінің бір руды екінші руға қарама-қарсы қойып, бақ таластыруы.

Сырты “көпшіл” көрінген “Ереженің” мақсаты қалайда қазақты біріктірмеу еді. Сол үшін де олардың арасындағы “қиғылықтарды” қалт жібермей бақылап отыру мақсатымен барлық билік генерал-губернаторға берілді. Болыс, би сайлауына ояз тікелей басшылық етті. “Ереженің” 41 және 44 баптарында бұл анық көрсетіліп:

“Дала облыстарындағы барлық іс қағаздары (акт) мен оны облыстық қалалардағы бекіту ресімдері Облыстық басқармаға жүктеледі, ал уездік жердегі және уездік қалалардағы сенім хаттар мен әр түрлі іс қағаздарын уезд соты бекітеді... Әрбір уезді басқару уезд басқармасының еркіне беріледі”, — деп жазылды.

Басқару әкімшілігі тұрғысынан алғанда, бұл дұрыс та шығар. Бірақ қазақтың болыстары мен билерінің құқы қайда қалады. Егерде ояз бен болыс басқармасы олардың шешіміне қол қоймаса, онда бұларды сыйлап қажеті қанша? Сайланған адамның билігі билік болып қалуы тиіс. Екінші: осы “Ереже” бойынша екі түрлі басқару заңы бар. Ресейлік орыстарға жеке заң, ал қазақтар үшін қосымша заң шығарған. Сыртқы

сұлабасы дұрыс. Ішкі құрылымы — керіс. Өйткені, жанағы қазақтар сайлаған билер мен болыстар ең соңында облыстық басқарманың бір бөлімі ғана болып қалады және оның өзінде ол кеңседе міндетті түрде орыс соты отыруы тиіс. Қазақтар үшін болыстықтан жоғары лауазым қаралмаған.

Сайып келгенде, “Ереже” қазақтарды мемлекеттік басқаруға іліктірмеуге және оның империя мақсатына сай келмеген істерін қақпайлап отыруға, тыйым салуға бағытталған, бұл әрекетті заңды түрде “заңдастырған” заң болып шыққан. Осының өзін көп көрген И.Мельников “жаңа низамдағы” жалған заңды бұдан да қатайтып, қазақтың құқын мүлдем жоюды талап етеді. Ол отарлау билігінің неғұрлым оңтайлы, өзгермелі болуын, ал діни шариғат жолына тыйым салуды басты шарт етіп ұсынады. “Үшінші низамда” соны ескеруін өтініп, мәртебелі ағзамға:

“Ақсүйектердің билік құрылымы тұсында қазақтардың арасындағы ханның үкімі өте әлсіз болды, сондықтан да халықты негізінен рубасылары, ақсақалдар мен билер келесі қалыптасқан халықтық дәстүр бойынша, оның ішінде “Құран” мен сүнниттердің бұрмалаған жолымен басқарып келеді. Өркениетті жолға түскен, үкімет бекіткен заң арқылы басқарылатын елдерде өмірдің дамуына байланысты және ыңғайға қарай бұл заң кез келген уақытта күшін жоюы, өзгерілуі мүмкін. Ал мұсылман елдерінде... бұл заң ислам діні өмір сүріп тұрғанда өзгермек емес”, — деп ақыл береді.

Әрине, уақыт ағымына қарай бейімделеді. Оны Абай да айтқан. Бірақ И.Мельниковтың заң құбылмалы болуы керек дегендегі пиғылы мүлдем басқа. Оның көкейін тесіп тұрған ой: қазақтарға хан билігі жүрмейді, оларда мемлекет те және мемлекеттік заң да жоқ. Билейтіндер — рубасылары, ақсақалдар, молдалар. Солардың ықпалын жойып, күнделікті мүддемізге орай тез өзгертіп отыратын, қазақтарға құйрығын ұстатпайтын заң керек. Ол заң империяның саясатына сай құбылып отыруы тиіс. Қалыпты заңның қажеті жоқ — деген пиғыл.

Абайды алдай алмайсың. И.Мельников ойлаған арамза қулықтың астарын дәл тауып, оның осы шырғасына түскен қандастарының мінезін:

*Көрсө қызар келеді байлауы жоқ,
Бір күн тыртың етеді, бір күн бұртың, —*

деп мысқылдай шенейді.

“Көрсө қызар” дегені — күнде өзгеріп отыратын заңға көзін салып, кез-келген сәтте “ләппай, жаңа нұсқауды біле-

міз”, — деп екі иығын жұлып жеп отырған саясаттың құлы. Кеңес тұсындағы күн сайын шығатын қаулылардың астын сызып, бейімделе қалатын шенеуніктің Абай дәуіріндегі “үлгісі”. “Байлауы жоқ” дегендегі “байлау” — кесім, заң. Тұрақты ұстанатын заң жоқ. Не дәстүрдің салтымен үкім айта алмайсың. Себебі: сол сәттегі империяның мүддесі не, соны білу қажет, ол үшін “көрсө қызар, қызыл көз” болу шарт.

Абай айтақпен билік айтатын заңға қарсы. Айтақшыл болғысы келмейді. Одан да қазақтың дәстүріне негізделген, ханға да, караға да ортақ тұрақты дәстүрлі заңмен кесім жасауды қалайды. Ол бір сөзінде ноғайлардың “дінге беріктігіне” сүйінеді. Сондағы айтпағы, шарифат жолының да дұрыстығын аңғарту, екіншіден, христиан дінінің ықпалымен билік жүргізуге деген ішкі қарсылығы еді.

Дрепэр мен Спенсерді талдап оқыған Абай шенеуніктердің тырнағының астындағы кірді аңғаруы онша ақыл жұмсауды қажет етпейтін. Пушкиннің:

*Ол да мені тырнағымнан таныды,
Мен де оны құлағынан таныдым, —*

дегені іспетті Абай да оларды “құлағынан” таныды.

Ал, Абайдың “тырнағын” олар кейіндеу көріп қалды. Тінту жүргізді. ХХ ғасырда Абайдың сол тырнағын біз тірнектеп тұқылаттық. Әсіресе, Пушкиннің “құлағынан таныдым” дегені — ол есек еді, ал “менің тырнағымнан танығаны — мен арыстан едім” — деген емеуріні болатын. Абай ақыл-ойдың арыстаны болмаса: “... ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз зорлығына көнбес едік”, — деп жалын күдірейтіп тұрып сес көрсетер ме еді. Сондықтан И.Мельниковтің көмекейіндегі көктүйнекті Абай бүлк ете қалғанда-ақ аңғарып үлгерген. Сол Абай айтып отырған “ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы” сол тұста қазаққа бұйырмап еді. “Ереженің” 92-93 — баптарындағы қазақтарға қаратыла жасалған сот құрылымындағы:

“Жоғарыда бекітілген облыстарының ішіндегі, Сібір, Орынбор мекемесіне қарасты қазақтар: әскери сотпен, Империяның жалпы заңының негізімен және халық сотымен сотталады... Опасыздығы, үкіметке қарсы қарсылық көрсеткені, өкіметке қарсы келгені, почта мен қазына көліктеріне шабуыл жасағаны, телеграфтарды бұзғаны, христиан дінін қабылдаған адамдарды өлтіргені, қызмет басындағы адамдарды өлтіргені үшін қазақтар әскери сотқа тартылады”, — деген ерекше ереженің өзі-ақ “законсыз зорлықты” аңғартады.

Біріншіден, неге тек қана қазақтар деп айтып тұр? Қылмыскер — бүкіл империяға ортақ қылмыскер емес пе? Украин да, белорусь та, қазақ та Ресейдің боданы. Ал, заң неге ортақ болмайды? Себебі, әскери сот — тек соғыс жариялаған немесе соғысып жатқан елге қолданылатын төтенше жаза. Демек, патша қазақтарды өзінің дұшпаны, ата жауы деп санаған. Кез келген уақытта жазалау әскерін жіберіп, қырып салуға дайын тұрған. Әскери соттың шешімі қайта қарауға жатпайды. Түпкілікті шешім болып есептеледі. Екіншіден, кәдімгі сот пен халық сотының күшін әлсірету. Бар билікті әскердің күшімен сескендіре жүзеге асыру. Үшінші, жазаның мөлшерін, үкімді тұрақтандырмай “құбылтып” отыруға жеңіл болудың айласы. Сот — заңға емес, бұйрыққа негізделген. Абайдың “ұлықсыған орыстардың ... законсыз зорлығы” деп отырғаны осы. “Ереженің” сыртын емес, ішіндегі мерезін сезінген Абай сондықтан да:

*Орыс аитты: “Өзіне ерік берем” — деп,
“Кімді сүйіп, сайласаң бек көрем” — деп
Бұзылмаса оған ел түзелген жоқ,
Ұтық жүр: “Бұл ісінді жек көрем” — деп, —*

отаршыл пиғылдың қоясын сыртына шығарады.

Біз бұл жолдарды басқару, болыстық құрылым жөнінде сөз қозғағанда пайдаланып едік. Ал сот, заң, би сайлау мәселесіне қолдануымыздың да еш айып-шамы жоқ сияқты. Өйткені, жоғарыдағы бір шумақ — қазақтарды сотқа тарту қақындағы “Ереженің” көмейдегі бүлкілін ашып тұр ғой. Заң бойынша қазақтардың халықтық дәстүріне сай билердің келесін қалдырған сияқты. “Өзіне ерік берем” деп емеурін танытқаны сол. “Кімді сүйіп сайласаң бек қоямын” — дейді. Болысты, биді, старшынды сайлайсың. Бидің шешімін әскери сот кез келген уақытты бұза алады. Бұған жұрттың көзі жетіп, реніш білдірсе: “Бұл ісінді жек көремін” — деп әскери сотқа тартады.

“Ереже” — елдікке емес, ерегеске құрылған заңның нақ өзі болып шықты деген осы емес пе! Содан барып Абай:

*Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге.
Қалай сабыр қыларсын,
Жазықсыз күнде сөнуге? —*

деп заңның өзіне сенімсіздік танытады.

Жазықты болсаң да — жазықтысың, жазықсыз болсаң да — жазықтысың. Ояз — іштегі рухани бостандығыңды басы-

байлыландыратын, жүрегіннің отын өшіретін, көнсең — жөніңмен, көнбесең — күшпен бас идіретін “заңдағы қылмыскерлер”. Күн сайын жазықсызды жазалауға қалай арың шыдайды? Міне, Абайдың емеуріні. Бұдан асырып айту да қиын. Ояздың заңсыздығын заңдастырып беріп отырған заңның өзі. Отаршыл, өктем, өзгенің рухын жоюға арналған аяр заң.

Жалпы, отарлаушы империядан бодан халық үшін дәстүр мен азаматтық, теңдік, адамгершілік тұрғысынан келетін заңды дөмету далбасалық. Ондай инабаттылыққа жүгінсе отарлап несі бар. Ағылшындар да, француздар да, испандықтар да, ұлыбританиялықтар да, португалдықтар да соны негізге алады. Алайда, әлемдегі отарлаушылардың ішіндегі Ресей мен Қытайдың пиғылы мен тәбеті төгенше болды. Бұлар малынды да, жанынды да бірдей басыбайлы еткісі келеді. Байлығыңды алады. Өзің шоқынасың. Тіліңді, дініңді қоса олардың еркіне бересің. Халықтың текті-тексіздігі оларға бәрібір. Бойына сіңіре береді. Таза ұлттық қан олар үшін қымбат емес. Жұтып қоюға өзір. Қаншама шоқынсаң да қазақтың ағылшынға сіңуі не олардың өз ішіне сіңіруі екіталай. Ұлттың қан тазалығын бәрінен жоғары қояды.

Ондай пиғылды қазақтың екі ұлы көршісіне бермек. Сондықтан да олардың заңдары тек “тәбетке” құрылды. Сол “тәбеттің” арқасында олардың саны күрт өсті. Ал әр тұқымнан құрылған тобырда қасиет болмайды. Бұл — орыс ұлтына айтылған сөз емес. Өзінің саясаты мен заңын осы “тәбетке” құрған дәбірлері мен миссионерлеріне қаратылған қарсылық. Өйткені, солардың аяр саясатының негізінде қаншама халық өзінің ұлттық ерекшелігінен, тілінен, дәстүрінен айырылды. Мұндай аярлыққа негізделген саясат пен заңды ақтап ала алмайсың. Өйткені ол заңның мойнында бір адамның емес, бірнеше ұлттың қаны мен жаны тұр. Абай мұны:

*Үлгісіз ұлтты үйретіп қалдық кейін,
Коп надандар өзше тартар бейім, —*

деп астарлай сөйлейді.

“Үлгісіз” дегені — “заңсыз” дегені. Яғни заңсыз елге бодан, рухани тәуелді, басыбайлы болды. Ілгері тартқан игі нысаналардан кейінге қалдық. Өзінің халқын құлдықта, басыбайдылықта ұстаған монархия өзге жұртты жарытпайды. Дүние ағымы алға кетті. Надан елмен надан заңға теліндік — деп, өкінгенінің белгісі.

Еуропа мен Американың ақыл-ойының дамуы туралы ілімнің негізін зерттей оқыған Абай үшін монархия

“Ережесінің” отарлау пиғылына құрылғанын аңғармау мүмкін емес. Аңғарды. Ойланды. Абай қатардағы кең қолтық болыс, тілмар шешен емес, “қазақтың күзетшісі” болайын деген тұлға. Орыс империясы мен Еуропадағы отаршылардың арасындағы отарлау саясаты мен оның тәсілдерін жақсы сіңірді. Кейбір идеяны солардан да алды. Ол өз бағасын да білді. Өйтпесе:

*Патша құдай сыйындым,
Тура баста сөзіңе
Жау жағадан алғанда,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме, —*

деп сеніммен айтпас еді.

Ол өзінің болыс, би сайланған кезіндегі әділдігіне, сөзінің салмағына сенеді. Кесім мен шешімнің барлығын дәстүрлі заңға сәйкес жүргізді. Тек Бөрібаев (Бурабаев) іспетті көпестер ғана “Ережені” алдына тартып, арыздың астына алды. Абай мұны да жеңді. Ақылымен, парасатымен, ең бастысы отарлаушы империяның заңдарын жақсы білген заңдарымен жеңді. Дрепэр мен Спенсердің еңбектеріндегі Еуропаның отарлануы туралы пікірлерді жанына азық етті. Ол рухани тәуелсіздіктің түбінде бір боларына сенді. Сенгендіктен де:

*Кеселді түйін шешілсе,
Кердең мойын кесілсе,
Келмей кетпес кезіңе,
О да құдай пендесі,
Түспей кетер деймісің,
Тәңірдің құрған тезіңе, —*

деп нық сөйлейді.

Абайдың өзін көтере сөйлеген осынау жалғыз өлеңінің астарында қаншама ыза, бостандыққа құштарлық, ішкі қанағатсыздық, рух өрлігі және “етекбастылықтың” қорлығы жатыр десеңізші. Ондағы:

*Қайран сөзім қор болды-ау,
Тобықтының езінге, —*

деген сөз — жалғыз тобықтыларға арналмаған. исі қазақтың “езі” мен “есеріне” қаратылған.

Себебі “законсыз зорлықтың” өзі сол “ездіктен” туып отыр. Кезінде Еуропаның заңына өзгеріс енгізген көшпелі қауым бүгін соның дәрегейіне көшіп, шылауына еріп отыр. Ол тарихи заңдылықты Абай Дрепердің:

“Азиаттық халықтардың тоқырауға ұшырауын мен олардың тектік қасиетінің бірден-бір әлсіреуінен деп топшылаймын. Азия тектік негізі жағынан әбден қалжырады, соның нәтижесінде табиғи және саналық тосқауылдар пайда болды да, бұлар Азияның қол-аяғын байлап, тынысын тарылтты. Азиялықтар темір шеңберлі мыңдаған тирандардың тырнағына ілінді, бөрінен қиыны, олар көптеген тілдік алшақтықтарға ілігіп, бышырап кетті... Бұл жағдай халық көтерілісі мен өзара соғыстардың нәтижесінде өзгеруі мүмкін еді, бірақ ол халықтың өміріне әсер етпеді, олар мыңдаған жылдар бойы өз дәстүрін сақтап қалды... Алайда осынау сұрықсыз тылсымның тіршілігі өзгеріп, әлсіреген, көне, түлданып бара жатқан халықтың жаңа толқынмен араласып түлеуі ғажап емес” — деген пікірі арқылы болжауы мүмкін.

Шындығында да, адамзаттың белгісі болған Азия орта ғасырда мүлгіп кетіп еді. Түркі жұрты тарыдай шашылды, тілі де, билігі де, мүддесі де жік-жік күйге ұшырады. Заңдарына да өзгеріс кірді. Тек ата жұртта қалған қазақтарда ғана көшпелі дәстүрлі заң жүйесі мен тіршілік дәстүрін сақтап қалды. Көмелетке толған азаматтар астына ат мініп, қолына найза ұстап, біреуі Мамайға, екіншісі Токтамысқа, үшіншісі Едігеге, төртіншісі Ақсақ Темірге, бесіншісі Бабырға, Мұхаммед Шайбаниға ілесіп Еуразияның топырағын тыңайтты. Қайтып отанына оралмады. Осының бөрі тектің тозуына әкеп соғуы заңды. Есін жия бастағанда “ақтабан шұбырындыға” ұшырап, “мыңдаған темір шеңгелді тирандардың” тырнағына ілікті. Дрэпер мұны дұрыс аңғарып отыр. Ал дұрыс сөзге Абайдың құлақ түріп, ақылға салуы заңды. Ұрпақ оянады. Қанша “темір шеңгелді” болса да:

*О да — құдай пендесі,
Түспей кетер деймісің.
Тәңірінің құрған тезіне! —*

деуі орынды. Сондықтан да алдағы күннен үміт етіп:

*Біз болмасақ сіз барсыз.
Жас өспірім достарым,
Сендерге бердім батамды, —*

деп тілек етуі Абайдың болашақты болжай білгендігін аңғартады.

Сол үшін томаға тұйықтан шығып: “әрбір елдің тілін біл, өнерін біл... дағуасына кір” — дейді. Яғни қоян-қолтық араласа жүріп, күрес дегенді нұсқайды. Ұлттың ішіндегі тектік ұшқынның басыбайланып кетпеуін, сондықтан да заңның дәстүрге сүйенгендігін қалайды.

Адамзат тарихындағы XVII-XX ғасыр асқан үлкен қарқындағы отарлау дәуірі болды. Мұндай ауқымды өктемдік қадым заманнан бері жүргізілген емес. Ескендір Зұлхарнайын мен Шыңғыс ханның өзі бір құрлықтың аумағында ғана ойран салды. Ескендір Шығыс Еуропадан Азияға, Шыңғыс хан Азиядан Шығыс Еуропаға аттанды. Бірақ та олардың бірде-біреуі түпкілікті отарлаудың жоспарын жасаған жоқ. XVIII-XX ғасырдағы жаһангерлердің аярлығы мен қатыгездігі сонда, мұнда басты назар майдандағы жеңіске емес, рухани отарлауға бағытталды. Ол үшін заң шығарды. Ал дәстүрлі заң мен отарлау пиғылы туралы әңгіме дербес талданды.

II

Дәстүр мен заң арасындағы ұғымның тамыры бір, тарқатылуы басқа. Мемлекеттік заңдар қаншалықты дербес, жетілді дегенмен дәстүрден үзілген тұстары шамалы. Ол қоғамдық қарым-қатынасқа, дәстүрінің өзгеруіне қарай бейімделіп отырады. Алайда бұл тым ұзақ сүзілім. Ол үшін сол ұлттың санасы мен тіршілігі өзгеруі шарт. Діннің де әсерін жоққа шығара алмайсың. Мәселе, заң шығарушы кім немесе қандай мемлекет, ол қандай мүддені көздейді, соған байланысты. Тәуелсіз мемлекеттердің заңы еркіндікке жол бере алады.

Әңгіме рухани тәуелсіздік турасында дамып отырғандықтан да біз империя мен отар елдің арасындағы заң түзіліміне назар саламыз. Оның ішінде ұлы Абай көзқарасымен салыстыра пайымдаймыз. Сондықтан да заңгерлер біздің тұжырымымыздың астарын ажырата аңғарғаны лазым.

Себебі: он сегізінші — он тоғызыншы ғасырдағы патшалық Ресейдің, жиырмасыншы ғасырдағы кеңестік Ресейдің рухани тәуелдендіруге бағытталған саясаты мен өктемдігінің нәтижесінде қазақ ұлтының әдет-ғұрпы, дәстүрі, танымы, психологиялық, діни көзқарасы, құқық пен құндылыққа, рухани қасиет пен меншікке деген көзқарасы үлкен өзгеріске ұшырады. Оның жақсы жағы да, тексіздікке жетелейтін, психологиялық тәуелділіктің шырмауында қалған, дербес ойлау жүйесінен айырған мәңгүрттік әсері де бар. Қазақстан тәуелсіздік алған тұста ұлттық дәстүр — танымға, мүддеге негізделген заң баптарының болмауы соның бір дәлелі. Заңгерлер, саясатшылар, қоғам қайраткерлері дәстүрлі заңның не

екенін есіне алудан қалды. Оны ескінің саркыншағы деп қарап, массондық идеялардың жетегіне ілесті. Әрине, бұл да өтпелі дәуірдегі және заман ағымындағы бағыт шығар. Бірақ әлемнің ең озық ойлы елдері заңын дәстүрге иіп отырғанда жасқанатын рет жоқ. Әу баста дербес аңғарын таппаған өзеннің тарихи және тұрақты жүлгесі де болмайды. Әр көктем сайын жаңа арнаны жағаттап, ақыры Каспийге емес Аралға құйып тынған Әмудария сияқты түпкі тегінен айырылып қалуы мүмкін. Заң — ұлттың рухани танымының, дәстүр түсінігінің кепілі болғандықтан да, оның әкелер апаты табиғи апаттан гөрі қауіпті.

Дәстүр мен заңды үйлестіру осыдан екі мың жыл бұрын да ушығып тұрған мәселе екен. Дәстүрмен негіздестіре билеу мен басқарудың барлық тетігін заң арқылы бітіре отырып, билікті бір адамның дәрегейіне беру туралы айтысқа дүние мемлекеттерінің тарихы әлі де өз үкімін толық айтып бітірген жоқ. Ұлыбритания, Испания, Жапония, Сауд Арабиясы іспетті ең көне әрі дамыған елдер осы екі бағытты үйлестіру арқылы билік құрып отыр. Өзінің ұлттық дәстүріне байланысты дербес заң шығарған елдің саны қаншама.

Демократиялық негізді ұстанған мемлекетке монархия не үшін керек?

Тектілігін және ол мемлекеттің дәстүрі сонау атам заманнан қалыптасқанын білдіру үшін қажет. Император — ұлттың намысы! Мемлекет басшысы өзгереді. Император қалады. Халықты тоқтататын күш ол! Дәстүр оған сөзсіз мойынсұнуды талап етеді. Ал ешқандай ағылшын, испан, жапон, араб өзін тексізбіз деп есептемейді. Қазақтың қолынан шыққан дәстүрдің бірі сол. Енді құрмет үшін болса да хан сайлауының өте қоюы қиын. Хандықты құртқан — империя. Империяға бодан елінің мемлекеттік негізін жою қажет болды. Абайдың:

Үлгісіз жұртты билеп қалдық кейін, —

деуінің бір астары осында.

“Үлгісіз” — заңсыз ел басқарыла ма? Жок. Ал заңдастырылған дәстүр қалай қалыптасты? Оның ішінде қазақтың дәстүрлі заңы қандай және оған Абай қалай қарайды? Міне, бұл сұрақтарға жауап беру үшін көшпелілердің жері мен елін бодан етуге ұмтылып келген екі империяның ережелерін салыстыра талдауды жөн көрдік.

Себебі әр ұлт өзінің рухани тәуелсіздігі жолындағы рухани күрестің тарихын білу шарт. Онсыз бүгінгі бағытынды түзеп, ертеңіне жол көрсете алмайсың. Ал мақса-

тымыздың өзі — дербес ұлттық ойлау жүйесін қалыптастыру, өткеннің ізі арқылы болашаққа бағдар тастау, жоғалған сенімдер мен сезімдерді ояту, тарихтың ащы-тұщы сыбағасынан тәлім алу. Сондықтан да біздің жыл қайыруымыздан бұрынғы I ғасырда көшпелі жұрттың қағанатын құртып, енді соны қалай рухани тәуелді етуге болады деген тақырыпта қытай патшасы Ижао-ди ағзамның ғұламаларымен мәслихатын және араға XX ғасыр салып барып қазақ даласын басыбайлылыққа түсірген Ресей империясының “Ережелерін” салыстыра талдауға ден қойдық.

Қапсыра қамтылмайтын кең тақырып. Бірақ нысана алдамшы емес, түптің түбінде түбін түсіріп талдауды қажет етеді. Оны келешектің еншісіне қалдырдық. Біз тек Абайға ғана иек сүйейміз. Сонда бізді қызықтырған қандай мұрат? Абайдың хань дәуіріндегі ғұламалармен қандай қатысы бар дейсіз бе? Бар екен. Енді соны сабақтайық. Қыздырмалап айтатын тақырып болмағандықтан да сабыр сақтаған лайық қой деймін. Сонымен...

Дәстүрлі заң мен заң арасындағы Абайдың пікіріне жөн сілтейтін арғы-бергі замандағы ойшылдардың жазғандарын қал-қадірімізше саралағанда, Айсәуір пайғамбар тумай тұрғанда өмір сүрген қытай ғұламаларының пікірі назарымызды аударды. Ішінара Абайдың “Қара сөзінде” айтылған пайымдаулармен тоғысып жатқан тұстары жиі ұшырасты. Сөзден сөз туып, салыстырып қарағанымызда, олардың пікір жарыстырғандай боп үйлесе кететін ойлары көп екен. Бұл бізді қатты қызықтырады. Абай “Хань дәуіріндегі” философтарды білмеді. Тек Конфуцийдің-Кунь-цзының атына қанық болуы кәміл. Әйтпесе, хань дәуіріндегі ғұламалардың еңбегі ол кезде орыс тілінде тәржімаланған жоқ. Ал Абай көне қытай тілін үйренбеген. Керісінше, қытай ғұламалары көшпелі хұн елін білгенмен, оның тұқым-тұқиянының дәстүр мен заң туралы не айтып, не қоятынына бас қатырмаған. Тәуекел деп біз сол пікірлерді жарыстырып көруге бел байладық.

Әңгімені өрбітпес бұрын сәл ғана шегініс жасап, түсінік бере кететін бір кілтипан болып тұр. Неге осы “Хань дәуірін” алдық? Басқаны былай қойғанда, сол қытай философтарының атасы — Конфуцийдің-Кунь-цзының өзімен салыстыруға болатын еді ғой. Мәселе: көшпелілер дүниесінің рухани әлемін тәуелді етуге бағытталған екі түрлі жоспарында Ресей патшасы қазақтардың рухани бірлігін құртып, оны ел ретінде ыдыратып, “законсыз закон шығарып”, билікті күшпен шешіп, қара халықты:

*Ел бұзылса табады шайтан өрнек,
Періште төменшіктеп қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
“Жеңді ғой” — деп шайтанға болар көмек, —*

деген дәрежеге жеткізсе, қытай тәңірқұты дәстүрлі заң арқылы “майпаздап” ұстауға тырысты.

Енді соған көшейік.

Қазақ елінің қалыптасуына қатысы бар көне дүниедегі көшпелілер тарихына зер салсақ, онда атакты хұн бірлестігінің орны еркше дараланып көрінеді. Ордостың — Сарыжазықтың (қазіргі Хуанхэ өзенінің солтүстік алабы) бойында Көкбөрінің басы жібекпен өрнектелген бөрілі байрақты көтерген Тұман тәңірқұты мен Шудың бойында хань әміршісінің қолынан қаза тапқан Шөже тәңірқұтының арасын жалғайтын үш ғасыр бойы өзара жанталаса арбасқан екі мемлекеттің ішкі-сыртқы саясаты бізді қатты ынтықтырды. Ұлы Қытай қорғанын соғуға мәжбүр еткен хұн бірлестігі күдіретті айбарынан айырылып, неге мүсәпір халге түсті? Ал, керісінше, атқа мініп алысқа бара алмайтын отырықшы жұрттың жалдамалы жасағы Жердің түбіне жетіп, ата жауын жермен жексен етті.

Ондай дәрмен қайдан келді?

Мұның себебі көп. Соның ішінде ең күре тамырлы түйткіл — мемлекетті басқару құрылымындағы биліктің және соған қызмет ететін саясаттың пиғылы мен тәсілі.

Хань империясы ішкі билікте дәстүр-салтқа сүйенді. Сыртқы саясатта ұлы отаршылдық пиғылды — “тың игеру”, “шекараны әскери еңбек армиясымен бекіту”, “өнімге мемлекеттік салық салу” және “негізгі шикізатты мемлекеттік меншікке айналдыру” бағытын ұстанды. Былайша айтқанда, ашық наразылық туғызбайтын жымсымалы, жымысқы саясат. Бұл үшін билікке лайық Заң жасалды. “Тың игеруді” қазақ елі араға XX ғасыр салып басынан кешірді. Демек, ол “коммунистік партияның ұлы достық пейілі, әкелік қамқорлығы, орыс халқының бауырмалдығы” емес екен. Олардан бұрын хань патшалығы жол салған идея. Соны Ресей патшасы мен коммунистік партия иемденіп, екі мың жылдан соң жүзеге асырған екен.

Отаршылдық пиғылы мияның тамыры сияқты жер де, ел де, уақыт та таңдамайтын адам арам шөптен айнымайтын арам идея және жүкпалы ауру сияқты тез тарайды. Көшпелілер үнемі сол пиғылдың қаупін сезініп отырған. Сол бір секем қазір де сейілер емес. Өйткені, “шекараны әскери еңбек армиясымен бекіту” тәсілін “ұлы көршіміз”

XX ғасырда да, коммунистік құрылымда да жалғастырып, Шығыс Түркістанның жиегіне шыбындай құжынатып қойып отыр. Енді оның шегінуі екіталай. Ал Ресейдің “еркін армиясы” казактар арамызда қылышын жалаңдатып тұр. Тәсіл басқа, мағынасы бір пиғыл. Жә сонымен...

Хань әулетінің тұқымы ауысқанмен де, “жер игеру” саясаты өзгермеді. Биліктің бұл тәсілі Заң жүзінде бекіді. Бұрынғыдан да тиянақты түрде талданып, көр шегені тереңдетіп қаға түсті. Жыл қайыруымыздан бұрынғы 81 жылы Ижао-ди ағзам барлық ғұламаларын жиып алып, мемлекеттік басқарудың осы екі жүйесі туралы пікір таласын өткізді. Мұнда “тұз бен темірге салық салу” туралы сөз қозғалып, орталықтандырылған мемлекет билігі қақында келеге түсті. Одан бұрын У-ди ағзам “екінші Конфуций” — Дунчжуншуды үш рет пікір сайысына шақырады. Хұндардың көзін құрту, “шекараны әскери еңбек жасағымен бекіту” жөніндегі бағыт сонда қалыптасты. У-ди де, Ижао-ди де сарайдың бар мырзасын қатыстырып, өздерінің жүргізіп отырған саясатын қорғайды. Ал ойшылдар олардың қателігін шығарып, бетіне баса сынайды. Император:

“Ойындағыны жасырма, айтарыңды жеке-жеке тақырып-қа бөліп жазып ал, сынаған адамыңа әділ бол. Мені де аяма, ол үшін еш жазаға тартылмайсың, қайта біз сіздің пікіріңізді оқып, қорытынды шығарамыз”, — деп батасын береді.

Мұндай айтысқа әрбір кіші өлкелер өздерінің ішіндегі ең әділ ғұламаларды таңдап жіберетін болған. Неге мұны тілге тиек еттік?

Біріншіден, дәл осы көрініс қазақтардың билер келесіне, хан кеңесіне ұқсайды. Мемлекеттік биліктің түзілімін билер жасаған. Заңды солар шығарған. Оған хан да мойынсұнған. Екіншіден, “Ақылдасып пішкен тон келте болмайды”. Ғұламалардың күшімен әскери жорықтан бас тартып, “идіріп тартып” отыру саясатын ұстанған қытайлар атпен алысқа аттанбай-ақ жата-жастана жылжып, көшпелілерді Хуанхэден бастап Шудың бойына бір-ақ індетіп тынды. Ордос — Сарыжазықтың жер болудан, Қытай қорғаны бекініс болудан қалып, олардың ата мекеніне айналып кетті.

“Екі тізгін, бір шылбырды тең ұстады” деген осы. Ресей өзінің отарлау саясатында бір-ақ тізгінді, күшпен, билікпен отарлауды ұстанды. Дәстүр атаулының бәрін белінен сызып тастады. “Ереженің” 103-бабындағы:

“Ояздық сотты генерал-губернатордың ұсынуы бойынша, юстиция министрінің бекітуімен Үкімет тағайындайды” — деген тармақ арқылы бидің билігін жоққа шығарды.

Тағайындалып қойылған сот тек қана империяның мүддесін қорғайды. Соттың негізгі міндеті бұйрық пен жарлықты орындау болып шығады. Дәстүр бойынша билердің кесімі өзгертілмейді. “Ереже” бойынша халықтық сот, билер келесі санатқа кірмейді. Ендеше мұқым ел сот пен ояздың көңілінен шығу үшін еріксіз жанталасқа түседі. Әділ шешім күту де қиын. Үкім империяның қолында. Абайдың:

*Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып, —*

деуі сондықтан.

Әсіресе, “Қара сөзінде” Абай бұған ерекше тоқталады. “Түз бен темір туралы” әңгіме мен “Қара сөздің” арасын артық-кемі жоқ түп-тура екі мың жыл уақыт бөліп тұр. Бірақ та, осыдан XX ғасыр бұрын көшпелілердің алдына қойылған “қандай ел боламын” деген көкейкесті мәселе шешілген жоқ, сол күйінде қалып қойды.

Ендігі қауіп Шығыстан емес Батыстан төнді. Империяның аты басқа, бірақ пиғылы, басқару тәсілі, түпкі мақсаты бір. Қайта қару жетіліп, қыспақ күшейе түсті. Аттың құлағында ойнайтын жендеттері де жеткілікті, патшаның құрығы ұзын, айласы мол, шеңгелі қатты еді. Қазақтардың барлық құқына шек қойылды да, тек қатігездік пен параға тосқауыл жасамады. Енді қалай билейміз, менің кемшілігімді бетіме айтындар демеді. У-ди мен Ижао-диден ақ патшаның айырмашылығы сол еді. Оның үстіне әйел патшаның жеңілтектігі боданның қамын ойлауға ерік те бермеді.

Екі оттың ортасында қалған елін көрген Абай қол қайратын, ақыл-ойын, жүрек ділін ұлттың мүддесіне жұмсады.

Елдің елдік сипаты — оның заңында.

Қазақтың дәстүрлі заңы оны қадым замандағы сан қилы зауалдан құтқарды. “Ел” деген сөздің тасқа қашалып қалуы да сондықтан. Скифтер мен сақтардың көсемі жасанып келген жауы Македонский мен Дарийге: “Егерде бізді шын ашуландырғың келсе — ата-бабамыздың қорғаны мен әдет-ғұрпымызды қорлап көрші. Өне, сонда біздің қылышымыздың жүзінің өткірлігін білесің”, — деп айтуы да дәстүрлі заңның қатаң сақталғанын байкатады.

Хан мен билі сайлау біздің жыл қайыруымыздан бұрынғы VIII-VI ғасырларда болғанын Ишпақай мен Мәди, Анақарыс пен Атей тұсындағы оқиғалар дәлелдеп береді. Скифтердің өз заңын қатты ұстайтындығын және билердің әділдігін

Геродоттан бастап барлық тарихшылар жазып кеткен. Бұл жөнінде жәдігерліктерге үңілмей-ақ И.Мельниковтің мәліметіндегі:

“Қазақтың дәстүрлі заңының басты негізі — халық билерінің кеңесінің төңірегіне топтасқан, бұл көп ғасырдан бергі халықтың дәстүрінде қалыптасқан, жоғарыда айтылғандай, қазақтар ешкімге бағынбай, тек қана тонаумен шұғылданып жүрген кезден бері қолданылып келе жатқан заң. Содан кейін мұсылман дінін уағыздаушылардың қатты ықпалына, оның ішінде бергі замандағы шарифаттың уәжібтеріне, тағы да басқадай мұсылмандық ілімінің ықпалына түсті, әтек ететін, ерлі-зайыптылардың арасындағы жанжалға қорлықпен қарайтын, ант-су ішетін, мұсылман емес үкіметке тәуелді болмай, қарсы шығатын болды. Қазақтардың дәстүрлі заңының қатарында сондай-ақ қазақтан шыққан Ликур — Тәуке ханның жарғысы бар, бұл кек пен зауал қайыруға жол беретін, халықтардың сәби кезіндегі тағылықты сақтаған қалдығы”, — деген жолдарды есте сақтасақ та жеткілікті.

Қазақтардың дәстүрлі заңын қалай инауаттаймын десе де еркі. Бізге керегі сол заңның болғандығын мойындау. Әйтпесе, әтек болған қазақты кім көрген. Құн, жер дауы іспетті мәселелерді тағылыққа жатқызса оған халық кінәлі емес. Оған көз жеткізу үшін “Ережедегі” 204-бапты Абай қатысқан “Қарамола сиязындағы” дәстүрлі жарғының 35-36-тармақтарымен салыстырып көрейікші:

Императордың ережесі: “Көшпелі елдің мойнына мыналар жүктеледі: жергілікті басқармаларды, яғни болыстар мен ауыл старшындарын, олардың шабармандарын күту, олардың көші-қондарындағы арықтарды аршу, көпірді түзеу, почта жолдарындағы ылди мен өрді тегістеу, жайлауға шыққанда ауруларға үй бөлу, ауылға келген шенеуніктерді үймен, отынмен қамтамасыз ету жүктеледі”, — десе:

Билер жарғысы: “Суға кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында, боран немесе сол тәрізді апатқа ұшырағандарға көмек етпегендер бас тоғызбен айыпталады... Мал өлімін тоқтатпақ үшін жасалған үкім бойынша жаһат қылмағандар болыстың приговоры бойынша 3 теңге айыпқа жазаланады. Көрші елінде мал өлімі болған уақытта жаһат етпегендерге жаза көбейеді. Жеті күннен бір айға шақты абақтыға бұйырылады. Арық бұзғандар, көпір, құдық бұзғандарға немесе өзге біреудің өз еңбегімен жасаған заттарын бұзғандарға шығыннан басқа: ат-шапан айып бұйырылады немесе ақша бойынша 15 теңге төленеді”, — делінеді.

Осы екі “Ереженің” қайсысы әділдікке жақын? Әрине, халықтық дәстүрге негізделген заң қолайлы. Империяның “Ережесі” тек болыстар мен старшындарды, шенеуніктерді, мемлекетті ғана қорғайды және міндеттейді. Ал халықтық ереже адамгершілікті, игілікті, қайырымдылықты көздейді. Әлгі И.Мельниковтың “тағылық дәуірден қалған сарқыт” деп отырған билердің шешімі, міне, осындай.

Би — көшпелі елдің мұқым жан дүниесінің көрінісі.

Олардың қолында халық тағдыры бар және оларды халық сайлаған. Асан қайғы, Жиренше шешен, Майқы би, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би, Кеңгірбай мен Құнанбай, Ақтайлақ іспетті тұлғаларсыз қазақ халқының өткенін елестету мүмкін емес. Абай солардың билік айту жүйесін бойына әбден сіңірген, солардың кесімдеріне жаңалық енгізген қайраткер. Үлгі тұтқан. Мұны:

Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,

Би де — тақпақ, мақал бар, байқап қара! —

деген сүйсінісі анық байкатады.

Заманның ағымына байланысты Абайды әкесі Құнанбайға қарсы дұшпан етіп, жағасынан алдырып, жағаластырып қойдық. Бұл өмір шындығы емес, көркем шындықтың әсері. Өлеңнің таза мінсіздігі туралы қойылған өнер талабы жөніндегі:

Ескі бише отырман құр тақылдан, —

дегенді орынды-орынсыз малданып, Абайды өзінен өткен бидің бәріне қарсы деп мәлімдедік.

Әрине, билердің бәрі акын емес. Сондай-ақ би кесімі — заңның тармақтары есебінде саналатындықтан, оның жаттанды көрінетіні рас. Бірақ әңгіме — сөздің поэтикалық қуаты туралы емес, билердің шешімінің әділдігі тұрғысы жөнінде екенін ойласақ, бұл дұрыс шешім болмақ. Сондай-ақ ауызекі тілде жиі айтылатын:

“Өзінде жоқ болса — әкең де жат”, “Мал адамның бауыр еті”, “Малдының беті — жарық, малсыздың беті — шарық”, “Бергенді перде бұзар”. “Қарның ашса — қаралы үйге шап”, — деген іспетті мағынасыз сөздерді Абай жақтырмаған және оған өз айналасында тыйым салған.

Бұған қарап Абайды мұқым би атаулыға қарсы қою — қате. Ол түсінбегендіктен немесе түсінгісі келмегендіктен туған. Абай билерді елдің намысын қорғайтын тұлға ретінде ұстанып, олардың жағымсыз мінездерін көргенде кәдімгідей күйініп:

деп ұранға үксас сауал қояды.

Алдамшы жемтік сияқты биліксіз билікке желіккен билерге налиды. Сол билік қалай болса деген ойға қалады. Өзі жалғыз мұңданып, “суық ақылмен”, “у толы тәнімен”, “өлген жанымен” қаруланып, ақ қағазға запыран төгеді. Конфуцийдің дәстүрге негізделген билік қағидасында заңды:

“Дана заманның ауқымына қарай бейімдейді, ақылды оны уақыт талабына сай өзгертеді”, — деген қанатты сөзі бар.

Абай да іштей осыған бекінеді. Дана билерінің заманының өткенін, келмеске кеткенін біледі. Біле тұра ұлттық мәйектің іріп кетпеуі үшін дәстүрлі билікті сақтағысы келеді.

Оның бұл нысанасы әрқалай бағаланып, түрлі тұжырымға сірге тартты. Жалпы дәстүрлі билікті шартты түрде сақтау арқылы патша өкіметі таптық қанауды күшейтті, феодалдық қоғамның үстемдігін сақтап қалды, кедейлер қаналды, байлар кенелді дегеннің уәжін түсінуге болады. Заманына сай “көлеңкесі үлкеннің ығына жығылған” (*Абай*) амал дейік оны. Бірақ сол дәстүрлі заңның артында ұлт тағдыры тұрғанын түсінуге тиіспіз. Абайдың пікірін талқылау арқылы Абайды сүйкімсіз етіп көрсетуге тырысудың өзі күпірлік. 1925-1990 жылдардың арасында мұндай әрекеттер сан мәрте қайталанды. Оның ішінде заңгерлер де, пәлсафашылар да, атеистер де, әдебиетшілер де, тарихшылар да, компартияның идеологтары да болды. Сол пікірдің түйіні:

“... Рубасылар мігірсіз өсіп келе жатқан өмірдің жаңа қоғамдық сатысына қарсы жаулық ниетін жасырмай, әр түрлі амал-айланың бәрін қолданып, қатыгездікпен қасарыса күреседі. Бұл процесс Абайдың әдеби-қоғамдық қызметінің бірінші жартысында жазылған өлеңдерінен айрықша айқын көрінеді. Абай осы кезеңде, яғни 1886 жылы өз өлеңдерінде қазақ халқының өткен өмірін марапаттап, жаңа қарым-қатынасты кұстаналайды”, — дегенге саяды.

Абайдың танымдық әлемі кең. Өмірдің кез-келген құбылысына тап келсең де, әйтеуір оның бір ауыз сөзі тіліңнің ұшына оралып отырады. Ілияс Қабыловтың қай өлеңді алғанының (“Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман” — *Т.Ж.*) бұл арада керегі шамалы. Мәселе — түйген тұжырымында. Ол Абайдың астарлы ойына үңілмей, өзіне қажетті-ау деген тұсын пайдаланған. Абайды мысалға келтіру керек, бірақ оның өзекті нысанасын өзгертпейтіндей етіп сақтықпен қолданған лазым. Әйтпесе, асау ат сияқты ерден

лақтырып жығып кетеді де өзін айдалада сандалып қаласың. Абайдың 1886 жылы жазған өлеңінің негізі “қазақ халқының өткен өмірін марапаттап, жаңа қарым-қатынасты құстаналау” емес, керісінше сынау еді. Сыншының: “жаңа қарым-қатынасты құстаналау” дегендегі — “жаңа қарым-қатынасы — орталық заң болса, онда бұл Абайдың “рушылдығы” емес, ұлтжандылығы. Байшылдығы емес — байыптылығы. “Қазақтың өткенін марапаттау” емес — ұлттық қасиетті сақтауға ұмтылғаны. Әйтпесе:

*Ендігі жұрттың сөзі — ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық
Осы күнде осы еде дәнеме жоқ,
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық, —*

деп күйінбес еді.

Түсінген жанға Абай қазақтың өткенін емес, бүгін мен ертеңін ойлайтын “саналы” жан іздеп отыр ғой. Елі мен жерінің тағдыры туралы “мейір қанып” сөйлесетін азаматты аңсайды. Қырық қатпарлы, қырыс пікірлі патша дәбірлерінің жер өлшеуші, саяхатшы, сөз жоюшы, мал санаушы боп жүріп тыңшылық етіп жүргендердің мәртебелі ағзамға:

“Өркениетті елдің бүгінгі өмір құрылымымен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын жағдайда қалыптасқан, дәстүрлі заңға негізделген халық билерінің соты халыққа қатты ықпал етіп отырған сияқты көрінгенімен, билердің бұл сотын қазақ даласында қолдауға тыйым салу керек, оны империяның тәжірибесінен өткен, тұрғындарды тәрбиелеуде (басыбайлы етуле деп түсініңіз — Т.Ж.) ғаламат жетістікке жеткен Александр II императордың заң институтының ережесімен жұмыс істейтін тиімді мекемемен алмастыру қиындыққа түспейді”, — деп ызыңдап жүргенін Абай білді.

Біле тұра дәстүрлі билікті ұстанды. Оған “Қарамола сиязындағы” заң жобасы айғақ. Мұнда билер өзінен бұрынғы көшпелі мемлекеттің билерінің жарғысын жаңғыртты. Билікке де, билеушіге де қатар талап қойып, оның әлеуметтік, саяси астарына мағына берді. Билік пен дәстүрді бір-бірінен бөліп қарамайды, заң мен дәстүрді қат-қабаттап өреді.

Қазақ өзін-өзі жаңа бодандық жағдайда қалай билемек керек, нені мұрат етуі тиіс және сақтанатын қауіп не? Мұны ойлағанда Абай күшті мемлекеттің басқару жүйесін талдамайды. Ондай құдіретті күшті елінің қолына ұстатпайтынын анық таныған. Ол бергі, қолжаулық пен қолшоқпар есебінде жұмсалатын әрі-сәрі билік пен заңды

ғана талдайды. Берекесіз билік — әрекенің ұйтқысы. “антұрғандықтың” басы. Сондықтан да империялық ойлау жүйесімен қанағаттанған хань әулетінің ғұламалары билеу мен биліктің мәйегіне жалпы ұғымды талқыға салса, Абай жалқыны алады. Бұған келгенде Абай тәжірибеге сүйенеді. Билікті және сол биліктің иесін қабаттастыра қарайды. Дәлірек айтсақ, ол патша үкіметінің көшпелі жұртты қасақана жауласуға итермелеген болыс пен би сайлауының жүйесіне қарсы.

Себебі: Ресей ережесінің баптары қазақ дәстүріне, салтына, тұрмысына, тіршілік мүмкіндігіне сай келмейді. Екіншіден, заң бойынша жазаға тартатын кесімдердің құны мен ауыр-жеңілдігінің парқы мүлдем басқаша еді. Мысалы, өмірі түрме салып, түрмеге жатып, алды-артынан әскер айдап жүруге үйренбеген, қабырғалы үйді қапас деп санайтын қазақ үшін үш күн түрмеге жатқаннан гөрі үш жылқысын беріп, айып төлеген әлдеқайда жеңіл. Сондай-ақ үш сом — Ресей тұрғыны үшін арзан болғанымен, қазақ үшін ол бір жылқының құны. Қоғамдық өмірдің барлық құбылысын зерттеген ғұлама Шәкерім Құдайбердіұлының:

“Қазақтың дамуын орыстың судиясы бітіргенінің қолайсыздығын біз айтпасақ та тамам қазақ біледі. Мысалы: қазақ көтере алмастай шығын, оның үстіне әдет-рәсімге теріс болып көп қиыншылық, залал болмақ”, — деуі соған кепіл. Бұған қоса ол: — “Билік туралы қазақтың ескі жолы жоқ емес, қазылған қара жолдай жолы бар. Бірақ ол жол ұмытылған. Себебі, көбінесе, орыс заңына қарағандықтан болған” — дейді пікірін дәлелдеп.

Бүкіл ғұмырын елінің арасындағы дау-шарды бітістіруге арнаған, он төрт жастан бастап көзі жұмылғанша би, болыс болған Абай інісі Шәкерімнен гөрі ол қайшылықты терең сезінді әрі күн сайын іс жүзінде сәйкестіре қолданды.

Көшпелілер тіршілігіне әлмисақтан бері көк бауырдай жабысып келген жер дауы, жесір дауы, барымта мен сырымта, күн дауы іспетті “дәстүрлі даулар” өзге ұлтқа түсініксіз. Бұлардың кесімі де басқа. Тіршілік қаракетіне сай өзін-өзі ақтайтын да, өзін-өзі жоққа шығаратын да жақтары бар. Жеке басынан гөрі елінің, ұрпағының мүддесін көшпелі өмірге сай қорғау ниеті бірінші мақсатқа айналды. Әменгерлік заңы сондай ықылымға құрылған.

Даланың кеңістігімен өлшегенде ұзатылған қыздың төркініне балаларын жетектеп қайтуы ел үшін қорлық, өйткені ұрпағын әйелдің соңынан ертіп жіберіп отыр. Ұрпақ — қазақ үшін ең асыл байлық. Елдіктің, ездіктің,

тектілік пен тексіздіктің өлшемі. Екінші, балалы әйел қайда сияды, қайда барады, төлеген қалың малын әкесіне қайтарып бере ала ма? Баланы қалай тәрбиелейді? Үшінші, қайтып келген қыз өзінің бақытын қайтып таба ала ма? Біреудің баласын біреу асырай ала ма? Сол ұзатылған елінен де бір азамат табылса құба құп, әрі тұқымды қаңғытпайды. Қадыр ақынның:

*Бір жаманы — үйленіп жеңгесіне,
Бір жақсысы — жесірін қаңғытпаған, —*

деп таразы басын тең ұстап салыстыруы сондықтан.

Әрине, тіршілік болған соң әменгерліктің әбігері мен дәмігері де кездескен. Бірақ ол әу бастағы көшпенділердің өз ұрпағын алаңсыз қамтамасыз ету мен тегін сақтаудан туған ықыластың нақты және заңды көрінісі емес. Оған “Қарамола сиязындағы” Абай қатысқан 1885 жылы мамыр айында Шар бойында жазылған “Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережесіндегі”:

46-баптағы: “Егер қалыңдығы өліп қалып, балдызы жездесіне бармаймын десе, алған қалыңмалын қыз әкесі күйеуіне қайтарады”;

47-баптағы. “Байы өлген жесір қатын: сүйсе байының туысқан бір бауырына, яки ағайынына тиеді, егерде сүймесе — ықтияры өзінде”;

51-баптағы: “Егер байы өлген қатын, баласы жоқ болса да, бар болса да байға тимей отырса — байынан қалған барша малға ие болып, өзі билеп тұрады”, — деген дәстүрлі заң уәждері айғақ.

Мұның барлығы көшпелі өмір заңдылығынан туып отырған дәстүр. Исі қазақ пен қырғыз жұрты рәсіміне айналдырған бұл әменгерліктің де белгілі дәрежеде жатымды, үйлесімді жақтары болған. Қазірдің өзінде де жеке басының қызық-шыжығынан ұрпағының бақ-талайын жоғары қоятын отбасы иелері дүниенің төрт құбыласының кез келген түкпірінен табылады. Хань әулеті тұсындағы пікір таластырған ғұламалардың “Хуайнань-цзы” атты жинағында дәстүр мен заң туралы:

“Заң — дәстүрден барып қалыптасып, дәстүр — көптің көңілінен шыққанда ғана орнығып қалады. Көптің көңілінен шықты деген сөз, қауымдардың ойының бір жерден тоғысқанының айғағы. Биліктің мағынасының өзі сонда. Сондықтан да не нәрсенің болмасын тамырын тапқан адам, оның сабағын сипалап сандалмайды. Тамырды ұстаған адам — ұсақ-түйекке алданбайды. Заңды тәңір жаратқан жоқ,

топырақтан да (бүкіл тіршілік атаулыны айтып отыр — Т.Ж.) туған жоқ, ол адамдардың арасында қалыптасты, сондықтан да олардың өзі өзгеруге толық қақысы бар, өзінде бар нәрсені өзгенің де иеленуіне тыйым салма (Абай: “Өзінде бармен көзге ұрма” — дейді — Т.Ж.), өзінде жоқты өзгеден тап деп талап етпе (Абай: “Қыстауы тарлық қылса — арызы жеткенді, сиы өткенді, байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ — ... әр қазақтың ойы осы” — дейді). Төменгі жұртқа жүретін пәрмен лауазым басында отырғандарға да бұлжымас дәрегей, халыққа тыйым — саған да тыйым (Абай: “Өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек — адамның нұрын, гүлін бұзады”) — дейді.

Енді осы талаптың дәл Абай заманында орындалуы мүмкін бе? Жоқ. “Хуайнань-цзыдағы” дәстүрмен, заңмен билеуді — жақшаның ішіндегі сөздерге назар аударсаңыз — Абай жақтап отыр. Бірақ ол дәл осы заманғы билік пен билеу тәсіліне риза емес. Біріншіден, империя заңы — дәстүрдің негізінде жасалып отырған жоқ. Онда “малдың мүддесі”, яғни тұтынсам, алсам, жесем деген тұтыну пиғылы, барсын, келсін, жүрсін деген өктемдік пәрмені басым. Билік береке әкелмеді, берекесіздік тудырды. Тыныштық әкелмеді, лаң салды. Бұл заң — елдің өз заңы емес, отаршылдық аяршылдықтан шыққан, зорлап телінген заң. Ол “Ереженің” басты зияны мынада.

“Мәселен: сайлау туралы закон пара-жақындықпен би болуға ыңғайлы болып, кім болса сол би болып, аузына не келсе соны айтқан. Және бір себебі — жазылмай қалған”, — дейді Шәкерім.

Абайдың да қатты күйініп, елдің қасиеті кетіп, билердің не дәстүрлі заңды ұстанбай, не “Ережені” толық сақтамай, құр сандалыспен өткен құрғақ ділмарлығына ызаланып:

*Келелі кеңес жоғалды,
Ел сыбырды қолға алды, —*

деуінің мәні сонда.

Абай өте дәл айтып отыр. Дауды кеңесіп шешетін “келелі кеңес” келмеске кетті. Ескі түзілім жойылды, жаңаның жолы салынбады. Қоғамдық өмірдің іші азынап, құр ызыны қалды. (Хаос). Мұнымен отарлаушы империяның шенеуніктері санасқан жоқ. Олардың пайымдауынша:

“Болыстар сияқты сайланып қойылатын қазақтардың халық сотын қоғамдық сананы дамытуға ықпал жасайтын, мәдениет пен өркениетке жетуге ынталандыратын қоғамдық басқарудың бір үрдісі ретінде бағаламау қажет, өйткені ол

биліктің негізі кәдімгі дәстүр мен дәстүрлі заңға құрылған заманда қалыптасқан құқықтық қатынастың, яғни, тағылық заманның сарқыншағы, оның үстіне идея тұрғысынан алғанда да, өмірлік қолдану тұрғысынан алғанда да пайғамбардың үмметтерінің еш уақытта өзгертуіне болмайтын, даму атаулыны жоққа шығаратын, мәңгілік бұзылмайтын мұсылмандық жолдың сәулесі түскен заң”, — еді бұл. (И. Мельников).

Бұл менменсудің ақыры: “Осы күнде қазақ ішінде “ісі білмес, кісі білер” деген мақал шықты. Оның мәнісі — ісіңнің түзулігіне жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалығына жетерсің деген сөз”, — дегенге алып келді.

Бұл — заңды сыйламаушылық. Ал ол дәстүрдің бұзылуынан немесе дәстүр-салтпен сәйкес келмегендіктен, онымен санаспаудан туады. Өйткені, империя қай заңын қазақтың дәстүр-салтына ыңғайластырып қабылдады дейсіз. Дәл осы сұраққа бүгін де жауап бере алмаймыз. Ұлттық ерекшелікке байланысты және соны қорғайтын заңды қабылдаған жарлық көрдіңіз бе? Жоқ. Барлығы да бір кездегі ұлы орталықтың, одан кейін бейтараптық (массондық) ағымның құзырындағы құқықтардың үйлестірілген тәржимасы. Республика деген сөзден бастап заңның соңғы баптарына дейін рухани тәуелділіктің салқыны есіп тұрады. Заңға қатысты ұғымдардың (терминдердің) өзі ұмытылғандықтан да, оның қазақша аудармасын тәжірибе жүзінде пайдалану мүмкін емес. Заң да, шығарған заңгер де “ығы зордың” ықпалынан айрылып болған жоқ. Хань дәуірі ғұламаларының:

“Ізгі ниетті мемлекет өзінің дәстүріне жүгінеді, қауіп-қатер жайлаған мемлекет өзінің заңына жүгінеді”, — деген сөзі Абайдың “жұртқа бірдей закон болмаса... законсыз зорлығына көнбес едік” — деген ишаратымен астасып жатыр.

Қазіргі күннің өзінде жұрт сайлаған өкілдердің күнде кеңес құрып, жарлықтың үстіне жарлық шығарып жатқанына қарағанда, хань дәуірінің ғұламаларының уәжі дәл келіп тұр. Шаңырағы шайқалған, заңдық іргесі құлаған қазақ мемлекетінің әлі біраз уақытқа дейін дербес, тәуелсіз заңға ие болуы неғайбыл. Дәстүрсіз заң — толыққанды заң емес. Бұл — ұлттың өзін-өзі сыйламауы. Заңсыздықты заңдастырған заңға ұлттың емешесі иіні қоймайды. Ол сөзсіз алашап-қынға, аласапыранға, сенімсіздікке алып келеді. XIX ғасырдағы қазақ арасы дәл сондай күйге түсті. Осының барлығын ақылға салып, саралай келе, Шәкәрім Құдайбердіұлы:

“Осы ескі жолдың көбі осы күнгі өмірге қолайлы. Бұрынғы ережелер де көбінесе сол жолға сүйеніп айтылған. Соларды тексеріп, қолайлысын алып, осы күнгі өмірге келімсін түзетіп,

бір жоба жол қылып жазса, қазаққа содан қолайлы жол болмас еді. Оны жазу қазақтың ескі құлақты кемеңгерлері мен оқымысты жастарының ақылдасуымен табылады. Өзге жұрт қазақ жайын қанша білем десе де, анық жете білмейді”, — деген пікір білдіреді.

Шәкәрім айтып отырған, “ескі құлақты кемеңгерлік пен оқымысты жастың” бейнесі Абайдың тұлғасына толық сыйып тұр. Мұндағы ойдың түп қазығы да Абайдың “Қара сөзінде” жатыр. Онда билердің қызметіне қатты талап қойылады. “Үшінші сөзінде” ол:

“Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайлаған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы “Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын”, Әз-Тәукенің “Күлтөбенің басында күнде кеңес” болғандағы “Жеті жарғысын” білмек керек. Һәм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ”, — дейді.

Енді осындағы пікірді тарқатайық.

Абайдың “татымды толық билік” деп отырғаны — Заң ғой. Заң болғанда жай заң емес, Ата Заң — Конституция. Ал жоғарыда айтылған “Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы”, Әз-Тәукенің “Жеті жарғысы” қазақтың Ата заңы. Абай сол көшпелілердің Ата Заңын заманға сай өзгертіп пайдалануды ұсынады. Тек ұсыныспен шектелмей, ол тұжырымын нақтай түсіп.

“Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: “Би екеу болса, дау төртеу болады” — деп. Оның мәнісі — тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Үйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке кесілмей (мәңгілікке — *Т.Ж.*) сайланса: олар түссе — жаманшылығы әшкере білінгендіктен түссе, әйтпесе — түспесе. Ол биге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке (төбе би — *Т.Ж.*) сайлап алып, біте (бітістіре — *Т.Ж.*) берсе, яки оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш билің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып, жүгінсе сонда дау ұзамай бітім болар еді”, — дейді Абай би.

Көшпелі қауымның тарихында бар тәжірибеге сүйенген Абайдың бұл ұсынып отырғаны — Конституциялық сот. Дамыған елдердің өзінде де, Американың штаттарындағы соттарда да тура сондай дербес төбе билер бар ғой. Ешкімге тәуелсіз адам ешқашанда жеке мүддесі үшін қамырдан

кылшықты суырмайды, сондай-ақ қара қылды қақ жарады емес пе. Әділет кімде, соның сөзін сөйлейді.

*Бас қосылса арысқа,
Кім шабады намысқа, —*

дегенде келеге түсетін, міне, осындай төбе билер.

Төбе бидің билігі жойылған соң көде билер қаптап кетті. “Бас-басына би болды”, “елдің сиқын бүзды”. Әлде сол заманда төбе биге лайық адам табылмады ма? Шынымен қазақ тағылықтан арыла алмап па еді? Ендеше. Шоқан Уалиханов неге болыстыққа өтпей қалды? Абайдың өзі неге санаққа ілінбеді? Мұхаммед-Салық Бабажанов ше? Думаға сайланған Әлихан Бөкейхановты қайтеміз? Бұлар өзге биліктен бас тартса да қазақтың төбе биі болып елін “өркениетке” бастаудан бас тартпас еді ғой! Бұл адамдарды патша дәбірлері жақсы білді. Абайды болыстыққа тағайындап қойған солар емес пе? Бірақ солардың барлығы неге қуғынға түсті? “Ереже” жобасы жасаларда олармен неге ақылдаспады? Гәл осында еді. Оның себебі қазақтарды басқару жөніндегі “Ереженің” 102-бабында:

“Жергілікті тұрғындардың ісін қарап, шешім шығару үшін осы Ережеде көрсетілген уездердің әрқайсысына уездік сот тағайындалды”. 103-бабында:

“Уездік сотты генерал-губернатор ұсынып, юстиция министрі бекіткен соң барып үкімет тағайындайды”, — делінген.

Демек, сот сайланбайды, тағайындалады. Біріншіден, “Ереженің” қазақтарды басқару жөніндегі баптарында олар үшін болыстықтан жоғары лауазым қаралмаған. Болыс пен бидің өзін ояз бастығы, одан облыстық басқарма, ең соңында генерал-губернатор бекітуге тиісті. Сондай-ақ болыстар мен билердің үкімін орындауға шабармандар мен старшындар ғана міндетті болған. Бұл дегеніңіз, жергілікті өкіметтің жандармерияға, казак әскеріне, орыс әскеріне еш ықпалы жүрмейді деген сөз. Кәдімгі қуыршақ өкімет. Арнайы мамандардың болуына қарамастан оларға қазыналық қызмет берілмеген. Тылмаштықтан аспаған, яки асырмаған. Оған И.Мельников мырза:

“Қазақтардың табиғи қабілетінің сондай күштілігіне қарамастан көшпелі өмір салтының кесірінен олардың арасынан шыққан дәрігерлер мен заң қызметкерлері кездесе бастаса да, олар азаматтық істерді өлі де толық меңгеріп кеткен жоқ”, — деп көлгірсіп “баға” берді.

Қазына кеңесшісінің ақыл-ойы, іскерлік қабілеті Шоқаннан, Абайдан, Мұхаммед-Салықтан, Әлиханнан

қанша асып кеткенін кім білсін, бірақ қыр азаматтарының дәл осындай лауазымға қолын жеткізбеу үшін жанталаса жанығып, “Ережеге” кіргізіп жүргеннің бірі өзі болатын. Қазақтарды ояз бастығы түгілі мұғалімдікке жолатпау үшін берілген жасырын нұсқаулар империя кеңсесіне үсті-үстіне тоғытылып жататын.

Қазақтардың үстінен бақылайтын мемлекеттік мекемелер жеткіліксіз болған жоқ. Бірақ “Ереже” бойынша екі түрлі билік заңын жасады. “Қазақтарға арналған ережеге” назар салсақ, нағыз саяси, әлеуметтік теңсіздікті байқаймыз. Бір империяның астындағы халыққа неге екі түрлі заң шықты және олар неге тең дәрежеде емес?

Занды сұрақ.

Ал жауабы біреу: қазақтардың даурығып жүріп, таласып жүріп сайлаған болысы империяның ең төменгі шені. олар сауаты шамалы шенеуніксымактарға, пристав пен ояздың хатшысына, атқосшысына тәуелді болды. Бұйрық бойынша тағайындалғандықтан да олар жанына жақын тартты. Болыстар сол хатшы құрлы жеңілдікке ие болмады. Қазақ даласына империяның адал қызметкерлері мен миссионерлері емес, Салтыков-Щедрин мен Гогольдің кейіпкерлері, азғандар мен қызметтен қуылғандар келді. “Ереже” солардың мүддесіне сай жасалды. Мысалы: билер кеңесі 146-бапқа орай:

“... Құны 300 теңге тұратын істі (15 жылқы, 150 қойдың құны) қарайды, бірақ тек 30 теңгелік шешім шығара алады”.

150-бап бойынша:

“Құндылығы 300 теңгеден асатын істі билердің сиязы шешеді”.

Онда да 500 теңгелік дауды оязға қалдырады. Ояз қол қойған соң барып шешім бекітіледі. Облыстық басқарма 2000 теңгенің ісін жоғары жаққа жібермей-ақ бітіре алады. Шағым қабылданбайды. Облыстың құрамына ісі қазақтың үштен бірі жататынын ескерсек, генерал-губернатор жеке мемлекет иесі болып шыға келеді.

“Ереженің” баптарындағы жайларды қазақы ұғымға жақындастырсақ былай: билер келесі 15 қойдың құнына сай мәселені түпкілікті бітіреді. Ал жер дауы мен жесір дауының, барымтаның құны қанша? Оны бүкіл қазақ жиналып өткізетін сиязында да шеше алуы екіталай. Әлі ояздың, басқарманың, губернатордың сүзгісінен өтуі тиіс. Сияз өткізетін ел жерінің отынан, келгендердің күтімінен ығыры шығады. Сонда сияздың шешкен ісінің құнынан шығыны асып кетеді. “Абай жолында” Құнанбай сияз өткіземіз дегенде, болыстардың

“не жазып едік!” — деп зарлап қоя беретіні сондықтан. Демек, сияз — жай ғана көз алдарқату. Кезекті бір сыбағаны қарпып қалудың амалы. “Ережеде”:

“Екі жақтың келісімі бойынша уездік сотқа жүгінген қазақтардың ісін тексеру барысында сот өзінің ар-ұятын, жергілікті дәстүр мен жалпыға ортақ азаматтық ожданды басшылыққа алады, екі жақты бітістіруге ұмтылады”, — деп көрсетілсе де біз Абайдың куәлігі бойынша мүлдем кереғар жағдайды байқаймыз.

Дәл осы “Ереже” бойынша бітістіру — “Ереже” бойынша ерегестіру, “ұят пен ожданды сақтау” — арсыздықпен пара алу, “дәстүрді құрметтеу” — дәстүрді пайдалана отырып қанау болып шыққан. Заң арқылы билік жүргізуге тиісті сот, тергеуші, прокурор, ояздың өзі жалақордың жақтаушысы болған соң билікте әділдік қала ма? Себебі:

“Ұлықтар алып берем деп — даугерді жеп, құтқарам деп — ұрыны жеп жүр... Ұлықтар: “пәлі—пәлі, бұл табылған ақыл екен” — деп, “мен сені бүйтіп сүйтемін” — деп, ананы жеп; “сені бүйтіп сүйтемін” — деп, мынаны жеп жүр. Қара халық: “менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылыңды соғайын, дауыңды айтайын” — деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, құдайға жазып, жатпай-тұрмай ... басын, ауылын, қатын-баласын салып жүр. Осы бір ұры, бұзақы (әрекет) жоғалса, жұртқа ой түсер еді. Шаруа да қалар еді. Бай малын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме?” (“Он бірінші сөз”) — дейді, Абай.

Ұлы Абайды осынша түңілдірген империя ұлықтарынан бұдан кейін қандай әділеттік пен әділ үкім күтуге болады. Империяның “Ережесінің” өзі ұрлық қалта сияқты қалтарыстарды қасақана қалдырып отырғанда, Қарқара жәрмеңкесіндегі Мұхтар Әуезов кескіндеген Ақжелке — Андрей Подворковтардың көмейін толтыру үшін бір ояз емес, мұқым болыстың парасы аздық етері анық. Жемтіктес біреу емес. үйірлі қорқау болатын. Мұндай жағдайда билікте отырған мемлекеттің басындағылар не істейді? Не істеуші еді, биліктен береке кетеді, жағымпаздық пен пара арласқан кезде алаяқтық, аярлық, алыпсатарлық басталады. Көне қытай заңгерлерінің жинағы “Хуайнань-цзы” да дәл осы жағдайда:

“Әмірші мен ұлықтар жанталаса аласұрады: қызметшілер топ құрады, сатылғыш келеді: қарттар қызыл сөзді сауады,

зейінділері тек қарақан басының пайдасы үшін өзара бәсекеге түседі. Өмірші мен ұлықтар жарлық береді, іле өзінің тобының мүддесі үшін оның күшін жояды; заң мен жарлықтарда көрсетілген тыйым салулар пайдакүнемдіктің кесірінен орындалмайды. Зеректер қулық пен өтірікті шымылдық етіп бетіне бүркенеді, ержүректері өзара сайысқа бар уақытын жібереді. Үлкен лауазымдағылар билікті уысында ұстайды, кіші ұлықтар — өз тізгінін тас қып ұстап жібермейді, пиғылдас достар жоғарғылардың билеп-төстеп кетпеуі үшін бірігеді. Мұндай күйге ұшыраған мемлекет өмір сүруін тоқтатпаса да, ежелгі адамдар мұны “күйреген ел” деп есептеген”, — деп анықтама береді.

Бажайлап қарасаңыз, Абай мен “Хуайнань-цзыдағы” пікірлер бірін-бірі толықтырып тұрған жоқ па? Хань дәуіріндегі ғұламалар бұған түйсік пен түсіну арқылы баға берсе, Абай мұның барлығын басынан кешті. Империя расында да Абайдың тұсында ішінен шіріп, “күйреуге бет алып еді”. Абайдың:

*Болды да партия,
Ел іші бүлінді, —*

немесе:

Бас-басына би болған өңкей қықым, —

сондай-ақ:

*Орыс сияз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер,
Өз жүрегін жалғайды, —*

тағы да:

*Өзі залым зәкүншік,
Танып алды талайды, —*

және:

*Сөзуар, білгін,
Зәкүншік, көргін, —*

деген өлең жолдары өзінен екі мың жыл бұрын айтқан ғұламалардың пікірін растап отыр.

Тек ақын өз елінің салты бойынша тез жатталып, ел арасында айтылып жүруі үшін пікірін өлеңмен білдірген. Абай кемшілікті көріп қана қоймайды, тәуелді елдің “тәуелді билерінің” сықпыт-сымпыстығын бейнелі бедерлеп, образға айналдырды. Олардың, жалпы адамдардың аумалы-төкпелі билігі тұсындағы жан дүниесін ашты. Пәйнегі жоқ биден

пәрменді көсем күте алмайсың. Абайдың “Күлембайға” арнаған өлеңіндегі жиынтық сиық ретінде сынаған:

*Орныннан тұра шабасың,
Атшабар келсе қышқырып.
Ояз келсе қайтер ең,
Айдаһардай ысқырып.
Отырасың үйінде,
Өз-өзіңнен куш кіріп.
Босқа-ақ түсіп қаласың,
Біреу кетсе үшкіріп’ —*

дегендегі кейпін көз алдына елестеткенде, шынымен-ақ сол бір биліксіз билерді аяйсың.

Бұл адамның да, заңның да, қоғамның да бейшаралыққа түскенінің белгісі. Осы айтылған дағдарысқа қазақ елі тәуелсіздік алған тұста ұшырап отыр. Әбден тәуелділікке бойы үйреніп, “жазулы заңды” малданып, оны бас шұлғи қабылдап үйренген қоғам мен қауым рухани тәуелсіздіктің еркіндігінен басы айналып, дағдарып қалды. Ал оны “бюрократиялық машинаның” бұрынғы жүргізушілері өте көңігілікпен пайдаланып, ұлттық қасиетті де, экономиканы да ығыр етіп, ыңыршағын шығарды. Себебі: бұрынғы империялық өктемдіктің екпіні басылған жоқ, біраз уақыт сол кезде атқа мінгендердің жүрістерінен жаңылатын сыңайы байқалмайды.

Қарама-қайшы заңдар бірін-бірі жокқа шығарып текетіресуде. Лауазымдылар мен лауазымдылар, ұлықтар мен ұлықтар, саудагерлер мен саудагерлер “социалистік жарысқа” түсіп, бақталастыққа көшті. Олар ұлтына қарамастан, қазақтың жанды тамырларының бірі — рушылықты өте сәтті пайдаланып, бүгін елдің берекесін кетірді. Ұмытылған дерт қайта асқына бастады. Күні кеше “коммунистік моральды” “Құран кәрімнің” орнына ұстаған компартияның орталық комитеті “мал табу” үшін — зорлық пен зомбылықты, қарақшылықты насихаттайтын коммерциялық телебағдардың демеушісі болып шыға келді. Мүшелерден жиылған жарнаның ақшасы “Крамдстың” еншісіне тиді. Зады, идеологиядағы жіберілген “кемшіліктің” орнын қылмыспен толтырғысы келген болуы керек. Компартия кетті, компания қалды. “Есектің артын жусанда мал тап”, — деген Абайдың сөзін осылай түсінсе амал не? Саясаттағы екі жүзділік жөнінде “Хуайнань-цзыда”:

“Ұлықтар мен қызметшілердің іске қырсыздығының кесірінен көргенсіздікке және қырттыққа жол беріледі, сөйтіп ортақ мүддені сатады: оның есесіне жерлері мен тамыр-

таныстарына жең ұшынан жалғасады. Мұндай жағдайда міндетті адал орындайтын қызметкерлер бір орнынан жылжымай иіріліп қалады. Бұлай болғанда халық арасында наразылық қозғалысы басталады, сонда да әккі саясаткерлер тақтың арасындағы таласын қоймайды, қайта өршіте түседі”, — делінген екен.

Осыдан екі мың жыл бұрын айтылса да нысанаға қазір де дәл тиіп жатыр. Абай да ғұламалардан қалыс қалмады. Басыбайлылықтан құтыла алмаған, “басбілгіге” үйренген басыбайлы билерге қарата:

*Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды
Битім қылып бір кісі,
Адал малын алмайды, —*

дейді.

Тәуелді саясаттың дәбірлері отырықшылықтың дәп осы басыбайлы кіріптарлығынан арыла алған жоқ. Дербес мемлекеттің дербес ұлттық, экономикалық және рухани бағдарламасының болмауы қазақ елінің зиялыларының дер кезінде тәуелсіз идеология жасап бере алмағандығында. Ең бастысы: ұлттық дербестік тұрғыдан ойлай алатын саналы саясаткерлердің болмағаны. “Өзі зордың болады ығы да зор” — деп Абай айтпақшы, “өзінен зордың ығынан” ықтап шыға алмай келеді. Жоғарыдағы пікірді Абай өзінің “Үшінші сөзінде” одан әрі тереңдете талдап, кешегі пысықтар арқылы қазақтың бүгінгі пысықтарының пейіл-пиғылын ашып береді. Онда Абай:

“Кедей көп болса — ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар көбейсе қыстау босар еді деп: мен — ананы кедей болса екен деп, ол-мені кедей болса екен деп әуелде ішімізбен қас сағындық. Өрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ештеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп қызметке, болыстыққа, билікке таластық. Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпен көбейтеміз деп партия жинағандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді”, — дейді.

Ашығын айтқанда, Абайдың осы айтқандарынан бойын аулақ салған жан бар ма? Әй, қайдам!

Өзі би, болыс бола тұра Абайды осыншама түңілдірген не? Жүйрік атқа, алғыр қыранға, жүрісі жайлы жорғаға құмарлығы болмаса, Абайдың өзі дүниеге көз салмаған адам. Малының есебін алып көрмепті. Ал әділдігіне өзінің жауы

да сүйінген және жүгінген. “Досына достық — қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол” — деуі де сондықтан. Ендеше сол әділ биді күйдірген қандай қиымет? Өзге билік қолынан келмесе де параны Абай неге тия алмады? Тыйым салуға ұмтылды. Бірақ оны тоқтату мүмкін емес болатын. Себебі, империяның өзі оған “Ереже” арқылы кең жол ашып отыр еді. Қазақтың дәстүрлі биінің кесімі туралы 138-бапта:

“Сайланған биді губернатор бекітеді: бірақ оларға жалақы төленбейді. Алайда халық дәстүріне байланысты айыпты адамнан (биліктен) кесім айтқаны үшін ерекше төлем алуға қақылы; төлемнің құны кесім айтқан істің оннан бір бөлігінен аспауға тиісті; ал жеке адамдардың арасындағы дауға дәстүр бойынша билік айтылады”, — делінген.

Сыртқы сөздің бәрі түзу көрінгенімен, параның басы нақ осы баптан басталады. Бұрынғы билер қоғам қайраткері болатын. Олар ел басы, рубасы міндетін атқаратын. Болыстық, старшындық лауазымдар жоқ еді. Абай айтқандай:

“Бұрынғы ата-бабаларымыздың ... бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Әуелі — ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көші-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаманды өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халық та оны сынамақ, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен... Мал айтып, тілеу қылып: “Екі тізгін, бір шылбырды бердік саған” (дейді). Берген соң қайтып бұзылмақ түгіл, “жетпегенді жетілтемін”, — деп жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен, оны зор тұтып, әулие тұт (ады). Онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шынымен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?”

Екі пікірдің астарындағы айырмашылық мүлдем кереғар. Біреуі — биліксіз би. Кесімнің өзі киесіз. Оны кез келген сәтте болыс та, ояз да бұза алады. Екіншісі — мұқым бір елдің тұтқасы. Күнкөрісі, мал-жаны үшін қам жемейді. Айтқаны заң. Қайсысының қадірі күшті болары өзінен-өзі түсінікті. Ескі би ертеңіне алаңдамайды. Ал жаңа би — жалтақ. Өзінің күнкөрісі өзгеге тәуелді. Кесімнің оннан бір бөлігі әр старшыннан сайланатын билердің бәріне бөлініп берілсе өзіне не қалады?

Сондықтан да неғұрлым қымбат құн кеседі. Айла-шарғыға жүгінеді. Нәпақа — нәпсіні ашады. Нәпсіні қанағаттандыру үшін жең ұшынан жалғасады.

Сондықтан да биге айыпкер де, даугер де кіріптар. Сөзін сатады. Егерде ісін бітірмей оязға жіберсе, екі жақтың шығыны екі есе көбейеді деген сөз. Ал “қайыс ноктаға” басың бір ілінсе, одан қайтып шығарып алуың екіталай. Салпаңы мен сандалысының өзі-ақ титықтатып бітіреді. Сөйтіп Абайдын:

“Осы күнде қазақ ішінде: “Ісі білмес, кісі білер” деген мақал шықты. Оның мәнісі: ісіңнің түзулігінен жетпейсің, кісіңнің амалшыл, айлалығынан жетесің — деген сөз”. — дегенінің кері келеді. Бүтін халықты бүлдіріп, ішіне іріткі салу деген осы. Бір көзің екінші көзіңе сенбейді, бірін-бірі кірпік қақпай аңдып, ақыры ақиланып, кіжінісіп шыға келеді. Болымсыз биге керегі сол. Дау көбейсе, мал көбейеді. “Өлімді жерде — молда семіреді, өлеңді жерде — өгіз семіреді”. “Би екеу болса — дау төртеу болады”. “Ереже” бойынша әрбір старшын, болыс би сайлайды. Сонда олардың саны қаншаға жетерін есептеңіз. Оған болыс пен ояз, старшын қосылады. Соттың сыбағасы бір басқа. Соны көріп әрекеден түңілген соң барып Абай күйініп кетіп:

*Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды.
Астыртын барып жолығысқан,
Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды, —*

дейді.

Кесімді билік, түйінді шешім, толымды төлем болмағасын бидің өзі дау иесіне тәуелді. Амалдап, “жолығысып, сыбырласып” жүріп “ақшасын” айламен алады. Абай іздеп отырған көне билердің “ата-бабаларымыздың бойындағы” жақсылықты аңсаса — аңсағандай ғой. Екінші қасиеті — “намыскер келеді екен” дейді Абай. Ақша мен аярлық жүрген жерде ар мен ұятқа, намысқа орын қала ма? Жоқ. Абайдың сүйенген екі қасиеті — сүйінсе сүйсінерліктей қасиет. Қазақтың ескі билеріндегі сол қасиеттер қытайдың көне билеушілерінің де бойында болыпты. Сенбесеңіз “Хуайнань-цзыға” жүгінейік:

“Ертедегі билеушілер халықпен бірге қамығатын еді: егерде елге ашаршылық келсе — олар да тоя тамақ ішпейтін, егерде елі үсікке ұшыраса — олар онда үстіне тон жамылмайтын еді. Ал жыл жайлы, астық мол, халық тоқ болса — олар да дауылпаз бен барабандарын іліп, қалқандары мен алдаспандарын жайып тастап, патша мен қызметшілері, жоғарыдағылары мен төмендегілері бірдей қуанып, бірігіп той

жасаушы еді, елдің арасында іріткі түспеуші еді”, — дейді Абай сияқты олар да өткен билеріне сүйсініп.

Бұл сұраққа келгенде біз сүйеніп отырған екі дәуірдің даналары өзінен бұрынғы замандағы билердің дәстүріне жүгінеді. Мысалдар да, түйген пікірлері де ұқсас. Өткеннің бетіне түкіріп жүрген біз ғана болуымыз керек. Кешегі мен бүгінгі бағалауға келгенде Абай:

*Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде андып, өлсе өкінбек, —*

деп өлеңмен айтқан пікірін, “Қара сөзінде” одан әрі дамытып:

“Осы біздің қазақта өлген кісі де жаман жоқ, тірі кісінің жамандаудан аمانы жоқ болатұғыны қалай?” — деп таразыласа:

“Олар өтіп кеткен дәуірді мақтайды да, бүгінгі заманды жатып кеп сынайды”, — деп Ян те лунь Конфуций-Кунь-цзыны жақтаушыларды сынайды.

Сонда бұрынғылардың несін ұнатып отыр? Әрине, қатаң дәстүрге негізделген әділ заң мен биді көксеріп отыр. Әйтпесе, өткенге де, бүгінге де, ертеңге де топырақ шашайын деген ғұламалар жоқ. Олар үлгілі үлгіні іздейді. Соған тілге тиек ететін өнегені дәйек қылады. Сондайда көңіліне дәйек таба алмаған Абай қапаланып:

*Бір кісі мыңға,
Жөн кісі сұмға,
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым,
Айғаймен кетті, амал жоқ.
Болмасқа болып кара тер,
Қорлықпен өткен кү өмір, —*

деп құмыға қамығады.

Қамығады да: “Қазақтың бірінің-біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғындығының, рас сөзі аз болатұғындығының, қызметке таласқыш болатұғындығының, өздерінің жалқау болатұғындығының себебі не?” — деп өзіне-өзі сұрақ қояды. Оның басты себебінің бірі — “Ережеде” бекітілген би сайлауының тәртібі еді. Нағыз былғақ пен сырғақтың басы 135-баптағы:

“Қазақтардың арасындағы халық сотына қарасты (Осы Ережедегі 97-бапқа сай) қылмыстық істерді және басқа да кез келген дау-шар мен арызды шешу үшін әр болыстан 4-тен 8-ге дейін би сайланады. Сайлау болыстармен бір кезде сол

сайлаушылардың қатысуымен, дәл сондай мерзімге және сол тәртіппен сайланады” — делінген ережеден басталады.

Ертедегі билер “Күлтөбенің басында күнде кеңес” жасағанда ұзаса үш ай, бес ай келеге түскен. Сол мерзімнің ішінде бүкіл қазақтың заңын ретке келтіріп, тиянақтап кетті. Ал мына заң бойынша әр төбенің басында күнде кеңес құрмақ және ол “кеңесте” кесім де, шешім де, әділдік те болмақ емес. Би-болыспен бір сайлауда шарға түспек.

Демек, әр болыс кімнің би болатынын алдын-ала келісіп, топ құрады. Сайлауда болыс жеңсе би де соның жақтасы болады. Қарсы жақтан үш-төрт би сайланады. Сонымен төрт бидің дауы сегіз. сегіз бидің дауы он алты болып еселеп өсіп отырады. Жалақысыз сегіз бидің бітім табуы үшін төлемнің құнының өзі даудың құнынан асып түседі. Еріксізден ерегесті күшейтіп, істі домбықтырып, ру-рудың қанын қоздырып:

*Бай алады: “Кезінде көп берем” — деп,
“Жетпей тұрған жерінде тек берем” — деп.
Би мен болыс алады күшің сатып,
“Мен қазақтан кегінді әперем” — деп.
Жарлы алады: “Қызметпен өткерем” — деп,
Елубасы: “Шар салып, леп берем” — деп.
Жалаңқая, жат мнөз жау алады,
“Бермей жүрсең мен сені жек көрем” — деп.
Дос алады: “Бермесең бұт берем” — деп,
“Жауыңа қосылуға сырт берем” — деп.
“Бұзылған соң мен оңай табылмаспын,
Не қылып оңайлықпен ырық берем” — деп.
Сұм-сұрқия. “Сұмдықпен еп берем” — деп,
Сүйер жансып, сүйкімді. “Бет берем” — деп.
Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем — деп.
Ел жиып, мал сойыңыз: “Ет берем” — деп.
“Мал берсем — сен мендік бөл деп берем” — деп.
Қара қарға сықылды шуласар жұрт
“Кім көп берсе, мен соған серт берем” — деп.
“Бұзыларда ойламас бет көрем — деп,
Ант ішуді кім ойлар дерт көрем — деп.
Қабаған итше өңігіп шыға келер,
“Мен қапсам бір жерінді бөксерем” — деп.
Орыс айтты: “Өзге ерік берем” — деп,
“Кімді сүйіп сайласаң — бек көрем” — деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр: “Бұл ісінді жек көрем” — деп”,*

шыға келді.

Империяның “Ережесі” әкелген әрекені, “терін сатпай, телміріп көзін сатып, теп-тегіс жұрттың бәрі аларман

болған” мүсәпірлік пен өлермендікті дәл осы өлеңнен артық жеткізу мүмкін емес. Шабындырып, шаптырып, өштікті қоздырып, қырық пышақ қып қырқыстырып, пиғылын бұзған “орыстың берген еркі” — “Ереже” екенін Абай дәл тауып отыр. Қазақтың рушылдық жалған намысын қоздырып, басын біріктірмес үшін жаңағы алашапқынға қарқын беретін 136-баптағы:

“Болыстықтағы билердің саны сондағы түтін санының мөлшеріне орай анықталады”, — деген сөздің де қазақ үшін әжептеуір қызыл шеке болатын науқанды туғызды.

Қазақтың мәйегі рулық негізге ұйыған. Ал “Ережеге” сәйкес болыстықтар рулық негізге емес жер жағдайына қарай бөлінеді. Табиғаттың мінезіне орайластырыла құрылған көші-қон тәртібі бұзылды. Күнгей тек бір елге тиесілі болды. Мал үшін бұдан артық күйзеліс жоқ. Жайлау мен қыстаудың паркы кетті. Әуелі тіршілік амалымен, содан кейін әр рудың “намысы үшін” бір болыстағы ел екінші болысқа ауып отырды.

Оған “Абай жолындағы” даудың басын негіз етсек те жеткілікті. Шарға түсетін кезде Абайға қарасты рулар Оразбайдың түтін санын көбейтпей ме. Тура сол күйді исі қазақ даласы басынан кешті. Күнту сияқты төбенің басында анттасып, сөз байласып ап, қырқадан асқан соң аттың басын тартып, тағы да күңкілдесіп, бірден Оразбайдың аулына астыртын шабарман жібереді. Қазақты құртқан дәл осы түтін басынан би сайлау. Әу баста анттың ішінде болған, ел шар салған кезде нәтижесінің басқа боп шыға келгенінде “намыстанады” да қолына сойылы мен шокпарын алады немесе кек қайырғансып тағы да сыбырға көшеді. Ол “сыбырдың екпіні” алдыңғыдан асып түседі. Сөйтіп, бітіспейтін жаулыққа ұласады.

Ал билер болса өзінің “астыртын жұмысын” жүргізе береді. Дағдарысқа ұшыраған:

*Ел састы, аңқайды,
Би тартты егеске.
Жұрт тағы мал жиды,
Ой қылар бермеске.
Кедей би жантайды,
Сауыр мен өркешке.
Саумаққа ол байды,
Кеңесер би кешке.*

Билер келесі — түйені түгімен жұтатын жебірлердің желініне айналды. Түн жамылып жиылып, “байды қалай иітіп сауу” үшін күңкілдесіп, шүңкілдесіп алады. Оған даутер

не болыстықтан үміткер “иімесе” істі насырға шаптырып, “билер егеске тартады”.

Қазақтың билерінің бопсасына шыдау қиын. Жетпіс жеті ата-бабаңның әруағын бір-ақ қоздырып, қаныңды басыңа шапшытпай тынбайды. “Қанына тартпағанның қары сынсын” немесе “Ағайынның аты озғанша — ауылдастың тайы озсын” — деген кереғар мәтелдер кезек-кезек жаныңды жегенде өзіңнің қалай “аттандап!” шыға келгенінді білмей қаласың.

Бұл да тәсіл. Психологиялық қысым. Қазақша айтсақ — бопса. Биліктің мұндай әккі ырғағы көне қытай ғұламасы Ван-фуға да таныс екен. Ол:

“Ісі әділ адам ұлыққа жағынбайды, ал ісі теріс кісі істі жүргізушіге пара береді, сондықтан да болыс бастығымен екеуі бірігіп ақтың ісін қара етіп шығарады. Егерде адал адамның ісі жоғары жақтан әділ шешіліп қайтса, болыс басқарушы және кіші ұлықтар міндетті түрде жазаға тартылады. Сондықтан да олардың барлығы жабылып адалдың ісін қаралауға тырысады. Қарапайым адам әккі біреумен соттаса қалса, оның ісі оңға баспайды. Өйткені, әлгі әккі құды облыстағылар, одан кейін ояздағылар қолдайды. Облыстағыларды аймақтағылар қолдайды... Оны Жоғарғы сот бекітеді. Себебі, бір адамның дауы бүкіл аймақтың беделінен күшті емес. Өзіне сөз келмес үшін аймақтағылар қалайда әділдік іздеген адамның мысын құртып, теріске шығарады. Әйтпесе, өзі орнынан алынады, ол кетсе — облыстағылар да орнынан түседі, одан ояздағылар кетеді. Жоғарғы сот анық-қанығына жеткеннен гөрі соттың шығынын төлеуге асығады. Мұндай соттар байлар мен аярларға ғана көмектеседі”, — дейді.

Қандай дәл және биліктің “дөңгелегінің айналысын” (*Абай*) қалай қазымырлықпен суыртпақтап көрсеткен. Абайдың дәуіріне де сай. Заңды биліктің бар халыққа бар дәуірде ортақ бір қитұрқысы болса керек. Заман да, заң да, дәстүр де өзгереді. Билік басындағылардың пиғылы мен құлқыны және оны қанағаттандыратын “қитұрқысы” өзгермейді. Тек сыртқы тонын шапанға, сулыққа айырбастайды. Парамен, аярлықпен, қараулықпен, қатыгездікпен, әділетсіздікпен “жүрегін жалғайтын” (*Абай*) тарамыс тамырлары үзілмейді. “Байдікі — байға құяды”. Абай мұны:

“Мұның барлығы төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан”, — десе, хань әулетінің ғұламалары:

“Мұндай сот байларға ғана болысады және аяр келеді, кедейлер мен әлсіздерді қысымға, қыспаққа алады. Мұндай жағдайда әділдікке жетуге бола ма?” — деп назаланады.

Әрине, жетуге болмайды. Қайдан жетесің. “Ереженің” өзі бір қазақты екіге бөліп, оның ішінде елді отарландыруға, халқын басыбайлы етуге барын салған ақсүйектерді заң арқылы қорғап, заңмен үйлестіре пара беріп отырса. Кім ұлттық тәуелсіздікке ұмтылды, кім рухани тәуелсіздік танытты, оның барлығын арандатқан адамды ерекше күтімге алды. Өзін-өзіне талатты. Абайдың:

*Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты —*

деуінің мәнісі сонда. Бұған “Ереженің” 186-бабындағы:

“Марқұм Шырғазы Айшуақов ханның және сұлтандар Баймұхамед Айшуақовтың, Ахмет пен Арыслан Жантөриндердің отбасына, сондай-ақ бүлікшіл сұлтан Кенесары Қасымовқа қарсы 1844 жылы аттанған жасақтың қатарында жүріп жараланған немесе өлген қазақтардың отбасына түтін салығын төлемеу туралы берілген жарлық және басқа да жеңілдіктер өз күшін сақтап қалады”, — сонымен қатар 187-баптағы:

“Белгілі мөлшердегі мал басына салынатын салықтан босатылған бұрынғы хандар Уәли мен Бөкейдің кіндігінен тікелей тараған тұқымдар түтін салығынан босатылады”, — деген пәрмендер дәлел.

Хандықты жойған империяның өзі. Бұл ақсүйекке ақсүйектің жасаған мырзалығы ма?

Жок. Арандатудың басы. Кім ақ патшаға сенімді қызмет етсе — соның мерейі үстем болмақ. Ахмет Жантөриннің Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті жаншу үшін он жылдан астам тыңшылық жасап, жазалау жасақтарын бастап, екі жақты да қызыл қырғынға батырғаны үшін алған “сыйы”, міне, осындай. Өзге төре тұқымдарының да дәл сол кезде қара қазақ үшін күйінді болғаны шамалы. Шен-шекпеннен бас тартқан сұлтан Ғұбайдолла мен Қасым Абылайханұлының балалары.

Жә, кешегі мемлекеттің тұтқасы болған ханның тұқымдарының патшаға сүйенбеске реті де қалмап еді.

“Мал ашуы — жан ашуы” — дегенді шығарған қазақ салықтан құтылған қандастарын көрсетуден еш тайынбайды. Арыз-жаланың бәрі осыдан өршіді. Сайлау кезінде, санақ кезінде мал мен жан басы туралы үнемі жасырын келісімдер жасалған. Бірақ олардың ашылмай қалғаны аз. Өйткені, “Ереже” бойынша:

“Егерде жасырып қалғандарды (мал мен жан басын — Т.Ж.) болыстың өзі немесе сайлаушылар әшкерелейтін болса, онда ол адам айып төлеуден құтылады”.

Қандай нәзік әрі әккі бап. Ағайынның арасына іріткі салудың ең оңай әрі нәтиже беретін тәсілі. Қазақ ағайынға өкпелемей жүрмейді. Сәл нәрсеге бола Абай айтқан көп “дептінің” бірін айтып шыға келеді. Би мен болыс сайлауынан кейінгі қазақты арандатқан ең үлкен қырқыстың бірі осы салық жөніндегі “Ереже” болды. Абай өзі айтқандай:

*Екі елірме бітімге жөн келер ме,
Ақылы болмаған соң артын бағар, —*

дегізіп, ағайынды екі адамның әкеден алған еншісін де таласқа салдырған осы қитұрқы бап. Бәйбіше мен тоқалдың балаларын өш қылған да сол. Өйткені, бірі мен бірі байлықтың бәсекесіне түседі. Бәсеке бар жерде — бәсеңдік жоқ. Соны көрген, басынан кешкен Абайдың:

*Атаны бала аңдиды, аға ініні,
Ит қорлықпен немене екен сөйткен күні
Арын сатқан малы үшін антұрғанның,
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.
Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып.
Мал мен бақтың кеселін ұя бұзар,
Пәруардигер, жаратқан несібін жан ғып!
Ант иіп күнде берген жаны құрысын,
Арын сатып, тіленген малы құрысын
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заңы құрысын! —*

деп іштей жеккөрінішпен қарауы сондықтан.

Балаға әкесін, ініге ағасын аңдытқан, малға арын саттырған дәстүрлі заң емес, отаршылдардың басыбайлы етуге бағытталған басқару “Ережесі”. Ыза боп кеткенде балаңды өзіндей болсын десең “Азғыр, азғыр!” деп Абайдың ашудан жарылып кететіні сол тәуелді бишаралардың жалған билігі. Қазақтың келешегінің үкімі шығарылып қойылған.

Тек “сәті түскен күні” құрдымға құлату ғана қалған. Боранда ықтаған қой сияқты бірін-бірі таптап, жұлып жеп, тоз-тозын шығарады.

Қайда барамыз, неге мұнша жауықтық, өшпенділік қайдан шықты, оның жолы бар ма деп ойлаған тұлға. дербес ойдың иесі табылмады. Табылды. Бірақ аз еді. Және желігіп, жөнігіп алған жұрт оны тыңдамады. Арабтың “Жынды су” ертегісі іспетті ақылдылардың өзі жындандыратын су ішіп, “ақылдан азап” шекті. Абайды өмірден, алдағы күннен

түңілдірген азаптың бірі осындай әрекеге түскен, “бір ат үшін күніне жүз құбылған”:

*Қызығы кеткен ел бағып,
Қисыны кеткен сөз бағып, —*

жүру еді.

Бұдан асқан азап бар ма? Осы “Ережедегі” баптардың елді әбден аздырып болғанын жаңа “Ереже” дайындап жатқан И.Мельников те аңғарып, оны өзгертуді ұсынады. Әрине, империяның мүддесіне жыға қисындырады. Ол шенеуніктің “Далалық облыстарды басқару туралы Ереже нұсқасының кемшіліктері туралы” мәлімдемесінде:

“Тұрғындардың күнделікті тіршіліктеріндегі құбылыстарды шешу және олардың талап-тілектерін қанағаттандыру үшін таңдап алынған орыс заңына бірден-бір лайық жол — халық соты емес екенін парықтау لازم, өйткені бұл сот (халықтық “билер соты”) жұртшылықтың алдындағы беделінен жүрдай болды, олар өздерінің билерінен қашып қазір орыс тұрғындарына келеді, өздерінің жырларында оны қатты қарғыспен қарғайды, мұны Жер бөлімі дайындаған дала ережесінің (25-бет) жобасына берген түсініктемесінде келтірген бір қазақтың сатиралық өлеңінен анық байқауға болады”, — деп жазады.

Халық билері келесінің қадірі кеткенін білген жалғыз И.Мельников емес. О баста жасалған “Ережеден” күткенінің өзі сол болатын. Енді әбден тоздырып біткеніне көзі жеткен соң, қазақтардың өзі бас тартады деген мықыр саясаты болатын. Жаңа “Ережеде” сол халықтық дәстүрдегі би келесін мүлдем қысқартуды талап ете жазған И.Мельниковтің оқыған өлеңі Абайдың өлеңі ме, жоқ, басқа біреудің өлеңі ме, ол жағын ашып айта алмаймыз. Көрсеткен іс қолға түспеді.

Бірақ айтар нысана біреу. Ол — “Ережеге” негізделген би сотының қадірінің кеткені. Бір ғана “Күлембайға” арналған өлең соның барлық қоясын ашып береді. Мұның бәрі бізге таныс жайлар. Ендеше: “Өзінің пайдасын бірінші орынға, ал қоғамдық парызын екінші орынға қоятын ұлықтарды” (*Ван-фу*) қалай биліктен аластауға болады?

Абай өзі би, өзі болыс міндетін атқарған қоғам қайраткері болғандықтан тығырықтан шығудың жолын іздеп, екі түрлі пікірді талқыға ұсынады. Ондағы басты мақсаты: қазақты мынау ала өкпе, ала шапқын болған өзара жаулықтан құтқару. Тым болмаса уақытша тыныс алдырып, елдікке шақыру, есін жиғызу. Болыстық пен билікті бір адамға

жүктеуді жақтайды. Болыс пен биді сайлау елді аздырғанын айта келе ол “Үшінші сөзінде”:

“Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан-жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң менің ойыма келеді: халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадарлы орысша образование алған кісі болсын. Егерде орталарында ондай кісі жоқ болса, яки бар болса да — сайламаса, уездный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа бек пайда болар еді. Уә назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкі, жоғалар еді. Уә және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайлағандық бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінеді”, — дейді де ілгеріде мысалға келтірілген “Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы”, Өз-Тәукенің “Жеті жарғысы” туралы ойын сабақтай келіп: — “Үйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей (мәңгілік — *Т.Ж.*) сайланса; олар түссе — жаманшылығы әшкере білінгендіктен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге даутер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке сайлап алып, біте берсе, яки оған да ынтымақтаса алмаса; бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай бітім болар еді”, — деп Абай дәстүрлі салттың негізінде билеуді еске салады.

Алдыңғысы — қысылған кездегі амал да. кейінгісі — түбегейлеп тексерген ойдың жемісі. Қазақтың ішіне індеттей тараған жанығуды тоқтату үшін тағайындап қоюдың да артықшылығы бар. Бірақ онда отарлық билік дендеп кіріп, тікелей қолқанды суырып алуға жағдай туғызады. Тек білімді адамды қойсын деген сөз ғана тоқтам жасатады. Абайдың өзі де бір рет тағайындалып болыс, бір рет тағайындалып төбе би болды. “Қарамола сиязындағы” заң ережесіне қатысуы және өзінің тікелей араласуы көңіліне демеу берген іспетті. Ол сияздың соңынан арыз-шағым жүрмеді. Соны да ескерген. Дегенмен де бұл да үздік үлгі еместей көрінген. Сондықтан да дәстүрлі заңға бүйірі бұра береді. Абайдың бұл пікірін арада біраз жыл өткен соң Шәкәрім де қостап, “Қазақ” газетінің 1914 жылғы 65-санындағы “Би һәм билік туралы” мақаласында:

“Менің ойымша билерді азайту керек. Оларды қауым жасырын шармен сайлауы керек. Жаза кесілмейтұғын дауды третейский судқа (Абай айтқан “посредник”, аралық сот — *Т.Ж.*) беру керек. Сайлаулы болсын, третей болсын, биге

салған даугердің екі жағы да книгаға жауабын жазсын. Жазу білмесе біреуді тауып жаздырсын. Посредникке келіспесе, сайлаулы бидің жеребеге шыққанына еріксіз салынсын. Жалғыз биге сал демек қалсын. Ақы сұрай келген елдің биіне салма деген қалсын. Себебі дау бітпесе созылып, қазақты барымталастыруға себеп осы болады. Билердің үстінен бір би керек. Олардың біріне-бірі қарсы айтқанын сынайтуғын. Орыс ұлығы, яки жоғарғы би сынаса да, жазулы жолға терісін тауып бұзсын. Бұл туралы тағы да жазамын”, — деп тұжырымдайды.

Әрине, одан кейінгі аласапыран заман Шәкерім Құдайбердіұлының ойлағанын толық жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Бірақ ол кісі де “Алаш” өкіметінің төбе биі боп бір маусым кесім кесті. Төбе би сайлау туралы Абай қатысқан 1885 жылғы “Қарамола сиязындағы” ережеде бекітілгенімен нақты тәжірибе жүзінде әуелгі ойдың нәтижесін бермеді. Оған империялық билік жүйесі еркіндік жасамады. Отаршыл шенеуніктер қазақтардың дәстүрлі заңын аяққа таптап, “Ян-те-луньда” айтылғандай: “Көзі көріп тұрғанды тұқырта берді, құлағымен естігенді пір тұтты”. Мұның мәнісі: жоғарғы жақ не айтса, тек соны ғана істеді. Заңға сүйенбеді. “Көптің аузын күзетіп, күнелтіп күн” көрді. Басыбайлы, рухани тәуелді, өз бетінше ойлауға, шешуге, кесім айтуға дәрменсіз “мақұл” мен “лаппай, тақсырдың” иесі. Абай мұндай ойсыз, пікірсіз, намыссыз, бисымақтарды:

*Тегін ойлап қарасаң,
Мұнда ми жоқ, құлақ бар, —*

деп дәл тауып мінеген.

Шындығында да тәуелді рухтан тәуелсіз әрекет шықпайды. Ондай тәуелділіктен қазақ ұлтының толық арылуы үшін тәуелсіздіктен кейін дүниеге келген бір ұрпақ жаңарып үлгеруі қажет. Ал олардың заманына дәстүр мен дәстүрлі заңның қайсысы жетеді, қайсысы жетпейді, тек бір Аллаға ғана мәлім. Тек сол ұрпақ ғасырлар бойы тепкі мен тебінде қалған елдің телім-телім тағдырының жыртығын жамап, бірде “қазақта кара сөзге дес бермедім” — деп, бірде “ақылдың азабын” шегіп, күйініп кеткенде:

*Мұндай елден бойың тарт,
Мен қажыдым, сен қажы.
Айтып-айтып өтті қарт,
Көнбеді жұрт, не лажы! —*

деп түңілген ұлы азап иесінің болғанын есте ұстап, ескере жүрсе бір ғанибет болар еді.

*Тәуелді заңнан тәуелсіз ождан қымбат.
Ең ұлы, ең қасиетті Заң — Ар-ұят.*

Ол қанағатқа, қайырымдылыққа, “суық ақылға”, “қол қайратқа” негізделуі керек — дейді Абай тағылымы. Талап және бар. Бұлардың барлығының күдіретін анықтайтын және бағалайтын ұлы күш — мақсат. Сол мақсат болмаса және Абайдың арманын түйсіне жүріп көңілге түюге ұмтылмасақ, тәуелсіз тіршілік үшін талпынбасақ мұнша қазымырланып қаламды қинамас едік. Абайдың тәуелсіз заң туралы ой-тұжырымдарын саралағанда келген бір түйініміз бен пайымдауымыз осы.

Рухани тәуелділіктің ең нәзік әрі жанды тамыры — таным. Абайдың өз тілімен айтқанда “жан бостандығы”. Ол дербес тақырыптың желісі. Енді соған көшейік.

8. “АДАМДЫ СҮЙ, АЛЛАНЫҢ ХИКМЕТІН СЕЗ... ”

(Абай және діни таным мәселелері)

I

Жалғанның жалған екенін, жанның тәнге қонақ екенін, “мені мен менікінің мағынасы басқа” (*Абай*) екенін бар рух-жанымен түсінген әрбір пенде үшін ең нәзік, ең қасиетті, ең намысты әрі құпия сезім — сенім. Сенім — танымның тамыры. Адам Ата мен Хауа Анадан бергі сабақталатын ақыл-ой иесінің түйсігі сол тылсым күштің тұтқынынан шыға алмай келеді.

Қанша есті, есірік, ер жүрек, бауырмал болсаң да “шығардағы жаның басқа”.

Сондықтан да жалғанның жалғандығына, дүниенің тәркілігіне, “мәңгілік өмірдің жоқтығына” (*Абай*), бақилықтың барлығына, мынау “он сегіз мың ғаламның” сенсіз де өмір сүре беретініне. өзіңнің, ісі адамзаттың “бүгін — адам, ертең — топырақ” (*Абай*) екеніне сенгің келмей құмығып, құсалы күйге түсетінің көмі.

Қанша ғұлама болсаң да, қаншама өмірге өш боп тусаң да, өмір сені қалай жаныштамасын:

*Қамзолдай қысқа пішкен донгеленіп,
Дүние өтерінде шыр аиналды, —*

деп Біржан айтқандай, жан күйігі ішіне түспеген адам жок.

Бар дейміз. Жантәсілім сәтіндегі қиналысын білдірмеген не білдіргісі келмеген. білдіргісі келсе де өзін-өзі тоқтатып,

сабырға шақырған адамның айла, аматы ғана. Біз сол амалды малданып, өзімізді-өзіміз жұбатқымыз келеді, жұбатамыз, жұбатуға тырысамыз. Жарық дүниенің сәулесі сөніп бара жатқандағы сананың дәрменсіздігі мен қиналысын, жанның жан таласын ғұмырындағы ешқандай өкініш, ешқандай қуаныш, ешқандай даңқ, ешқандай азап алмастыра алмайды. Өлімді ойламаған, ажалдан сескенбеген пенде — пенде емес, егер шайтанның бар екені және оның Аллаға бойсынбайтыны рас болса, ол адам тура соның өзі. Көшпелі қазақ философиясы, “Тумақ бар да өлмек бар”, “Ағаш бесікке бөленсең жер бесікке кірмек те ақиқат” — дейді.

Пәнидің пәнилігі сонда.

Бұл үрейлі сезім, тұңғыық таным, құтылмайтын шындық “санасында саңылауы бар” адамның барлығын сарсаңға салды. Арлы-берлі замандағы өзгермеген үкім осы. Әйтеуір, ажалды мойындамаған пенде жоқ. Қорқыт та қашып құтыла алмаған. Сондықтан да ақылдың азабына түншыққан Абай пенде ретінде ет жүрегі езіліп, санасына сабыр ұялатып, өзін де жұбатып:

*Өлеіп деп өлмейді өтерлік жан,
Әсте өлмесін білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлап.
Адамзат — бүгін адам, ертең топырақ, —*

деп торыққандай қалыппен шарасыздығын сездіреді.

Шарасыздық, ажалдың алдындағы шарасыздық — әрбір пенденің маңдайына жазылған жазмыштың жазуы. Бақталайың, тағдырың, пешенең деген ұғымдар соның баламалары. Кейде бүкіл өмірің — өзіңнің өліміңе дайындық сияқты көрінуі де сондықтан. Абайдың:

*Жарлығына Алланың,
Ерте ойланған көнбек-ті, —*

деуінде сондай мойынсұну жатыр.

Жә, “өлімнің бар екеніне” бойсындық. Сонымен қатар айтылатын тағы бір жалғыздың аты бар емес пе? Бүкіл адамзатты бұл дүниенің қызығын қиып кетуге иландырған, о дүниеден әлдебір медеу тапқан амалы — сол жалғыздық. Оның аты жер бетіндегі пенделердің тілінде әрқалай аталғанымен, танымдық құдіреті біреу.

Ол — Алла.

Шығардағы жаныңды соған аманат етіп тапсырасың. Жаныңның терезе таппай тұрғандағы барар тұрағы сол. Сол Алланың шапағатына, кеңдігіне, қайырымына иланып,

иманынды үйіресің. Алдағы машһар күннің жақсылығынан дәметесің. Көңіліңді бекітесің. Өлімнің өзіне жұбаныш табасың.

Жаратқан иемнің жарлығына барлық пенде құлшылық етеді.

Бірақ оның түр-түсін, сипатын, мекен-тұрағын, сөйлейтін тілін ешкім де айтып бере алмайды. Ол тек санадағы сәулелі бейне. Таныммен таныған құдірет. Әлемдегі танымға құрылған сенімнің (діннің) ешқайсысы оны суреттеп баяндауға, оған түсінік беруге дәрменсіз. Абай ұстанған касиетті жолдың “Құран-кәрімінде” ол туралы:

“Алла жалғыз. Алла мәңгілік. Ол ешкімнен тумаған және ешкім одан туған жоқ” — деп хатқа түскен.

Алланың тұрған жері белгісіз. Демек, адамның жаны ұялайтын мекен де белгісіз. Бәрі де ғайып дүние. Мұны:

Белгісіз сөз: “өлді, өлді!”

Белгісіз оның мекені, —

деп тиянақтайды Абай.

Адамзат ғайыптан пайда болды. Өлген соң қайтадан ғайыпқа айналмақ. Тәнің шіріп, топыраққа айналады. Рухыңды, жаныңды Аллаға аманатқа тапсырасың. Рухың мәңгілік. Ол рухыңды жарылқайтын да, жазалайтын да жалғыз Алла.

Міне, адамзат адамзат болғалы танымның жеткені осы. Біз оны сенім деп танысақ та дін ретінде ұстанамыз.

Әр ұлт әдет-ғұрпына, тұрмыс-тіршілігіне, тарихи жағдайына, табиғатына, тәрбиесіне, санасының даму дәрежесі мен заманның ықпалына орай түрлі бағытты шырақ етті. Пайғамбарлардың Алла мен Ажал, Қияметқайым мен Заманақыр, Ұжмақ пен Тозақ, Пері мен Періште туралы ілімі әлгі санадағы ұғымдық бейнені нақтыландыра түседі. Оған өмірлік сипат береді.

Абайдың түсіндіруінше Алланың сегіз сипаты бар. Мұның барлығы философиялық түсініктермен астасып жатқан ұғымдар. Оған кейінірек тоқталамыз. Әзірге сенімнің әлеуметтік астарын әдіптеу үшін Абайдың “Он сегізінші сөзіндегі”:

“Ол — Алла тағаланың заты ешбір сипатқа мұқтаж емес, (оған) біздің ақылымыз мұқтаж. (Оны) жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлеп тағрифлап (анықтап, айырып) танымаққа керек. Егерде ол сипаттарды бірден тағрифламасақ бізге мағрифат улла (Алланы тану) қиын болады. Біз Аллатағаланы өзінің білінгені (сезінгеніміз) қадарлы ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл хикметіне ешбір хахим

(ғұлама) ақыл ілестіре алмайды. Аллатағала — өлшеусіз, біздің ақылымыз — өлшеулі. Өлшеулі мен өлшеусізді білуге болмайды. Біз Аллатағаланы — “бір” (Жалғыз) дейміз, “бар” дейміз: ол “бір” демелік те — ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса, ол “бір” демелік те Аллатағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкінаттың (мүмкін нәрсенің) ішінде не нәрсенің ұжуді (мүмкін болуы, бейнесі, сипаты) бар болса, ол “бірліктен” құтылмайды”, — деген тәпсіріне жүгінумен шектелеміз.

Ақылын сауған адамзат ғұламаларының ешқайсысы пендені ажалдан арашалап қалатын және жантәсілім сәтінде сиынатын Алладан басқа күдіретті жұбаныш ойлап тапқан жоқ.

Сондықтан да сенім — адамның ең нәзік, ең қасиетті, ең намысты, ең осал түйсігі. “Дін — апиын” — деді Маркс. Алланы жоққа шығарды. Бірақ кеңес өкіметі тұсында үш ұрпақ өкілі ауысып үлгерсе де дінге тиым сала алмады. Өйткені, қаншама әлеуметтік теңдікке жетуге ұмтылса да ажал алдындағы адам санасының әлсіздігіне тоқтам таппады. Демек, Дінді ешқандай идеология алмастыруы мүмкін емес. Абайдың:

“Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек”, — деуі сондықтан.

Абайдың “ақылыңмен сенген, тағылымды ғылыммен зерттеген, өлтіремін десе де — таймайтын дінін” сақтап қалу үшін неге “қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек” деп отыр?

Себебі, дін — Абай заманынан ықылым уақыт бұрын-ақ әлеуметтік саяси, ұлттық, рухани тәуелсіздік сипатына ие болған еді. Тіпті дүниежүзілік қарама-қайшылықтың өте күйдіргі күбірткісі ретіндегі қаупіне көтерілді. XX ғасырда да, келер заманда да адамзаттың санасының мәйегі мен жүрек қабының ішіндегі құпия да қасиетті, нәзік һәм қастерлі түйсік есебінде көрініс тапқаны және табары ақиқат шындық.

Оның қоздырушысы — мемлекеттік жаһангерлік саясат, діни өктемдікке ұмтылу уағызы, нәсілдік намысты қоздыру. Діни сенім П.Я. Чаадаев сияқты суық ойлы философтардың да ақылын тұмандатты. Ол күш қолдану мен зорлықтың, өктемдік пен үстемдіктің барлық түріне төбе шашы тік тұра қарсы шыкса да:

“Қандай да бір пиғылды көздесе де крест жорығы аса тарихи қажеттілік еді!” — деп үзілді-кесілді үкім шығарды.

Нені мегзеді? Оны ашып айтпайды. Бірақ емеуінін түсінуге болады. Онда жоғарыдағы үш пиғылдың тілеуі жатыр. Бұл үш пиғыл да адамның бір тамшы қанының

қунына татымайды. Алайда ажалды аманаттап тапсыратын Алланың алдындағы жұбанышыңды, сенімді қорлағанда не қоздырғанда оның бәрі ұмытылады. Көзіне қан толады.

Адамзат тарихы мұның бәрін де бастан кешірді. Соның ең сұрқия көрінісінің бірі — рухани тәуелділік. Рухани тәуелділіктің ішіндегі сорақы түрі — Аллаға аманат жаныңды, сенімді басыбайлыландыру. Абайдың діни сенімімен айтқанда — шоқындыру. “Зар заман” ақындарының зары халықтың, оның ішінде қазақ ұлтының жанын жегідей жеп, тамырын улап, дінсіздіктің ықпалы көшпелі елдің “жүрегін қорқытып, көңілін айнытып, буынын босатып” түр еді. Абай сол шоқындыру науқанымен бетпе-бет келді. Өзгеге келгенде назаланып қана тынатын Абай өмірінің соңында:

*Патша құдай сыйындым,
Тура баста өзіңе, —*

деп ашық айтты.

Танымға, нанымға, сенімге зорлық жүрмейді. Түйсік пен сезімнің бұл түрі аса шамшыл құбылыс. Оны апиынмен тұмандандыра алмайсың. Жаһангер мемлекет пен ұлттар рухы “жан бостандығын” өктемдікпен, саясатпен, уағыздаумен, нәсілді будандастырумен, қылыштың жүзімен шешкісі келді.

Отаршылдықтың сондай сұрқия пиғылының бұғауына түскен ұлттың бірі — қазақ елі еді.

Өзінің даму тарихында тағдыр тауқыметінің барлық құқайын көрген көшпелі жұрт ХІХ ғасырдың аяғында, ХХ ғасырдың өң бойында Шыңғыс Айтматов айтқандай, “ел ретінде жойылып кетудің” алдында тұрды. Отарлаушы жаһангер жер мен елді ғана емес, адамның ең асыл сенімін де қорлап, реті келген заматта оны зорлап өзгерткісі келді. Бірінші дүниежүзілік соғыс енді бір он жылға кешіккенде қазақ даласы “крест жорығының” майданына айналуы тарихи шындық еді. Отарлық билік пен заң жүйесі, оқу парасы соған алғышарттарды жасап, тек мәртебелі ағзам мен патриархтың жарлығын күтіп отырған.

Бұл тек Ресей империясының ғана отарлау тәсілі емес, барша Еуропа жаһангерлеріне ортақ пиғыл еді. Ажалдан ғана сескенетін пенде үшін оның өкпе-бауырын түгелдей суырып алғанмен бірдей жаһилік болатын.

Адам құқы адамзат ойшылдарының алдында аса маңызды нысанаға айналды. Мұндай еркін таным жүйесі қалыптаса қоймаған тұста бұл ұлы тағлым еді. Жерге, байлыққа, саяси

өктемдікке елікпеген жандарды діннің күшімен қырғынға батырды. “Жаһат”, “ғазаят”, “крест жорығы” іспетті ұғымдар сол сенім соғысының санада қалған қара көлеңкесі. Абай тәлім алған философтардың бірі Джон Виллиам Дрэпер “Американың азаматтық дамуы” атты зерттеуінің қорытындысында Көне Азияны көнекке айналдырған ежелгі Еуропаның осы пиғылын талқыға сала келіп:

“Бұл елдерде ғылымның алға басқан әрбір қадамы үлкен керіс туғызады. Ал мұндай рухты өлтіретін қысым жасалмайтын, халықтың рухын білдіретін сан-салалы мекемелер қатар өмір сүретін Америкада өркениетті пікірге бостандық берілуі тиіс. Ал іс жүзінде солай ма? Бұл арада басқадай қиыншылық жоқ дей аласыз ба? Телеграф сымдарымен торланған, соның нәтижесінде ақыл-ой жетістігін жылдам әрі арзан жолмен таратуға мүмкіндік алған елдің әрбір жаңа оқиға мен таным бағытына іштарлықпен қарап, сөзсіз мойындататын шындықтан гөрі дәл қазіргі күннің мүддесімен сәйкестендіруге тырысуы жақсылық па, жоқ па?”

Адамның жеке меншік пен жеке басының бостандығы қалай қорғалса, ақыл-ой, пікір бостандығы да солай қорғалуы тиіс. Философиялық түйін мен ғылыми жаңалықтарды бүгінгі күннің мүддесімен бағаламау керек, оның ақиқатқа жанасымы тұрғысынан бағалау қажет... Таза ғылыми нысаналарға қарсы қозғалған қоғамдық, оның ішінде діни күресті қоздыру — ғылымның алдындағы қатерлі қылмыс, бұл жағдаят әрбір білімді адамды сескендіруі тиіс. Зиялы республика өзін-өзі сыйлата білуі үшін мұндай жәбір-жапа әкелетін араңдатуларға бармағаны лазым”, — деп жазды.

Танымға таңылған зорлық — қорлық. Ал мұқым бір ұлттың сенімін жоюға жанталасу — қылмыс.

Инквизиция тұсындағы қызыл қырғын мен қатыгездік тек діннің ғана мүддесіне негізделмеген, сонымен қатар бір ұлттың екінші ұлтқа өктемдік пиғылының көрінісі. Ресей отаршылдары бұл мақсатқа аяр саясат арқылы жетті. Буряттар мен сахалар, хахастар, қалмақтар діннен безді. Яғни, адамның ең асыл қасиетін қорлады. Бұл енесінің сүтін еміп өскен құлынды мегежінмен тегігенмен бірдей.

Зорлап дінге кіргізудің өзі дінсіздік. Рухани тәуелділіктің ең сорлы түрі осы. Табиғи мінезімен сіңген, тіршілік танымына айналған сенімнен айырылу — сүмелектік.

Демек, сенімді өзгерту арқылы бүкіл ұлтты сүмелек етіп, тегін, тілін, дәстүрін, қасиетін ұмыттыру әуелгі тәңір берген жанды суырып алып, оның орнына қолдан будандастырылған басыбайлы, қасиетінен тоналған сүмелектік мінезді

дарыту деген сөз бұл. Аллаға ғана қиып беретін жанды адамның қолымен арам ауыз арқылы жаттың демін салу деген сөз бұл.

Имен дегеніміз өзің иланып қабылдаған ең қасиетті сенім. Сенімнің ұясы — сана. Сананың көзі, Абай айтқандай “жан қуаты” — жүрек. Алланың атымен айтылатын “Құран-кәрімнің” өзі де сенімді күшпен телуге қарсы. Аярлыққа, әбжілдікке, алдауға тиым салады. Алла — сенім бостандығына еркіндік береді. “Кафирун”, яғни “Кәпірлер” атты сүреде:

“Ей, кәпірлер сендер табынатын пұтқа мен табынбаймын. Мен ғибадат еткен Аллаға сендер де ғибадат етпейсіңдер, сендер шоқынған пұтқа мен шоқынған жоқпын, мен ғибадат еткен Аллаға сендер ғибадат еткен жоқсыңдар. Сендердің діндерің — өздерің үшін, менің дінім — өзім үшін”, — деп жазылған.

Мәселе, “Құранның” сүресін насихаттау емес, Алланың аян беруі арқылы Мұхаммед пайғамбардың айтуымен жазылған сенім бостандығында. Жанның иесі — Алла. Сол Алланың өзі сенімге тиым салып отырған жоқ. Ақыл-ойға, танымға, “жанның бақилық ұясын” таңдауға еркіндік берген.

Бұл — адамға, оның сезімі мен сеніміне, жалпы жалған дүниедегі жанталасқан тіршілігіне деген құрмет. Оған ешқандай мемлекеттік мүдде жүрмейді. “Жаныңды аманатқа” беретін құдайды өзің таңдап алуға қақылысың. Өз сенімің — сенім. Өйткені, ахирет алдында жауап беретін де сенің өзіңсің. Қай сенімнің жолын ұстансаң, соның шартына сай тіршілік кешіп, құлшылық еттің, ендеше сол діннің талабына сай маһшар күнінде есеп бересің

Діннің ең діттеген философиясы осы.

Абай сенім мен ой еркіндігін тура осы тұрғыда түсінген және соны өзі де уағыздаған. Ол соқыр сенім мен имансыздықтан қатты шошынған ойшыл. Дінді тек қана сенімдік рәсім деп қарамайды, өмір сүрудің, адамның өзін-өзі жұбататынын, ақылға тиянақ табуының, тіршілікте тазалықпен ғұмыр кешіп, “ақ өліммен” о дүниеге аттанудың, адамгершілікті сақтаудың бір амалы ретінде түсінеді.

Дін — сенім. Сенім — адамның “жан қуаты”. “Жан қуатыңсыз” тіршілік жоқ. Ендеше, сенім — ең қасиетті ұғым. Сондықтан да Абай:

“Кімде-кім жақсы-жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тиюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниетінің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, (ғибадат) қылса екен”, — дейді өзінің “Он екінші” сөзінде.

Абайдың бұл пікірі жоғарыда келтірілген Джон Виллиам Дрэпердің “пікір бостандығы” туралы ойымен астасып жатыр. Бұл арада иман, иманның шарттары, Алланың танымдық “сегіз сипаты” жөнінде ой сабақтамаймыз. Ол жеке әңгіме. Мәселе — танымның жолында. Абай танымды зорлықпен тануға қарсы. Ақылмен, біліммен, ғылымның күші мен өмірлік тәжірибемен Алланы таны дейді. Шын пейілсіз тану — антұрғандық. Бұл жөнінде Абай өлеңінде де тоқталып:

*Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі һаққа жол емес, —*

деуі сондықтан.

Абай үшін сенімнің қасиетті тұлғасы — Алла, Мұхаммед оның елшісі. Сондай-ақ. Пушкин үшін — Иса, Ганди үшін — Будда. Біріне-бірі жалғаса өмір кешкен үш ғұламаның сенімі әр түрлі болғанымен де Алланы, Құдайды, Будданы сенім ретінде тану түйсігі тамырлас. Олар сенім еркіндігін бірінші жолға қойған. Қай сенім болмасын адамның рухы бостандықта болуы қажет. Оны ақылмен, жүрек қайратымен, сезім түйсігімен әр пенденің өзі танып, таңдап алуға тиіс.

Яғни рухани тәуелсіздік дегеніміздің өзі — рух бостандығы, сенім бостандығы, ождан еркіндігі. Мұндай ерікке ие болмаған халық — құл. Басбайлы шаруалардың өзінде сенім еркіндігі сақталған. Ал қазақ халқын Ресей империясы шоқындыру арқылы тура рухани құл ұлтқа, ұлт емес, мәңгірт тобырға айналдырғысы келді. Тура сол пиғылды сезген Абай өмірінің соңында ұлтын рухани құлдықтан құтқару үшін өзінің сенімін, “жан ұясын”, намысын сақтау үшін таным жолына шақырып:

*Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде одан басқа, —*

деп зілді сұрақ қояды.

“Алланың хикметін сезу” үшін иманың бойында болуы керек. Ал иман үшін, “иман сақтауға — қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек”. Бұл дегеніңіз ұлттық сенімді, сол арқылы рухани бостандықты сақтап қалу деген сөз.

Абайдың танымға құрылған өлеңдері мен “Қара сөзінде” осындай әлеуметтік, саяси, философиялық астар жатыр. Оның жалпы сенім қақындағы пікірлерін жалаң түсіну

жадағайлыққа ұрындырады. Негізгі тақырыбымыз рухани тәуелсіздік жөнінде болғанмен де Абайдың танымды тану тарихына шолу жасаған дұрыс іспетті. Өйткені, дін жөніндегі пікірін сан саққа таратып, алып-қашпа пікір туғызып, әрбір мемлекеттік құрылыс, саясат өзгерген сайын Абайды атқа теріс мінгізіп қою кесірі қазақ оқымыстысымақтарының мінезіне айналды.

Жалпы Абай “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деген түйінге қалай келді? Кездейсоқ көңіл күйдің желігі ме?

Жоқ, сөзді тұздық үшін “қыздырмалатып” қолданатын ақын Абай емес. Абайдың әр сөзінің астары мен әдібі бар. Онда танымдық ұғым тамырланып жатады. Кем дегенде Ғұламаһи Дауаниге дейінгі және Ғұламаһи Дауаниден кейінгі шығыс тілмарларының тағылымы талданады. Әйтпесе, адамзатқа ортақ ой қазынысының мәйегін екшеп пайдаланады. “Алла деген сөз жеңіл” — деп отырғаны да сондықтан.

Аллаға Абай жай ғана Жаратушы ретінде қарамайды, оны адамзат ойының түйінделіп келген жемісінің бірі есебінде талдайды. Кейде Алла деген ұғымның өзі Абайдың мұқым жаратылыстану туралы пікірінің жиынтығы тәрізді көрінетін тұстары да бар. Мұның барлығы білмеуден емес, әр сөздің мазмұндық, ұғымдық салмағын арттыру үшін қолданылған табиғи ақындық тәсіл. Қазақ ұғымындағы кейбір танымдық ұғымдар ауыспалы сөз тіркестері арқылы қолданыла беретін заңдылығын “қазақта қара сөзге дес бермеген” Абай жақсы пайдаланып, мағыналық сыпатта суреттейді. Абайдың әр сөзінің ауқымы кең әрі мол түсінікті қамтитыны да сондықтан. Қиын түсініктерді жеңілдете жеткізеді.

Сөз бен ұғымның қиысып кетуі жөніндегі талабын оның:

*Әуел аят, хадис — сөздің басы,
Қосарлы бәйітсымағ келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын Пайғамбар мен оны Алласы, —*

деген өлеңі толық танытады.

“Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы”, екені рас. Бірақ “қиыннан қиыстырар ер данасы” да сирек.

Әйтпесе, философиялық жазба үлгісі жадтан шығып, жаттанды ережеге сүйенген қазақ үшін үлкен сын. Сондықтан да, “Алла”, “Тәңірім”, “Құдай тағала”, “һах тағала”, “Жаратушы”, “Жаратқан” деген ұғымдарды тек қана Алла аты екен деп ұғуға болмайды. Алла — кейде жаратылыстың, кейде шындықтың, кейде — ғалам мен ғарыштың, кейде болмыстың орнына қолданыла береді.

Абайды аударғанда кетіп жүрген түсініспестіктердің басты кілтінаны осында жатыр.

Иә, сонымен Абай: “Адамды сүй, Алланың хикметін сез” деген жүгініске қалай келді?

II

Дін тарихы — таным тарихы. Таным тарихы — адамзат тарихы.

Ең алғаш аспанды нұсқап, Алланы аузына алған адамның аты хатта сақталмаған. Бірақ та қалайда бір жұмбақ күштің барлығына, тәні мен жанын аялап тұрған құдіреттің ісіне сенген сана иесі — данышпан. Оның жолдарын түгендеп тауыса алмайсың. Бірақ Абайға қатысты тұстарына келгенде жауап беруге міндеттіміз. Қаншама ғылыми ойымыз жетілді дегенмен де осы таным тарихы бір байыпты негізде тиянақтала жинақталмапты. Пікір көп. Тұжырым жеткілікті. Түйін жоқ. Мүмкін ол қажет те емес шығар. Бірақ болмыстан тыс жаратушы күштің барлығын ғылыми келеге салған кім?

Абай зерделеп оқыған Дрэперге сүйенсек, ол ғұлама табиғат пен адам арасындағы байланыстың ұлы қарым-қатынасы осы Жаратушы туралы ойға қалған күні деп есептейді. Ол “Американың азаматтық дамуы” атты еңбегінде дінге саяси және әлеуметтік астар бере:

“Идеялық сенімде саяси күш жоқ деп кім айта алады? Мұхаммедтің уағызшылары Гвинея шығанағынан бастап Қытай теңізіне дейінгі аралықтағы адамдардың рухын тебіrentті. Үш құрлық: Азия, Африка, Еуропаны дүр сілкіндірді. Ежелгі империя мен дін жоғалды. Қысты күнгі терезенің әйнегіндегі ғажайып қыраудың оюлары деміне қарай ерісе, Пайғамбардың уағзынан мұқым бір тайпаның адамдары мен олардың мүһминдері солай еріп сала берді. Бір адамнан екінші адамға тараған осынау ақыл-ой сенімінде таңғажайып жарасымдылық бар. Әуелі оттың жалынынан тұтанып, содан кейін білтесіндегі жарық қызуын жоғалтпай бірін-бірі тұтатқан шырақ сияқты ақыл-ой да бір адамнан екінші адамға ауысып, барған сайын жан қуатына айналып, ешқашан өшпейтін, ішкі рухын жоймайтын күшке ұласты. Алла жалғыз, оның жердегі елшісі Пайғамбар еді деген бұл пайымдауды әуелі оның сенімді әйелі қостады. Арабстанның жазғы іңірінде қолдарын қусырып шатырдың астында Жаратқанға жалбарынып, енді не істеу керектігін көрсетуді сұрады. Бірнеше айдан кейін оларға адал берілген шәкірттердің шырағы қосылды”, — деп жазды.

Табиғаттың құпиясы мен ғылыми нысаналарды жақтаған Дрэпердің өзі Алланың құдіретін сыйлап сөйлеп, адамның сенімін құрмет тұтып отыр. Мұның басты себебі, діннің астарында танымның тарихы тамырланып жатқанын ғұлама білді.

Абай да уағыз арқылы сенімге ие болған жоқ. Ол танып, біліп, жүрегіне сіңіріп, ақыл-ойымен Алла ұғымының астарына үңіліп, шын иланған соң мойынсұнған. Алланы тану, Жаратқанның бар екеніне мойынсұну, оның құдіретті күшіне мүнәжәт ету мәселесі үлкен философиялық тәмсіл. Абай мұны өзінің “Жиырма жетінші” сөзінде Сократ пен Аристодимнің пікірталасы арқылы береді. Мұнда Аристодим Жаратушының бар екеніне күмән келтіреді. Ал Сократ өз ойын әр түрлі мысалдармен дәлелдейді. Сөзінің соңында:

“Жә, олай болса һамма мақұлыққа қара да өзіңе қара, жанды бәрімізге беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын, артын, осы күнін-үшеуі де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы күнін бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тегіс тексермекке тіпті жоқ. Хайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара. Адам екі аяғын басып тік өсіп, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке лайықты һам өзге хайуандарды құлданарлық, пайдасын көрерлік лайығы бар. Хайуанның бірі аяғына сеніп, бірі қанатына сеніп жүр, бірақ өзіндей хайуанды құлданарлық лайығы жоқ. Адам өзі-өзіне сенбесе, адамды да хайуан секілді қылып жаратса, еш нәрсеге жарамас еді. Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша дәрігерлік, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият (қабілет) ол денеге лайықты келмейді. Қай өгіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық шеберліктің үдесінен шығарлық қисыны бар? Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасалған денеге кіргізіп, мұнша салахият (қабілет) иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағанына дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағтұм болмай ма, — депті” — ғұлама Сократ.

Екі дегдарға Алла туралы ой жарыстырып отырған Абай.

Осы данышпандардың пайымдауы арқылы Абай Жаратушының бар екенін өзі де мойындап, өзгені де соған иландырғысы келеді. Оған Абайдың дәлелі мол. Сократ ғұламаның аузынан дәл осындай сөз шықты ма. жоқ па, оны суыртпақтаудың қажеті бар ма? Бұл арада Абай жалпы жаратылыс пен болмыс заңдылығы, адамның жүрегіндегі

сезімнің мейірімге құрылған қасиеті, дүниедегі тіршілік иелерінің өзара келісімі қақында ой толғап отыр.

“Аристодим тарихты (зерттей) ойлап тексергенде: адамды жаратушы (Алланың) артық хикмет иесі екендігіне және (адамды) махаббатымен жаратқандығына шүбәсі қалмады... Өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние әрбір түрлі керекке бола жаратылып және бір-біріне себеппен байланыстырылып, пенденің ақылына өлшеу бермейтұғын мықты көркем законға қаратылып жаратылғанына” оның көзі жетті.

Абай бұл пікірін “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деген өлеңінде тағы да тәкіралап:

*Бас жоғары жаралған, мойын төмен,
Қарашы, дене біткен ретіменен.
Істің басы — ретін танымақтық,
Иман білмес тағатты (құлшылықты) қабыл көрмен, —*

деп нықтай айтады.

Яғни, адамды мүлтіксіз жаратқан Алланың өмірі дегенге саяды.

Абайдың пайымдауынша, он сегіз мың ғаламның иесі де, оны жаратушы да, ондағы тіршілік атаулыға жан беруші де және олардың бір-бірімен үйлесіп өмір сүруін ыңғайластырған да, “законымен жаратып”, “законымен қаратқан” құдірет иесі — Алла.

Абайдың “дін бұзатын шала молдалардың сынағанын желеу етіп оны бүкіл мұсылмандық ғылымның жауы етіп көрсетуге ғадеттеніп қалған зиялылар үшін бұл тосын тұжырым болар, бірақ әңгіменің таным туралы өрбіп отырғанын естеріңізден шығармаңыздар. Абай Аллаға шын сенді ме, жоқ па, сенсе де ол Алланы қандай парасатпен таныды, бұл жеке тақырыптың арқауы. Жаратқан ием қуат берсе оны да талқыға салатын шығармыз. Ал дәл қазіргі сәттегі біздің айтпағымыз:

*Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қылар,
Ақиқат та, дін-дағы тереңінде, —*

деп Абайдың өзі нұсқаған бағдарды бір шолып шығып, оның танымының тамырын табу.

Жоғарыдағы мысалдарға илансақ, Абай дінді — ғылым деп түсінген. Ғылым болғандықтан да ол өзінің пайымдауларына сол діннің ішкі таным заңдылығына мойынсұна отырып, уағыздың ой ырғағының ағынымен жүзе отырып пікір түйеді. Абай медреседегі біліммен шектелмеген. Ол өзі сенген діннің тарихы мен таным тамырын түбегейлей зерттеп, исламияттың ұлы ойшылдарының қатарына көтерілді. Тек

осы уақытқа дейін оның бұл жөніндегі көзқарастары мен тұжырымдары, талдаулары арнайы зерттелмей келді.

Бұл — қазақ ұлтының ойының даму жолындағы ең үлкен саңылаудың бірі.

“Құран-кәрімнің” өзінде де рухани азықты бірінші орынға қояды. Сол “жүрек қуаты”, “жан қуаты” арқылы өзінің ұлылығына тағзым еткізеді. “Баһра” сүресіндегі:

“Сендер қандай жақсылық жасасаңдар да оны Алла біліп тұрады. Рухани азық жинаңдар, ол азықтың ең жақсысы — діндарлық”, — дегеннің мәнісі сонда жатыр.

Мұндағы “рухани азықтың... ең жақсысы — діндарлық” — деп отырғандағы “діндарлық” деген сөздің ғылыми анықтамасы — сенім.

“Қасиетті Құран” сол сенімнің “қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын” беретін оқулығы. Абайдың:

*Әуел аят, хадис — сөздің басы,
Қосарлы бәйітсымал келді арасы.
Қисымымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын Пайғамбар мен оны Атласы, —*

деп бағалауының өзі “Құран” сөзіне иланғандығының белгісі.

Қашанда дана адамдардың ой иірімін бір жақты түсіну қателікке бастайтын жол. Абай да солай. Оның Алла туралы пікірлерін таза діни ұғымда түсіну немесе түсіндіру жалған танымға жетелейді. Бұл арадағы сөз өзегі — жаратылыстың құпиясын түсіну және түйсінудегі Абайдың ой сарасының арнасы. Ол уағызшы емес, таным тұрғысынан талдаушы.

Жалпы мұсылман діні үшін Алладан түскен төрт кітап та қасиетті саналады. Сондай-ақ Мұхаммедтен бұрынғы барлық пайғамбарларды пір тұтады. Мұхаммед пайғамбар өзінің алдындағы пайғамбарларды құрметпен еске ала отырып, олардың өмірінен мысал келтіре отырып, айтар пікірін сабақтайды. Бұл реттен алғанды “Құран-кәрім” барлық танымдық кітаптардың қорытынды пікірінің жиынтығы іспетті.

Ал алдыңғы үш кітаптың жолын ұстаушылар “Құранды” мойындамайды және оған өштік мен өшпенділікке негізделген көзқарасты ғасыр өткен сайын өршітіп келеді.

“Құранды” танымдық негізіне арқау еткен Абай “Інжіл” мен “Таураттың”, “Зәбірдің” қағидаларын санасында зерделеп шыққан. Оны жақсы білгендігін 1898 жылғы Семейдегі шіркеу топтары мен мешіт қариялары арасындағы он екі мәселе жөніндегі пікірталасындағы уәжіптер мен

мысалдар дәлелдейді. Оның үстіне Абай оқыған Еуропа оқымыстыларының еңбектеріндегі тұжырымдар да оның ақылына мәйек болды.

Соның бірі — Джон Виллиам Дрэпер.

Ол таным тарихын зерттеуші, өз заманындағы ең озық пікірлі гүлама. Абай оның еңбектерін оқып қана қоймай Семейдегі орыс, поляк достарымен ой бөліскен. Кейбір тұстарда үш кітаптағы танымдық жайларды қатты сүйсіне баяндап, “Құранмен” салыстырып әңгіме айтып отыруды машық еткені бар. Соның салдарынан біраз уақыт Семейдің мешітіндегі қарилар мен ишандар Абайды “шолак етек шоқындынын” қатарына қосқан. Бұл тұс — Абайдың таным үшін ақыл-ойын сабылдырып, өзін де іштей зерттеп, “рухани азық жинап” жүрген кезі еді. Алайда “Төрт құбыланың” түгелін шарлағанмен өмірінің соңында “Құранға” келіп жүгінеді. Оның бұл ізденісі шіркеу мен мешіттің арасындағы діни таласта мұсылмандардың үстем түсуіне мүмкіндік жасады.

Бұл өзі үлкен әңгіме.

Қазақты шоқындыру үшін жарты ғасыр бойы дайындалған Ресей миссионерлерінің ең соңғы шешуші шабуылында Абайдың білімі мен парасатының және би, болыс кезіндегі іс тәжірибесінің нәтижесінде “Құран-кәрім” өңірлердің табасынан аман қалды. Сол арқылы Семей өңіріндегі мешіттер шектелмеді, қазақтарды шоқындыру науқаны кейінге ысырылды. Мұндай айтысқа түскен Науан хазірет жер аударылды, Ақмоладан Шаймерден Қосшығұлов шықты. Ол жан қысылғанда Абайға хат жазды. Осындай жанталасқа қарамастан Ақмолада, Қарқаралыда, Оралда, Қостанайда ұзын саны жиырма мыңдай адам, оның дені жетім-жесірлер шоқындырылды. Бұл рухани қорлық Абайдың дін туралы пікірлерін ашық айтуға мәжбүр етті. Өлеңде де, “Қара сөзде” де Алла мен Иман мәселесін ой азығы етті. Ол өзінің “Қырық бесінші” қара сөзінде:

“Құдай тәбәрәка уә-тағаланың барлығының үлкен дәлелі — неше мың жылдан бері әркім әр түрлі қып сөйлесе де, бәрі де бір құдай бар деп келгендігі уә һам неше мың түрлі діннің бәрі де: ғәділет, махаббат құдайға лайықты — дегендігі. Біз Жаратушы емес, Жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пендеміз. Сол махаббат пен ғәділетке қарай тартпақпыз, сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады. “Нандым, сендім” — демек — “нандырамын”, “сендіремін” — деген емес”, — дейді.

Абайдың бұл арадағы мегзеп отырғаны — адамзат атаулының бәріне ортақ бір Алла деген ұғымның барлығы

және олардың соған шүбәсіз сенетіндігі. “Неше мың түрлі діннің бәрі дең деп нақтап айтуы соған дәлел. Әйтпесе Абайдың өзі жақсы білетін төрт кітаптың аумағында тілге тиек табуға өрісі жетпей қалған жоқ.

Әлі де ортақ Тәңірге тәу етпейтін, бірақ кез келген табиғаттың құбылысын пір тұтатын қауым мен тайпа жер бетінде өмір сүріп жатқандығын Абай білген және олардың сеніміне құрметпен қараған. Бұл арада ол тек “Зәбірдегі”, “Інжілдегі”, “Таураттағы”, “Құрандағы” Алла ұғымын айтып отырған жоқ, жалпы жаратылыстанудағы және оны сезінудегі таным ықыласын, “махаббат, ғаділет, сезім” тамырын басып отыр. Қалай деп атаса да, қалай септесе де, қандай жолды ұстаса да, әйтеуір, адам атаулының белгісіз бір болмысқа табынатын ішкі рухани медетін мезгейді.

Мұны Абай өлеңінде де қайталап баяндап:

*Алла — минсіз, әуелден, Пайғамбар — һах,
Мұһмин болсаң үйреніп, сен де ұқсап бақ
“Құран” рас, Алланың сөзі — дүр ол,
Тәһуәліне (шындығына) жетерлік ғылымың шақ, —*

дейді танымның жолын нұсқап.

Бұл арадағы “мұһминнің” — мұсылманның мағынасы — ілім іздеуші. “Құран” сөзінің растығын таным арқылы танып, “тәһуәліне” — ақиқаттығына, құбылыстың болмысының құпиясына жету үшін санасын сарғайта ғалымды мұрат тұтқан тұлғаны Абай “мұһмин” деп бейнелеп отыр. Таным арқылы сенімге ұласқан дінді ақылынмен сарала, өзіңнің ой-өрісің, ойлау қабілетің, тіршілік тәжірибең арқылы шындыққа жет. Әйтпесе:

*“Алла” деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі һаққа жол емес, —*

дейді Абай.

Танымды Абай ғылым ретінде түсінеді. Алла — Абай үшін танымның тұрақты нысаналы тұлғасы. Алланың мың бір аты, сегіз сыпаты бар делінеді. Абай осыншама ұғымдардың әрқайсысына дербес баға беріп, осының жиынтық ұғымын — Алла деген сөзбен бейнелеп, бір түсінікке сыйғызады.

Алла — танымның бір баламасы.

Алланың мың бір атының өзін түсіндіру үшін Алла, рахым, шапағат, құдірет, қуат, медет, қайырым, дана, сабыр, шыншыл, адал, қамқор, ризық іспетті мың бір ұғымға талдау

жасау керек. Абай осының ішіндегі сөздердің біразына шолу жасайды. Жан, қуат, ақыл, сезім, толық адам, иман ұғымдарына тереңдеп барады. Сондықтан да Абай өзінің ішкі жан дүниесі мен рухани азығының байлығына қарамастан дін жолын ұстау үшін білімнің аздығын мойындайды. Тығырыққа тіреліп, ойы мен өмірі тұйықталып қалғанын сезген ғұмырының соңғы жылдарында да:

“Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретесің, білмегенінді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсіз де кездемені (жайнамазды) жайып салып, қолына кезін (указка — Т.Ж.) алып отырғанның не пайдасы бар? Мұндасып шер тарқатар кісі болмаған соң, ғылым (ның) өзі — бір тез қартайтатұғын күйік. Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?” — деп өкінеді Абай.

Соның өзінде де “күйіктен”, “ақылдың күйігінен” қашып құтыла алмады.

Қаламын сияға батырып, ақ қағазға торыққан ойының толғауын түсірді. Есесіне бұл жолды өзінің рухани шәкірті, бауыры Шәкәрім ұстанды. Ғылымның да, софылықтың да, ақындықтың да, өнердің де тынышсыз “тыныштығын” басынан кешірді. Ғұмырының соңында тағдыр оған бұл “тыныштықты да” көп көрді. Өйткені, танымға, сенімге, ғылымға, өнерге, жеке адамның өміріне саясат күштеп таңылды.

Ой еркіндігіне қарауыл қойылды. Дінге саясат араласқан тұста ол адамзатқа тек қана қасірет әкеледі.

Абайдың таным-сенімі кездейсоқ құбылыс емес екен. Ол бұған саналы түрде бойсұнған және “ақылмен танып, жүрегімен сезіп”, шын көңілімен иман байлаған.

Сол шындыққа, таным шындығына жету үшін ғылыммен қоса дін тарихын да зерттеген. “Інжілдің”, “Зәбірдің”, “Таураттың”, “Құранның” тарау жолын, Тәңірі ұғымының пайда болу кезеңін, таным жөніндегі ғұламалардың тұжырымдарын, ең соңында “крест жорығы” мен “ғазуат майданын”, инквизицияның тақсіретін санасында саралап шыққан. Ол туралы зерттеулермен қоса көркем шығармаларды да оқыған. Оған дәлел көп. Ертекіші Баймағамбеттің “Лейден деген қалада, Инквизиция деген патша болыпты” — деп басталатын әңгімесінің өзі біраз жайды аңғартады.

Оны әңгімелеп беріп отырған, әрине, Абай.

Сондықтан да ислам дінінің көшпелілерге қалай және қай заманнан бастап тарағанын Абай білген. Білді деу аз.

Ол сол туралы Шығыс пен Еуропа, көне түркі тілдеріндегі зерттеулерді зерделей танысқан. Өз ұлтының тарихы жөніндегі деректерге сусыны қанбай Шәкәрімді арнайы қажылыққа баруға көндіріп, жолай Стамболдағы, арабтың Шам, Мысыр шаһарларындағы кітапханаларынан мәлімет жинауды аманат еткен Абайдың өзі болатын.

Білген біліміне қанағат етпесе де Абай өзінің “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” атты мақаласында исламның көшпелілер арасындағы таралу жайынан хабардар еткен. Әуелде тәңіріге табынған қазақтың сенімін өзгерткен заманды да, сахабаларды тұңғыш көшпелілер даласына бастап келген қолбасшыны да дәл басқан. Ол түркі жұртының негізін тектей бастағанда-ақ:

“Дін исламға кіре алмай қалған, осы күнде Күншығыс Сібіріңде қазақтың ағайындары бар. Тілінен, әдетінен, түсінен туысқандық анық көрініп тұр. Әйтпесе, Енисейскі губерниясындағы Минусинскі уезінде “ясашный татар” атында (деген) бір халық бар. Қазақты өздеріне ағайын тұтады дейді және бір тұқымдас екендігіне көрген кісі таласпайды”, — деп тарихты таратады.

Көне түркі жұртының тұмса тұтастығына түскен алғашқы сызаттың бірі осы діни таным.

Көк Тәңірі мен Алланың арасында санасы сарсаңға ұшыраған көшпелі түркілер танымдық тұрғыдан алғанда талай аласапыранға түсті. Танымдық сызат уақыт өткен сайын жарықшаққа, заман ауысқан сайын жол айрығына айналды. Қазір қазақ пен алтайлықтарды немесе Алтайдағы наймандар мен керейлерді, қыпшақтарды, уақтарды, арғындарды, алшындарды олардың тілі мен өңіне қарап қана бауыр санайтын дәрежеге жеттік.

Халықтың негізі біреу, танымы — екеу. Сондықтан да тағдыр-талайлары да басқа.

Сенімнің ұлы күші осында.

Қазақ пен қырғызға, өзбек пен ноғайға алтайлықтардан гөрі арабтардың жақын көрінетіндігі сонда. Ажал келгенде жанымызды аманатқа тапсыратын Алламыз біреу және жалғыз. Алайда түп-тұқияннан тартқан тамыр мен танымның қайынның шоры сияқты шомырланып, ажыратылмаған тұстары да бар. Ол туралы Абай:

“Сөйтсе де, бұрыннан бақсы, балгерге иланып, отқа, шыраққа табынатын әдеттерімен (көне түркілер) исламға тез түсініп кете алмағты. Ол кезде шала-пұла хат таныған кісі болса — оны “абыз” дейді екен. Ол “абыз” демек әуелде шаман дініндегілердің өз молдасына қоятын аты екен. Дүниеде

не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, ол нәрсені құдай қылып түр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің сарқынын біз де кей жерде көргеніміз бар: келін түскенде үлкен үйдің отына май құйып; “От ана, май ана, жарылқа!” — дегізіп, бас ұрғызған секілді; жазғытұрым әуелі бұлт күркірегенде қатындар шөмішімен үйдің сыртын ұрып: “Сүт көп, көмір аз” — деген секілді. Бұған ұқсаған (әдет) көп еді, құдайға шүкір, бұл күнде жоғалып бара жатқанға ұқсайды”, — деп түсініктеме береді.

Иә, Алланы танып, мойындап, оның құдіретіне сеніп, “Құранға” илану арқылы көшпелі қауым, оның ішінде қазақ ұлты өзінің сонау түпкі тегіндегі Тәңірінен бас тартты.

Халықтың аты да, жер-су аты да, мәйітті көму дәстүрі де өзгерді. Алып Терек Қыран атты Отырар ханы өзіне Қайыр деген есім алды. Кет бұқа жырау Иерусалимнің түбіндегі Айн-Жалид қорғанында мұсылман бауыры Бейбарыстың қолынан қаза тапты. Бұл қазақ халқының діни танымы ажыратылмаған тұстағы соңғы құрбандықтарының бірі еді. Абайдың бұдан да хабары бар. Ол:

“Ол уақытта жаңа дінге кірген соң бір Бұхардан басқа шаһарлардың да, жер-сулардың да, халықтың да бұрынғы аттары бұзылыпты (өзгеріпті). Сондықтан да болғанға ұқсайды, әйтеуір, сонан (еліміз) қазақ аталыпты”, — деп жазады.

Бұл — тарихи шындық.

Түркінің тұтас аты өзгеріп, тарам-тарам елге айналды. Түркімен, түрік, өзбек, қазақ, қырғыз, ноғай, қырым татары, башқұрт, татар, қарақалпақ болып телімденіп кетті. Ал Еуропадағы мадияр, болғар, гагауыз, қарайымдар, тіпті Иса пайғамбардың дініне кірді. Бұған бүгіндері “казак” атанып, шоқынып кеткен, тілін де, дінін де айырбастаған Құншақ ханның қол астындағы құба қыпшақтарды қоссаңыз, түркіден тараған тұқымдардың қандай тағдыр тауқыметіне ұрынғанын аңғаруға болады.

Бұл тауқыметтің тамырында таным, сенім, жан рухы жатыр. Сондықтан да ғарасат майданы өте қанқұйлы өтті. Әлемнің тарихы мен жағрафиясы мүлдем өзгеріп кетті. Джон Виллиам Дрэпер танымның осынау құдіретті күші туралы:

“Сонымен, сенімде (идеяда) саяси күш жоқ деп енді кім айта алады? Жеті қат жердің астынан алған алтын мен күміс, темір мен тас көмір, мақта мен қағаз, май, қысқаша айтқанда, барлық шикізаттар ғана Аллаға қызмет ете ме екен? Жоқ, сенім (идея) адамзатты түбірімен дүр сілкіндіре алады, идея әлемді билей алады. Мұндай таң қаларлық саяси оқиғалардың себеп-салдары туралы ұзынсонар шұбатылған дәйектер келтіруге болады”, — деп жазады.

Мұндай дәйекті Абайдан да табуға болады

Ислам дінінің қыпшақ даласына келуі түркі қағанатының соңғы хандарының бірі, қыпшақ дәуірінің басында өмір сүрген Сұлушордың тұсында басталды. Талас пен Шудың бойындағы ұлы майдан, шындығында да, ғарасат майданы болды. Екі жақ жанталаса қидаласты. Жеңуші де, жеңілуші де анықталмағанымен содан бастап Көк тәңірінің орнын Алла аты алмастырып, самал желмен бірге көшпелілердің рухына иман кіре бастады. Абай сенім жолындағы бұл күресті:

“Әуелден өзін-өзі билеп, азаттықпен жүрген халық, біротала біреуге бағынбақты ауыр көріпті. Түбінде олар да маңғол нәсіллі болса да бұларға жат көрініпті. Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азиядағы дін исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайба (бұрынғы басылымдарда Құтайса деп қате жазылған — Т.Ж.) атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндіргенде, бұлар да (қазақтар да — Т.Ж.) мұсылман болдық депті”, — деп баяндайды.

Міне, сенімнің, Дрэпердің айтуынша — идеяның саяси күші қандай!

Тұтас ұлт төртке бөлінді. Демек, Абай діннің таралу тарихын жете білген. Сондықтан Алланы таным көзі етіп алуы тегін емес. Дін — саяси, ұлттық, әлеуметтік күрестің құлына айналды. Абай соны жанымен сезіне отырып, “азаттық рухын өлтірмес” үшін танымның тәуелсіздігін ұлттың тамырына сіңіруге тырысты. Сенімді ең қасиетті ұлттық қасиет ретінде бағалады. Ресей отаршылары мен шокындырушы уағыздаушылардың ықпалына түсіп, “жүрегі қорқып, көңілі айнып, буыны босай” бастаған қандастарына:

“Ноғайға қарасам: солдаттыққа да шыдайды, қазаға да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, молда. Медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды”, — деп саны аз, бірақ дінге берік бауыр жұртты үлгі тұтты.

Адамзат тарихына санамен көз салсақ, әр заман өзінің сұрқылтай қайшылығы мен қатігездігін майдан сақнасына шығарып отырған.

Барлық қантөгістің көксегені — үстемдік. Ассирия, Фараон, Скиф, Рим, Грек, Вавилон, Византия, Араб, Гунн, Ежелгі Русь, Хань әулеті тұсындағы жорықтардың барлығы да өктемдік мүддесіне құрылды. Енді осыған бір бүйірден діни соғыстар кеп килікті. Бұл бұрынғы қырғындардың бәрінен де қауіпті қақтығыс еді. Өйткені оның астарында адамның жанымен астасқан сенім жатты.

Ал отарлау саясаты кәдімгі мемлекеттік мүддеге ұласқан XVIII-XX ғасырларда бір ұлтты екінші ұлттың рухани құл етуіне әкеп соқтырды. Нәсілдік үстемдіктің алғышартына айналды.

Абай тура осындай рухани ғазауат заманда өмір сүрді. Ол өз халқының шоқынуға бет алған зауалды күндерін басынан кешірді. Ұлтының ондаған ғасыр бойы қаны мен санасына сіңген сеніммен қоса өзінің тарихынан да, салт-дәстүрінен де, бара-бара тілінен де айрылатынын білді. Сондықтан да Рим папасының Шыңғыс хан тұсында уағыз айтып, мұқым құрлықты өзге құрлыққа қарсы қоюға шақырған ұранының әділетсіздігіне қарсы күресті.

Абайдың діни танымы — ұлттық тәуелсіздік үшін күрескен қайраткердің бір амалы еді.

Ол діни танымдық тәуелсіздік арқылы елінің де рухани тәуелсіздігін сақтап қалғысы келді. Өзге діндегі адамдарды, ұлттарды, ұлыстарды, тайпаларды қалайда шоқындырып, бір сенімге — христиан дініне кіргізудің жоспарын XI ғасырда Рим папасы жасады да оны бүкіл Еуропаның мемлекеттік саясатына айналдырды. Ол жөнінде Джон Виллиам Дрэпер асқан шабытпен жазып, Еуропалық одақты адамзатты құтқаратын жаңа жол ретінде бағалады. Біздің негізгі дәлелдемек пікіріміздің кілтипаны Рим папасының осы бір ұранында жатқандықтан да оны толық келтіруді жөн санадық. Миссионерлік саясаттың түпкі мақсаты Дрэпердің пайымдауынша, саяси, діни үстемдікке жеткізген. Ол өз ойын өрбіте келіп:

“Құрлықтардың басын қосатын мұндай талпыныстар адамзат тарихында бұрын да болған. Он бірінші ғасырда мұқым Еуропаны тұтас бір одаққа айналдыруға шешім қабылдаған ұлы адам дүниеге келді, оның басында Рим папасы тұру керек делі де императорлар мен патшалар оның кеңесшісі қызметін атқарар еді, сөйтіп біз білетін әр түрлі табиғи жағдайлар мен түрлі тайпалар жайлаған Еуропа тұтас одаққа айналған болар еді. Сол кездегі қалыптасқан жағдайға байланысты ойластырылған істің жүзеге асуына тек қана діни негіз ғана дәнекер бола алатын еді... Өзінің ойлаған ісін орындау үшін Григорий VII қандай тәжірибелік құралға сүйенді дейсіз бе? Оның сарбаздары Шотландиядан Испанияға, Атлантика мұхитынан Азияның түкпіріне дейін шеру тартып шыға алатын еді және жолдағы кездескен әрбір монастырь мен шіркеудегі адамдарды бір тілде сөйлетіп қою да қолынан келетін. Латын тілі христиан дінінің алтын өзегі болатын, бірақ оны білімді адамдар ғана пайдаланатын. Ал біздің (американдықтарды

айтып отыр — Т.Ж.) табысқа жетуімізге мүмкіндік мол, өйткені бір мұхит пен екінші мұхиттың, төменгі тап пен ақсүйектер табының арасында жалғыз-ақ тіл қолданылады. Бұл одақтық байланыс — аса қуатты байланыс. Ол әр түрлі табиғи құбылыстарды тең екшеуге көмектеседі, өткеннің тарихын ортақ етеді, болашаққа да ортақ үміт артады. Қоңсы халықтар өздерін ажыратып тұрған тау мен өзеннен гөрі әр тектес тілдері арқылы бір-бірінен ашақтап тұр; алайда бір-бірінен алыс жатқан адамдардың тобы ортақ тіл арқылы табысуы мүмкін. Олар өздерінің саяси мекемелерінің бекемдігі мен ұлылығына бөтуаласа сенуге дағдыланады және сенімді одақ олардың жеңімпаз күшінің қуат көзіне айналды. Мұндай баға жетпес артықшылыққа ие бола тұрып біз өзіміздің алдымыздағы ұлы мақсаттың орындалуына шабыттана сенеміз және егерде оларға тосқауыл қоймасақ, табиғи айырмашылықтарды жоя алмасақ, онда олар бізді әр түрлі ұлтқа айналдырып жібермей ме? — деп сұрақ қоюға қақымыз бар. Менің ойымша, оған екі-ақ ауыз сөзбен: тәрбие мен өзара тұрақты байланыс арқылы жетеміз деп жауап беру керек”, — деп тәпсірледі.

Дрэпердің бұл пікірін Абай сөзсіз оқыды және қадағалай зерделеп шықты.

Зерделей отырып, өз ұлтына қарата Ресей империясының жүргізіп отырған миссионерлік шоқындыру саясатының түпкі мақсаты мен пиғылына жете түсінді. Сонау ХІ ғасырда басталған саяси, діни, нәсілдік өктемдік ХІХ ғасырда толықтай мемлекеттік саясатқа айналып үлгеріп еді. Тіпті зиялы ғалымдар мен ойшылдардың өзіне бұл идея көк бауырдай жабысып, ғылымда еуропалық астамшылық бағытын қалыптастырды.

Дүниенің тарихы мен танымын шындыққа емес, әуелі өз ұлтының, дінінің, мемлекетінің, нәсілінің мүддесіне қабыстыра тұжырымдады.

Соның кесірінен мұсылмандарға өшпенділік, азиаттарға кемсітушілік, әлсіздерге басқыншылық пен отарлаушылық көзқарас қалыптасты. Отарлауды анықтау үшін оны артта қалған елдердің ықтисаты мен мәдениетін дамыту бағытында өркениеттің әсері бар деп дәріптеді. Дрэпер де сол “одақтық ұлы идеяны” нұрлы болашақтың кепілі ретінде алға тартады.

Қаналған, бодан, рухани тәуелділікке түскен ұлттың өкілі қашанда шамшыл, күдікшіл, секемшіл және де сақ келеді. Абай да мұндай күйді торыға кешіп өтті. Ендеше Дрэпер жар сала жариялаған “табиғи тілдік одақтың, рухани байланыстың, саяси мекемелердің бекемдігі мен сенім (діни) бөтуаластығының” астарын жүрегі қан жылап отырып

түйсінбеуі мүмкін емес. Оның үстіне массондық идеядан да хабардар Абай ғұлама Дрәпердің шырғаны қайда тастағалы лақтырғанын түспалдады.

Ажал аузында тұрып, тілін кәлимаға келтіріп, “лә-иллаһа-иллал-ла” деп иман үйретін мұһмин жұртының көңіліндегі жалғыз жұбанышын айыруға ұмтылған қастаншықпағыр әрекетті барынша жек көрді. Уағызға еріп дінін сатқандарға түршіге қарады. Имансыздарды ұлт сатқыны есебінде қабылдады. Абай мұндайларға қарата өзінің “Он үшінші сөзінде” қаһарын төге назаланып:

“... Иман сақтауға — қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини (өзі ақылмен іздеп тауып сенген) иманы бар деуге — ғылымы жоқ, таклиди (уағыз арқылы иланған) иман бар деуге — беріктігі жоқ; иә азғырғанға, иә бір пайдаланғанға қарап, ақты — қара деп, иә қараны — ақ деп, өтірікті — шын деп, ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдайтағала өзі сақтасын! Әрнәшік (мынаны) білмек керек: жоғарғы екі түрліден басқа иман жоқ. Иманға қарсы келерлік орында (иманға қарсы келген жағдайда) ешбір пенде құдайтағала кеңшілігімен кешеді-дағы демесін; оның үшін құдайтағаланың ғафуына (кешіріміне), яки Пайғамбарымыздың шафағатына (қайырымына) да сыймайды, (ол) мүмкін емес. “Қылыш үстінде серт жоқ” — деген, “Құдайтағаланың кешпес күнәсі жоқ” — деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пенденің жүзі құрысын (күйсін)”, — дейді қатуланып.

Абайдың бұлай күйінбеске амалы да жоқ еді.

Отарлық бодандық, іріткі саясат елін аздырып, ұрпағын тоздырып бара жатты. “Заманақыр жастарының” “саудасы — ар мен иманың болды. Тіпті Көжекбай іспетті пысықайлар да Алла атын жамылып қулық пен айла, пайда мен арамдық сауды. “Шелтірейген орыстың” шенінің түймесін көріп, дүниені төңкергендей күпсініп;

*“Жауыңды алдап қайттым” — деп,
Құдайдан қорықпай ант ұрған,
Иманның жүзін тоздыратын. —*

сұрқиялар шықты.

Абайдың жүрегіне тікен боп қадалып тітіркенткен жалғыз имансыз Көжекбай емес еді. Көп болатын. Соған түңілді. Тіпті үміт шырағы сөніп, сүйікті ұлы Әбіштен айрылған шақта да Абай Алладан медет күтіп, келіні Мағышты:

*Ұмытқаның жарамас,
Жаратушы құдайды*

*Расулді (Мұхаммедті) алған бұл өлім,
Кімнен жөнді сұрайды, —*

деп жұбатады.

Демек, Абай жаратушы Алланы өзінің “қырық жамау жүрегiнiң” жұбанышы, ақыл жұбанышы, жалған дүниедегі жалғыз алданышы және “көңілін бекіткен, буынын қатырған, жүрегін орнықтырған” тірегі ретінде таным арқылы таныған. Алла тек діннің қазығына емес, Абайдың рухани азығына айналды. Енді сондай қасиетті сенімді жойып, ұлтын шоқындыру үшін мемлекеттік саясат жүргізген жаһангер жұртқа деген Абайдың көңілінің қалай қалғаны және Ресей империясы жаппай шоқындыру саясатын қалай жүзеге асырмақ болғаны туралы әңгіме ілгеріде сабақталады.

9. “ИМАН ІЗДЕ!...”

(Абай және шоқындыру саясаты)

Жаныңды, рухыңды ажалға айырбастап алған иманыңнан қасиетті, иманыңнан қымбат, иманыңнан намысты еш нәрсе жоқ. Ал иман — Абай үшін рухани тәуелсіздіктің кепілі.

Иман — ата-баба әруағының жебеушісі.

Сені бақиға аттанған бейнелермен жалғастыратын жалғыз сәуле сол иман. Олар иманына сеніп о дүниеге сапар шекті. Әруағы сенен құран дөметіп жүргеніне сеніп, ұмытпай хатым түсіртесің, өзің де иман тілейсің. Жаныңның қыл үшінә байланып тұрғанын сезініп тәубеңе келесің. Шарифаттың шартынан шықпайсың. Пайғамбардың ақ жолынан жаңылғың келмейді. Өйткені ғұмырыңның өзі сол иманыңа дайындық.

Ал осындай ынтызарлықпен тілеп алған иманыңды имансыздыққа қалай айырбастайсың? Жалпы айырбастауға бола ма? Оны былай қойып, иман дегеніміз айырбасқа жататын қасиет пе? Иманды сататындай басыңа не күн туды? Егер басыңа күн тумаса Абай неге бұлай күңіренді? Неден сактандырды? Сенбесеңіз “Жиырма сегізінші сөзіне” көз қиығын салыңызшы. Мұнда ол:

“Құдайтағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз деген, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен. Және әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді (ендеше) ақылды еркіне жібермесек, құдайтағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? “Мені таныған — ақылмен таныр”

— дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса ақылды (ақылмен) оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақылы тоқтамаған соң діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып қылған ғибадат не болады? Жоқ, сен (илан) жақсылықты, жамандықты жаратқан — құдай, бірақ (жамандықты) қылдырған құдай емес; ауруды жаратқан — құдай, ауыртқан құдай емес; байлықты, кедейлікті жаратқан — құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес — деп нанып ұқсаң болар, әйтпесе (иманың) жоқ”, — дейді ғой.

Яғни “әуелі иманды түзет!” — дейді. Неге? Абай неге сонша зарлап иманды қорғап отыр?

Себебі иман — адамгершіліктің, танымның, тұрақтылықтың, рух жақындығының нысаналы нысанасы! Ең қасиетті сенім мен сезімнің жиынтығы.

Иман өзгерсе — дінің өзгереді. Дінің өзгерсе — дүние-танымның өзгереді. Таныммен қоса сенім де, сенімге орай дәстүр де, дәстүрге сай тәрбие де өзгереді. Ғылым мен өнер де басқаша мұрат-мақсатты нысана етіп, жат арнаға түседі. Солардың ықпалымен адамдардың арасындағы қарым-қатынас, бауырмалдық сезім, тектік қасиет, сыйласым мен сыйластық та өзгеріске ұшырайды. Дәстүрлі заң да, тұрмыс-салт та, биліктің түрі де жаңа низамның ырқына бейімделеді.

Мұның барлығы жиынтықтала келіп ұлттың өткенін ұмыттырады.

Демек, әлгі халықтың ежелгі тарихы жойылады, санадан өшеді. Бүгінін өзі құртады. Келешегі де кесілді деген сөз. Кәдімгі мәңгіртке айналады. Яғни иманын сатқан ұлт ата-бабасының әруағын да, өзін де, ертеңгі ұрпағын да қорлап тірі өлікке теңелді.

Рухани тәуелді, таным тұрғысынан басыбайлы болу арқылы толықтай ұлттық қасиетінен айырылып, жансебіл күн кешіп, бишара тірлік иесі боп қана қалады.

Рухы өлген ұлт — қайта тірілмейтін, құруға бет алған ұлт.

Ал мұндай катер дәл Абай өмір сүрген тұста қазақ халқының басына төніп-ақ тұрған. Рим папасының жар салған үндеуі бұған дейін түркі тектес хахас (татар), сақа, бурят, калмақ іспетті ұлыстардың тағдырын шешіп, танымын өзгертіп, шоқындырып үлгерген-ді. 1822 жылғы І низамнан басталған миссионерлік саясат 1868 жылғы екінші низамның түсында нақтылана түсіп, 1892, 1898, 1902 жылдары оны жүзеге асыратын жоспар жасалды. Сондай хаттың бірі Абайдың да қолына түсті.

Бұл хат ақынның дүниеден түңілуіне негізгі себептердің бірі болды.

Абай мұны рухани қорлық деп түсінді. Сондықтан да өлеңдері мен “Қара сөзінде” діни таным қақында бұрынғыдан гөрі терең бойлай талдап, өз көзқарасын білдірді. Егерде миссионерлік саясат осы күйінше екпін ала берсе, онда қазақ ұлтының қабірі таяудағы ширек ғасырда қазылып бітіп, жантәсілім беретін сәтін күту ғана қалатынына көзі жетті. Дүние, жалған, өмір жөніндегі философиялық ойлардың ішіне Алла мен Иман ұғымын жиі кіріктіріп, өзінің көзқарастарын:

*Алланың, Пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық — иманымыз.
Пайда, мактан, әуесқой — шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні тыйғанымыз, —*

деп жариялауға көшті.

Абай үшін бұл саяси күрестің бір түрі еді.

Ол қолына қару емес — қалам алды. Дұшпанына оқ атпады — сөз атты. Рим папасы мен Патша ағзамның пәрменіне ақын Абай азамат ретінде қарсы шықты. Алғашқылары жат дінді ұстанған ұлттарды шоқындырып, рухани құл еткісі келген. Екіншісі, “жан бостандығын” тілеп, рухани тәуелсіздікті Алла, Иман деген ұғым арқылы білдіріп:

*Мұһмин болсаң әуелі иманды бол,
Пендеге иман өзі ашады жол.
Шыр айлан да таза ойла бір иманды,
Мұғадфиқ (екі жүзді) намаз қылмап па мағлұм ғой ол, —*

деп өзі пайғамбардың ақ жолын көрсетеді.

Әрине, бұл таным тайталасы тең дәрежеде күш сынаса алмайтын. Христиандық жаһангердің он ғасырға жуық шоқындыру тәжірибесі мен еуропалық ақыл-ой үстемдігінің өрши түскен ағымының ағынына тосқауыл қою Абай өмір сүрген заманда мүмкін емес еді. Ұлттың рухани тәуелсіздікті сезінуі үшін белгілі бір қоғамдық, саналық тезден өтуі тиіс еді.

Оған қазақ қауымының ішкі дайындығы жетпейтін.

Ресей империясының аяр саясаты мен православие патриархының шоқындыру пиғылы қабыса келіп, қазақ халқының рухын тұншықтыруға бағытталды. Патриархтар мен архилейлердің, тақуалар мен миссионерлердің, Патша ағзам мен министрлердің, генералдар мен полковниктердің, атамандар мен жүзбасылардың, солдаттар мен келімсектердің ашылған араны қазақ ұлтын жұтып тынбай тоят

таппайтын тәбетке айналды. Қаржы да, қару-жарақ та уағыздардың негізі жазылған кітаптар да, оны жүзеге асыртын мамандар да сақадай сай тұрды.

Көшпелі қауым ырқына көнбесе кез келген сәтте қызыл қырғынға батыруға әзір еді.

Абайдың қолында мұндай дәрмен болмады. Абай дейміз ғой, исі көшпелілердің басынан бақыты тайған зауалды заман еді бұл.

Түркі қауымының тектік, мемлекеттік, танымдық тұрғыдан азып-тозып, санасы бір сәтке қалғып кеткен тылсым түс болатын. Өзара қырғыннан әбден титықтаған тұқымдық тектің, Лев Гумилев тауып айтқанындай, сұлай құлап солықтап жатқан шағы-тын. Сондай бейуақта батыстан екі басты самұрық шығып, “Азия қақпасындағы” ұлттарды құзғын боп қылғуға аттанды. Орыстардың намысына қаншама кір келтірмеуге тырысқанымызбен, ешқашанда отаршылдық әрекет пен шоқындыру саясатын ақтауға болмайды. Өз ұлтын өзі басыбайлы, құлдық дәрежесінде ұстап отырған патшалық Ресейдің дәбірлері де, миссионерлері де сондай топас, можантопай, беті қалың “қара жүзділер” еді.

Олар отарлау мен шоқындыруды да сондай қатігездікпен, қара ниетпен, қарабайыр күш қолдану тәсілімен жүргізді. Зеңбірек пен “Інжіл” бірдей іске қосылды.

“Әскери серуендер” мен жазалау жасақтарының қанқұйлы жолын тілге тиек етпей-ақ қоялық. Тек танымдық тұрғыдан аяр һам жымысқы және аяушылықты білмейтін орыс мұжығының қолындағы екі жүзді балта іспетті бір беті — қанға, бір беті — көлгірсіген “мейірім уағызына” суарылған шіркеу саясатының өзі де жан түршіктіреді.

Өзгені былай қойғанда, орыс рухының бостандығының ту ұстары болған “желтоқсаншылардың” көсемі П.И.Пестельдің өзі:

“... Халық атаулының барлығы жойылып бір ұлт құрауы тиіс, ал Ресейді мекен еткен елдің түгелі орыстануы керек”, — деп жазса, бұдан гөрі қорқау пиғылдардың қандай мақсат көздегені айтпаса да түсінікті.

Тіпті патшаның құпия кеңесшісі, сыртқы істер министрі болған Нессельрод қазақ халқының өмір сүруінің өзін көп көрді. Ол өзін Николай I патшаға жасаған мәлімдемесіне қара жүрек пиғылын жасырмай ашық айтып:

“Шекаралық шекті ішке қарай жылжытудағы үкіметтің басты мақсаты сол арқылы егін егетін жердің көлемін барынша ұлғайтып алу болып табылады... Ол үшін осы арада көшіп жүрген қазақтардан бұл жерді тазарту керек”, — деп “жоспар” ұсынды.

Жоғарыдағы екі мырза да өз дәуіріндегі орыс зиялыларының ішіндегі ең ықпалды және білімді, белгілі бір дәрежеде тарихқа із қалдырған адамдар. Ал олардың өзі жат ұлтқа мұндай жек көрінішпен қарағанда өзге можантопайлардың санасы мен кеудесіндегі пасықтық пиғыл мен касиетсіздікке тандануға болмайды.

Міне, Абай осындай қорқау заманда өмір сүрді.

Табиғат берген ұлы қабілет пен зерде оның “жан күйігіне” айналды. Не таным жолын таңдаудағы “ерік өзіне тимеді”, не “етекбастылықтан” құтылмады.

Өйткені: Абай бар болғаны — бодан, басыбайлы, рухани тәуелділікке ұшыраған ұлттың азат рухты азаматы ғана еді және жалғыз болатын. Оның сенетіні — ұлттың жан ұясына ұялаған, санасына сіңген, ділімен тамырласқан иманы ғана-тын. Өзге дәрмен мен пәрменді тағдыр оған бермеді. Сол иманды бекіту үшін санасын сауды, білімін пайдаланды, талантын жұмсады. Өзі де өзінен бұрынғы ғұлама қандастары сияқты шоқындырудың шырғасына, отаршылдардың ыркына түспеді.

Ондай қауіп Абайға бір емес бірнеше рет төнген. Соның барлығында да шырмауықтың торынан құтылып отырған. Бұған әкесі Құнанбайдың көрегендігі мен тәрбиесінің ықпалы қатты әсер етсе керек. Он үш жасында орыс оқуына жіберіп, “хат танырлық” (*Абай*) болған кезде, алты айдан кейін ауылға алып кетуі Абайды отаршылдардың талай арандатуы мен құйтырқысынан құтқарды. Қаладан санасының саңылауы аршылған тұста іргесін аулақтатқан Абайға ағартушылықтың атын жамылған миссионерлердің идеясы қонып үлгермеді. Ол Құнанбайдың дәстүрін ұстап, билік камшысын қолына алды, қажы әкесінің тілеуін тіледі.

Сөйтіп, елі мен діні туралы дербес пікірі қалыптасып, жеке басы да, ақыл-санасы да тәуелсіздік алған тұста барып таным талқысына түсті. Қыршын жасынан жалпы-орыстық, Дрэпер айтқан еуропалық, дүниелік “пікір одағы” идеясын нәзік тамырына дарытып алған Шоқан мен Ыбырай сияқты өмірінің соңын өкінішпен өткізбеді. Түңілді, бірақ, рухани танымдық күйзеліске ұшырамады.

“Жалпы еуропалық” идея мен миссионерлік ағартушылық саясатының түпкі мақсаты біреу — діні де, тілі де ортақ ұлт қалыптастыру болатын. Әрине, ол дін — мұсылмандық емес, ол тіл — түркі тілі емес, Шығыс Еуропада — орыс тілі мен православие діні үстемдік құруы тиіс еді. Пестельдің де көксегені осы. Шоқан мен Ыбырайдың рухани азабы жөнінде Смағұл Садуақасұлы дәл тауып айтты

және осынау сырты — жақсылықпен, іші — қара ниетпен сырланған жымысқы ағартушылықтан жас өспірім ұрпақты сақтандырған ол, өзінің жастарға арнаған сөзінде мұның астарын қазбалап тұрып жеткізеді.

Ол 1926 жылы қазанның 29 жұлдызында Ташкент қаласында қазақтың тұңғыш жоғарғы оқу орнының бір жылдығына орай сөйлеген сөзінде миссионерлік ағартушылықтың зардабы туралы айта келіп.

“Осы тұста өткендегі бір жайларды еске сала кетудің де залалы жоқ. Кешегінің мысалы біздің ілгерідегі жұмысымызға сабақ болуы тиіс. Қазақ жұртының Еуропа цивилизациясымен “мәдени” байланысының әр түрлі қыры бар. Өткен ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Алтынсарин деген бір қазағымыз болды. Алтынсарин — орыс мәдениетіне ауыл үй қонған алғашқы қазақтың бірі. Біреуден қаймыққанынан емес, өзінің ар-ожданымен православие миссионерлеріне көмектескен адам, орыс-қазақ мектептерін алғаш ұйымдастырған да, қазақ жазуын орыс әліпписіне көшіруді көздеген де осы кісі. Ол әйгілі орыс оқымыстысы, миссионері Ильминскийдің досы болған, соған қалтқысыз қызмет еткен. Міне, дәл осы Алтынсариннің өзі өлер алдында: өзінің қазасын аза тұтуға бірде бір орыс адамын араластырмандар, тіпті маған етене жақын жүрген жанлар болса да жуытпаңдар, — деп тапсырған. Және “Жаназама 99 молда шақырыңдар”, — деп өсиет қалдырған. Бұл, әрине, көзі ашық деген зиялы қазақтың басындағы трагедия еді. Орыстармен ұзақ жыл үзеңгілес өмір кешкен пенденің көңіліне түйгені, орыс миссионерлерінің қазақ жұрты үшін еш жақсылық ойламайтынына әбден көзі жеткен адамның көкірегіндегі қасірет болатын. Бәлкі, бұл оның тіршілікте өз қолымен жасаған күнәсін қазақ деп қарс айырылған жүрегінің жан тәсілімдегі айыптауы болар. Қалай да, ол пәлен жыл бірге істеп, біте қайнасқан орыс ымыраластарынан өлерінде безген” — деп тілге тиек етті.

Түпкі мақсаты туған ұлтының мүддесі болғандықтан да Ыбырайдың ғұмыр соңында Николай Иванович Ильминскийден безсе — безетіндей жөні бар еді. 1846 жылдан бастап Қазанның діни академиясының “Мұсылмандарға қарсы күрес бөлімі” кафедрасын меңгерген Н.И.Ильминский жылы-жылы сөйлеп, жыланды інінен шығаратын жымсыма пиғылын Ыбырай миссионерлік ағартудың өмірге ашық енгізіле бастаған тұсында бір-ақ білді. Оған дейін Ильминскийді әкесімен тең дәрежеде құрметтеді. Ал жалған ағартушы болса:

“Алтынсарин қазақтардың ортасында өзі мектеп апса, орыс һарпін сонда қолданса, оны орыс елінің адамдары әдейі істеп

отыр дегізбей, өзі ашқан сияқты боп сырт көзге көрінсе және оны ашқызып отырған орыс чиновниктері екенін халық сезбейтіндей етіп жымысқылап жүзеге асырса, бұл идея Алтынсариннің идеясы болып халыққа сіңіп қалар еді”, — деп астыртын сыпсыма хатты Ағарту министрлігіне жөнелтіп жатты.

Бұл шырғаға Ыбырай жақсылап тұрып түсті. Өзінің миссионер болып шыға келгенін бірте-бірте түсінді. Екі оттың ортасында қалды. Мұны Мұхтар Әуезов:

“Ол шіркеу мен мұсылмандық ықпалдың қысымында қалды, екі бүйірінен бірдей шаншу қадалды. Мұсылмандар болса оны қазақ шәкірттерін шоқындырғысы келді деп құстаналады, ал оған ресми түрде кеңес берген Ильминский болса нағыз миссионер-христианның өзі еді, ол жұрттың бәрін осы мектеп арқылы тезірек орыстандыруға болады деп сендіріп, өзінің дйттеген идеясын табандап тұрып жүргізді”, — деп түсіндірді.

Ақыры Ыбырайдың исі орыс жұртынан түңілуіне алып келген мұндай оқиға кездейсоқ жай емес-ті. Смағұл Садуақасұлы өзінің сөзін бұдан әрі:

“Бұдан дарынды да, елге жайылған атақ-даңқы да асып түспесе кем емес тағы бір қазағымыз өткен, Ол — Шоқан Уәлиханов. Бұл — орыстың Шығыстағы адал күрескері болған. Уәлиханов патша үкіметінің соғыс министрлігіне дерек жинау үшін Қашқарияға құпия сапар шеккен, дүниеден өтеріндегі мінезіне қарасақ, оның да ақыры Алтынсарин сияқты аяқталғанын көреміз. Ол да өмірінің соңында барлық орыс достарынан безген; орыс армиясының осынау бір сымбатты офицері кең қолтық қазақ шапаны мен қырдың саптама етігін киіп, сақараның шалғайындағы бір ауылда бұл пәниден өткен. Сібір аймағының билеушісі Ядринцев өзінің азанамасында: Шоқан Уәлихановтың қасіретті қазасы еуропалықтар үшін өктем ескерту, бұл әрі орыс адамын ойландыратын сабақ, — деп атап өткен болатын. Жұртымыздың ұйқыдан оянуының таң сәрісінде тіршілік кешкен зиялы қазақтарымыздың мәдени Еуропамен қалай араласып, не hareket қылғандығын байқау үшін осы екі мысалдың өзі-ақ жеткілікті ғой деп ойлаймыз... Алтынсарин мен Уәлихановтың басына төнген ішқұста қасірет сол кісілердің өзімен қоса о дүниелік болған шығар деп үміттенеміз”, — деп жалғастырады.

Өкінішке орай, Смағұл Садуақасұлының бұл үміті ақталмады. Ыбырай мен Шоқан отаршылдық пен миссионерліктің соңғы құрбаны емес еді. Аяр ағартушылықтан құтылғанына қуанған оқу ағарту комиссарының өзі де төрт жылдан кейін “коммунистік колонизаторлықтың” құрбандығына шалынып, Шоқанның тағдырын құшты.

Ал Абай сол үмітті сәтті көре алмай түңілумен дүниеден өтті.

Аса талантты Шоқанды қабірге жетелеген дерттiң бiрi де осы миссионерлiк ағартушылық едi. Түркi халықтарының қамқоршысымағы ретiнде танылған Н.М.Ядринцевтiң өзi Шоқанның қыршыннан қиылған өлiмiн шоқындыру идеясына пайдаланғысы келдi. Ол үшiн Шоқан ең алдымен насихаттың құралы, содан кейiн барып ғалым болатын. Шоқанның Черняев жорығынан, Петербургтегi ғалымдардың миссионерлiк пиғылынан көңiлi қатты қалып, ақыры орыстық идеяны ұстаған әкесiне де ренжiп дүниеден баз кешiп кеттi.

Өзiне бейтаныс елдi жағалап, Алтынемелдiң топырағын жамылды.

Бұл да халқына көрсеткен бiр мiнезi едi.

Шоқан өзiнiң әрбiр ақыл-ой жетiстiгi арқылы ұлтын рухани тәуелдiлiкке баулитынын сездi. Мұның тарихи миссиясы миссионерлiкке жол ашу екендiгiн кеш түсiндi. Түсiндi де өз таланты мен талабына тығым салды. Шоқанның ең үлкен қасiретi сол едi. Оның перзенттiк парызын адал өтей алмайтыны анық едi. Себебi, мұның астарын Шоқанды жақсы көрдi деген Н.М.Ядринцевтiң өзi:

“Бұратаналардың экономикалық және азаматтық тiршiлiгiнiң жақсаруына байланысты бұратаналардың рухани дамуы (шоқындыру деп түсiнiңiз — Т.Ж.) мен бiлiм алуына көмек көрсетудi ойлайтын да кез туды. Бiз бұл арқылы жалпы адам құқығының еркiмен қоса көптеген бұратана нәсiлдерiн құтқара аламыз деп батыл айта аламын. Егерде бiз олардың арасынан сауатты, қаны мен тегi бiр, сол халықтың рухы мен мiнезiн бiлетiн, халықтың тарихымен тамырласып, өзiнiң жан дүниесi мен жүрегiн, махаббатын бұратаналарды будандастыру (эмансипациялау, яғни шоқындыру — Т.Ж.) iспеттi бiздiң ұлы мақсатымызды жүзеге асыратын және бүкiл ғұмырын өз бауырларын қорғауға (жат дiннен — Т.Ж.) жанын сала бағыштаған адамдарды тәрбиелеп шығармасақ, онда бiз бұратаналарға әсер ететiндей өзге тәсiлдi ойлап табуымыз кәдiк, онда бiздiң қайырымды құтқарушы қайраткер, ең бастысы, бұратаналардың қабiлеттi, қамқор жетекшiсi және ұстазы болуымыз екiталай. Бұратаналардан мұндай тұлғалар өте аз шықты. Керiсiнше, бiздiң уағызымыз бұратаналарға кесiрлi кейiште сiңiрiлдi. Орыстандырылған әр түрлi тәржимашылар, шолақ етектер (кеңсе қызметкерлерi) және басқарудың тетiгiн меңгерген бұратана сұлтандар мен тайшылар орыс қанаушыларынан да бетер қиғылық салып,

өзінің туыстарының ең кесірлі дұшпаны мен жәбірлеушісі болып шыға келді. Шоқан Уәлиханов пен Доржы Банзаров сияқты жалғыз-жарым тұлғалар ғана өзінің халқын жалынды ыстық жүрегімен және еуропалық ғылымның жарқын да салауатты парасатымен сүйе жүріп бұратаналардың үмітсіз келешегі мен түйыққа тірелген қасіретіне көзі жетті, сонымен қатар қалыптасып келе жатқан жаңа жағдайдың (орыстандырудың — Т.Ж.) шатқаяқтығын сезіп, қайғы-қасірет жұтқан олар жанталаса айқайлап, өздері шыққан қапас шыңырауға қайта құлалы”, — деп ашық жазды.

Шоқанның ширыға шымырқанып, ақыры тұңғыққа батып тынуының себебін Н.М.Ядринцев дәл тауып отыр.

Шындығында да, асыл текті, бекзат ойлы, сұңғыла намысты Шоқан өзін ет комбинатының қасапханасына отарды бастап баратын қу мүйізді серке — “козел-provokator” іспетті сезінді. Бұдан үлгі алған ұрпақты да сол тауқымет күтіп тұрды. Оның шенге де, шекпенге де, әке үгітіне де қарамай бетін патша кеңсесінен теріс қаратуының мәні осында жатыр еді.

Мұндай талантты тұлғалар орыс империясына да, православие миссионерлеріне де аса қажетті-тін. Шоқан Петербургте жүріп соны түсінді. Тіпті, “мен сізді туған бауырымнан да артық сезіммен сүйемін” деген ұлы Федор Михайлович Достоевский, XIV ғасырдағы “Алтын орда” төресі Арсылан-бектің тұқымы Федор Михайлович Достоевский бұратаналардың шоқынуын тарихи заңдылық деп бағалауы сол тұстағы орыс оқымыстыларының барлығының да миссионерлік көзқарасты қатты ұстанғандығы және оны “бұратаналарды құтқару, оқу ағарту” жолындағы “ұлы мақсат” ретінде бағалағаны — діні басқа ұлттың рухын қорлау еді. Ең бірінші боп оны ұғынған және сол рухани тәуелділікке шыдамай булығып өлген иман иесі — Шоқан Уәлиханов болатын.

Орыс мәдениеті оны ақыл-ойдың биік парасатына көтерді, орыс отаршылдары мен миссионерлерінің “құтқарушы ағартушылық саясаты” оны көрге тықты.

Сондай құрбандықтарға күйінген Абай кейде өзін-өзі:

*Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда, сөкпейтін
Балы тамған жас қамыс,
Ормасаңшы көктейін, —*

деп салауат жолына атайды.

Дербес тәуелсіздікті ойлаған қазақ оқығандарының патша тұсында да, кеңес тұсында да түрмеге түспей

құтылғандары шамалы. Олардың дені “көктей орылып” кетті. Абайдың бұл сөзі Шоқанға айтылған жоқтау сияқты.

Өйткені қарауылдың ұшына қашанда таланттылар бірінші ілінеді.

Ал империя мен православие миссионерлері ең алдымен жат жұрттың арасынан шыққан оқымыстылар мен таланттыларды өз ықпалына алып, ырқына көндіруге тырысады. Олар орыс тәрбиесінен тәлім алған тұлғалардың тарих сахнасына көтерілуіне мүдделі болды.

Миссионерліктің өзегі — уағыз, уағыз өзегі — насихат.

Насихат арқылы православие мен отаршыл империяның беделін асыру көзделді. Олар қалай сақ қимылдаса да орыстандыру мен шоқындыру саясатының әшкереленетінін білді. Білгендіктен де халықтың рухани ашуын жұмсарту үшін тілге тиек ететін “ұлы үлгі” қажет еді. Ғылымға миссионерлік қызметінің себепкерлігімен келген Н.М.Ядринцев өзінің “Орыстық Шығыстағы бұратаналарды ағарту” атты мақаласында:

“Соңғы уақыттарда алдына жалғыз-ақ мақсат — қазақтарды орыстандыруды ғана көздеген оқу жүйесін бастауға бірнеше талпыныс жасалды, оның ішінде ерекше пансионаттар мен интернаттар болыстар жинаған қаржының күшімен ашылды, яғни мұндай мекемелердің ашылуынан зәресі ұшатын қазақтардың өз қаржысы жұмсалды... Оқу мен орыстандырудың бұл тәсілі пайда әкеле ме, жоқ па, белгісіз, бірақ та қазынаның көк тиыны шықпайтыны анық. Сұлтандардың балаларының бірен-сараны әскери оқу орындарында тәрбиеленіп жатыр, мұның өзі тек Батыс Сібірдегі қазақтардың санына шаққанда өте мардымсыз. Жоғарыдағы келтірілген деректерге жүгінсек, біз бұратаналарды оқытуға көңіл бөлмеппіз, бұл ортадағы ағарту жұмысы ешқандай да нәтиже бермеді. Отарға айналдырған елдердегі Англияның жат жұрттың терісін сыпыра қанап жатқандығы туралы қанша қақсасақта, Индияда мектептер мен университеттер пайда болды, индустардың арасынан Рамогун Рой, Дворканат, Жилжитбай сияқты тамаша ғалымдар мен қайраткерлер шықты, мектеп салуға және еуропалық өркениеттің жетістігімен бұратаналарды таныстыру үшін қыруар қаржы бөлінді”, — деп өкінді.

Несі бар Н.М.Ядринцевтің, мемлекеттік деңгейдегі миссионер-ғалымның, өкінсе — өкінетіндей жөні бар еді.

Ресей бодан елдеріндегі бұғаулы саясат арқылы өзінің де мешеулігін танытты. Әлем жағрафиясында отарлау картасы жасалып жатқан тұста қылышқа сүйенген Ресей рухани өмірге келгенде тонмойындық мұжықтық можантопайлық көрсетіп алды. Өзін-өзі әлемнің алдында ақтау үшін

енді қалайда бодан елден міндетті түрде миссионерлік ағартуды жақтайтын тұлға жасап шығару қажет болды. Ондай шырғаға түскен Ыбырай Алтынсарин ажал алдында иман қайырып, 99 молдаға жаназа шығартты. Алла алдында күнәсін жуу үшін “Мұсылмандық шарты” атты діни оқулық жазды. Шокан Абылай атасының мінезіне салып “қылыш үстінде серт беріп” шыға келді.

*Дүние — үлкен көл,
Заман — соққан жел
Алдыңғы толқын — ағалар,
Артқы толқын — иілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер, —*

деп өзі айтқандай. ендігі кезек Абайдікі болатын.

Алдыңғы толқын ағаларының жан күйзелісін Абай білді ме, ол жағы беймағлұм.

Шокан Семейде жүргенде Абай сонда шәкірт болатын. Ф.М.Достоевский келіп қымыз ішіп, тойға қатысатын Тінбайдың үйінде жатты. Таныс-таныс еместігі ешқандай құжат арқылы әлі дәлелденген жоқ. Бірақ та Шоканның атын, оның қыршын жасында қаза тапқанын, оқымысты ғалым болғандығын жақсы білді. Шокан оқыған Омбыдағы кадет корпусінде туған ағасы Халилolla оқыды. 1851 жылы Құнанбайды Омбы түрмесіне кепілдікке алып, Қарқаралыға жеткізген Шоканның әкесі Шыңғыс Уәлиұлы болатын. Демек, Абай Шоканның қасіретін білді. Ал Ыбырай туралы дерек түгіл жорамал да айтуға негіз жоқ. Естуі, не орыс һарпімен шығарған әліппесін оқуы мүмкін. Соларға туған күн Абайға да туып, миссионерлер оны да жағаттай бастады.

Семейдегі орыс достарының бәрі де оның шын жанашыры емес еді.

Шіркеудің свещенниктері мен поптардың бетін қайтарған пікірталастарына қатысқандығы туралы ауызекі әңгімелер сақталған. Алайда Абайға жасалған осы жыпсыма жөнінде Мұхтар Әуезов “Абай жолының” қысқартылып қалған тұсында барынша ашық және анық баяндады. Мұның егжей-тегжейі Мекемтас Мырзахметовтің “Қазақ калай орыстандырылды?” атты кітабында тарқатылған. Мұхтар Әуезов қиын кезеңнің өзінде миссионерлік “ізгілік өрекеттерін” шығармасына тегін арқау етпеген.

Абай Семейдегі ақ шіркеудің жанындағы қазақ пен ноғай, татар балаларын шоқындыратын діни мектепті қалаға барған сайын көрді және шіркеудің тақуаларымен де, ағартушы-миссионерлерімен де сан мәрте жолығып, пікір

таластырды. Христиандық уағыздарды насихаттайтын кітаптармен де танысты. Ол неғұрлым рухани шабуыл күшейген сайын, соғұрлым исламның тарихы мен танымына талдау жасап, танымын тереңдете түсті.

Рас, ол әуелде діни айтыстан бойын аулақ салған.

Бірақ ақыры дін исламның басына шоқыну шындап төнгенде Семей шаһарындағы “ізгі миссионерлер” ұйымдастырған таным тайталасына қатысып, жеңіп шыққан. Ол жеңіс оңайлықпен келген жоқ. Н.М.Ядринцев көксеген “ізгілікті ұлы адамның” барлық шартына Абай сай келетін. Ақыл-ойы озық. Орыс мәдениетін сүйеді және біледі. Томырық мінезді патша дәбірлері Абайды икемге келтіріп, бопсалау үшін қала жандаралының бастығын жұмсауы заңды. Абайдың басынан дау кетпей жүргенде оны сескентіп барып “ізгілікке тартпақ” болған.

Бұл жайларды архив деректері де растайды.

Ендеше, “Абай жолының” соңғы нұсқасына кірмеген жандарал мен Абай арасындағы әңгіме Мұхтар Әуезовтің көркем қиялы емес, өмірлік шындық болып табылады. Сөзіміз дәлелді шығу үшін жариялауға Мұхтардың жүрегі дауаламаған, бірақ жазуын жазып қалдырған оқиғадан қысқаша үзінді келтіреміз. Лосовский өмірде болған, Абаймен біршама уақыт жақсы араласқан адам. Онда:

“**Кейінгі сөзінде жандарал христиан дінін, соның ішінде православиені барынша мақтап, ұзақ сөйледі. Киргиз сияқты Ресей империясының қарамағына кірген Сібір бұратана өкілдерінің көпшілігі өз діндерін тастап, шоқынып жатқанын көп таратып айтты. Және солардың осындай тарихтық өзгеріс арқылы ислам дінінде отырған қазақ сияқты елдердің бұдан былай тез өсетінін, бақытқа тез жететінін баяндап, дін үгітшісі сияқты боп кетті. Бір кезек бұны үндемей, ойланып тыңдап отырған Абайдан үлкен үміт еткендей сөйлеп барады. Абайға ақылшы боп толғанады. Бір ғана Пушкин, Лермонтовтар емес православие шіркеуінің үлкен ақылды, білімді өсиетшілері бар екенін де айтты. Сол жөнінде Қазанда аты шыққан миссионер Ильминскийді, Түркістанға мәлім миссионер Остроумовты және әсіресе өзімен таныс, Омскіде тұратын әрі ағартушы, әрі зор миссионер Алекторовты да айтып өтті...**

... Сол елдердің шоқынған тарихтарын еске ала отырып, жандарал сондай зор жауапты жұмыста жергілікті беделді княздар мен рубасылардың, бектердің көп пайдасы тигенін айтты. Кейбір княздарды олардың көп пайдалы істер істегені үшін его императорское величество Петерборға шақырып, үлкен алғыстар білдіргенін айтты. Ол ғана емес, Иркутскінің

және Батыс Сібірдің кейбір губернаторларын да осы жолда жақсы ізгілік іс істегені үшін святейшей синод көп алғыс айтып мақтаған екен. Екі губернатор Петерборға шақырылып барып, көп сыйлықтар алышты. Аса қадірлі монаршая милость жарияланғанын да жандарал еске салып өтті” — деп баяндалады.

Бұндай бопсаға Абай:

“ — Өз халқымның ортасындағы менің абыройымды, беделімді ұлық дәрежелі әкімдер мұншалық ілтипатпен бағалайды деп ойлаған жоқ едім. Және халқыма менің ететін әсерімді осындай жолмен пайдалануды ұлықтар ойлар-ау деп күткен де емес едім... Менің халқым діндар болмаса да, фанатик болмаса да өздерін мұсылманбыз деп санайды. Оның тарихы, болашағы жақсылыққа ауысып өзгереді, өседі деп үміт еткенде, мен мүлде дінді өзгерту арқылы жақсылыққа жетеді екен деп ойлаған емеспін. Халқым шала мұсылман болса — мен өзім де сондай мұсылманмын. Шала діндар күйінде күн көремін. Бұл жасқа шейінгі өмірімде дін ұстазы, дін өсиетшісі болып көргемін жоқ. Сөйтіп мен нашар молда болған кісі едім. Енді менен: “жақсы поп жасауға болады” — деген сіздердің сенімдеріңіз қалайша туғанын аңғарып болғаным жоқ” — деп жауап береді.

Сөйтіп, Лосовский Абайды ұта алмай, әзірше ең алдымен миссионерлік міндетті алатын (адамды) Құнанбаев ете алмай кетеді”.

Дәл осындағыдай сөз дәлме-дәл айтылмағанымен Абай мен миссионерлердің арасында мұндай әңгіме болғаны шындық.

Бірақ та халықтың “дінін өзгерту арқылы жақсылыққа жетуге болады”, өзінің ақылмен таныған иманын тастап “жақсы поп шығады” деген уағызға сенетін және ондай арандатуға көнетін адам Абай емес еді. Сыпайылық сөзді Мұхтар Әуезов жазушы ретінде қолданып отырғанымен, Абайдың орыс миссионерлеріне өкпесі қазанның күйесіндей қарайып шығып еді. Ал “Ұлы тұлғаларды” торға түсіруді жоспарлаған Н.М.Ядринцев, А.Е.Алекторов сияқты миссионер оқымыстылар болатын. Генерал-губернатор да, жандармерия да, прокурор да, сот та, ояз да бұл пәрменді құлшына орындап, “қасиетті синодтан” алғыс алып, олжаға бөккілері келді.

Құлқын не істетпейді десеңші!

Әйтпесе, сол “ізгі жақсылықты” ең әуелі басыбайлы орыс мұжықтарына жасаса, тілектерін Айса пайғамбар қабыл етпейтін бе еді? Қайдам. Қайта сауапқа жатқызатыны һақ емес пе.

Бұл арбау мен алдау кейін де тоқталмады. Әуелгіде мәдениет пен ғылымды үйрену үшін жағаттаған А.Е.Алекторовтан Ахмет Байтұрсынұлы түңіліп барып, бостандықтың жолына түсті. Мұндай аяр “ізгілікті” орыстың бір ғұламасы А.Н.Кононов әшкереледі. Ол түркі мәдениеті мен тілін зерттеуді сылтау етіп миссионерлік әрекет жүргізген “ағартушылардың” ХІХ ғасырда неге көбейіп кеткенін:

“Ресей империясының шығысын саяси-экономикалық тұрғыдан игеру үшін ондағы өмір сүріп жатқан ұлттар мен ұлыстарды православие шіркеуінің ықпалы аясында алдын ала “идеологиялық тұрғыдан игеру” қажеттігі туды. Бұл міндетті шешуді православие миссионерлері өз мойнына алды, олар өздерінің болашақ құрбандықтарының (сөздің мағынасы бойынша аударылды — Т.Ж.) тілін меңгеріп, тіршілігімен танысып, дәстүр-салтын білу үшін ерекше қамқорлықтағы оқу орындарында арнайы дайындалды”, — деп түсінік береді.

Иә, сол миссионерлердің аты тарихта уағыздарымен емес, ғылыми еңбектерімен есте қалды. Тағдырдың тәлкегі деген осы. Олар мұқым ұлтты жойып, дінінен аздыру үшін келді де ақыры сол ұлттың рухани тарихшысына айналды. Қазақша өлең жазатын А.Е.Алекторовты қазақтар ұлттың жанашыры деп қабылдап, көкке көтеріп бақты.

Бұл сауаттылық па, сауатсыздық па, әлде намыссыздық па, кім білсін. Әй, осы соңғысы шығар.

Қазақтарды салтанатты түрде шоқындыруға арнайы кафедралық соборды салған Зеньковтың атына көше берілді:

“Мұнда сарттарға, иттерге және қазақтарға серуендеуге рұхсат етілмейді” — деп төрт құбыладағы қақпаның алдына жазылған демалыс бағының ішіндегі собордың православие дініндегілерге қайтарылып беру рәсіміне тәуелсіз ұлтымыздың тәуелді басшылары қатысты.

Сонда олар өздерінің қандай рухани қорлықтың алдында тұрғанын сезді ме екен? Қайдам. Мансап үшін иманның да бөгеті болмағаны ғой. Ендеше тәуелсіз елді қандай ар-ожданмен басқармақ? Орыстың белгілі ақыны Ярослав Смеляков әлгі жазуы бар тақтаның сілемін көріп, “Алматы бағында” атты өлең жазып, сол бір сорақы топастық үшін қазақ ұлтынан исі орыстардың атынан кешірім сұрап:

“Я перед тобой чуть-чуть виноват”, —

деп жайдан-жай айта салды дейсіз бе?

Жоқ. Өзге-өзге, Ярослав Смеляков көлгірситін ақын емес. Мұның барлығы рухани тәуелділіктен әлі де толық арылып болмағанымыздың кесірі. Өз ұлтын өзгенің алдына тізелетіп,

бас идірген ел ағалары ар-ожданына жүгініп, халықтан салауат сұрауы лазым.

Тәуелсіз елдің ұлы мен ұлтаны да тәуелсіз болуға тиіс.

Ұлтының өткен тарихын, намысын, рухын саясаттың мүддесіне бағындырып, өзін-өзі жеңе алмаған қайраткер — қайраткерлік түгіл, қатардағы азамат атануға қақысы жоқ. Заманында Шоқан мен Ыбырай, Абай мен Ахмет түңілген шіркеу саясатын, соларды жер астына жетелеген “ізгіліктің, ұлтты қорлау үшін жүргізілген әрекетті қайта тірілту — елінді, елінді ел еткен дегдарларды, өзінді әкім еткен жұртынды менсінбеу, ішкі рухани сезімнің тұлдығы. Кафедралық собордың қайта ашылуы: сен рухани құлсың бұл бақшаға саған кіруге рұқсат етілмеген, сендер осы арада салтанатты түрде жаппай шоқынуға тиіс едіңдер, шоқындырамыз, біздің “игілікті ізгі миссиямыздың идеясы” өлген жоқ, сен бодансың. Біз сенің жаһангеріңбіз — деп үнсіз жар салып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан тұқымды тұқыртып тұратын болады.

Бұл оқиғаға қазақтың бүгінгі зиялыларының бәрі де кінәлі. Кезінде орыстың атакты тарихшысы В.О.Ключевский шіркеудің қорқаулық пиғылы қақында еш сескенбестен:

“Отбасымызға жайдары-жарқын және еш алаңсыз келуіміз үшін театрға барамыз, жаныңды жегідей жеген қыжылды сонда қалдырып, жайбарақат басып үйге қайтамыз. Бірақ та театр мен шіркеуді ешқашанда бір-бірімен шатастыруға болмайды, өйткені шіркеуді қыз-ойнаққа (балаган) айналдырудан гөрі, қызойнақты шіркеуге айналдыру әлдеқайда қиын. Бұдан көрермендер ұтылмайды, мінәжат етушілер ұтылады: алғашқылары көрермен болып қала береді, бірақ мінәжат етпейді, ал екіншілері құлшылықты қояды, бірақ ешқашанда көрермен болмайды” — деген болатын.

Астарлы да ауыр сөз. Бұл шынайы мінәжат етуге арналған шіркеу тақуаларының рухани азғындығын байқатады. Иса пайғамбардың уағыздарын жамылып, құдайсыздықты қоздырып отыр деген сөз.

Соның бірі — жат жұртты қорлап, оның рухын өлтіріп, иманын тонап, жанын азапқа салу болып табылады. Распутиннің зинақорлығы мен қылмысын емеурін етсе де мұнда тарихи шындық бар еді. Өзгенің діні мен рухын қорлау арқылы құдайдың қақпасын қаға алмайсың. Ол да күнәнің зоры. Иса пайғамбардың жолы бойынша тәубе жасап, кінәсін мойындап кешім өтініп жалбарыну арқылы ар-ождан азабын тазартуға болады.

Абай да ар-ождан мәселесіне қатты назар салып, оны тереңдете талдайды.

Азаматтың азаматтығы ар-ұятында. Ұятты, намысты, әбес ісің үшін “өз ақылың, өз нысабың өзінді сөксін”, ішіндегі ұятың оянып, “жаза тарттырсын”. “Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі” кешірім жасасын, егер ол кешірім қылмай “оның үстіне тағы да аямай өртендірсін деген сөз айтса”, ол “кісінің өзінің де адамшылығы жоқ” — деп тұжырымдайды Абай.

Мінәжаттың өзі — адамгершілікке, ұятқа, нысапқа, сыйласымдыққа, қайырымдылыққа, әлеуметтік, танымдық, нәсілдік, тектік теңдікке негізделуі тиіс.

Бұл ретте Айса мен Мұхаммед пайғамбарлардың пайымы бір. Ал оны отарлық, миссионерлік құралға айналдырып отырған — миссионерлік шіркеу.

Жалпы шіркеу емес, сол Айса пайғамбарлардың уағызын өзінің тоңмойын, топас түсінігі арқылы ұлттық мүддесіне жұмсап отырған тақуалар. Ондай мінездер мұсылман арасында да, оның ішінде қазақ қауымының арасында да бұрын да болыпты, қазір де бар, ертең де қылтып шыға келуі мүмкін. Осы үш уақыттық мерзімде де Абайдың ар, иман туралы айтқан:

“Пайғамбарымыз Сал-лал-лаху ғалайһи уәс-саламның хадис шарифінде: ... кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы бар: “Ұят кімде болса — иман сонда” — деген. Енді бұл сөзден білінді, ұят өзі иманның бір мүшесі екен... Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да: “Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?” — дейді. Иә болмаса: “Жә, жә! Оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?” — дейді. Немесе: “Пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой. Пәлен қылған, түген қылған. Менікі оның қасында несі сөз пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе!” — деп... жап-жай отырып дауын сауып отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десек — хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. Соның (сол аламның) иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?” — деген (“Отыз алтыншы сөз”) сауалына әркім іштей жауап берсе — рухани намысты саясат үшін таптатпаған болар едік.

Бұл сұраққа Абайдың өзі де екі-ақ сөйлеммен:

“Өзің үшін еңбек қылсаң — өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың. Адамшылықтың қарызына еңбек қылсаң — Алланың сүйген құлдарының бірі боласың”, — деп жауап беріп кетіпті.

Біз де сол оймен тұжырымымызды тұйықтаймыз.

Иман — ар мен ұяттың кепілі. Сондықтан да Абай: “Иманыңды түзет!” — дейді.

Ал оның өзі үнемі ұятына — иманын, иманына — ожданын күзет етіп, рухани аздырушыларға да, дінін бұздырғысы келгендерге де, ұлтын қорлауға тырыскандарға да тойтарыс берді. Өзінің үрім-бұтақтарынан да рухани тазалықты талап етті. Отаршылдық пиғылдың көлеңкесі іспетті миссионерлік сұғанақтық Абайдың жанын түршіктірді.

Бұрынғы шығармаларында жаратылыстың заңдылығы мен заман қайшылығы, қазақ тұрмысы мен мінезінің қилы құбылыстары, жастық пен махаббат, өткінші өмір, орындалмаған арман, өкінішті ғұмыр, мағыналы болашақ қақында толғанатын Абайдың ақындық әлемі енді жан мен рухты, ар-ождан мен иманды, сана мен Алланы таным арқылы таразылауға көшті. Күйініш пен сүйінішін жасырмай:

*Күні-түні ойымда бір-ақ Тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның өмірі
Хахихқа (Жаратушыға) маһлүк (жан иелері) арқылы жете алмайды
Оймен білген нәрсенің бәрі — даһрі (белгілі), —*

дейді.

Таным талқысының зардабын терең сезінген сайын Абайдың “ақылы — у, ойы — кермек” тартып, зар мен наланың уыты бойына жайылып, енді ішіне түседі.

Өзегі өртенген Абайдың күрт сынуына өмірінің соңғы жылдарындағы қыршын өлімнің көбеюі қатты әсер етті. Сүйікті ұлы, Шоқанның жолын қуған Әбіші — Әбдірахманы сол Шоқанның керін құшып Алматыда асқынған дертпен алысып жатқанда, Абай мойнына кісесін салмаса да салғандай күй кешіп, күндіз-түні Аллаға жалбарынып, сауға сұрады.

Санасы — саққа, ойы — онға бөлінген әке — Абайдың бүкіл үміті Әбіште еді. Енді “сол қалқасын көп көріп”, “жаңа күннің алды болар” деген үмітіне жеткізбей қыршынынан қиылғалы тұрған сәтіндегі:

*Иә, құдай бере көр,
Тілеген тілекті
Қорқытпай орнықтыр,
Шошыған жүректі
Шын жүрек елжіреп,
Алладан тілеймін
Шын (сол) қалқам осы күн,
Болып тұр керек-ті, —*

деген тілегін “зар еткен пендесіне” сиынған Алласы берсе нетті деп қыстығасың.

“Зар қылып тілеген тілегіне Алтасы рахым” етпеді. Сонда да Абай Алланың қайырымынан бас тартпайды. Бү дүниенің қызығын көрмеген перзентіне бақилық ғұмыр тілеп:

*Арғы атасы қажы еді,
Бейістен тартқай шәрбатті, —*

деп о дүниенің қызығын сұрайды.

Бұл Абайдың дінге беріктігін танытады.

Мұндай күйініш тұсында адамның ашынуы заңды. Бірақ Абай ашынғанда да Алладан медет күтеді. “Өмірін берген құдайым, ажалын да беріпті” — деп көнбес іске көнеді. “Дұғаның қуатын, жіберме өзгеге” — деп те дәтке қуат іздейді. Оны қыршын өлімнің тіршіліктегі адал рухынан тауып: “Орынсызды айтпаған, түзу жолдан қайтпаған. Жақсылық қылар орында. Аянып бойын тартпаған. Ортасында көпірдің, арамынан татпаған”, — деп өзін де, Алланы да жұбатып, иман сауабын сұрайды. Қайғы рухын езсе де Әбішінің иманды бұзбағанына іштей сүйінеді.

Сол иманды бекіте түсу үшін Абай өзін де, дін уағыздаушыларына да, дін ислам жолын қуушыларға да қатты талап қойды. Танымдық тәуелсіздікті тек қана “қорықпас жүрекпен, айнымас көңілмен, босанбас буынмен” жеңе алатын. Сондықтан да Абай шалә молдаларға барынша шүйіліп:

*Мен жасымнан көп көрдім,
Мұсылманды, кәпірді.
Абыраыдай көрмедім,
Намаз білмес пақырды.
Осы оқумен намаздың,
Қай жерінде сауап бар?
Тегін ойлап қарасаң,
Мұнда ми жоқ, құлақ бар,—*

деп Абыралы іспетті жалған иман иелерін шенейді.

Абай дінге берік ноғайды үлгі тұту арқылы өз халқын да сондай рухани қарсылыққа шақырады. Иманды пиғылына қарай ұстаған мұнафихтерді дінсіздердің қатарына қосады. “Ақылмен сенген ісіннен ақсақал айтса да, бай айтса даң қайтпа:

*Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеңіз.
Аят, хадис емес қой,
Күпір болдың демес қой,
Қанша қарсы келсеңіз”, —*

деп жас ұрпақты да қайрай түседі.

Абайдың сөзі — уағыз емес. Ұлттық бостандықтың ұраны. Ол сол бостандықты рухани бодандыққа дейін құлдыратуға қарсы. Таным еркіндігін тәлім ретінде ұсынады.

10. “САУДАСЫ АР МЕН ИМАНЫ...”

(Абай және “әулие әкейлердің” миссионерлік ілімі)

Өзінің ар-ожданын, ұятын, иманын қорғамайтын, кез келген сыртқы және ішкі күшке тітіркеніп, рухани қарсылық көрсетпейтін ұлт болмайды. Дамудың қай сатысында тұрсын, бәрібір, Абай айтпақшы, “босанбас буыны, айнымас көңілі, қорықпас жүрегі” болады. Бұл қасиеттерден ада ұлт — өмір сүруге қабілетсіз.

Рухани тәуелсіздігін сақтауға ұмтылмаған елдің тәубесіз тіршілік кешуге құқы жоқ.

Рухани қарсылық — ұлттың мәңгілік ғұмырының кепілі.

Мұндай ішкі қуатқа. “жан қуатына” (Абай) көшпелі қазақ халқы да ие еді. Жалғанды жалпағынан жайпаған шағында да, өзімен-өзі тұйықталған тұста да, “телмірген теңдігі жоқ ел болған кезде де” (Жанақ) елдіктің қамын еш уақытта жадынан шығарған емес. Абай сүйсіне еске алатын “елдік намыс” — ұлттық намыс еді. Тіпті бұл қасиет қазақ жұртының ұлттық мінезіне айналып кеткен тұстары да бар.

Бірақ түркі тегінің өзара қырқысынан шаршаған тұқымдық әлсіреу мезетінде кейбір, Абай айтқан “бек шетін, бек нәзік” сезімдер мен саңылауы тұмандана бастады. Оны ояту үшін сөзсіз сілкіну, тітіркену, ұшықтану қажет болды. Онсыз рухани қарсылықты қоздыру мүмкін емес-тін. Жаугершіліктен шалдыққан ұлтының тыныштығы тым салғырттыққа созылып кетті. Оның соңы бодандыққа, босбелбеулікке, боркеміктікке, намыссыздыққа ұласты.

Ұлттың осы бойкүйез немкеттілігіне қатты күйінген Абай адамның жан бостандығын сақтауға кепілдік беретін қасиеттерді талдай келіп:

“Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар (айналайын) жаным, соған бек сақ бол, (ол) әсіресе әуелі — құдайдың (Алланың), екінші — халықтың, үшінші — дәулеттің, төртінші — ғибараттың (үлгі, дәстүрдің), бесінші — ақылдың, ардың (қысқасы) — бәрінің дұшпаны. Олар бар жерде (уайымсыз салғырттық бар жерде) — бұлар (Алла, халық, дәулет, ғибарат, ақыл, ар) болмайды”, — дейді.

Демек, ұлттың мәңгірттігіне ықпалын тигізетін “рухани дұшпанға”, “жаныңның жауына” Абай тітіркене, тіксіне, жек көре қарайды.

Көшпелі түркі қауымының, оның ішінде қазақ жұртының тегінің самарқаулыққа салынып, ХІХ ғасырда қалғып кетуі тарихи және тектік заңдылық. Бар ұлттың басынан кешетін табиғи құбылыс. Өйткені, Шыңғыс ханның тұсынан бастап

Абылайға дейінгі жеті ғасырдың ішінде көшпелілер аттан түскен жоқ. Үрім-бұтақтың үрмізінің сүзіліп, жінішкеретін тұсы Абай заманына тура келді. Тынымсыз тіршілік кешкен тектің тыныс алуына толық қақысы бар болатын. Бірақ тарих үкімді оған басқаша етіп жасады. Өзі лақтырған арқанның бұғауына өзі түсті де боданға айналды. Енді бұл жаһангершілікке ұлттың қарсылық көрсетіп, жаппай майдан ашатын мұршасы қалмады. Ресей патшалығы жуасыған асау атқа нокта салғандай болды.

Сонда да рухани қарсылық жүріп жатты. Кенесары ханның көтерілісі сол ұлттық мойынсұнбаудың, “халықты уайымсыз салғырттыққа” түсірмеудің, мәнгүрттендірмеудің бір амалы еді.

Абай “уайымсыз салғырттықтың” салдарын білген. Өз ұлтын оған іштей дайындаған. Ұлтына қарата айтылған емеуріннен жеке адамның басына ғана қатысты қасиетті іздеу — Абай үшін таяздықтың белгісі. Өйткені Абайдың ойлау жүйесі тым кең. Оны тар мағынаға сыйғыза алмайсың.

Болыстың, тағдырдың, тіршіліктің, сезімнің, танымның бір сәулесін ұстауы арқылы сол сәттегі көңіл күй ауанына байланысты, ақыл мен сана ағымына тежеу жасамай, ой ағымына ілесе отырып бүкіл бір құбылысты қамтиды. Ол үшін жалқылық ұғымы жоқ, бәрі де “адамзатқа ортақ қасиет” (*Абай*) болғандықтан да, астарын тереңдете тамырымен қопарады. Ұлтының рухани қорғансыздығын және оған сырттан жасалған қысымды жан-тәнімен сезінгендіктен де ол:

*Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Қайратың мен ақылың екі жақтап, —*

дейді ұлтын сақтандырып.

Мұндағы “сенбе жұртқа” деп тұрғандағы жұрты кім? Сіз бен біз бе, анау ма, мынау ма? Мүмкін.

Егер Абайды солай түсінсеңіз, онда Абайды ешқашанда түсінбегеніңіз және түсінуге тырыспағаныңыз. Өйткені, Абайдың сенбеуге, сеніспеуге, “ішіне жаулық сақтауға” шақырып отырған жұрты — қазақ болса, сол “әуре еткіш күмен” күресу үшін “қайратың мен ақылыңды екі жақтап” іске қос десе, онда Абайдың дұшпаны жат жұрт емес, қазақтың өзі болды ғой. Ендеше, оның “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым!” — деп күңіренуге қақысы жоқ және жалғыз егіліп отырған болады ғой! Абайдың өзі айтпақшы, “мұндай пәруәрдигер” дұшпаннан құдай сақтасын.

Ендеше, гәп — Абайда емес. Мына біздің қапақ басымызда.

Өйткені Абай өзінің ойын “Өзінді сенгіштікпен әуре етпе” — деген келесі жолы арқылы білдіріп тұр емес пе. Бүкіл тіршілік — ғұмырын өз ұлтынның ортасында өтсе, ешкіммен сеніспей, сенбей, өзіңе де сендірмей ғұмыр кешсең, онда өзі айтқандай, “дүниеде жалғыз қалған адам — адамның өлгені” дегеннің керін құшпай ма. Абайдың өзі “әрекетсіз тақуалық пен софылықты” адамзатқа жасаған қылмыс ретінде санайды.

Демек, Абайдың “сенбе” деп отырған жұрты — ұлтты отарлап, оның өзін-өзі қорғайтын рухани қарсылығын жоюға ұмтылып отырған жұрт. Ол жұрт өзінің отаршыл және шоқындыру пиғылын, жерінді иемденіп, елінді аздыру әрекетін қалай жағынып, жәмпейлесең де тоқтатпайды. Сенген жанашырың тосқауыл қойғысы келсе де шарасыз қалады. Себебі, бұл тарихи, табиғи заңдылық болатын. Ал тарихқа патша да бағыт бере алмайды.

Абайдың міндеті, өз ұлтының рухани қарсылық көрсете алатын қасиетін оятып, ішкі қорғаныс түйсігін қалғытпау, “уайымсыз салғырттыққа” түсірмеу еді. Сол үшін елін сергектікке, сақтыққа шақырып, бопсаға көңікіреп жүргендерді “өзінді сенгіштікпен әуре етпе” деп, ал “ішіне қулық сақтаған жұрттың” ықпалына еріп:

*Саудасы — ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тыйғазы, —*

деген кейіпке түскендерге “қайратың мен ақылыңа сүйен”, сол екеуі сені екі жақтап “уайымсыз салғырттықтың” құйынан алып шығады деп отыр.

Абай үнемі қатар қолданатын “ақыл, қайрат, жүрек” ұғымдарының ретін бұл арада әдейі бұзып отыр. Өйткені, жат жұрттың тәліміне, “қулығына” сеніп отырған — ерігіш жүрек. Сондықтан да Абай қайрат пен ақылды даралап алып тұр.

Өзін-өзі қорғай алмайтын ұлт та, өзін-өзі қорғауға дәрменсіз ұлт та тарихта болған. “Өлі тіл” мен “өлі ұлт” деген ұғым тегін қалыптасқан жоқ. Ал қазақ халқының өзін-өзі қорғауға рухани қабілеті мен тарихы және танымдық алғышарттары толық бар еді. Абайдың “қайратпен ақылды қарсы қой” дегені сол қасиеттің жойылмағандығын сезгендігінен.

Қаншама тауқыметке ұшыраса да көшпелі түркілер, оның ішінде қазақтар өзінің ғұмыр кешкен кеңістігінде танымдық.

дәстүрлік, дини және тілдік тұтастығын сақтап қалды. Бұғаудың қауіпі түссе Ресей отаршылдарының тұсында түсті. Ұлттық рухани дербестіктің бас асауы әлі басылмаған болатын. Мұның себебін Абай зейін қоя талдап, орыс зиялыларымен пікір таластыра талдаған Джон Виллиам Дрэпердің:

“Ұлттың тектік тұтастығы екі түрлі даму характеріне ықпал жасайды: біріншіден — ол ұлттың бірте-бірте әлсіреуіне, екіншіден — сырттай әсер ететін табиғи құбылыстарға өте тез бейімделуге әкеп соғады. Өзінің түпкі нәтижесі жағынан бұл екі себеп те бір жерден тоғысады. Бірақ ұлттың тектік тұтастығы оны барынша кірпияз дәстүршіл (консервативті) етеді және ақыл-ойдың дамуына ортақ бағыт бере отырып, ұлттың ішкі ділінің беріктігін күшейте түседі, өйткені қым-қуығт тіршілікті құған елдің түйсігі әр қилы нәрсеге алаңдаса да, олардың ойлау жүйесі бір болуы әбден мүмкін. Азиядағы көне қағанаттардың тәсілі тұрғысынан алғанда, мұның сондай анық ақиқат екендігін тарихшылар бұрыннан бері байқап келеді: саяси былғақ тұсында шаһтар мен уәзірлер қаншама рет алмасып жатқанына қарамастан, сол құрылымның жарамсыздығы немесе оған сәл-пәл өзгеріс енгізілуі қажеттігі туралы ой ешкімнің басына келмеді. Керісінше, Еуропадағы әр түрлі қауым әр түрлі ойдың жетегінде кетті, мұндағы ат төбеліндей ғана аз зиялылар мен сабылдық топас тобырлардың тұжырымдарының арасында іштей қарама-қайшылық бар еді. Міне, басқарудың қиындыққа соғып отырғанының және олардың нақты бір ортақ мүддесінің жоқтығы, ортақ діннің болмауының басты себебі осында жатыр”, — деуі толық түсіндіріп береді.

Абай да бұл ұлттың тектік тұтастығын рухани бірліктен іздейді. Рухани тұтастық — ұлттың өмір сүруінің, қорғана білуінің кепілі. “Бас басына би болып”, тұс-тұсқа тартқан жеке мүдделерді Абай елдің азуына әкеліп соғатын әрекет деп біледі.

Ол рухани тұтастыққа және ниет бірлігіне кесірін тигізетін барлық нәрсені мойындамайды. Екі ұшты ғып емеурін де танытпайды. Кесіп тастайды. Әуел бастағы тұтас тектік кеңістікке отаршылдықтың қара құрты түсіп, тұтастық нысанасы сетінеі бастағанын көрген Абай қазаққа сол ұмытылған бірлікті есіне салды.

“Қазақтың бір мақалы: “Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік” — дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады, (оны) білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік — ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда: байлықтан не пайда, кедейліктен не зиян? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Осы ма бірлік? Жоқ, бірлік —

ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік сатылса — антұрғандықтың басы — осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді. Әйтпесе, құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі біріне-бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, не болмаса, бір пәле салып, қарғанатын (қорғалатын), әйтеуір, бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?” — дейді.

Тамырын бассан, Абайдың бұл пікірі Дрэпердің рухани алауыздыққа ұшыраған еуропалықтар туралы пайымымен астасып жатыр. Тек Абай мұнда сондай қауіптің өз ұлтының басына түскеніне ой салмағын салады. Зілмен айтады.

Бұрын жалпы тәуелділік қақында келтірілген бұл мысал дәл осы арада екінші бір астарға ие болып отыр. Абайдың жұмбақтығы да сонда. Оның сөзін тура не жанама, әйтпесе, бір түрлі мағынада түсінуге болмайды. Абайдың әр сөзі басы біріккенде ерекше түрленеді. Тек соны ретіне қарай ойыңа азық етуің керек.

Дәл осы сөз тектік тұтастыққа қаратыла жазылмады деп ешкім дімарси алмайды. Өйткені Абайдың мегзегені Дрэпермен түйіндес түр. Еліне ескерту жасап, тұтастық нысанасын сақтауға шақыруға ұлтының рухани қорғанысынан айырылып бара жатқан күйін көріп, күйінген Абайдың толық құқы бар болатын. Тіпті ол бұған ар-ожданымен, ақылымен, қайратымен, адал, мейірімді жүрегімен жауапты болды.

Өйткені ол — Құнанбайдың Абайы емес, халықтың Абайы еді.

Бойындағы бар игі қасиет халықтан дарыды. Халықтың ғасырлар бойында қанында сақтап келген мәйегі болатын. Сол мәйек ұлт басына екіталай тауқымет үйірілгенде ел данасының ақылы боп ұюы тиіс-тұғын. Мұны Абай білді. Отаршыл пиғылдың ыдыратқан елдік сезімі қазақтың да басына төніп, енді ғұлама Дрэпер айтқандай:

“Әрбір ұлттың сол сәтте алдында тұрған міндеті мен ұмтылысы оның мүддесі мен қолайына үйлескен жағдайда ғана ол ұлт түбірімен тұқымын өзгертуі мүмкін. Оларға жасалған жан ауыртатын жаза мен қасірет ұмытылады, бірнеше ұрпақ ауысқан соң артына із де қалдырмайды. Тіпті жеңістің өзін уақыт жеңіліске айналдырып жібереді. Адамзаттың (ұлттың) құруы ешқашанда күшпен жүзеге асырылмайды, адамдардың ішкі пиғылын өзгертетін танымдық әрекеттермен жасалатынын”, — санасымен саралай түсінді.

Дрэпер келтірген бұл пікір жорамал емес, тарихи шындық болатын.

Дүниенің арғы-бергі тарихының шаңын қақпай, түркі жұртының жұрнағын жүлгелесек те жеткілікті. “Мүдесі мен қолайына үйлескендіктен де” болгарлар, мадиярлар, құба қыпшақтар (половцетер) дінін де, тілін де, дәстүрін де, тегін де өзгертіп шыға келді емес пе. Қазір оларды Ұлы Далаға тек тарих қана тели алады. Болгар христиандары мен мұсылмандары арасындағы қақтығыс соның салдары.

Бір тек қос жарылып, жау боп жағаласты.

Қазақтың ішінде де сондай “іштен іріту”, “танымдық әрекеттер” жүріп, дәл Абай өмір сүрген тұста “жемісін бере бастады”. Қазақтың арасынан шоқыншықтар мен “шоқындылар” шықты. Тектік тұтастықтың бұндай азуына Абай көндіге алмады. “Көндікті-міс”, “мұсылманшылықтан бас тартты-мыс” дегеннің бәрі де жалған абайшылдардың бопсасы.

Егер Абай қазақтың шоқынуын жақтаған болса — ол Абай болмас еді. Бұл — ұлтының рухын сатумен пара-пар нәрсе. Ұлтын сатқан адам — ақын болмайды.

Абайдың ақындық ақылы болмаса, онда оның қазақ ұлты үшін қадірі жоқ. Қазақша өлең жазған Алекторовтың бір сыңары ретінде бағаланар еді. Абай рухани тәуелділікке қарсы күресті. Ұлтын рухани қорғанысқа шақырды. Бұл жолда барлық мүддесін құрбан етуге салауат айтты. Ол ұлттың бірлігін рухани нысанаға топтастыруға бағыттап:

““Ырыс алды — тірлік” дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ. Ол тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам — өлімді жау көріп, аһиретке дұшпан болады. Жанын қорлатып, жаудан қашып, еріншек атанып, ез атанып дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Ол айтқан “тірлік” — ол емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны атады. Өзің тірі болсаң да, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың... “Артын ойлап ұялмас” болып жүріп “тірімін” деме, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық!” — дейді.

Бұдан артық жеріне жеткізіп айтудың өзі де қиын.

Абайдың мұнша таусылып отырғаны ХІХ ғасырдың аяғында қазақ ұлты өзінің даму сатысын тоқтатуға мәжбүр болатындай межеге жетіп, жардың басында лықсып тұрған. Тек сәл ғана дем берсе шыңырауға құлауға бет алатындай жағдайды отарлау әкімшілігі мен православие жойыттары дайындап үлгеріп еді. Солтүстік халықтары мен Урал өңіріндегі ұлттар мен ұлыстарды жаппай шоқындырып,

дәніккен тақуа — миссионерлер тырнағын Ұлы Далаға қарай шеңгелдей салды.

Шіркеудің араны ашылғаны сондай, ол мұқым мемлекеттің идеологі болды. Григорий Распутиндердің патшамен тең дәрежеде үкім жүргізіп, сарайды бейбастақтыққа айналдыруы Ресей жағдайындағы заңды нәтиже болатын. Діни сенімді нәсілдік өктемдікке жеткізген отарлаушы елдің уағыздаушылары В.О.Ключевский дәл тауып айтқанындай:

“Інжіл” — полицейлердің жауынгерлік жарғысына айналды”.

Мемлекет билігіне сұғын дәл Ресейдегідей қадала қадаған дін басыларын Еуропаның өзге шіркеу иелерінен кездестірмейсің. Ресей ежелден-ақ еуропалық мүдденің жаңғырығына айналып, оның үддісін қалайда бір жағынан ши шығара қолданып келді. Ол ешқашан толық еуропалық, не толық ресейлік нысана ұстанбады. Үнемі “азиялық” мінезбен меңгеріп, нақты бағыттан ауытқып отырды.

Бірақ та ол екі нәрсені: отаршылдық пен миссионерлікті зәндеміне жеткізе жүргізді. Және бұдан үкімет басына қандай жүйе келмесін, ешқашанда бас тартып кешірім сұрап көрген жоқ.

Ұлы халық деген ұғымға еті үйренген. Одан айырылу — ұлттық қорлықпен тең. Бұл біздің пікіріміз емес, Бердяев, Соловьев, Ключевский, Герцен, Чаадаев іспетті ғұлама орыс ойшылдарының ғылыми тұжырымы.

Мұны дәлелдейтін дәйектемелерді он-он бес бет көлемінде келтіруге болады. Діни философияның арнасын аршыған Бердяев Ресей мемлекеті мен ресейліктердің көзқарасы таза православиелік танымда ғана емес, православиелік — орысшылдық бағытта қалыптасатынын, кей тұстарда православиелік саясат ұлтшылдықпен, ал ұлтшылдық пиғылдың православиелік азанмен араласып, ерекше бір “орыс әлемін” жасайтынын тиянақтап тұрып жазып кетті.

Мұндай тоғысулар қауіпті.

“Қаражүздіктер” деп аталатын бұл бағыт Ресейдің жұрт көзіне жек көрінішті, жексұрын жаһангер атануына мәжбүр етті. Поптар мен тақуалар, діни оқымыстылар жандармерияның жазалау міндеттерін атқарды, кей тұста соттың орнын алмастырды. Діни уағыз бен жазалау әрекетінің арасында шек қойылмады. Мұны христиандық отарлау саясатының маманы В.Говитт жан-жақты талдай келіп:

“Қанаушы шеңгеліне түскен барлық бөгде діндегілер мен бөтен нәсілділерге өздерін христиандық нәсілміз деп атағандарды көрсеткен тағылығы мен аяр қатігездігі бұрынды-

соңды тарихи дәуірлерде кез келген нәсілдің, оның ішінде ең тағы, ең қасиетсіз, ең арсыз нәсілдің қырғын-топалаңынан асып түсті”, — деп жазды.

Дүние тарихындағы отарлаумен аты шыққан XVIII-XIX ғасырларда еуропалық нәсілдердің әлемді бөлісу барысындағы ашкөздігі, шындығында да, ешбір “заман-ақырмен” салыстыруға келмейтін. Ресей де өзінің сыбағасын алып қалуға ұмтылуы заңды. Бірақ та өзге отарлаушылар діни шоқындыруды алдына мақсат етіп қоймады, яғни шіркеу мен жандармерия жең ұшынан жалғаспады. Шіркеу оларда өзінің сенім жолын құдайдың уағызы дәрежесінде пайыммен жүргізді. Бүкіл ұлтты емес, жекелеген адамдардың қарақан басын қарауылға алды. Ұлтының басына төнген рухани қауіптен құтылудың бірден-бір жолы таным күші, иман беріктігі, ішкі рухани қозғалыс екенін Абай түсінді. Түсінгісі келмесе де шоқындырудың зардаптарын саралай келе сондай тұжырымға келді. Бұл жай ғана діни сенім емес, ұлтты Дрэпер айтқан “үйлесімнен” сақтап, “мүдде мен қолайына” қарай бейімделіп, қадым заманынан қанына сіңген қасиет пен дәстүрден, тілден, тіршілік көзінен айырылып қалмауға ұмтылған перзенттік парыз еді.

Абай — біз түсінген мағынадағы ессіз ұлтшылдың қатарына жатпайды. Ол өз ұлтын жанымен, қанымен, танымымен, іс-әрекетімен, бүтін болмысымен “ессіз беріле сүйген” ұлт сыншысы. Қазақты дәл Абайдай бетін шиідей ғып сынаған ешкім жоқ және сынай да алмайды, ол үшін өз ұлтын сондай дәрежеде сүю керек. Бұл ретте Герман Гессенің Гете туралы:

“Даналық сөзді айту — кез келген заманның, кез келген халықтың және кез келген тілдің пешенесіне жазыла бермейді, сондай-ақ құбылыстың құдіретін білетін және сөз шебері боп туған ғұлама кез келген ғасырда өмір сүрмейді, алайда кез келген дәуір мен кез келген халық ортақ қазынаға өз сыбағасын қосады”, — деген пікірі Абайдың тұлғасын толық бере алады.

Абай сияқты өз ұлтынды батыл сынап, басқа ұрып отыру үшін Абайдың жүрегі керек. Гетеге берген Гессенің бағасындағы шартқа сай келуің қажет. Қандай мейірімді ұлт болмасын кез келген талантты тұқымын ретсіз тайраңдатып қоймайды.

Абайды мінеген міні үшін жазғырған қазақ әлі туған жоқ. Туа да қоймас.

Өйткені оның әрбір сөзі — сол ұлттың өз сөзі. Сол ұлттың ойлау жүйесінің жемісі. Абайдың ойы өз ұлтымен ғана шектеліп қоймайды, исі адамзаттың сана дәрежесіндегі

кеңістікке шығып, ақыл-ойдың дамуына тың ағыс, тыныс береді, ой қосады. Оның пайымы:

“Адам баласына — адам баласының бәрі дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде — туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің, — бәрі бірдей; аһиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, маһшардағы сұрауың бірдей; екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қауіп, екі дүниенің жақсылығына рахатың, бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па? Біріңе-бірің қонақ екенсің, өзің дүниеге қонақ екенсің; біреудің білгеніне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына күндестік қылып, иә көрсеқызарлық қылып көз алартпақ лайық па? Тілеуді құлай-дан тілемей, пендеден тілеп, өз бетіммен еңбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек — ол құдайға айтарлық сөз бе?” — деген ортақ дүниеауилық парасатқа саяды.

Бұған қарап Абайды массондық тұлғасыз, ұлттық ерекшеліксіз “ғылыми коммунизмнің” таным жақтаушысына жатқызуға болмайды. Ол Гете, Пушкин, Лу шың сияқты аса терең ұлттық парасат иесі.

Өзге ұлттың бәрін, мұсылманы бар, кәпірі бар, буддасы бар, түгелдей үлгі етіп отырып, өз ұлтының да қасиетін жоғары қояды. “Інжілді”, “Тауратты”, “Зәбірді”, “Құранды”, Будда әфсанасын санада саралай келіп, олардың ақыл, инсан мәйегін сора келіп, өз ұлтының рухани қорғанышын танымнан іздейді. Таным болғанда “дін исламға” тиянақтанады.

Тіпті, ашып айтсақ, жойылып, сіңіп, шоқынып кетуден сақтайтын бір медеуді иманнан іздейді.

Шындығында да, мұсылмандықтың катал шарты мен мінежаты, иманның ділі қазақты бурят, хахас, ойрат, чуваш, мордва іспетті халықтардың кебін құшып жаппай шоқынудан сақтады. Әйтпесе, Абай Құнанбаев — Алексей Кириллов, Тұрсын Жұртбай — Тимофей Журавлев болып шыға келер еді. Оған тосқауыл жасаған Абай сияқты ұлттық тұлғалар. Олар миссионерлікке өз ұлтының мүдделерін қарсы қойды. Бопсаға буыны босағандарға қарата:

“Құдайтағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?” — демек, “Құдайтағала сеніменен бірдей жаратып па?” — демек, құдайтағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл — ойсыз, өнерсіз, надан адамның ісі. Оған құдайтағала: көрме, естіме, көрген, естіген нәрсенді ескерме, есіңе сақтама деп пе? Ойын-күлкі мен ішпек-жемек, ұйықтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіндегі қазынаңды жоғалтып алып, хайуан бол деген жоқ”, — дейді.

Мұндағы әр сөздің астарында мағына бар. Ең бастысы “ішкі қазына” деп отырғаны — рухани тұтқа.

Алдағанға, аярлыққа, азғырғанға көнген адамның Алланың атын жамылып ақталуы Абай үшін сатқындыққа салынады. Рухани сатқындыққа себеп жүрмейді. Өзінің “ойсыздығын, надандығын” Аллаға “жала жабу” арқылы ақтауға жол жоқ. Өйткені, жаһангердің жойыттығы мен миссионерлердің жаһилдығын “көрмей, естімей” отырғансығанына Алла жауапты емес. Көрсен де — көрмегенсіп, білсе де — білмегенсіп, естисен де — естімегенсіп, “ескермегенсіп, есіне сақтамағансып” көлгірсу — адамдықтың емес, “хайуандықтың белгісі”. Саналы хайуан. Ал намысына тиіссе — шамдана беретін, оған “ақылды хайуан бол деген ешкім жоқ”.

Міне, рухани қорғанысқа, “ішкі қазынаны жоғалтпауға” шақырған Абайдың амалы осы. Мұны қазіргі саяси тілмен айтқанда азаматтық мойынсұнбау дейді. Отаршылдық пен шоқындыру саясатының түпкі нәтижесі қалай аяқталғанын Абай легдар Дрэпердің:

“Халықтарды сіңістіріп, будандастырып жіберетін екі түрлі себептердің қайсысы қолайына келіп тұрса, сол үйлесім жеңеді, тіпті будандасу күшпен, мысалы жаулап алу арқылы жүргізілсе де оны тоқтата алмайды. Мәселенки, Италияны тағылықпен басып алу арқылы бірнеше ғасырдың ішінде сол уақытқа дейін сондай үйлесім тауып тұрған шығанақтағы Римнің тектік тұтастығын түбірімен өзгертті: ескі дәстүрлер жойылды, көне дін шеттетілді, тіл құрылды. Бірақ та жеңген тұқым жеңілген жұрттың көсемдігін мойындады. Олар Дунай бойының аңыздарын ешқандай қынжылмастан ұмытты да ұлы республикашылар заманының даңқына масаттанып шыға келді. Будандасқан қан будан ойды тудырады. Өзі италияндық, осы жайды терең сезіне білетін жоғарыда атап өткен мемлекеттік ұлы қайраткер, мынаны аңғартты: Цезарь мен Помпей жоғалды, олардың орнын Иван, Матвей мен Перт алды. Тағылардың кісі есімдерінің өзі сырт көзге де жөне бытай да тағылық идеяның белгісі болып табылады. Күткендегіміздей, осы бір будандасқан қауымның дәстүрі де, тілі де, кісілер мен жер-су аттары да өзгерді, өзендер, қалалар мен адамдар жаңа атқа ие болды”, — деген пікірін көз қиығымен қарап шыққанда-ақ түсіне қойғаны анық.

Дәл осы күйді қазақтар да басынан кешті.

Абай заманында-ақ нышан танытқан бұл “үйлесім” жыл өткен сайын үстемелей түсті. Қызылжар — Петропавловскі, Алматы — Верный, Аякөз — Сергиополь, Селебі — Челябин, Сарытау — Саратов, Үйшік — Гурьев атанды. Ал адам

аттарына келсек, тағдырдың тәлкегіне орай, бүкіл ғұмырын қазақтың ұлт-азаттық күресіне жұмсаған, басын тура мағынасында айтқанда, қылышқа қидырған Хан Кененің тұқымының бірі ХІХ ғасырдың орта тұсында мәжбүрсіз шоқындырылғанын, оның немересі Кеңес Одағының қолбасшысы, батыр генерал-майор Моисеевский Александр Гаврилович деген атпен мәлім болғанын айтсақ та жеткілікті.

Тұтқынға түссе де тұқымын ұмытпаған бекзада анамыз тегін ұмытпау туралы өсиет қалдырса керек. Генералдың жұбайы оның суретінің сыртына “Құрметті Нәтәй Өзімханұлы (Кенесарин — Т.Ж.) аяулы Халиша Ибыраймқызы (Нәтәйдің әйелі), осы бір адамның бейнесін мәңгілік ұмытпасаңыздар екен, бар күшін сарқа жұмсаған және өмір бойы өзін қазақ халқының өкілімін деп есептеп кетті” — деп жазуына қарағанда текті адам тектілігін танытатынын байкатады.

Шоқынғаны үшін Александр Гаврилович төре жазықты емес еді. Жазықты — отаршыл ел мен қиянатшыл шіркеу тақуалары.

Нақты дәлелденбеген есеп бойынша жиырма мыннан астам адам шоқындырылды. Соның ішінде қаншама қаны бүркыраған ыстық сезімді, зерек зейінді тұқым будандасып кетті десенізші. Аты аңызға айналған адвокат Плеваконың шешесі қостанайлық Алма атты қыз екенін, азамат соғысында әйгіленген генерал Корниловтың шешесі қарқаралылық Рахия, әлде Рахила есімді әйел екенін дәйекке келтірсек те жеткілікті.

Алтын Орданың тұсында басталған шоқындылардың ұрпағынан орыстардың мақтанышына айналған Державин, Карамзин (Қарамырзаның тұқымы), Тургенев (Түргеннің тұқымы), Бекетов (Бекет), Менделеев (Меңділінің тұқымы), Достоевский (Арсылан бектің тұқымы), Куприн (Құлыншақтың тұқымы), Ахматова (Ахмет ханның тұқымы) іспетті тұлғалардың атын атасақ та біраз жайды аңғарамыз. Дүниенің рухани тұтқасы христиандық сенім деп тұжырым ұсынған П.Я. Чаадаев шіркеу миссионеріне қарата:

“Сіздер славяндық ерекше таным әлемін құрғыңыз келеді ғой, ендеше өз кезегінде татарлар (Алтын Орда құрамындағылар — Т.Ж.) неге татар (Алтын Орда — Т.Ж.) әлемін құруға талпынбады? Осы екі нәсілдің өткен тағдырын салыстырып көріңізші, сонда сіздерге қарағанда татарлардың (Алтынордалықтардың — Т.Ж.) табысқа жету мүмкіндігі әлдеқайда көп екендігіне көзіңіз жетеді. Өйткені олар өздерін жауынгер қағанатының негізін қалаушы ретінде көрсете білді. Мұхаммед дінінің күні өтіп бара жатқаны аян, бұл — шындық.

Олар әзірше мұсылман болып тұрғанда, әлемдік сахнаға тағы да жарқылдап шыға алмайды, алайда сәті түскен сәттердің бірінде олар христианға айналады — міне, сол кезде олардың күні туады. Дүниені өте бір тосын болашақ күтіп тұр: әлемнің жартысы — славяндарға, жартысы — татарларға (бұрынғы алтынордалықтарға — *Т.Ж.*) қарайды. Міне, сол сәттен бастап адамзатты билейтін екі ұлы идея — пан — славяндық пен пан — татаршылық (Алтынордашылық — *Т.Ж.*) болады. Әрине бұл екі жүйе адамзат қоғамының ілгері даму қозғалысын сондай қарапайым күйге түсіретінін мойындау керек” — деп пікір айтқанда, шоқынған алтынордалықтардың тектік сыпатын мегзеуі де мүмкін.

Мұсылман дінінің жойылып бітуіне және мұсылмандардың шоқынатынына кәміл сенудің астарында, Ресей миссионерлерінің бағытынан толық мағлұмдар болғанын аңғартады.

Чаадаев үшін Ресейдегі мұсылмандардың шоқынуы — рухани заңдылық еді.

Демек, Дрэпердің римдік текке өкінгені сияқты Абайдың да тек үшін алаңдауы орынды болатын.

Абай дінсіздіктен қатты сескенді және ессіз берілген тәркі діншілерді де, яғни әсіре әулиешілерді де жаратпады. Дінді “ақылға, әдепке, ынсапқа” (*Абай*) лайықтап ұстап; “құдайтағаланың қуатымен талап, ақылын арқылы тапқан рахатыңды көр, қызығын кеш, оған суық көзбен карама” — дейді Абай. Мұның астарында ұрпақ пен өмірдің камын ойлаған қамқорлық жатыр. Тәркі дүниеге еріккеннің иманы да пәтуасыз келеді. Оның санасында парық пен пайым ұғымы ажыратылмайды. Тектік дамудың мүддесі оған жат. Бұл — ішкі қарсылықтан, рухани қорғаныстан айырылған адам. Күрес қабілеті жойылған. Былайша айтқанда, дін жолындағы мәңгірттер. Абай ондайлардан мұқым елді сақтандырады. Халықты “уайымсыз салғырттықтан” сескендіреді. Мұның кесірін:

“Сахиб ниғметке (құдайдың жомарттықпен берген қабілетіне, қуатына) шүкірлігің болмаса, (онда сен) әдепсіздігіңмен күнәһар болмайсың ба? Екіншісі: бұл жолдағылар қор болып (ұрпақсыз кету) кету қауіпі бар. Кәпірлерге жем болып кету де, қайсібір сабырсыз жолдан тайып, сабырмен (осылай) бір қарар (біраз жүре) тұрармын деген (мен) кетселер де керек. Егер де бұл жол жарым-жартылай (тәркі дүниешілерге) ғана айтылған (көрсетілген) болса, (онда) жарым-жарты рас (шындық) дүниеде бола ма? Рас (шындық) болса — әммаға бірдей рас (шындық) болсын,

алалаған растық бола ма һам (ол) ғаділет бола ма? Олай болмағанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі — хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда — кәмәләт та (толысу) жоқ”, — деп түсіндіреді.

Күрес қабілеті, пендешілік сезімі, рухани қорғану түйсігі, ұрпақ жалғастыру мүддесі, сабырлы пайымы қалыптаспаған әулие — әулие емес.

Алланың оларға жеке дара шығарған жарлығы жоқ. “Растық”, шындық — біреу. Бұл жолды “ұстаған жұртта — ғұмыр жоқ”, яғни өмір сүруге қакысы жоқ не “кәмәләтка жетуге” дәрменсіз қалады. Ұлтты жоюға бастайтын жол. Сондықтан да Абай діни арандатудан қатты тітіркенеді. Ол өте қауіпті тәсіл. Мұндай “жарым-жарты растықты” малдана берсе олардың “кәпірлерге жем болып кетуі де” мүмкін. “жолдан тайған сабырсыздардың” ұшырауы да сондықтан.

Абайдың ой ағымы осыған жетелейді. Ал тарихшы Санжар Аспендияровтың дәлелдеуінше:

“Арандату әрекеті патшалық саясаттың төрінен орын алды, әлемдегі өзге де империялық күштер сияқты оны әккілікпен пайдаланғаны” даусыз.

Әрине, отаршыл әкімшілікпен біте қайнасып, “жандармерияға айналған” миссионерлер де сол “арандату әрекетін” барынша әккілікпен ептеп-септеп жүзеге асырып жатты. Олардың бұл аярлықтары іле әшкереленіп те жатты. Өйткені миссионерлік уағызды жүргізуге православие шіркеулерінің мәдени, рухани өрісі мен әдебі жетпеді. Орысшыл-ұлтшылдықпен суарылған діни уағыз құдайдың ақ сөзінен гөрі ақ патшаның жарлығына ұқсап кете берді. Ал жергілікті жерлерде поптар мен урядниктердің айырмасы жоққа тән болды. “Қайырымды әкей” қайырымсыз қылыш иесімен шеру тартып, қатігездікті қатар тұрып жасады. Ғайса пайғамбардың дінімен емес, шіркеудің шермиген попынан жұрт сескенді. Зады, жаугершілік те, миссионерлік жорықта, отарлау саясаты да сол зорлықшыл елдің бет-бейнесін, ішкі мәдениетін, даму дәрежесін көрсетеді.

Ұлт пен ұлттың сіңісу заңдылықтарын жете зерттеген Дрэнep бұл жөнінде ой сабақтай келе:

“Ең басты мына үш заңдылықты есте ұстау керек: 1) Жат жерге аяқ басқандардың саяси қозғалысы олардың қандай қоғамдағы қандай тектен: жұмысшылар табынан ба, әлде, зиялылар қауымынан ба, қайсысынан шаққанына байланысты. 2) Тектік тұтастық қоғамның беріктігіне кепіл береді, бірақ кей тұстарда тоқырауға ұшырауы мүмкін. 3) Тек қана қаны будандасқан адамдардан құрылған қоғамның әлеуметтік

өрекеті үнемі үстемеленіп отырады, егерде қанның араласуы өте төмен болса, онда қауымның белсенділігі де соншама төмендейді”, — дейді.

Бұл реттен алғанда қазақтың жолы болмады.

Әңгіме — орыс қоғамында емес, сол орыс қоғамына сыймаған жырындылардың қазақ даласына “құрметпен” жер аударылуында еді. Зиялылардың ортасына сыймаған “зиялылар”, шіркеуді шіріткен поптар мен тақуалар, әскери антты бұзған есерлер, кеңсенің қадірін кетірген шенеуніктер, су жүкпас сот пен парақор прокурор, мақтан сүйгіш генералдар мен жалған ақпар жазғыш көшірмешілер келді.

Ал саяси сенімсіздердің жөні басқа болатын. Қысқаша қайырсақ, С.Аспендияровтың сөзімен айтқанда:

“Жаңа отарлау саясатын жүргізу үшін патша өкіметіне салиқалы “мамандар” керек болды. Әкімшілік аппаратының жоғарғы және ортаңғы буыны Салтыков-Шедриннің сайқымазақ қаламы мен қарғыс таңбасы басылған ресейлік бюрократияның сужукпастарынан сұрыпталып алынды. Осы топқа жататындардың ішіндегі ең сорақысы Қазақстанға тап болды. Алыс аймақтан лауазым мен орден іздеген мансапқор, қымқырып-жымқырып қойған не тақырға отырған дворяндардың бозөкпелері т.б. осында ағылды. Олар сайлау барысындағы жөнсіздіктермен күресуді ойлағаны былай тұрсын, патшалық отарлау жүйесінің ең сорақы әрекеттерінің гүлденіп, өркендеуіне тікелей қолғабысын тигізді. Қазақстанды басқару туралы нizamнан кейінгі кезеңде — қызмет бабын бас мүддесіне пайдалану, парақорлық, қарапайым халықты әкімшілік атынан тану, мұндай бейбастақтығы үшін жаңадан келген келімсектердің қолтығына су бүрку әрекеттері барлық жерде жапшай орын алды. Сол кездегі патша әкімшілігінің үстінен сот істерінің құжаттарын (Мәселен, губернатор Головачевтің, полковник Колзаковтің қылмысты істерін) архив сөрелерінен көптеп табуға болады”.

Мұндай сорақылықты әр болыс пен би сайлауында көріп жүрген Абайдың отаршылдық әкімшіліктен және оларға сүйенген миссионерлерден түңілсе-түңілгендей-ақ жөні бар еді. Өйткені бұзылған қоғамға бодан болған ел де бұзылып сала берді.

Олардың азып-тозбауға мүрсаты келмеді.

Параға, жалаға, пәлеге, өтірікке, арызқойлыққа бойы үйреніп, еті қызып алған соң оларды токтату мүмкін болмады. Бұл ұлттық дертке айналды. “Күйе тез жұғады” деген сол. Ал жақсылықтың жолы қашанда ауыр. Қазақ даласына Пушкиннен бұрын пушка, Толстойдан бұрын

тақуа жетті. Соның салдарынан, “жауыңды алдап қайттым деп, құдайдан қорықпай, иман жүзін тоздырған”, “саудасы — ар мен иман болған” антұрғандар пайда болды. Ондай пасықтардың пиғылының астарын ашқан Абай:

“Басына һәм өзіне ерекшелік бермек — адам ұлын (баласын) бір бұзатын іс. Әрбір наданның біз тарихатқа кірдік деп жүргені — біз бұзылдық дегенімен бір болды”, — деп түйіндейді.

Мұндағы “тарихат” — пайғамбардың ақ жолы, сенім мен танымның, адал ниеттің, ақ тілектің жолы. Сол ниеттің өзі қылмысқа пара-пар. Рухани қорғану үшін күрестен бас тартқан оны мойындағысы келмей, сылтауратып “әрекеттен” бас тартқан “тарихатшы” — “бұзылғанмен бірдей”, яғни “бұзылған”, ниеті бұзық, демек, көпірдің азғырындысы. Ол өзіне қаншалықты “ерекшелік бермек” болса да надан, имансыз күйінде қалады. “Адамның ұлы” атанбайды. Абай мұны тезге салатын рухани көсем іздеп, қорғансыз көп әулиеден тұрлаулы бір тұлғаны артық көріп:

*Имансыздық намазда,
Қызылбастар салған жол
Көп шуылдақ не табар,
Бастамаса бір кемел, —*

дейді.

Абай бұл пікірді дер кезінде және өте орынды айтып отыр. Рухани тоқырауға ерген “уайымсыз салғырт” тобырдың ден алып бара жатқан тұсында топан суындай лықсыған тобырды салауат пен сабырға шақыратын “бір кемел” керек-ақ еді. Өйткені:

“Патша ұлықтары қазақтың “қаймағы бұзылмаған таза рухына” мұсылмандардың ықпал етуінен қатты сескенді. Сондықтан да қазақ даласын әкімшілік тұрғысынан қайта құрумен қатар бұл өлкені будандастыру мен орыстандыру жұмыстарын қоса жүргізетін миссионерлік-отаршылдық мақсаттағы мекемелер құрылды. Сонымен қатар, бұл әрекет бағынған халықтардың бодандыққа деген сенімін, самодержавиенің “мәңгілік” екендігіне деген көзқарасын қалыптастыруға да бағытталды, олардың қатарына қазақтар мен келімсек мұжықтар да жатқызылды” (С.Аспендияров).

Ресей жаһангерлігі ел мен жерді отарлау туралы пиғыл танытқан Петр I патшаның тұсында-ақ рухани езгіні қоса қамдастырды. “Қазақ даласын Азияның қақпасы” деп Петр нұсқаған заматта шіркеудің “әулие өкелері” рухани арбасудың жоспарын жасады. Ұлттың “ең шетін, ең нәзік” (*Абай*) талмауыт тұсын дөп басып, сананы уландыруға ұмтылды.

Бодан жұртты орыстандыру мен шоқындыру әрекетін түбегейлестіріп жүргізу үшін 1731 жылы Сенаттың қасынан “Шоқындыру кеңсесі” құрылды. Ол негізінен Еділ бойындағы татарларды арбауға бағытталды. Бұл азғыруды ғылыми негізге түсіру мақсатымен 1797 жылы Қазан руханият (духовный) академиясы ашылды. Миссионер мамандар дайындалып, олар “орыстандыру палатасы” мен “қоныстанушылар кеңсесінің” дәбірі болып шықты. Солардың бастамасымен 1869 жылы Мәскеуде миссионерлер қоғамы ұйымдастырылды. Олар бодан ұлттарды орыстандырып, шоқындырудың нақты іс жоспарын талқылап, жүзеге асыруды ұсынды.

Ондағы басты бағыттың бірі — қоныстанушылар арқылы күштеп шоқындыру еді. Ал әскери жорықты сәл кейінге қалдырды. Қазандағы руханият академиясының жанынан “қазақ ұлтының сүйікті қамқоршысы” Николай Иванович Ильминский жанығып жүріп “Мұсылмандарға қарсы күрес бөлімін” ашып, оны өзі басқарды. Оның “достығының” астарын осыдан-ақ түсінуге болады. Патша ағзамның тікелей жарлығымен Түркістан өлкесін шоқындыруға дайындайтын архирей кафедрасы құрылып, ол Алматы қаласында орналасты. 1901 жылы Алматыда миссионерлік эпархиялық мекеме ұйымдастырылды. Алматыдағы кафедралық соборда қазақтарды салтанатты түрде шоқындыру рәсімі өткізілетін болып жоспарланды.

Мұндай рухани шабуылды Абай өте жіті бақылып отырды. Ақыры өзі де таным майданына араласып кетуге мәжбүрлік танытты.

Себебі, бұл аяр саясаттың артында шіркеудің можантопай жаһилдері тұрды. Жалпы еуропа елдеріндегі шоқындыру әрекеті өте дөрекі, күшке сүйенген қатігездікпен және барлық ғылым, мәдениет атаулыны тұншықтырумен жүргізілді. Бұл ретте Америкадағы “қайырымды әкейлердің” оқу орындар мен аурухана ашып, садақалар беру арқылы дінге тартқанын тілге тиек ете келе Джон Виллиам Дрэпер:

“Жаңа сатыдағы дамыған қоғамға Рим шіркеуінің жіберген ұлы, тіпті өліммен пара-пар қатесін үнемі есте ұстай отырып баға беруге болмайды. Егер де ол дер кезінде ғылымды қамқорлыққа алып, оның дамуына септессе ғой, онда бүгінгі күні бүкіл Еуропаны билеп-төстеп отырар еді. Тамаққа тығылған тасқа ұқсамай, ісі адамзаттың дамуының жанды рухани күшіне айналар еді. Күшпен зорлап оқытуды жүзеге асырамын деп “қасиетті кітаптың” бетін тас қып жапқызды, ол табиғаттану оқулығының көзін құртқысы келді, бірақ та

ол мүмкін емес екен... Біздің ұлттық санамыздың дамуы барысында американдық әулие әкелер мұндай аса зор жойғыттық қателерден бойын тартып жүргені абзал. Олар: Қасиетті кітапты жаппай оқыту үшін табиғаттың заңдылығы туралы оқулыққа да тиісті орын қалдырмай тұрып, ниеттерінің жартысы ғана орындалатынын есте ұстауы қажет. Олар: жаратылыста екі-ақ ұлы кітап — Сөз (уағыз) бен іс (ғылым) барын — әрбір адам сол екеуінің қайсысын болса да ешқандай қауіп-қатерсіз, алаңсыз оқуға және өзінің ақылына сай пікір білдіруге құқылы екенін де ұмытпағаны жөн”, — дейді.

Православие шіркеуі римдік ықпалдың шеңгелінен шыға алмады. Мұндай діни таным әуелі аярылықпен, алдаумен, ақыр соңында күшпен насихатталды. Насихатталған жоқ зорлықпен таңылды.

Абай мұндай тоңмойын зорлыққа рухани қарсылықты қарсы қойды. Ұлтын антқа беріктікке, рухани қаталдыққа, тұрлаулы тәуекелшілдікке, “атылып, иә сол үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ғой” — деп “қалшылдайтын” (Абай) қазақты қаншылдыққа шақырады. Ол ойының ойлаған нысанадан алыс жатқанына өкініп:

“Өздерің көріп-ақ жүрсіндер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдаймын деген де қазақ көргенім жоқ, өз кеңірдегің ғана көрсетеді-ау: “Қиылып қана қалайың!” деп. Егер осы бойынша лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да қайратымен-ақ кісі айдындандыратұғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды көргенде кірер жерін таба алмайтұғын дарақы, жұртты: осы сөзіммен айдындырамын, мына көпірден кісі шошитын екен — дегізіп айдындандырайын деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқиып отырса, соны не дейміз? Әй, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайла-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есепті көрмейтұғын жомарттығы — әр түрлі белгісі бойынша тұрмас па! “Ұялмас бетке талмас жақ береді” деп, көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі-дағы”, — дейді өзінен түңіліп.

Абайдың бұлай ашынатын жөні де бар болатын.

Біріншіден. сенген елінің белбеуі бос еді. Жаппай шоқынып кетпесе де ерікті-еріксіз, лажды-лажсыз, шын ниетімен немесе алданып, обырлықпен шоқынып жатқандарға сұрау салынбады. Тіпті жетім-жесірлерді шіркеуге әкеліп “миссиядан” өткізіп жатқанда да бас көтерер мұсылман табылмады. Рухани қорғанышсыз қалған байғұстар ата-баба аруағын қор етіп, “әулие әкейдің” жетегінде кете барды.

Елді үйіріп отырған бай мен билердің көз еті өсті. Мүскінді қайтсын. Күні ертең сол крест менің мойныма тағылар деген ой қаперіне кірмеді. Пәлен рудың ішіндегі пәлен дегеннің ұлы “Ақшіркеуге кіріп шоқынып кетіпті. Әлгі менімен бакталастыратын түген болыс не қарап жүр. Қанын кәпірге сатып. Әй, өзіне де сол керек. пәлемнің” — деп іркілдей күлді.

Мұндай пұшайман күйге түскен екі баланы Абай шіркеудің қасынан қонақжайына әкеліп, кейін аулына алып кеткен еді. Ал надан, жалған намысшыл:

“Байлар ... бір күн болса да дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малмен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда: адалдық, арамдық, ақыл, ғылым, білім — еш нәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса құдайтағаланы да паралап алам — дейді. Оның діні, құдайы, халқы, білім-ұяты, ары, жақыны, бәрі — мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе, қолы тие ме?”

Жаны тотықпаған жастардың қайраты қайралмаған, сана мен намысқа суарылмаған жасық қаңылтыр сияқты еді. Отаршыл билердің іріткісі мен уағызы өтіп кетіп еді. Абайдың “Жас өспірім замандас қапы қылды” деген өлеңінде олардың құлқынның құлы ғана болып қалғаны қатты әжуаланады. Мақсат, мұрат, ұлт. рух мүддесі оларға жат. Себебі:

*Жамандық, жақсылықпен оған бір бәс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас
Арын сатып, ант ұрып іздегені —
Бір семіз ат, аяғы — бір табақ ас.*

Мұндай жалмауыз қомағаймен ұлттың рухани қарсылығын оята алмайсың. “Албасты қабаққа қарап басады” деген.

Миссионерлер ұлттың қалғып кеткен осынау мәтпақы тұсын дәл тауып, шұғыл әрекетке көшті. “Уайымсыз салғырттарды” түртіп оятпас үшін 1903 жылы мамыр айында Абай тіміскіге түсіп, тергеуге ілінді. Сондағы тағылған басты айып: “мұсылман діншілдерінің реакциялық қозғалысына қатысты” — делінген желеу еді.

В.О.Ключевскийдің тауып айтқанындай, полицияның міндетін атқаруға көшкен дін уағыздаушылары осы бір өліара шақта жанталасып-ақ бакты. Аласұрып айдынданып шыға келді. Өйткені, XIX ғасырдың аяғында XX ғасырдың алғашқы баспалдақтарында қазақ даласы марғау тыныштыққа оранғандай болды. Ұлт-азаттық күрес толас тауып, құрбандыққа үнсіз мойынсынғандай еді. Шоқындыру рәсмиятын дереу бастап жіберуге ұмтылды.

Алайда қазақ ұлты өзінің қарсылық рухын толық тұншықтырмап еді. Дрэпер айтқан “әлеуметтік белсенділік” қозғалысы шымырлай жүріп жатқан. Жаппай шоқындыруға кіріспек болған православие архирейінің жарлығының көшірмесі қолына түскен Шаймерден Қосшығұлов сонау Көкшетаудан бұл хатты Шыңғыстаудағы Абайға жолдайды. Ол хат Абайдың қолына жетпей жатып, 1903 жылы 21 мамыр күні Омбыдағы Дала генерал-губернаторының кеңсесінен Семей облыстық әскери губернаторына шұғыл телеграмма соғылды. Онда Дала генерал-губернаторының:

“Өлкенің бас архиепископының өтініші бойынша, Сізден мынаны анықтап беруіңізді өтінемін. Көкшетау қаласынан Шаймерден Қосшығұловтың атынан Арқат Почта-телеграф кеңсесіне Ибрагим Құнанбаевқа жолданған хатты хат иесі алды ма, жоқ па, соны біліңіз. Хат тапсырылмаса ұсталынып қалынсын”, — деген мағынадағы бұйрығы жазылған еді.

Діни көсемінің пәрмені өлке ұлығының, облыс ұлығының, ояздың алдынан бір-ақ күнде өтіп, сол күні Арқат бекетіне:

“Көкшетаудан Қосшығұловтың атынан Ибрагим Құнанбаевқа жолданған хат Арқат почта кеңсесіне келіп түсті. Қастандық насихаттың тоқтатылуына және Құнанбаевті ақылды, түсінігі мол адам ретінде білетіндігіме байланысты хатты тапсыруды өтінемін. Оны алған кезде ояз бастығы қатысып тұрсын”, — деген пәрмен түсті.

Хат қандай жағдайда болсын, әйтеуір, Абайға табыс етілгені анық.

Дін — исламның қауіп-қатерге ұшырағаны, бірігіп күресу үшін не істеу керектігі, қандай ақыл қосары кақындағы Шаймерден Қосшығұловтың жеке хатымен қоса архив тігіндісінен 1891 жылғы қыркүйек айында Діни (архирей) басқармасының Мәртебелі Ағзамға мұсылмандар арасына Иса пайғамбардың православиелік дінін тарату туралы жасаған ұсынысын қабылдағаны туралы құпия мәліметтің көшірмесі де шықты.

Мұны оқығанда Абайдың қандай көңіл күйде болғанын нақты сезінбесек те шамалап түсінуге болады. Құпия тапсырма:

“1902 жылы 22 наурызда Мәртебелі ағзамның бекіткен заңына сәйкес мемлекеттік құпия істер жөніндегі кеңесші: “Патшаның бодандығындағы барлық бағыныштылар бір дінге көшуі керек, бірақ та оларды бағындыру және шоқындыру, бір дінге кіргізу Ережеге байланысты құпия, ың-шыңсыз, бірте-бірте, күш қолданусыз, зорлаусыз, алайда асқан ептілікпен, айламен; “Олардың өздері дінге кіруге ризалығын берген-міс”

— деген желеумен жүргізілуі тиіс. “Өздері православие дініне енгуге өтініш білдірді, өздерінің еркімен енді” — деген айлалы амалды жүзеге асыру үшін арнайы жоспар жасау керек” деп нұсқау берді”, — деген сөзден басталатын.

Архирей ағзамның, екі бірдей губернатордың, ояздың төбе шашы тік тұра алашапқынға неге түскені енді түсінікті. Мұндай қауырт һәм құпия мәліметті таланға тастағаны үшін патша да, патриарх та бастарынан сипамайды.

Бұл мәлімет Шаймерденнің қолына қалай түсті, бізге беймәлім. Бірақ та 1902 жылы 22 наурызда патшаның мұсылмандарды шоқындыруға жарлық бергені, ол науқанға дайындықтың құпия түрде жүріп жатқаны анық еді. Егер дүние тыныш, төңкеріс пен соғыс басталмаған жағдайда, бұл шоқындыру шамамен 1913-1925 жылдардың арасында “салтанатты түрде” ресмияттан өтетін еді.

Бұдан кейін Абайдың жүрегінің басына толған ащы запыран мен у жарылып-ақ кетті. “Ішім толған у мен дерт” десе — дегендей күйікті күйге түсті. Күңіренді. Күңіренді де түнілді.

Бетін бұл дүниеден теріс қаратып өкетті. Артына:

“Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жок, біз олай қылмадық. Ұзақтай шулап, қарғалай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ер жеткен соң, күш енген соң оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық. Еш нәрсеге көңілмен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық. Көңіл айтып тұрса — сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сыры қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейсіз... Көкіректе сәуле жок, көңілде сенім жок. Құр көзбен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те — білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, (бірақ): “Біз де білеміз!” — деп надандылығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз”, — деген сөзі қалды.

Бұл, “Қарғыстың ең жаманы” — “өзің білме, білгеннің тілін алма” деген сөздің кері іспетті.

Абай ұлтының бар қасіретін жүрек тамырымен сезінді. Уайымға да, үмітсіздікке де, торығуға да салынды. Қайта сергіді. Қолын сермеді. Алайда рухани қорғаныстың күдіретіне бас идіре алмай кетті. Ашынса — ашынатындай жөні де бар еді.

Ол ұлтының ұлы кемшіліктерін кешіре білді.

Ал ұсақ-түйекке келгендегі “қырт мінезі” мен “қырт мақтанына”, “уайымсыз салғырттығына”, “қорыққыш жүрегіне, айнығыш көңіліне, босаңсыған буынына”, рухани қорғансыздығына төзбеді. Соншама ұлы да жұмбақ, алып ой мен парасат иесі, ел ағасы мұратына жете алмады. Бұл орайда Герман Гессенің Гете маркасқа туралы:

“Оның бойындағы бір қасиеттің: күйкі тірлікке қанағаттанбай ұлы мақсатты іздеуі, мәңгілік орындалмайтын арманды аңсап, соны нұсқаудың өзі-ақ адамды өзіне ынтық етті әрі соның өзі таңданатындай ғажап көрінетін. Алайда жыл өткен сайын менің түсінігім еселей тереңдеп, мынаған: — Гетенің жан күйігі — тек оның жеке басының ғана жан күйігі емес, тек зиялылардың ғана жан күйігі емес, сонымен қатар рух пен сөзді қадір тұтатын әрбір немістің жан күйігі екендігіне көзім жетті. Гетенің тағылымы мен тәліміне соқпай, сәтті, сәтсіз аяқталған мақсат сүзгісінен өтпей неміс жазушысы атануы мүмкін емес”, — деген пікірі тура Абайға қаратыла айтылғандай.

Өзін қазақ жазушысымын деп есептейтін әрбір қаламгер, өзін оқымысты санайтын әрбір қазақ зиялысы, өзін қазақпын деп санайтын әрбір қазақ Абайдың жан күйігінің сүзгісінен бір өтіп шығуы тиіс. Өйткені Абай қазақ ұлтының бүкіл болмысы мен ар-ожданының, рухының, ақыл-ойының нысаналы нысанасы. Кешегісінің, бүгінгісінің, ертеңгісінің де кепілі. Ол тек қана ұлы ақын емес, ол тек қана бір елдің рухани көсемі (идеологі) емес, ол бір ұлттың жиынтық қасиеті. Тіпті ол соның барлығын қосқанда да асқақтап тұратын, “ішкі қазынасын” бермейтін жұмбақ жан.

Ол сол мәңгілік “жұмбақ жан” күйінде қала береді.

Тағдыр оған барлық тауқымет пен тауфихты, рақат пен азапты, қуаныш пен ренішті, махаббат пен ғадауатты, даналық пен балалықты, мәрттік пен қарттықты, жомарттық пен сараңдықты, дана мен наданды “ақ бұйрықпен” (*Абай*) алдына тосып отырды. Оны сол арқылы сынағысы келгендей, тілін ащы ғып жаратып, соның уытын төгіп кетсін дегендей сыңай танытып, “соқтықпалы, соқпақсыз жерде өсіріп, мыңмен жалғыз алыстырып” қойып, “қолайлы жағдай” жасаған сияқты.

Абай соның бәріне төзді.

Бірақ патриарх ұсынып, мәртебелі ағзам қол қойып, мақұлдаған мына рухани қорлыққа шыдамады.

У бойына тұтастай жайылып кетті.

Себебі бұл хатта шокындырудың барлық қитұрқысы айтылған еді.

Ол келесі әңгімеде сабақталады.

11. “ОЙЫНДА ЖОҚ ОЛАРДЫҢ, ШАРИҒАТҚА ШАЛАСЫ...”

(Абай және шоқындыру мектептері)

Арнасын таппаған — ақыл, өрісін таппаған — ой, сарасын таппаған — сана жаныңа жайылып, тәніне сіңген умен тең.

Ақылдың азабын тартқан Абай: **“Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп қалып, қамалып қалмақ — ол өзі де бір ант ұрғандық және әрбір кісінің қылығына күлсең — оған рақаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі — өзі де қайғы”,** — деп өзгені уатқанымен де өзін-өзі жұбата алмады.

Жұбатуға “жан қуаты” жетпеді.

Ал ғұламалардың ғұмырдан түңілуі — “неғылайыны жоқ” түңілу. “Ақылың — у, ойың — кермек” татыған соңғы түңілу, өмірден “жалығу” — “әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсыздығын білген, ойлы адамнан шығады”. Ғаламның қандай құбылысына зер салса да оның тәркілігін, жалғанның жалған екендігін, жарық сәуленің арасында да өлім шуағы бар екенін санасымен саралап, қайырымсыз қайғыға “бой алдырды”.

Бұны тіпті Абайдың өзі пейіл бере мойындап:

“Соншалық өмірдің баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген, білгендер тіршіліктен жалықса (да) болады”, — деп ақтай сөйлейді.

Бұл не: Абайдың жалған мен жарық дүние арасындағы, мәңгілік пен бақилық арасындағы, өлім мен өмір арасындағы ақыл арпалысының қайшылығы ма? Жоқ, пейілін пенделікке жеңгізіп, тәркі дүние пәлсафасына ырық берген ақындық пәни сезімі ме? Бәрі де мүмкін.

Бірақ Абайдың танымы — “ұлттың жиынтық қасиеті”, “Рух пен сөздің жан күйігі” (Г.Гессе) екендігін ескерсек, бұл пайымға байыз табу қиын.

Демек, дүниеден түңілу пәлсафасы — ақынның пәнилік тіршіліктегі сезімге беріліп кеткен тұсындағы осалдығы. Санасы — саралыққа, ақылын — сабырға, ойын — ұстамдылыққа ұйыта алмаған. Дәлірек айтсақ, “ақыл көзі ашылып”, “жан қуаты” шымырқанған сәтіндегі жалғанның, пәнидің ащы шындығына шыдай алмай, осы “дүниедегі ... басының бір ауырғаны” (Абай) болса керек.

Бұл — ақылдың азабы, сананың сарғаюы, жүректің “жалығуы”. Ызалы күлкінің өзі де қайғыға айналған отамалы түс.

Әрбір пенденің, жеке тұлғасының, мұқым ұлттың “ақыл көзінің ашылуы” (самосознание) қашанда “уайым-қайғысыздығынды уайым-қайғы қылады” да сананың сәулесінен ұстаған пенде мен тұлға, исі ұлт:

“Сол уайым-қайғысыздықтан құтылатын орынды характер табуы керек һәм (солай) қылу керек. Әрбір орынды характер өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкімен азайтпайды, орынды характерпен азайтады!”

Осылай дей тұра Абайдың пәниден сырт қарап кетуіне не себеп болды? Етекбастылық па, бірбасына ерік тимегендік пе, соқтықпалы, соқпақсыз заманы ма?

Әйтеуір. “ақыл. қайрат, жүректі бірдей ұстаған” “толық адамның” торығуы емес. Осы үшеуіне де бағынбайтындай боп асқынған, асып-төгілген дүлей күштің долы сезімінің, жүйкелері жалаңаштанған намыстың шарасыздығы. Адамның төзім атаулы тамырлары заман запыранының қысымынан жарылып, денеге тұтас у жайылып:

*Егер менің шімді жарып көрсен,
Жылауыңды ұмытып, шошыр едің’ —*

дегізген шарасыз шақтың шарпуы.

Мұны пәлсафалық тұрғыдан ақылға салып, жоққа шығаруға болады. Бірақ өмірлік шындық тұрғысынан алғанда мойынсынасың. Мойынсынасың да Абаймен қоса түңіліп кетесің. Түңілмесеңде, әйтеуір, жүйкеңнің бір тамыры үзіліп кетері анық.

“Ақылдың көзі ашылған” мұндай катерлі сәттерде жекелеген пенделер өзіне қол салып, тұлғалар торығып, ал кейбір ұлттар жанталаса қыстығып, жаппай бақилыққа мойынсынып, өзін-өзі өлімге байлаған не жанұшыра жаттың жағасынан алып, қылыштың жүзінен жан тапсырған.

Шындықпен бетпе-бет келгенде сана ақылды есенгіретіп жібереді. Оған қарсы төзіп тұра алатын пенде де, тұлға да, ұлт та аз. Миы темір болмаса, әйтеуір бір күйзелісті бастан кешіретіні анық.

Санадағы мұндай қиямет қайымнан өткен ақыл иесі мәңгілікке бет алған парасатты қасиетті бойына сіңіреді. Ондай қасиеттің иесі өзіне-өзі кез келген сәтте тоқтау салып, басу айта алады. Алдағы күннің сәулесі үшін бүгінгі азабына шыдайды. Ал мұны жеңген ұлт ешқашанда мінезіне жеңдірмейді, ақылына жүгінеді. “Ақыл көзінің ашылған” тұсындағы мұндай жанталас күйді В.О.Ключевский:

“Санамен өзінді-өзің тану — жеке адамның немесе исі халықтың өзін-өзі қалай танып-тәрбиелегенін көрсететін өте

қиын және баяу жүзеге асатын тар жол, тайғақ кешу арқылы жететін құбылыс. Сол жанкешті өткелге төтелей жетудің бір жолы — абзал жандарды еске алуға арналған салтанатты мінәжаттар болып табылады, бұл — сәл аялдап, демінді ішіңе тартып, өткен өмір, кешкен ғұмырыңды саралап, санада екшейтін қас-қағым сәттегі айшықты мезет. Осындай кемелділік кезеңінде тоқтап, демінді ішіңе тартып тұрып кейін қалған заманның салмағын саралап, алдағы күннің барар бағытын анықтайсың”, — деп бейнелейді.

Абай да өзінің ғұмырының аяқталып келе жатқанын сезінгендей күй кешіп, өмір мен өлімнің есебін жүргізді. Абай әсте өлімнен сескенген пенде емес. Ол “иманына сеніп”, ажалға қарсы жүрді. Тіршіліктің пәнилігіне көзі жеткен Абайды түңілдірген сананың сары уайымы еді. “Өзін-өзі тануды” адамдықтың белгісі ретінде санаған ғұлама:

“Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәртебе, болмаса, жұмасына бір, ең болмаса айында бір өзіңнен-өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алған бергі өмірді қалай өткіздің екен, ахиретке, не дүниеге жарамды күніңді өзің өкінбестей өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?” — дейді.

“Ақылдың көзін” күн сайын аршып, өз жүрегінен өзі есеп алып отырған Абайдың көңіл қалтарысында қалып қойған көлеңкесі болып, сол өкініші өзегін өртеп жалғаннан теріс қарап кетуге мәжбүр етті ме?

Зады. Абай өзінің жеке басы үшін ешқашанда опық жеп, өксіп құсқан пенде емес. Ол “жарлы емеспін, зарлымын” дегенде — адами тілегінен туған арманды қозғап отырған жоқ. Оның әр сөзінің астарында “ел” деген ұғым жатыр. Қарақан басының қамын ойлап қамыққан ақын болса — Абай, ұлттың Абайы, ұлттың мұқым қасиетін бойына жиган, соның өзінде де алдырмайтын “жұмбақ жан” деңгейіне жетпес еді.

Ол “ақылдың көзін” өзі үшін емес, елі үшін аршыды. Сол елі үшін санасын саралады.

Абайдың “өзінен-өзі есеп алуы” — Абайдың Абайдан есеп алуы емес, ол — қазақтың-қазақтан, ұлттың-ұлттан есеп алуы. Бұған Абайдың толық қақысы бар еді. Абайдың тұсында сондай бір ұлы кезеңге көтерілген қазақ ұлты жардың шетінде тұрды. Не еніске қарай құлап кетуі, не өзін-өзі тежеп, буырқанып барып бетін түзеп алуы қажет еді.

Мәселенің ең бастысы: ұлт боп өмір сүру керек пе, жоқ сіңіп, жер бетінен жойылып кетуі керек пе — деген сұраққа жауап табу болатын.

Мұндай зауалды шақтарды ұлт өміріндегі шешуші кезең екендігін дәп басқан В.О.Ключевский:

“Ұлы тұлғалар — халық өмірінің талқыға түсетін шағымды сәттеріндегі кепілдік сияқты. Көзге көрінбейтін сондай бір нәзік қарым-қатынас арқылы өзін қоршаған ортаның ұсақ әрі құм боп шашылып кеткен мүдделері әлгі тұлғаның бойына жинақталады да жеке адамның құдіретті қасиеті оның құлшынысы мен қайраты арқылы көкейкесті мәселелердің басын қосып, үлкен мақсатқа ұластырады, сонымен қатар қоғамның бойына жинаған қуат күші мен мүмкіндігінің көзін ашады және дамуының алдағы жолын көрсетіп береді. Мұндай ұлы тұлғалар — халық санасының даму өлшемі мен оның келешек өмірінің көрсеткіші ретінде бағаланады. Олардың сәулесінің шағытуынан біз өзімізді өзіміз тура айнадағыдай ап-анық көреміз, сол сәуле арқылы өзіміздің жанымызға үңілеміз, ол біздің кім екенімізді өзімізге түсіндіріп береді. Тарихтың ұлы қорғандарының (құлыптастарының) қасиеті сонда, олар халықтың өзін-өзі тануға деген санасын оятады”, — дейді.

Шындығында да В.О.Ключевский пір тұтып отырған Пушкин орыс халқы үшін сондай ұлттық тұлға.

Сондай-ақ ұлттың тағдыры ұлы талқыға түскен заматта оның барлық қасиетін бойына жиған Абайдан басқа тұлғаны қазақ арасынан табу қиын. Тіпті іздеп әуре болудың қажеті жоқ. Кеше де, бүгін де, ертең де Абай — Абай болып қала береді. Әрине, таланттар да туар. Бірақ Абай жалғыз.

Бұл осал әрі құрметті сыбаға емес еді.

Абай ұлтының мұқым мұң-зарын, бақыты мен сорын, қызығы мен қасіретін сезіп қана қойған жоқ, оны санасына сіңірді, жүрегінде шайқады, ақылымен саралады. Ақыры тұла бойы “у мен дертке” толды. Кеудесінен асып миына шапқан запыран 1903 жылы мамыр айындағы Шаймерден Қосшығұловтың хатымен қоса келген Діни басқарманың құпия жарлығын оқыған сәтте жарылды да кетті. Сол күннен бастап Абай мына жарық дүниеге ту сыртын беріп, пәниден бақилыққа бетін бұрды. Тура бір жыл өткенде ахиретке оранды.

Бұл ұлттың қазасы емес, азасы еді.

Абай өз өлімі арқылы қазақтың рухын оятып, В.О.Ключевский айтқандай, “халық өмірінің талқыға түскен шағымды сәтінде” өзінің өлімі арқылы “көзге көрінбейтін сондай бір нәзік” түйсікпен “бас-басына би болған қазақтардың” “ұсақ әрі құм сияқты шашылып кеткен мүдделерінің басын қосып”, ұлттық ортақ мақсатқа тоғыстырып кетті. Ел жұрты Абайдың

“жүрегінің түбіне терең бойлай” отырып, өзін көрді, өзінің жанына үйілді. Жидебай — қорған да, құлыптас та емес, халықтың ұлттық санасын оятқан, қазақтың рухы көмілген қасиетті мекенге айналды. Сонда Абайдың:

*Егер менің ішімді жарып көрсен,
Жылауыңды ұмытып, шошыр едің! —*

деп отырғандағы сұмдығы не еді? Ол:

“Патша боландығындағы барлық бағыныштылар бір дінге көшуі керек, бірақ та оларды бағындыру және шоқындыру, бір дінге кіргізу ережеге байланысты құпия, ың-шыңсыз, бірте-бірте, күш қолданусыз, зорлаусыз, алайда асқан ептілікпен, айламен: “Олардың өзі дінге кіруге ризашылықтарын берген-міс” — деген желеумен жүргізілуі тиіс, “Өздері православие дініне енуге өтініш білдірді, өздерінің еркімен енді” — деген айлалы амалды жүзеге асыру үшін арнайы жоспар жасау керек”, — деген патшалық діни басқарманың жарлығы еді.

Мұны оқыған бөйтерек морт сынды. Бірақ өртенге шыққан өміршең тамырын сақтап қалды. Көктегенде де өртенге көктеді.

Мына хаттан кейінгі Абайдың жан азабы шындығында да адам “шошырлық еді”. Мұқым ұлттың ең соңғы рухани тәуелсіздігінің тамыры қиылмақ, “Қалың елі қазағы, қалың жұрты” имансыз ғұмыр кешпек. Сол сәтте Абай жүрегін жұбататындай тиянақ таппай, тірі күйік болғанша, рухты өшірмейтін өлі аруақ күйінде ұлтының рухын демейін дегендей тәркі дүниенің етегінен ұстаған сияқты.

Бұдан артық азалы хабарды ешкім естірте алмас.

Ол бұған дейін екі рет күдер үзіп көрген. Бірақ соңынан ақылға жеңгізіп, айныған. Әуелі де Қоңыркөкшеде Әбеннің камшысы сермелгенде, ел ішінен безген. Оны найман Серікбай мен керей Бегеш: “Ей, Абай, сен тобықтының Абайы емес, мұқым қазақтың Абайысың. Тобықтыға сыймасаң да алашқа сиясың. Еліңді тастап ер атанбассың”, — деп барып райынан қайырған.

Екінші жолы Әбдірахман қыршынынан қиылғанда: “Бұдан кейін де өмір сүрдім деп ахиретке қайтіп айтамын”, — деп бетін күнбатысқа қаратып жатып алғанда қалың қауым жиылып кеп үйіріліп тұрыпты. Сонда елінің бір ақсақалы Абайға кеп: “Абайжан, мына еліңе неге көңіл айтпайсың. Әбіш деген ұлы қайтыс боп, қайғыдан не істерін білмей сенделіп қалды”, — депті. Абай басын көтеріп алып: “А, солай ма еді. Әбіш менің ғана балам деп жүрсем. Ел баласы екен ғой. Мұным ағаттық болған екен. Барайын, барайын”, — деп басын көтеріпті.

Дәл осы жолы оны жұбататын ешқандай дауа, амал жоқ еді. Өйткені, елдің өзі жұбату тілеп тұрған. Ал оларды жұбататындай “жан қуаты”, “ыстық жүрек”, “суық ақыл” Абайда да қалмап еді.

Бұған өзге түгілі өмірін мектеп ашып, қыр қазақтарын “орыс рухында” оқытуға арнаған Ыбырай Алтынсарин марқұм да шыдай алмапты. Ол 1889 жылы 20 ақпан күні Орынбор оқу аймағының татар, башқұрт, қазақ мектептері жөніндегі бақылаушы Василий Владимирович Катаринскийге Ор қаласындағы мұғалімдік мектептің директоры туралы:

“Аса қадірлі Василий Владимирович! Сізге қайғылы хабар естіртуге тура келеді. Біздің Бессонов Александр Григориевич ақылынан адасқан тәрізді. Оның өз оқушыларына жасаған мүддем қисынсыз қылықтарын осылай деп түсіндірмесе ешбір болмас. Әңгіме мынада: ол мұғалімдік мектептің үшінші және төртінші класында “Инжіл” мен “Уағыз” сабақтарын бере бастаған көрінеді. Бұл кластардың оқушылары оны қаламаса да бастаған ісін бір ай бойы жүргізген. Соның салдарынан, бір жағынан мұғалімнің ашуы келіп, кейіп, өз шәкірттерін мүттәйім, тағы сол сияқты намысты сөздермен балағаттауға дейін барған, тіпті балаларды желкелеп сабаған кездері де болған... Бұл оқиғаға менің қатты қынжылатын себебім сол: мұғалімдік мектеп оқушылары ықыласпен келетін орын болып қалып еді, олар осында белгілі бір дәрежеде білім алуға біржолата бекінген еді және іс жүзінде қазақтардың тұрмысына пайдалы адамдар бола алады. Егер, олар Александр Григориевич тілегендей, христиан дінін таратушылар болып қалмаса, онда дүниеге парасатпен қарайтын, түрлі фанатикалық идеяларға тосқауыл қоятын қазақ халқының ойы мен экономикасының өркендей беруіне көмектесіп отыратын адамдар болар еді. Мұндай орашалақ, жарымес басшы тұрғанда мұның бәрі күл-талқан болып, көкке ұшпақ! Қаттырақ айтқаным кешіргейсіз, тіпті кісінің ызасы келеді екен!” — деп ашына жазды.

Арада бес ай өткен соң үлкен Ыбырай дүние салды. Дерттің емін ешкім таба алмады.

Екі Ыбырайды да өлтірген — құсалық еді. Оның ішінде екеуі де шіркеудің аярлығына шыдамады. Рухани тәуелділікке көңісі келмеді. Дерттің тамыры бір. Екеуі де өмірінің соңында миссионерлік аярлығы үшін тіршілігінде қатты бағалаған Ресей мәдениеті мен ғылымынан күдер үзді.

Үлкен Ыбырай соңғы екі жылда мектепті тастап ел ішіне барып жатып алды. Ашық пікір қарсылығына барды. Сол үшін облыстық губернатордың тергеуінде болды. Қандай ұқсастық десеңізші. Бүкіл ғұмырлық мақсатының күл

болғаны екеуінің де күре тамырын қиып кетті. Олар сөздері үшін емес, елінің келешегінің кесілгеніне күйінді. Әйтпесе, екеуі өз дініне берік, ойындағы жек көрінішін:

*Мейлің өзің, монастырь қылған істі,
Алла ісі деп көңіліңде көрсең күшті.
Хай салған жол — кеудемде бір закон бар,
Оны құдай өзгеннен кем демес-ті.
Ақтығымды біледі сол көкірек,
Сол законға билеткен біздің жүрек.
Алла берген қауіпті осы сырым,
Көрге бірге өзіммен барса керек, —*

деп айта алатын, иманын сатпайтын тұлғалар еді.

Түпнұсқа Михаил Юриевич Лермонтовтікі. Бірақ соған өзгеше астар бере, ұлтының ішкі шеменін сыртқа шығара аударған Абай. Абай діни уағыздың жүріп жатқанын білді. Көзімен де көрді. Тіпті ашық мінбе арқылы пікір де таластырды. Қалайда мұсылман қауымын жолдан тайдырудың қамын қарастырған миссионерлердің қара ниетін Абай аңғарды. Ал Ыбырай Алтынсарин өзі басынан кешірді, белгілі мөлшерде шырмауыққа шырмалып, шырғаға да түсті. Өмірінің соңында ғана өкініп, бойын жиып алды.

Алайда “қолын тым кеш сермеп” еді. Өйткені, Алтынсарының баласы шәкірттікке ілінген күні-ақ миссионерлік уағыздың ырқына көшкен болатын. Шәкірт кезінде-ақ Ыбырайға өзінің сүйікті ұстазы “аса қайырымды Николай Иванович Ильминский”:

“Миссионерлік дегеніміз — бұл да өзінше рухани соғыс, мұнда да соғысушы жақтар өздерінің жоспары мен күштерін еш уақытта ашық жарияламайды”, — деп жасырын майдан ашқан болатын.

Қайран даланың аңқау да аңғал азаматы!

Мұны өлерінен бес ай ғана бұрын білді-ау. Сондықтан да “тіпті кісінің ызасы келеді екен!” — деп күйінгеніне шынымен сенесің. Ол өзінің іс-әрекетінің, Н.И.Ильминскийдің сөзімен айтсақ, “орыс мектебінің шет аймақтардағы халық ағарту жұмысы — миссионерліктің бір түрі болып табылатынын” — білді ме екен. Білген. Кештеу білген. Әйтпесе:

“Қазақ халқына тамырын терең жайған озбырлыққа қарсы күресу — қиын-ақ. Ал болмашы бір сылтау тауып, қара басының күйкі тірлігі үшін адал адамды жойып жіберуге дейін баратын әкімшіл өкімет орындарымен жұмыс істеу бәрінен де қиын және қауіпті”, — деп жазбас еді ғой Ыбырай.

Ал “құпия соғыс” толассыз жүріп жатты.

Абайға келген хат соның ең түйінді жарлығы болатын. Ыбырай Алтынсаринді аңдыған шіркеу Абайды да еркіне

жібермеді. Омбыдағы бас архиепископ Абайдың өзіне жолданған хатты біліп отыруына қарағанда В.О.Ключевскийдің: “Інжіл” — полицияның жарғысына айналды — деген сөзінің өте дәл табылып айтылғанын дәлелдейді. Шіркеудің барлық пиғылы Абайдың:

*Балы тамған жас қамыс,
Ормасаңшы көктейін, —*

деген өленін еске түсіреді.

Олар бала тәрбиесі арқылы қазақ ұлтының болашағын құртуға ұмтылды. Белгілі дәрежеде оған қолдары да жетті. Мына құпия хаттан миссионердің өз күшіне сене бастағаны анық байқалады. Онда бұл жөнінде:

“Ауылдарда, старшындарда “ауыл мектебі” деген бүркеніш атпен мектеп ұйымдастырылып, бірте-бірте олардың санын көбейтіп, алғашқыда қазақтардың көңілін табу үшін оларға қазақ мұғалімдерін жіберу керек. Оларға міндетті түрде орыс оқуын оқытып, балалармен орысша сөйлеуді, қазақ әрпін қандай жағдайда болсын қолданбауды тапсырып, сөйтіп қазақ кітабын оқи алмайтындай жағдайға жеткізу керек. Бірақ оны заң ретінде қолданбау керек” — деп жазылды.

Яғни, бұл:

*Жұрт — бала, еш нәрсені тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсаң — залалы жоқ, —*

деген Абайдың тәржімасына дәлме-дәл келеді.

Жазылған сөздің мағынасы біреу, бірақ мақсаттары кереғар.

Архирейдің жарлығы — елді азғыру, діннен бездіру; ал Ю.Лермонтов жазып, Абай аударған өлең сол шіркеудің комағай уағызшыларының қорқау пиғылын әшкерелеу мақсатын көздейді. Баланың пейілін пиғылға айналдырған ата-анаға ыза болған Абайдың:

*Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіндей ит болсын, азғыр, азғыр! —*

деп күйініп кететіні осындай сұрқиялықтарды сезінгендіктен болса керек.

Шындығында да азғыру, діннен бездіру майданы өте ұқыптылықпен, әккілікпен жүргізіліп жатты. Бұл бағыттың ту ұстаушысы Н.И.Ильминский әрбір қадамын өте сақтықпен басып, Ыбырайға қарап түсін жылытты да синодтың обер-прокуроры К.П.Победоносцевке:

“Бұратана халықтар арасындағы миссионерлік мектептердің жағдайын жақсарту керек, жақсартқанда оның програм-

масын жаңа педагогиканың талабы бойынша ұлғайтып, оқыту әдістерін жетілдірудің қажеті жоқ, керісінше, Қазанның қасиетті әулиелерінің жүйесі негізінде бұратаналық-миссионерлік бағытты күшейту керек” — деп ақыл береді.

Бұл нұсқау орындалды да. Абайдың:

*Интернатта оқып жүр,
Талай қазақ баласы
Жас өспірім, көк өрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы.
Ойында жоқ олардың,
Шариғатқа шаласы, —*

деген өлеңі сол өмірлік шындықты көргендіктен туған ойлар.

Абай орыс мектептерінің түпкі мақсатын түсінді. Қалай болған күнде де “жас өспірім, көк өрімнің” ең бірінші рухани бостандықта болғанын, иманның аузынан кетпегенін қалады. Шариғатқа берік, дінге қатал болса олардың шіркеу шырғасына шырмалмайтынын білді.

Сондықтан да “закон іздеген” баланың санасы миссионерлердің уағызына уланбай тұрып тілі көмилаға келсе — деген тілек қосады. Мектепке бір ілінген соң Ильминскийдің жоғарыдағы тәсілінің ықпалында кетері сөзсіз. Ондай баланың “енесіне шапқан жаман айғыр құсап” шыға келетінін Абай көріп жүрді. Көзі әріп таниды, яғни “көз ғана сауатты”. Ал көкірегі ұйқыда, “көңіл көзі ашылмаған”. Оған елдің, ағайынның, ақиқаттың қажеті шамалы.

Өйткені, миссионерліктің шалығына ұшыраған “жас өспірім, көк өрім” патшалық ұлықтар мен миссионерлердің аркасында еш нәрсеге қаймығып, намыстанбайды. Сондықтан да олар:

*Ынсапсызға не керек,
Істің ақ пен қарасы
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы, —*

деген мәңгірттің, Абайдың тілімен айтқанда, “антұрғанның нақ өзі” болып шығады.

Оларды мұндай күйге душар еткен миссионерлік мектепке жүргізілген:

“Сонан кейін мына тәсілге көшу ұсынылады: барлық мектептердің мұғалімдерінен “мұғалім” деген инспектордың арнайы бекіткен куәлігін талап ету керек, ал инспекторға қазақ мұғалімдеріне куәлік беруді әдейі қиындатып, сарсаңға салып,

қасақана кешіктіру туралы алдын ала тапсырылып қойылуы тиіс. Куәліксіз сабақ берген мұғалімдер қатаң түрде заң арқылы жауапқа тартылсын. Осы тәсілмен молдалардың санын кемітіп, ол міндет ауыл старшиндеріне жүктелсін. Поптарға белгілі адамдар ғана мұғалімдікке алынсын. Содан кейін ретіне қарап сылтау тауып: “Старшындар өздерінің ақымақтығынан және істің мәнісін білмегендіктен ананымынаны бүлдірді-міс, халық санының өсуі кеміп кетті-міс” — деген, тағы басқа да молдалар туралы лақап таратып, ауыл мектептерін молдалардың қолынан алып, поптың ықпалына еріп, айтқанына көнетін және оның үнемі қол астында жүретін адамға тапсыру керек” — деген саясат еді.

Таныс көрініс. Мұны кеңес өкіметі тұсында “отарлаушы коммунистер” өте әккілікпен пайдаланды. Ұлт мектептерінің мұғалімдері жұмыссыз қалып, қазақ факультеттері бірінен соң бірі жабылды. Сырттай оқу жүйесі сондай шала сауатты маман дайындаудың “онтайлы тәсілі” болды.

Өзге-өзге, дәл осы “тәсіл” Николай Иванович Ильминскийдің қаламынан шыққаны анық еді. Өйткені ол әлгі жарлықты дайындаған синодтың прокурорына:

“Біз үшін бұратаналар орысша сөйлегенде — жаңылып, қызарып, ал жазған кезде — көптеген қате жіберетін болып, тек губернатордан ғана емес, төменгі шенді бастықтардың бетіне де үрейленіп, қорқып тұратын болса — тіпті жақсы болар еді” — деп нұсқау берген еді.

Мұны Абай аңғара қойып, мұндай “қамқорлықта” өскен шәкірттерді:

*Орыс тілі, жазуы —
Білсем деген таласы.
Прощение жазуға
Тырысар келсе шамасы, —*

деп баға береді.

Бұл — кекесін де, мінеу де, жек көру де емес. Істің өзегін жарып, мәнісін аңғарған ақыл иесінің ашы наласы. Шәкірттерге жаны ашығандық. Өйткені олардың білімі “еліне қарауыл болайын” деген ниетті көздемейді, керісінше, “қарақшылыққа” итермелейді.

Шала сауатты, дүмбілездердің кесірі жауыңнан да жаман. Олар тоңмойын, тоғышар, топас келеді.

Бұларды дәл осындай ғып дайындап отырған Ильминский мен Победоносцевтің “ғылыми жүйесі” еді. Николай Ивановичтің жоғарыдағы сөзі соған толық дәлел. Ал отаршыл әкімшілік мұны жуан жұдырықпен одан бетер тұқырта орындады.

Осындай шала сауаттылардың белең алып бара жатқанын және оған әкімшіліктің қасақана жол бергенін көрген Ыбырай марқұм сол жүйені ойлап тауып, жүзеге асырып отырған Ильминскийге:

“Мен қазақ бастауыш училищесіне қолөнер сабағын енгізуге қарсы пікіріммен губернатордың ашуын келтіріп алып әлі Орынборда жүрмін, егер губернатордың ойындағыдай кең көлемде қолөнер сабағын енгізсе, ол қазақ училищесінің басты мақсатына — қазақ балаларына орыстың тілі мен жазуын үйретуге кедергі жасайды деп арыз беруге де батылым жетті. Өйткені, мұқым оқу мерзімін және сабақтық пәндерді жалпылама білім беретін арнаға түсірудің кесірінен қазақ балалары орыстың тілі мен жазуын шала меңгеретінін, тіпті соның өзін әрең игеретінін тәжірибе көрсетіп отыр. Мұның өзі губернаторды қатты ашуландырды, ол мені итжеккенге де аударып жібере жаздады. Дегенмен, В.В.Катаринскийдің араға түсуінің арқасында істің бәрі тағы да жөнделіп келе жатқан сияқты. Жалпы айтқанда, осы соңғы уақытта мені орынсыз болса да бір-неше рет сілікпеге салды. Не істерсің?!” — деп шағым айтты.

Мұның жауабын Ильминский одан бұрын “жасырын соғыс” тәсілімен беріп қойған. Оған керегі можантопай можандар еді. Миссионерлік мектептің мақсаты — кәдімгі мұжық дайындау.

Білімді адам — бодандықтың жауы. Ол рухани бостандыққа ұмтылады. Діннің ықпалына көнбейді.

Сондықтан да Ыбырайды соншама биікке шығарған Ильминский енді оның туған халқының рухани дербестігін қорғауға қарсы шықты. Алтынсариннің қудаланып, мектептен шеттетіліп, жер аударуға дейін жеткені, сайлау кезінде тергеуге алынып, одан шеттетілуі Ильминскийдің ықпалынсыз жүргізілді деуге болмайды. Николай Ивановичтің өзгеге дәрегейі жүрмесе де Ыбырайды қудалатпайтындай құдіреті бар болатын. Жоғарыдағы өзі жазған мәлімдемедегі “қазақ мектептерінен қазақ мұғалімдері шеттетілсін” деген жарлыққа “бауырына басқан баласындай” Ыбырайды да күштеп мойынсындырғысы келді.

Оны “жемтіктің орнына тастады”. Аңғал ұстаз одан көмек сұрап, құлшылық етумен болды.

Бірақ ол “аса кәдірлі ұстазының” түпкі пиғылын аңғарды. Қолөнердің жақсылығын Ыбырай білді. Ол арнайы қолөнер мектебін ашуды ұсынды. Ал білім алатын мектепте бұл қол байлау еді. Кәдімгі шала сауатты ағаш шебері, етікші,

ұста, тігінші жасау үшін миссионерлік мектеп ашып не қажеті бар? Оның ұлтқа пайдалы маман, азамат тәрбиелегісі келді.

Ал мына бағдарлама бойынша православие мен мұсылман дінін ажырата алмайтын, миссионерлік рухтағы “шариғатқа шала” (Абай) шоқындылар шығатынына анық көзі жетті. Ол өз ұлтын аздыруға жаны түршіге қарсы күресті. Ыбырай мен Абай үшін шәкірттері орыс оқуын:

“Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйренуі керек” еді. Можантопай можандарды көріп: “Қазірде орыстан оқыған балалардан артық кісі шыға алмай жүр”, — деуі де сондықтан. Әйтпесе:

*Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе.
Кімге тиер пайдасы? —*

дейді.

Расында да, мұндай дүрегейлердің пайдасынан зияны көп.

Олар өздерінің ғана рухани басыбайлы болған күйімен шектелмейді, өзгелерді де мойынсындырып, бойын үйретеді. Жаман ғадет — жұқпалы індетпен тең. Ыбырай мен Абай олардың аяр әрекетіне іштей де және ашық та қарсы шығып, қал-қадірінше күрескен. Бұдан шығатын қорытынды: патшалық әкімшілік пен діни миссионерлік басқарма қазақ халқының арасындағы мектептерді сауаттандыру үшін емес, керісінше, ұлтты аздыру, жұртты рухани тәуелді ету үшін ашқан және ол бағытта “өте сақ әрі әккілікпен, табанды түрде” жұмыс істеген. Абайдың қолына тиген жарлық пен Ильминскийдің синод прокурорына жазған нұсқаулары мұны толық дәлелдейді. Оны мына дәйектемеден жете аңғаруға болады.

Біріншіден: миссионерлік жоспар бойынша қазақ мұғалімдері мектептен шеттетілді. Ыбырай Алтынсариннің өзінен бастап ісі мұғалімдер қудалануға түсті. Сонау Торғай өлкесінде өскен Ахмет Байтұрсыновтың — Қарқаралыға, Міржақып Дулатовтың — Зайсанға, баянауылдық Сұлтанмахмұт Торайғыровтың — Қатонқарағайға келіп сабақ беруі қандай қажеттіліктен туды? Сол шеттетудің ықпалы.

Екінші: мектеп — миссионерлердің ұясы болсын деді. Оған Ыбырайдың үзінді келтірілген хаты да айғақ. Сондай-ақ “Абай жолындағы” “Ақ шіркеудің” оқиғасы да соған куә.

Үшінші: Ильминскийдің жобасы бойынша шала оқыған қазақ баласы губернатордан бастап губернантқаға (күтуші) дейінгі орыстардың алдында “қорқып, сескеніп, үрейленіп” тұруы тиіс еді. Оған да қол жеткізді. Абайдың сондайларға қарата айтылған:

*Өнерсіздің қылыты,
Тура сөзін айта алмай,
Қит етуге бата алмай,
Қорлықпенен шіруге;
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүруге, —*

деген жолдарынан миссионерлік оқу өтіп кеткен шәкірттердің сықыптынын көресің.

Рухани құл деген осы. Бұлар бірен-саран ғана ұлттың ішінен шетінен шыққан “табиғи шығындар” болатын.

Сол қаралы үкім бүкіл ұлттың басына түскенде күйін-беске шараң да қалмайтын. Ондай бишара басыбайлыққа тап болған тобырдың бетін қайыра алмағанына Ыбырай да Ибраһим (*Абай*) де өкінеді. Бұлардан қандай адам шықсын. Сол дүрегейлер туралы миссионерлік “ізгілікті” жақтау-шылардың бірі, Шоканның тілеушісі М.Н.Ядринцев:

“Сондай сәтсіздікпен жүргізілген орыс тілін оқыту тәжірибесі қазақтардың арасында да орын алды: біз оларға арналып қолдан жасанды түрде ұйымдастырылған пансионаттар туралы ауызға да алмаймыз. Азиаттық мектепті бітірген, тағы жұрттан шықса да орыстанып кеткен тәржімашылар, көшірушілер, тағы да басқалары барып тұрған оңбағандарға, қатігез қанаушыларға, парақорларға айналды, олар тағы жұрттың арасына сәл де болса сәуле түсіріп көрген емес”, — деді ашынып.

Мұны Абай да растайды. Ол өзінің “Жиырма бесінші сөзінде”:

“Бірақ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен қазақты аңдысам екен дейді... Қазір де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай жүр... Кедейдің балаларын орысқа зорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын? Және кейбір қазақтар ағайынымен араздасқанда: “Сенің осы қорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма — шаш, аузыма — мұрт қойып кетпесем бе!” — деуші еді. Осындай жаман сөзді құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтың баласы оқығанмен не бола қойсын?... Кірді, шықты. Ілді, қашты. Түбегейлеп оқыған бала жоқ”, — дейді.

Абай шындықтың бетіне тура қарайды.

Жаңағы “ел арасы бүлінсе мал таба алмай қаламыз-ау” дегенді қаперіне алмайтын дүрегейлердің шығуына басты себепкер — ортасының тәрбиесі. Әке-шешесі. Ағайыны. Оның ішінде Абайдың өзі де бар. Олар миссионерліктің, отаршыл әкімшіліктің топас әрі ашкөз мінезін бойына тез сіңіріп ала қойды да мәдениеті мен адамгершілігін мансұқ етті.

Рухани тәуелділікке, зорлап шоқындыруға, аяр ояздар мен ұлықтарға жанымен қарсы Абай әлгіндей дүрегейлерден орыстың мәдениетін қорғайды. Егер “көңіл көзі ашылып, орыстың ғылымы мен өнерін” меңгерсе, “дүниенің құны — бостандықтың құны арзанырақ түсер еді”. Өзінің ұятының, әке-шешесінің, елінің алдында “есеп беру” олардың қаперіне кірмеді. Бойындағы жаманатын жатқа жапты. Өзінің өзегіндегі күйелі қақырықты тастауға келгенде дәрменсіздік танытты. Әділ Абай мұны:

*Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды.
Қаны бұзық өзі ойлар,
Қу менен сұм боларды
Орыста қалар жаласы,
Бұл іске кім виноват,
Иә, Семейдің қаласы,
Иә, қазақтың аласы?
Ойында жоқ бірінің,
Салтыков пен Толстой
Иә тілмаш, иә адвокат,
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы, —*

деп дәл басып айтты.

Архирей басқармасының хатында айтылған дәл осындай зауалдың күндердің күнінде ұлттың басына төнерін Абай сонау 1886 жылы ескертіпті. Ендеше, “тыңдаушымды төңірім, ұғымсыз ғып берген-ді” — деп күйінсе күйінетін жөні бар.

Миссионерлік “ізгілік” қанша баурап әкетсе де тілін меңгерген соң сол ұлттың “дағуасына кіру қиынға соқпай-тыны” анық қой. Кемел ойдың иесіне қаратылған сөз кешенің түйсігіне жетпейді. Дүниеде біліп тұрып, сол білгенінді ұқтыра алмағаннан үлкен азап бар ма? Абай жаппай шоқындырудың әйтеуір бір заманда көпке жария болатынын, “құпия соғыс” иелерінің түбі бір ашық майданға шығатынын түсінді және дер кезінде бойын тартып алды. Ыбырай Алтынсарин да тура сол жылдары, дәлірек айтсақ 1884 жылы

қыркүйекте “аса қадірлі Николай Ивановичке” бұл бағыт-тың қатерлі екендігіне емеурін жасап, сыпайы тілмен:

“Осындай көңілсіз жағдайлармен қоса, дәл қазір менің толып жатқан астыртын жауларым көбейіп кетті. Осының бәрі мүлдем орынсыз нәрселер, мұның барлығы маған жиіркенішті ықпал жасады, ол жөніндегі арманшыл рухымның отын өшірді... Заман солай болған соң не істерсің, қымбатты Николай Иванович, мүмкіншілік туған сәтте қазақтардың қоғамдық күш-қуатын жегідей жеген, олардың келешегін кескен арандатушы зұлымдыққа қарсы тұру үшін әйтеуір бір нәрсе істеу керек болып тұр: суға батып бара жатқан адамдарды көрген кезде оларға жәрдемдеспеу арсыздық қой, ал оларды құтқарайын деп қимыл жасаудың өзі аса қауіпті екен. Ертеректе, мұндай жағдайда бастықтардың өзі мені қолдар деп сенген едім, бірақ бұл үнемі ақтала беретін үміт емес екен және оларға сенуге болмайтын көрінеді. Алланың жазымышы сол болса — орындала берсін, бірақ мен өзімнің негізгі пікірімнен таймаймын, күшім жеткенше қандастарыма пайдалы алам боламын деген талабымнан қайтпаймын. Пәле құтандарға қарсы тұруға құдайым қуат берсе екен, жазықсыз жазаға тартқандардың жәбірі мен қайғысына тұншықтырып өлтіре көрмесін”, — деп жан айқайын жадағайлап жеткізді.

Ал бұл кезде “аса қадірлі Николай Ивановичтің” аты көпірден өтіп кетіп еді. Ол өзінің аяр да әккі азғыруы арқылы “сүйікті шәкіртін” “жазықсыз жазаға тартқызып”, жәдігөйлікпен “жәбірлеп, қайғыға тұншықтырып өлтірді”. “Әйда, Пушкин, әйда иттің баласы!” — деген орыстың ұлы мәтелі осындай “қаражүзділерге” қаратыла шыққан сияқты. Соның тонын аударып, біз де “аса қайырымды, аса қадірлі, мархабатты, біздің қымбатты, қымбатты Николай Ивановичке” өлеңмен:

*Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сүмен, сүйекпен сүйдірмекке, —*

деп “сүйіспеншілігімізді” білдіреміз.

Әрине, ондай ұлы тілмен, ызалы кескінмен Абай ғана айта алады. Сөздің қисынын келтіріп, тура Ыбыраймен қатарласа Абай да “аса қайырымды Николай Ивановичке” жауап беріп кетіпті. Н.И.Ильминский өлген соң төрт жыл кейін жазылған бұл өлең оған тікелей арналмаса да “саудасы — ар мен иманы” болған қандастарына қаратылған емеуріннің соңындағы:

*Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек,
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?*

*Үш-ақ нәрсе — адамның қасиеті
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, —*

деген сөздің өзі Абайдың ішкі пікірін ашып тұрған жоқ па.

Өлеңнің “Малға достың — мұңы жоқ малдан басқа” — деп аталуының өзі тегін емес.

Дүрегейлер мен шүрегейлердің “ақылды малдан” айырмасы шамалы еді. Елін, арын, намысын “сорпа мен суға сатып, сүйекті сүйгендерге” бұдан асып қандай теңеу тапсын.

Міне, “ізгілік миссиясының” будандастырылған жемісі осындай болатын. Бұл гүлді тікенмен будандастырғанмен бірдей табиғатқа қиянат қылмыс еді. Абайдың:

*Ермен шықты ит қылып,
Бидай шыққан егінге, —*

дейтіні де сондықтан.

Ақынға елінің болашағының кесілуінен үлкен қасірет жоқ. Тек миссионерліктің “балы тамған жас қамысты көктей оруының” өзі-ақ олардан түңілуге жетіп жатыр еді.

Абай түңілді.

Бұл оның бұл жалғаннан бетін теріс бұрып кетуінің бір ғана себебі болатын. Өйткені “қайырымды, ізгілікті миссияның” жан шошырлық жасырын соғысының құпиялары толық ашылмап еді. Бірақта олар сонау 1862 жылы қазақ мектептерінде жүргізілетін оқу бағдарламасында-ақ дүрегейлерді дайындаудың бағдарламасын жасап қойды. Онда:

“Ю.Христиан діні туралы заңдар (Закон божий) бойынша оқу кестесі былай жүргізіледі: а) Екінші кластың бірінші жылы Ескі және Жаңа заңның (Ветхий и Новый завет) тарихымен қысқаша таныстырады, екінші жылда христиан дінінің шарттары (катехизис) оқытылады. б) Үшінші кластың бірінші жылында шіркеудің мүнәжат дұғасы мен рәсімі (литургия) түсіндіріледі, екінші жылында православие дінінің басқа ағымдардан айырмашылығы мен артықшылығы туралы дәріс оқылады. Діннің көне дәстүрін ұстанғандар (старообрядчиктер) мен жікшілдерге (раскольники) қарсы күрес тәсілдері баяндалады”, — деп жазылған еді.

Қазақ тілі және “Құран”, яғни “Мұхаммедтің заңдары” тек жексенбі күндері ғана оқылатын болып бекітілді. Кестенің қатаң орындалуын Шекара комиссиясының төрағасының орынбасары тікелей бақылап отырды. Бұл:

“Ауыл мектептерін молдалардың қолынан алып, поптың ықпалына еріп, айтқанына көнетін және оның үнемі қол астында жүретін адамдарға тапсыру керек” деген архирей

басқармасының нұсқауының тікелей орындала бастауы болатын.

Абайдың мойнына осындай “шоқындыру қамытының кигізілетінін” әкесі Құнанбай білді ме, кім білсін, әйтеуір “Інжіл” мен “Таураттың” уағызынан Абайды құтқарып әкетті. Бірақ ол есі кірген соң “Қасиетті кітаптың” бәрін санамен зерлей оқып шығып, оны талдады. Христиан достарымен пікір алысты. “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” — деген қорытындыға келіп:

“Кімде-кім аһиретте де, (бү) дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы — олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айту мүмкін емес. Олай болғанда: қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы — аһирет қуанышынан артық болса, мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен. Егерде екі нәрсе кез болса: бірі — аһиретке керекті, бірі — осы дүниеге керекті, бірін алса — бірі (саған) тимейтұғын болса, сонда біреу аһиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, (егер), кез келмейтұғын болса, кең құдай өзі кеңшілікпен кешірер-дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас” — деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе: “Аһиретті дүниеге сатқаным жоқ” — деп, (онда соған) нануға бола ма?” — деп тұжырым жасады.

Бұл өте терең тұжырым. Адамның рухына қатысты пәлсафалық ойын таратқанның өзінде де бір еңбекке жүк боларлық пайымдау. Ал рухани тәуелсіздік тұрғысынан қарасақ, Абай діни көзқарасқа қаталдық керек дейді.

“Екі өмір жоқ, демек, екі өлім де жоқ”.

Бү дүние мен о дүниені бірдей алдап, пәниді де, бақиды да жалпағынан басып жүре алмайсың. Тіршіліктің қам-харакетіне орай арынды аһиретке айырбастама. Бір дінмен бол. Сен мұсылмансың, сол мұсылмандықтың жолын қатаң ұста. Егер иманыңа жүгініп, Алла жолын ұстап, Пайғамбардың ақ туының астында болғың келсе және оған рухыңмен берік сенсең, “Алла асыраған пендесі аш болмайды”, онда сені:

*Антұрғанның қылығын Алла ісі деп,
Нандырар қандай сопы, қандай молда, —*

дейді.

Миссионерлер шоқындырып, діннен аздыру іспетті “антұрғанның қылығын” зорлап таңып, Иса пайғамбардың дініне нанғысы келмесе де күшпен, айламен, аярлықпен нандыруға тырысты.

Ол үшін не бір сұрқия амалдарға барды. Мұқым бір ұлттың тарихын жойып жіберуді де көздеді. Сондықтан да сол ұлттың ең қасиетті сезімдері мен осал тұстарын дәл басып, тура қылтасынан қиды. Күре тамырды үзіп, оны жат жүрекке жалғауға құлшынды. Соның бірі — қазақтың әліппесі еді. Әріпті өзгерту арқылы “орыс рухын” тезірек қабылдауға ықпал еткісі келді.

Олар бұл мақсатына жетті.

“Миссионерлік ізгіліктің” ең үлкен жетістігі де осы әріпті өзгерту шарасы еді. Бұған Ыбырай Алтынсаринді сондай өккілікпен пайдаланды. Әуелде ұсыныс ретінде айтылған бұл әрекетті Ыбырай өз еркімен орындап берді. Кирилл харпіінде “Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш кластарға арналған оқу құралы” жарық көрген соң миссионерлер де, әкімдер де кәдімгідей қанаттанып, енді оқу жүйесі мен кеңес жұмыстарын жаппай Кирилл харпіне көшіруге ұмтылды.

1879 жылы желтоқсанның он бірінші жұлдызы күні генерал Крыжановский ояздарға жеделдете қатынас жіберді.

“1) Торғай мен Орал облыстарында іс қағаздарын қазақ тілінде орыс харпінің негізінде жазу қажет, сөйтіп біртіндеп қазақтардың татар (дұрысы араб — Т.Ж.) әріпінде іс қағаздарын жазуын тоқтатуымыз керек. 2) Қазақ тілінде қатынас қағаздарын жазуға әбден болатынын біздің дарынды қазағымыз Алтынсарин орыс харпіменен “Қазақ хрестоматиясын” жазып, баспадан шығару арқылы тамаша дәлелдеді. 3) (Сол харіппен) қазақ тілінде газет шығаруымыз қажет...”, — деп нұсқау берді.

Дер шағында жүзеге аса қоймағанымен де бұл пікірге қазақтардың бойсынып, көніп қалғаны анық еді.

Ұлтының танымы мен тарихын, келешегі мен қадамын шешетін мұндай зауалды шара жөніндегі сол халықтың өз пікірі сараға салынбады. Тіпті, каперге де ілінбеді. Қанша ұлтжанды әрі ағартушы болғанмен де Ыбырайдың ел үшін өкілдік ететін жөні жоқ еді. Ұлттың таным тағдырын тұлға шешпейді.

Ел мүддесін өз мүддесіне бағындырып, шешім қабылдағанды Абай да жақтырмаған. Ол:

*Жатты “Жау” деп елдің ұрпақтан аң,
“Жауға жабдық!” деп жиып, пайда қыл тез! —*

деп “ызалы күлкімен”, “қайғы шақыратын күлкімен” іштей назаланды.

Ыбырайдың: “Осылай еткенде ғылыммен қарулануға, әр нәрсеге дұрыс көзқарасы бар адамдар қазақ арасында

көбейіп, бүкіл халыққа әсер ете алады, татар фанатизмінің күлі көкке ұшады”, — деп “тездетіп” оқулық жазып, қаржы жиып, елін әбігерге түсіргені рас еді.

Оның қолтығына су бүріккен “аса қайырымды Николай Иванович” болатын.

Отыз жыл бойы аңсаған арманы жүзеге асқан сәтте Н.И.Ильминский байыз таппай, іске шұғыл кірісті. Енді түркілердің өз қаруын өзіне қарсы жұмсады. Шоқынғандарды қазақ даласына қуана-қуана жөнелтті. Өзінің “әулие-лік өмірі” қақында уағыздай жазған естелігінде Н.И.Ильминский сол кездегі іскерлігі жөнінде:

“Алтынсариннің өтініш-тілегін ескеріп, 1879 жылы өзін басқаратын оқушылар семинариясын тәмәмдаған Семен Меркурьевті — Ырғызға, Иван Григорьевичті — Торғайға мұғалімдік жұмысқа жібердім. Бұл екеуі де христиан дінін қабылдаған татарлар болатын, сондықтан да олар қазақ тілін тез үйренер деп ойлаймын”, — деп еске түсірді.

Қаншама жанталасқанмен бұл әрекет Николай Ивановичтің көзі тірісінде жүзеге аса қоймады. Бірақ та ұлтты ішінен іріту әрекеті тыйылмады, қайта өрши түсті. Бұратаналардың рухымен қоса әйелдерін де азғыруға көшті. Ендігі басты назарды соған аударды.

Шіркеуді қазақтың өлімі мен тойына дейін араластырып, бүкіл ішкі рухын билеп, қолқасын өкпесімен қоса суырып алғысы келді. Ең қасиетті рәсімнің бірі — жаназа мен жерлеуге қол сұқты. Қилы-қилы қүйтүрқы насихаттар мен уағыздар жүргізді. Мұндай сұрқия әрекетті жүзеге асыру үшін Діни басқарма төмендегілерге құпия түрде:

“Өлген қазақтарды жерлеуге поп басшылық етуі тиіс, ал қазақтар өлген адамдары туралы оларға міндетті түрде хабар беруі керек. Тек поп рұхсат бергеннен кейін ғана үш күннен соң жерленуі тиіс. “Өлген адамның жаны әлі шыққан жоқ, тірі көмуге болмайды, ол дүниеде жұмаққа бармайды-мыс” — деген сылтау айту керек. Мұндай тәртіптің кіргізілуін: “қазақтар кісі өлімі туралы үнемі жалған ақпар береді, ал дененің іріп, еті босағанға дейін көмілген адамның неден өлгенін анықтау мүмкін емес. Сондықтан да қазақтардың арасындағы дақпырт пен дауды болдырмау үшін өлген кісіні жерлеу кезінде міндетті түрде попқа көрсету қажет”, — деп нұсқау жолдады.

Қандай қара жүректі десеңізші! Қазақ елінің маңдайына біткен сордың қалыңы әрі басынудың ең сорақы түрі осы еді.

Ұлттың аза рәсіміне жат діннің араласуы — ол халықтың өлі тобырға айналуының басы болатын.

Миссионерлердің бұл қақпанына Ыбырай Алтынсарин қалай түсіп қалғанын өзі де аңғармаса керек. Өлген адамды үш күнге дейін көмбей, оның денесін сақтап, дәрігерге не попқа көрсетіп барып көмуді ол өзінің “Надандық құрбаны” атты әңгімесінде көркем дүние арқылы уағыздап берді. Зираттың қасынан өтіп бара жатқан жолаушы кеше ғана көмілген қабірдің ішінен айқайлаған әйелдің дауысын естиді. Жақын ауылға келіп көргенін айтқанда бір әйелдің талма аурудан өлгенін біледі. Қабірді қаздырады. Сөйтсе, әйел үсті-басындағы аһиреттің бәрін жыртып тастапты. Қабірдің топырағын тырмалап, тұншығып өліпті. Тірідей көмілген әйелдің тағдырына налып, оның надандықтың құрбаны болғанына жаны ашиды. Дәрігерге көрсетсе олай болмас еді — дейді Ыбырай Алтынсарин сөз түйінінде.

Мұның түпкі астарында, қазақтар өлген адамның мәйітін попқа міндетті түрде хабарлап, нақ өлгеніне көз жеткізсін деген жоғарыдағы жарлықтың пәрмені жатыр еді. Ыбырайдың өзі осылай алданып қалғанда, өзге қарапайым қауымға не жорық.

Шүкіршілік ететін жағдай сол, әйтеуір, жаназаға поп араласа алмады. Жаназа шығаратын мәйіттердің саны азайғанда қабіршілер табытты қағып, өлім тілейтін болған. Шіркеу де сондай қорқау пиғылға жеңдірді. Абайдың:

*Күрпілдек мақтан,
Табытын қаққан,
Андығаны, баққаны, —*

деп отырғаны да солар.

Өкінішке орай, өлікті қорлаудан құтылғанымен, әйел баласын аздыруға араша түсе алмады. Ары, жаны, тәні таза әйел — ұлттың тазалығының кепілі. Анасы азбаған елдің қызы да тозбайды. “Шешесіне қарап қызын ал” — деген.

Отаршыл діни қаскөйлер енді ұлттың ұйытқысы — аналарды арбап, елді емшек сүтінен бастап ірітуге құныға кірісті. Ұлттың осал жерін дәл тапты. Тапқанда да мақсатына жетіп тынды. Мәдениетке тарту деген сылтаумен қыздар мектебін ашты. Ондағы ойы:

“Қыздар мектебін ашу керек және қазақ қыздарын орыс оқуына оқытудың мақсаты мынау: ол ертең қазаққа тұрмысқа шығып, ана болған соң өзінің күйеуі мен баласын орыстарға бейімдейді. Олай болған күнде қазақтың оқуын тез жоюға қол жеткіземіз және орыс оқуын ғана оқытамыз. Содан кейін арнайы (ең шешуші) Заң шығарылуы тиіс, сол заң арқылы

қазақтарды әр қонысқа бөліп-бөліп тастап, оларды крестьянға айналдырамыз”, — деген пиғыл еді.

Осы екі мақсатқа да миссионерлер XIX ғасырдың аяғында, XX ғасырдың басында ішінара қол жеткізді. Адвокат Плеваконың шешесі — Алма, генерал Корниловтың шешесі — Рахия, Жүсіпбек Аймауытовтың әйелі — Евгения, сол қыздар мектебінің жемісі еді.

Бұл ең нәзік әрі қатерлі де қаскүнем жол.

Сол саясаттың ықпалы кеңес тұсында да тыйылмады. Зиялылар жаппай жат жұрттан қалыңдық айттырды. Олардан туған ұрпақ XX ғасырдың аяғында қазақ ұлтының белгілі бір мөлшерін құрады. Оған заманның зауалын қоссақ, бұл өзі кәдімгідей ұлттың басына қатер төндіретін қауіпке айналды.

Жат діндегі ананың емшегін еміп өскен ұл мен қыздың бойында ұлттық қасиет қалмады. Ақыр соңында шоқынған немесе кришнаға табынған балаларын көріп көз жасын төккен ата-аналардың зарын есту таңсық болмай қалды. Зинақорлық та, от басын қадірлемеушілік те, кең етектік те солардан шықты.

Ер-азаматтың сесі қайтты. Абай айтқан:

*Ойнасшыл қатын болса қар,
Аңдыған ерде бола ма ар! —*

деген күнге жеттік.

“Миссионерлік ізгіліктің” қазақ халқына жасаған қайырымдылығының бір парасы осы. Мұны оқыған әрі соның жүзеге асуының әбден мүмкін екендігін білген Абай қалай күйінбесін, қалай түңілмесін. Соны аңғарған Мұхтар Әуезовтің де:

“Ал, қазақ! Мешел болып қаламын демесең — тағылымыңды, бесігіңді түзе!” — деуі де сондықтан.

Бесігімізді түзейік, ағайын!...

12. “КӨПІР КӨЗДІҢ ДҮНИЕДЕ АРАНЫ ҮЛКЕН...”

(Абай және православиелік жазалау саясаты)

Дін — мемлекеттік саясатқа айналған тұстан бастап рухани басқыншылық пен өктемдік, барлық танымға ортақ бір Алланың атын жамылған аярлық, бір ұлттың екінші ұлтқа деген қаскүнемдік пен басынушылық пиғылы өршиді. Мұның астарын қаншама жылы сөз, жымысқы жүзбен

бүркемелесе де, оның бетін тырнап қалсаңыз — ар жағынан - арам ниеттің бояуы аршылып шыға келеді.

Алла біреу екенін барлық дін мойындайды. Мәселе, сол Алланың елшісі — пайғамбарларға келгенде азғыру жолына түседі.

Санадағы бұл түйнек — ғалам заңы ашылып, жұмыр жердің қатпар-қатпарына адам ойының сәулесі түскен шақта да жазылмай отыр. Өзін-өзі сыйлайтын және өзгелерге сыйлатқысы келетін, жек көрінішті кейіпте көрінгісі келмейтін ұлт мұны түсінуге тиісті еді.

Санаға сабыр берген саясат бар, бірақ рухани жақтан азғыруға тыйым жоқ.

Әсіресе, ғылымы мен мәдениеті дамыған, әлемге ықпал етіп отырған елдің елшілерімен бірге діни уағыздаушылары да қоса келеді. Қазақ елі тәуелсіздік алғанда Алматыға америкалық “әулиелер” саяси әріптестерінен бұрын табалдырық аттады.

Бұл жаңалық емес. Абайдың заманында да белсенді түрде жүргізілген сүркия әрекет еді.

Бір дәуірде буырқанып, бусанған ислам діні ХХ ғасырда өз ішіндегі бүліншілікпен әуреге түсіп, мұсылмандықты саясат немесе қол күші арқылы таратуға мұршалары жетпеді. Керісінше, Айса пайғамбардың үмметтері табанды және тиянақты түрде шоқындыру әрекетін тапқырлықпен жүргізді. Бұған олар қару тандап жатпады. “Қол қайратын” да, “жан қуатын” да, байлығын да жұмсады. Еңбегі қатпаған, буыны бекімеген, сенімі орнықтаған “көк өрімдер” дүниеге дінін айырбастап та жатыр. Оларға кінә тағу да қиын, сондай-ақ:

*Көпір көздің дүниеге араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тояма екен? —*

деген Абайдың сөзінің астарын түсіндіру де оңай емес.

Өйткені ықылым заманда кешкен өзара өшпенділік уыты мұсылман жұртының арасында қайта өршіді де барлық саяси және діни ықпалдан айырылып қалды. Алланың жолын ұстап, Мұхаммед пайғамбардың ақ туының астына жиналып, мұһминдердің мүддесін қорғаудың орнына өзі бодандыққа айналды.

Отаршылдық бұғауы түспеген мұсылман ел тек Түркия ғана болды. Оның өзінде де жаттың ықпалынан құтыла алмады. В.Ирвингтің дәл тауып айтқанындай:

“Ол кезде патшалықтар мен жаһангерлер бірде өсіп, бірде өшіп жатты, ежелден ел билеген қаракөктің тұқымдары жер

бетінен жоғалып, шекаралар мен тұрғындардың құрамы толассыз өзгерді, ал кейбірі мүлдем қырылып қалды, кейбірі тұтқынға әкетілді. Арабия жұрты өзінің көрші қауымдарының ішінара сапырылысып жатқанына қарамастан, құм ішіндегі қиянда өзінің жаратқан ием жаратқандағы тұмса қалпында қалды, төуелсіздігін сақтады, олардың көшінің қосынындағы тайпалар басын құлдықтың қамытына ұсынған жоқ. Ақыры, осы бір өзара қырқысқан тайпалардың бір діннің айналасына бірігіп, ортақ бір мақсат-мүддемен шабыттанатын заманы да келді: қырық пышақ болған осы жұртты жұдырықтай жұмылдырып, оларды қуатты, құдіретті бір идеяға құлшындыра құштарландырған, сөйтіп осы бір құмшөлейттің бураларын жұмыр жерді дүр сілкіндіріп, жердің бетіндегі патшалықтарды қайтадан құратын аса құдіретті дана дүниеге келді”, — деген ұлы нысанадан жаңылып қалды.

Мұны тәжірибесі мол Айса үмметі өте әккілікпен пайдалана білді. “Крест жорығы” мен инквизицияның орындалмаған міндеттерінен бас тарта қоймаған олар, Абайдың “Ескендір” дастанында суреттелетініндей:

*Жазасыз жақын елдің бәрі шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.
Шапқан жердің бәрін де бодан қылып,
Өкіметпен қолына тартып алты*

Абай дұрыс аңғарып отыр. Дін — мемлекеттік саясатқа айналып, “өкіметтің билігін қолына тартып алды”.

“Ескендір” дастанынан үзінді алудың дәл осы рухани төуелсіздік тұрғысындағы ойтолғауға еш реті жоқ сияқты. Ежелгі аңыздың негізінде жазылған пәлсафалық шығарма деуіңіз мүмкін. Жоқ, мүлде олай емес. Бұл — жауыздыққа, жаһангерлікке, бір ұлтты екінші ұлттың бодан етуіне, рухани құл жасауына, діннен бездіруге қарсы әдейі жазылған ақынның “жан күйігі” (*Г.Гессе*).

Ол Ескендір Зұлхарнайынның “тоқтаусыз даңғойлығын” тілге тиек ете отырып, “жазықсыз елдің бәрін шауып” отырған жаһангерді, оның ішінде Ресей патшасын мегзейді. Әйтпесе:

*Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса — қайғырма мақтан үшін,
Толмас көзің толар деп қайғы жеме.
Қу өмір жолдас болмас, әл-ақ өтер,
Өз күлкіне өзін қарық болма бекер!
Ұятың мен арыңды малға сатпа,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер, —*

деп дастанның соңында мұны неге жазғаны туралы түсінік бере ме?

Неге “мұны өзге сөздің бірі деме” — деп ескертеді?

Абай дастанның оқиғасының астарын ұлты түсінсін. Жаһангердің жаһилдігі бір күндік. Ал рухани бостандық — мәңгілік. Оған рухынды қарсы қой. Азаматтық мойынсынбау нысанасын тұт. Күрес. Өйткені:

*Кәпір көздің дүниеде араны үлкен.
Алған сайын дүниеге тоя ма екен, —*

деп емеурін танытып отыр.

XVII-XX ғасырдың арасындағы Ресей патшаларының “тәбеті” Ескендір Зұлхарнайыннан кем емес еді. Қайта “араны” одан да асып түсті әрі ұзақ биледі. Сондықтан да ұлттың бас билігін жойғанына қанағаттанбай, енді рухани басыбайландыруды қолға алды. Ол жәй ғана тілек дәрежесінде емес, мақсатты мемлекеттік бағдарға айналды.

Жалғыз Ресей патшалығы емес, исі отарлаушы жүйенің ашкөздерін әшкерелегісі келген Абай Ескендірді мысалға алып, сол арқылы қазақ қауымының рухани мүддесін жоқтап, адамның бас сүйегіне қарата “ақылы мол Аристотельдің” аузына:

*“Бұл адам көз сүйегі, — деді ханға,
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жетім көз — жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр — көзіне күм құйылғанда”, —*

деген сөз салады.

Бұл тек қана Аристотельдің “сөзі” емес, Абайдың да сөзі.

Қай заманда да ғұламалар рухани тәуелсіздік пен бас бостандығын жақтаған. Сондықтан да, “өз күлкіңе өзін қарық болма бекер, ұятың мен арынды малға сатпа, ұятсызда иман жок, түбіңе жетер!” — деп қадағалай айтады.

Абайдың отаршыл “ашкөздердің” “түбіңе жетеді” дегені— дініннен айырады дегені.

Ал қазақ ұлтының “түбіңе жету” үшін отаршыл әкімшілік пен шіркеудің тақуалары дүниедегі төрт ұлы діннің бірі — исламды оның үкіметіне жек көрінішті көрсетуге тырысты. XX ғасырдың аяғында демократиялық бағыт, адам құқы, адамзаттық ортақ идея деген массондық желеудің бір парасына айналды. Мұны жамылғы етіп ислам дінін сұрқияландырып, адамзатты шошындыра сескендіруге ислам фундаментализмі деген ұғым қолданылды. Абайдың тұсында мұның аты — панисламизм еді. Ұғымның

аты өзгерді, насихат өзгерген жоқ. Мұндай рухани арандатуды Абай да аңғарған. Танымның талқыға түскен тұсында ол:

*Өмір жолы — тар соқпақ бір иген жас,
Иліп екі басын ұстайтын — хах (Ала)
Имек жолда тиянақ, тегістік жоқ,
Құлап кетпе, тура шық, көзіне бак, —*

деп “һахтың” жолынан тайып кетпеуді мегзейді.

“Имек жолда тиянақ, тегістік жоқ” — деп отырғаны — діни миссияның қитұрқылы уағызы. Неге осыншама ислам дінін жек көрінішті етуге мемлекет те, шіркеу де мүдделі болды? Ислам дінінің қағидаларының отбасынан бастап мемлекеттің басшысына дейінгі аралықты қамтитын инсандық аяттарының ғана әсері ме?

Жоқ. Мұнда жек көрінішті жүйкеге әсерін П.Я. Чаадаев:

“Ұлы діни танымдардың даму тарихы тұрғысынан алғанда Мұхаммед пайғамбардың ислам дінін дүниеге әкелуін ақыл-ойдың тамырлы бұтағының көктеуі деп бағалау қажет. Мұндай маңызды шындықты қандай да бір кертартпа таным болса да сыналмай мойындауы шарт: егерде біздің дініміздің жауы — мұсылмандар екенін ойымызға күштеп сіңіргенін ескеріп бір рет пайыммен сараласақ оған көзіміз анық жетеді, өйткені оларға деген өшпенділіктің соқыр сенімін тудырып отырған да сол дүлей сенім. Әйтпесе, Иисус Христос туралы еске алынбайтын “Құранның” сүресі жоқ екенін сіздер білесіздер”, — деп баяндады.

Діни мойынсынбаушылыққа, әрине, тәрбиенің де үлкен әсері бар. Бірақ барлық кілтипан тек осында ғана емес. Тұрақты және мемлекеттік саясат дәрежесінде жүргізілген жек көрсетудің астарында шемен боп қатқан пиғыл жатты.

Оның бірінші себебі: дін — ұлттық рухани бірліктің, ұлттық тұтастықтың, ұлттық тәуелсіздіктің, ұлттық қасиеттің, ұлттық дәстүр мен рәсімнің көрінісі әрі соның күдіретті кепілі. Отарлаушы елдің ең сескенетіні де осы және түпкі мақсаты да сол ұлттық мақсатты жою. Ұлттық намыс пен рухани тұтастық тұрған жерде ұлттың басыбайлы болуы мүмкін емес. Демек, өктемдікке орын жоқ.

Қандай да болмасын қасірет пен қырып-жоюға қарамастан ұлттық тұтастығын сақтаған жұрттың жұтап қалғаны жоқ. Бостандық рухы ғасырдан-ғасырға көрінбейтін сезімнің нәзік сәулесі арқылы сүзіле өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыр. Мұны уағыздаушылар да, уәкілдер де жақсы білді. Сондықтан да отарлаушы елдің ақыл-ойы ұлттық дербестік сананы өшіруге бағытталды.

Бұл ретте патшалық әкімдердің де, ғалымдардың да, тақуалардың да мүддесі тоғысып, бір арнада табысты. Ұлттық бірлікке іріткі салудың тәсілдері мен әдістері ұзақ талқыланды. Соның ішінде қазақтың “қадірлі қамқоршысы” ғалым Н.М.Ядринцев мынадай “оқу бағдарламасын” ұсынды. Ол өзінің “Шет аймақтағы ұлттардың тұңғыш шырағандары және артта қалған халықтарды ағарту” атты еңбегінде “ағартудың” тәжірибесі мен нәтижесін талдай келе:

“Бұдан біраз уақыт бұрын қазақ даласындағы кейбір мектептер мен интернаттарға бұратаналардың балаларын зорлап беруге мәжбүр еткенде, мұны заманақырдың белгісі деп ойлаған олар кедейлердің балаларын сатып алып, мектепке өткізді. Ұсақ ұлттарды орыстандыру мәселесі — өзекті күйдіретін мәселе, бірақ орашалақ және дөрекі жүргізілген бұл мәселе іс жүзінде жиі-жиі ашық зорлыққа ұласып, жек көрініш туғызып келеді. Өкінішке орай, ақырының не боларын ойланбастан, орыстандырудың бұл түрін бұратаналардың мектептеріне де енгізу ұсынылып отыр. Егерде әлгі ұлыстар орыстармен жақындасып, орыс тілін жақсы меңгеріп кетсе, әрине, онда сөз басқа... Ал өзінің ұлттығын, өзінің тілін, өзінің дінін сақтап қалуға барынша тырысып отырған, осы қасиеттерін бұзуға барынша түршіге қарайтын ұлттар мен ұлыстар жөніндегі іс-әрекет мүлдем өзгеше жүргізілуі тиіс. Мұндай ұлыстарға білімді ана тілінде сіңіріп, қасиетті кітаптардың оқулығын тәржіма арқылы оқытқан дұрыс; оның өзінде де сол ұлыстың сенімі мен мінезіне қарай білім беруді қандай бағытта жүргізу қажеттігін ойластыру лазым... Біздің ойымызша, жат дінді ұстанатын, бірақ оларды шоқындыруға бірте-бірте бейімдетіп келе жатқан ұлыстардың барлығын оқу мен ғылымға тарту үшін бұратаналарға арналған арнайы бағдарлама керек, оларды зорлықпен мәжбүр етіп өшпенділігін қоздырғаннан гөрі ебін тауып еппен қимылдаған абзал”, — деп ақыл береді.

Бұл — балға араластырып берген умен тең еді.

Жалпы білімге тәрбиелеуі, мектеп ашуы, оған шәкірттерді мәжбүрлікпен тартпай, еркімен қабылдауы — бал да, ал оларды бірте-бірте шоқындыруға бейімдеуі, ұлттық бірлікті, дінді, дәстүрді, тілді жоюға ұмтылуы, тек бүкіл білім бағдарламасын соған орайластыра жасауы — у болатын. Қазақ ұлтын Н.М.Ядринцев даланың аңғал көкжалы ретінде бағалап, оның ішіне у себілген жемтік тастап, алдап аранға түсірмек болды. Ал әккі бөрі арбауға көнбегенмен, көзі ашылмаған бөлтіріктердің аузы күйетіні анық. Арбалғандар да, аузы күйгендер де, араннан шыққандар да, шыға

алмағандар да болды. Қазақ даласына көз киығы түскен. Шоқанды өзге ұлтқа насихаттауға ынталы пейіл танытқан. сол арқылы “бірте-бірте орыстандырудың жүзеге асыруды көздеген, сырты жылы, өзегі мұз Н.М.Ядринцевтің және сол сияқты “жанашырлардың” түпкі пиғылын танығын Абай:

*Ішімен жау боп, сыртымен,
Кім тояр қылған құрметке, —*

деуі сондықтан.

Шындығында да, қырға келген оқымыстылардың “іші жау, сырты ғана” дос еді.

Өзге-өзге, түркі халықтарының әдеби үлгілерін жиып, мәңгілік ескерткіш қалдырған В.В.Радлов сияқты ғұламалардың өзіне қазақтың рухани сенімі, ұстанған діні ұнамады. Ашық айтпағанымен, іштей қазақтарды шоқындыруды жақтады. Ислам дінін жек көрінішті етіп көрсеткісі келді. “Түркі тайпаларының халық әдебиетінің үлгілері” атты жинақтағы алғы сөзінде ол сол ниетті аңғартып:

“... Ал кітаби өлең халық арасына там-тұмдап болса да берік орныға бастаған исламның өкілі — ислам дінін таратуды мақсат тұтқан және бірте-бірте халық рухын ығыстырып келе жатқан діннің ұрығы. Шындығында да, ол баяу әсер ететін у тәрізді, бірден-бірге күшейіп келеді... Маған қазақтар арасында исламды орнықтыруға бір “Жұм-жұманың” әсері даланы кезіп жүрген молдадан артық тәрізді” — деп жазды.

Демек, ұлты неміс, тікелей отаршылдық әкімшілікке қатысы жоқ В.В.Радловтың өзі өмірін арнаған ұлттың дінін мансұқтап, оның жазуын жоғалтып, кирилл харпіне көшіруді ұсыну — миссионерліктің еуропалық сыпат алғанын дәлелдейді.

Ұлттың рухани тұтастығын ыдыратудың аса қауіпті әрі аяр, ұзақ жалдарға арналған жоспарын Абай өлерінен бір жыл бұрын білді. Архирейдің нұсқауында жоғарыдағы Н.М.Ядринцев пен В.В.Радловтың ұсыныстары толық ескерілді. Онда қазақ даласына орыс оқуы дендеп кірген соң:

“... Қазақтардың өз атынан бізге шоқындырушы уағызшы керек деген арыз ұйымдастыру керек. Бұл міндетті орындауға жіберілген адам (уағызшы) қазақтардың барлық талаптарын орындауға, көмектесуге міндетті, оларды өзімен бірге ертіп жүріп бойын үйретсін, өзімен қол беріп амандасқан қазақтардың өкіліне сый-сияпат көрсетсін, өзіне тартсын. Дінге үйір қыла берсін, сөйте жүріп: “Қазақтардың дініне ешкім де қысым көрсетпейді” — деп пікір тарата берсін, ал олардың уағызға келуі және тыңдауы

өздеріне пайдалы, бір-біріне қастық жасамауға, шындықпен өмір сүруге көмектеседі деп сендірсін. Қазақтарды осылайша тыныштандырып алған соң мынадай ұсыныс жасау керек: “Мұның барлығын қазақтардың өзі сұрап жасаттырып еді, ол үшін миллиондаған сом ақша кетті, қазақтардың өзі уағызшы сұрап еді, ол да қанағаттандырылды, соның бәріне қарамастан қазақтар үкіметті алдады, сол үшін жазаға тартылуы керек” — деп жарлық жасау керек. Қазақтарды жазаға тарту туралы мәртебелі ағзамнан пәрмен сұралады. Пәрмен берілгеннен кейін қазақтарды жазалау үшін әскер жабдықталады және олар кресті алға ұстап жорыққа аттанады. Қазақтардың бәрін де шоқындыруға және православие дініне кіргізуге мәжбүр етеді. Ал бұл талапты өз еркімен орындамағандарды қырып салу керек”, — деп кесімді үкім шығарылып қойған еді.

Бұл сөзді оқу Абайға өте ауыр соқты. Өзіне бодан болған елдің тағдырын сол мемлекет емес, дін басқармасы шешеді деп ойлады ма, жоқ па, кім білсін. Бірақ кез келген жылы жүзді миссионердің жылмиғанына еріп жүре беретін қандастарын Абай жақтырмады. “Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға”, “Ояз бардағы қылықты, ояз жоқта етпейді”, “Күштілерім сөз айтса, бас изеймін шыбындап” — дегеннің бәрінде Абайдың ішкі қыжылы бар.

Елдік бірлікті ірітіп отырған сол мінез.

Жоғарыдағы дін басқармасының жоспарының дені іске асты. Он алтыншы жылғы көтерілістің қанды оқиғасы әлгі “крест жорығының” бір көрінісі болатын. Бұл қазақ ұлтының ең соңғы тұяқ серпер тұсы еді. “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым!” — деп күніренген Абай мұндай жаппай қырғынды көрмегенімен, оның ұрпақтары зауалдан құтыла алмады.

Он алтыншы жылғы, отыз бірінші жылғы, қырық бір-қырық бесінші жылғы тауқыметтен соң алты қазақтың бірі ғана тірі қалды. Үш жігіттің екеуі соғыста қаза тапты. Бұдан артық “крест жорығының” өзі де “қырып сала алмас” еді.

Ислам дініне деген өшпенділікті қоздырудың екінші бір себебі: еркін елдің азат рухын өлтіру еді. Дін — адамның ең соңғы медеті. Кейде ол ұлттың ұлттық қасиетін сақтап қалуға барынша ықпал жасайтын күш ретінде көрінеді.

Мысалы, шоқынған қазақтардың арасынан қайта үйірін тапқандар шамалы. Олар өздерінің қаны қазақ екенін білді. Бірақ пайғамбары басқа болған соң пәлендей парық таппай, ақыры сіңіп кетті. Олардан кері қайтқан із жоқ. Мұсылмандықты қабылдап, қатарға қосылғандар сирек. Тек Сәбит

Мұқановтың әңгімесінде ғана ондай оқиғалар ұшырасады. Мұның кілттипаны, миссионерлер шоқынған адамның бірнеше ұрпағына дейін үзілмейтін аңду қойып, бақылау астына алғандығында және олармен қалай жұмыс істеудің әдіс-тәсілін сызып, қағазға жазып кеткендігінде. Абай оқыған хатта бұл туралы:

“Сол кезде қазақтар: “Бізді орыстар үнемі күзетіп отырар деймісің” — деп православие дінін қабылдайды, іле-шала орыстарды аллап, кресті сандықтың түбіне тыға қойып, өзінің дінін ұстауды жалғастыра береді. Міне, осы кезде барып ауылға шіркеу мен мұнара салып, қолына күн сайын крест ұстатып отырғызып, уағыз тыңдату қажет. Сонда ғана татар мен сарттардың қазақтарға жасайтын ықпалынан құтыламыз”, — деп көрсетілген еді.

Бұған қарсы уәж айтып жатудың өзі артық. Тек өзегінді өксік пен буырқанған қорлық сезімінің қыстыққан ызасы ғана үнсіз өртейді.

Сол ұлтты ызаны Абай Лермонтовтан аударған:

*Өлтірер, жерге тығар, мола қонмас,
Сүйтсе де жер төмпейтпай қойып болмас.
Дірлдеп сол молаға шықса шалдар,
Баскыш болып аспанға шығара алмас.
Бікүнә зорлықпенен шыққан жаным,
Бейіске басшы болар деме, залым! —*

деген жолдар арқылы жеткізеді.

Ұлттың “крест жорығынан” кейінгі үйілген денесі — тақуалар мен “әулие әкейлердің” төбесін бейістің көгіне жеткізер баспалдағы бола алмайды дегенді аңғартады.

Әрине, “әулие әкейді” — деп аударуы түсінікті. Абай бұл сөзді өзгеге емес, өз халқына қаратып айтып отыр. Ал неге татар мен сарттарды жек көрінішті етіп көрсетті дегенге келсек, оның шешуі оңай. Сол арқылы тектес халықтардың арасына сына қағып, өзара өшіктіру мақсатын көздеді.

Ұлттық өшпенділік — діни соғыспен пара-пар. Зорлап, мәжбүр етіп шоқындыру — Абай үшін таң емес. Ол әр діннің жолын, қағидасын білді. Сондықтан да оның құдай жолы емес екенін түсініп:

“Құдай тәбәрака уә-тағаланың барлығының үлкен дәлелі: неше мың жылдан бері әркім әр түрлі қып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі һәм неше мың түрлі діннің бәрі де: ғәділет, махаббат құдайға лайықты — дегендігі. Біз Жаратушы емес, Жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пәндеміз. Сол ғәділет пен махаббатқа қарай тартпақпыз, сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен

артылады. “Нандым, сендім” демек — “нандырамын, сендіремін” деген емес”, — дейді Абай.

Демек, “кылыш үстінде серт жүрмейді”, яғни адамды зорлап сенімге мәжбүр етіп, шоқындыруға болады, бірақ оның рухын өлтіре алмайсың. Өйткені оның сенгені — бір Алла. Алла біреу. Ол сенің зорлық пен қорлығыңды көріп тұр, сезіп тұр және үкімін әділ әрі махаббатпен шешеді — дегенге саяды.

Абай діни басқарманың мұндай китүрқы қулықтарымен таныс еді және қал-қадерінің жеткенінше өз дәрегейіндегі күшпен қарсы күресті.

Шариғаттың билігін қазақ арасынан аластауға тырысқан миссионерлер мен дәбірлердің ұмтылысына тосқауыл қойып, дәстүрлі заңның негізіне шариғат жолын кіргізді. Қарамола сиязындағы Абай қол қойған заңда соның барлығы қамтылған И.Мельниковтің және басқа ұлықтар мен тақуалардың жазбаларында, ғалымдардың мақалалары мен кеңестерінде, тіпті Радлов, Бартольд іспетті ғұламалардың еңбектерінде де қазақтың дәстүрлі билігінен шариғаттың заңдарын аластауды ұсынады. Бұған Абай да көнбеді. Оның себебін әрі інісі, әрі рухани шәкірті Шәкәрім:

“Қазақтың ескі жолының бірталайы шариғатқа да жанасалы. Шариғат ешқашан тастай қатып қалмайды әр заманның ықпалына қарай іс қылуға лайықтайды. Оны тастай қатыратын шала молдалар. Шариғаттың тастай қатқан жері — әр заманға бірдей іс те. Тастай қатпайтұғынның мысалын көрсетуге болады. Мысалы: ғазар. Яғни қиын болса — қылмай-ақ, өзгерт — деп кеңшілік қылады”, — деп дәлелдейді.

Ислам қағидаларының мағынасын теріс түсіндіріп және теріс түсініп келгендер баршылық. Ал шариғатты шала түсінгендер дін жолын халыққа жек көрінішті етіп көрсетеді. Қасаң тартқан бұл теріс тұжырым XX ғасырдың аяғында да санамызда жібіп, жөнін таппады Абайдың:

Алла асыраған пендесі аш бола ма? —

дегенінің мәнісіне де үңілмей келдік.

Исламның басты қағидаларының бірі — Алланың кешірмейтін күнәсі жоқ. Тек шын көңіліңмен сеніп сұра деген уәж.

Ал біз шариғат жолы десе бітті, қатігез тобырдың жиылып алып бір адамды таспен ұрып өлтіргенін көз алдымызға елестеміз. Бірақ, Аиса пайғамбарды кергіге сап, қол-аяғын керіп тұрып, шегелеп асып өлтіргенін де білеміз ғой. Демек, Абайдың айтқаны дұрыс. дүниедегі “неше мың

түрлі діннің бәрі де бір үлкен құдай бар деп келді”. Алла пендесін ешқашан аламайды. Рахым да, қайырым да, жаза да, әділеттілік те, мейірім де — ортақ.

Ендеше, өзге діндегілерді азғыру — Алланың жолынан тайдыру деген сөз.

Бірақ отаршыл ел мен әккі әулиелер оған назар аудармады. Қалайда бодан елін шоқындыруға құлшынып, ол пиғылын заңмен бекітті. Мешіттерге жандармериялық бақылау жасалды. Мұны 1868 жылы “Екінші низам” арқылы заңдастырды. Осы “Низамның” “Қазақтардың құқы” және “Қазақтардың діни істерін басқару” туралы бөлімдерінде шоқындыру бағыты анық көрініс берді. Оны:

“251. Қазақтар дін ісі бойынша Орынбордағы дін ислам мүфтиятына қарайды. 252. Қазақтардың жергілікті жердегі діни істерін молда жүргізеді, ол азаматтық басқармаға, сол арқылы Ішкі істер министрлігіне бағынады. 253. Қазақтардың арасында бір болысқа бір молда бекітіледі... 255. Молданың сайланғаны туралы ақпаратты уезд бастығына жолдайды, ол мұны бекіту үшін облыстық басқармаға жібереді. 256. Молдалар Облыстық басқарма мен Әскери губернатордың шешімімен бекітіледі не босатылады... 258. Мешіттер тек қана генерал-губернатордың рұқсатымен салынады... 259. Мешіттің жанынан жергілікті балаларды оқыту үшін мектеп ашуға молда міндетті түрде уезд бастығының рұқсатын алуы керек”, — деген заң баптарынан анық байқауға болады.

Мұнда дін ұстау жолының бәріне шек қойылған.

Сайлаған молланы ұлықтар бекітеді. Оған ішкі істер министрлігі, яғни полиция бақылау жасайды. Өз бетімен мешіт салуға еркі жоқ. Бала да оқыта алмайды. Жоғарыдағы хатта айтылған архирей басқармасының нұсқауының барлығы заң жүзінде бекітілді. Мұнда тек дінге тыйым салу деген сөз ғана жетпей тұр. Бірақ та дәл осы низамның 247 және 248-баптарындағы:

“Христиан дінін қабылдаған қазақтар өзінің ауылында тұра береді немесе қырдағы орыс тұрғындарының арасына көшіп келуіне де болады, ол қазақтарға тиісті құқықтың бәрін пайдалана алады. Христиан дінін қабылдаған қазақтар қауымдастарының рұқсатынсыз-ақ қалаға немесе селолық жерге емін-еркін орналаса алады”, — деген заң ережесінен халықты қайда қақпайлап отырғаны анық көрінеді.

Оның үстіне христиан дінін қабылдаған қазақтарға көмек көрсету және олардың құқын қорғау туралы ерекше нұсқаулар оязға үздіксіз түсіп жатты. Құнарлы жерді меншіктеуге, кәсіпшілікпен айналысуға, тегін несие алуға келгенде оларға

орыстармен бірдей жеңілдіктер берілді. Сыйлық ретінде ақшалай қаражат та бөлінді.

Дайындалып жатқан үшінші низамда мұның барлығы ашық айтылып, тікелей шоқындыруды заңдастыруға бағытталды.

Шоқындыру науқаны тек діни мекеменің ғана құзырындағы шаруа емес, мемлекеттік сыпат алды. Бұған монархияның жеке өктемдігіне тосқауыл қояды деген Думаның мүшелері де ықпал жасаған. Оған Тұрар Рысқұловтың “1916 жылғы қазақ-қырғыз көтерілісі” атты мақаласындағы:

“Бұл тұрғыдан алғанда Мемлекеттік Думадағы пікір таластары істің мәнісін ашып берді. Сонау 1910 жылы министр Кривошейннің баяндамасынан кейінгі Думадағы жарыссөз қызу өтті, әсіресе, оңшыл күрескер (октябрист) Трегубовтың сөзінде Таяу және Қиыр шығыстағы “қозғалыстың” мақсаттары мен міндеттері туралы анық айтылды. Сөйтсек бұл (отарлау — Т.Ж.) тек ішкі жер дағдарысын шешу үшін ғана емес, сонымен бірге жерді кеңейткеннің үстіне кеңейте беру үшін жаңа аймақты жаулап алуды көздейді екен. Думаның кейбір мүшелерінің (ұлтшылдар) аузынан шыққан сөздерге қарағанда бұл орыстардың “мәдени парызын” орындау боп саналады және ол (отарлау — Т.Ж.) азиаттық халықтардың арасында православие дінін таратып, шоқындыруға жағдай жасауы керек көрінеді. (Сол Трегубовтың бес миллион қазақ халқын православие дінінде деудің орынына мұсылман етіп көрсеттің деп әкімдердің біреуіне ашуланып сөйлеп, қатты реніш білдірген сөзін оқыңыз). Жерге қоныстандыру және өңдеу басқармасының бастығы Кривошейн 1912 жылы Түркістанға келіп кеткеннен соңғы өзінің есебінде Қазақстан мен Түркістандағы отарлау ісін барынша күшейту керектігін атап өтті”, — деген пікірі анық дәлел болады.

Демек, Думаның мүшесі Трегубов тегін шаптығып отырған жоқ. Ол үшін қазақтар “Екінші низам” шыққан соң-ақ жаппай шоқынуы тиіс еді. Көшпелілерді православие дініне көшіру — күн тіртібіне қойылудан кеткен, шешілген, біткен іс. Әйтпесе, қаншама “қара жүзді” болса да бұлай аптықпас еді.

Шоқындыру саясаты мемлекеттік құпия болудан қалып, ашық әрекеттің майданына айналғандығын осыдан-ақ көруге болады. Мемлекеттік дәбірдің өзі мұншама “намыстанатын жәйбарақаттақ іс” болғанына қарағанда шоқындыруға аттанатын “крест жорығының” әскери-жазалау шаралары да күні бұрын қарастырылып, қаражат бөлініп, жасақтары дайындалып қойған. Түркістан

уәлаятындағы жазалау әскерлерінің 1916 жылы сақадай сай тұруы соны тиянақтай түседі.

Абай өлгеннен кейінгі алты жылдан соң мемлекеттік ашық саясат ретінде талкыланған бұл науқанды ақын жан-тәнімен сезінді. “Ғақлиясының” соңғы сөзін діни беріктік пен “нандыру” мен “нандырамның” арасындағы айырмашылықты талдауға арнауы тегін емес. Басына күн туған ұлт жер бетінен жойылып кетпес үшін жорта “нандым” дер, бірақ рухты күшпен “нандыртамын” деудің өзі де — “антұрғандық”.

Әрине, миссионерлер мұны да ойластырып, “тиісті нұсқауын” қағазға түсіріп қойды. Оны жоғарыда оқыдыңыздар. Бірақ та рухани күрес ешқашанда тоқтамайтын еді. Бұған православие дінін ертерек қабылдаған және исламның ибадатына енбеген қалмақ, хахас, саха, бурят жұртының Көк-Төңірін қайтадан жаңғырта бастауы дәлел. Олар ата-баба сеніміне қайта орала ма, жоқ па, тарихтың талқысындағы мәселе.

Әңгіме — рухтың өлмеуінде. Оның өлмейтін және өлтірмейтін жолдарының бірі — ант.

Ант — ең қасиетті ұғым. Адамзат адамзат болғалы ант беруден асқан қасиеттілік, антты бұзғаннан, Абайша айтқанда, “антұрғаннан” асқан қасиетсіздік жоқ. Ел мен ер арасындағы бітім мен соғыстың кепілі де осы ант. Есте жоқ ескі заманда көшпелілер білек тамырын жарып, қан алмасып барып андасқан (анттасқан). Бір сөз үшін қас, бір сөз үшін дос болу да содан қалған. Абай зерттей оқыған Монтень анттың адамзат ғұмырында алатын орны туралы:

“Кез келген анттың күштілігі сондай, сөзінде тұру үшін адамдарды өз өмірін қиюға мәжбүр етеді. Гректер мен парсылардың арасындағы соғыс кезінде: сондай шабытпен және көтеріңкі рухпен жазылған және сол сертінде тұрған гректердің антының бірінші бабында: өз еліміздің заңын парсылардың дәстүріне өзгерткенше қан майланда қаза тапқанымыз жақсы деп жазылған. Ал гректер мен түркілердің арасындағы соғыс кезінде қаншама адам өзін сүндетке отырғызбас үшін немесе шоқындыру рәсімін көрмес үшін азаппен өлуді таңдап алды десеңізші! Дәл осындай жанын қасым ететін антқа негізделмеген дін жоқ”, — деп жазды.

Дін жолындағы мұндай қаталдықты Абай да айтқан.

Біз бірнеше рет жүгінген: “иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек” — деген сөзі соны толық жеткізеді. Сондай-ақ Абайдың өлеңдері мен “Қара сөздерінде” “ант ұрған” деген ұғым көп қолданылады. “Ант ұрғанға қосылмай, кел, кет қаңғып”, “Ант ұрғанға

қосылма, қапылыста!”, “Антын, арын саудалап”, “Антпен тарқайды, жиылса кеңеске”, “Анттасып тарқады”, “Арын сатып, ант ұрып іздегені”, “Ант ішуді кім ойлар дерт көрем деп”, “Ант ішіп күнде берген жаны құрсын”, “Ант ұрғаннан құдайым сақтасын деп”, “Ант ұрғандық қылығын Алла ісі деп” — келетін тіркестер жайдан-жай айтылмаған. Мұнда ерекше мағына бар.

Абай үшін дүниенің ең үлкен қарғысы — “ант ұру”, анттың атқаны.

Өйткені қасиетті “Құран -кәрімде” ант беруді ерекше қадірлейді және сақтандырады. Себебі: Аллаға берген антыңның айғақшысы — бір Алла. Антыңа Алла кепілдік береді. (91). Антты тек жақсылық ниетпен қабылдасаң ғана сауапқа жатады. Анттың жолы ауыр. Сондықтан да “Құранда”:

“Біреуге жақсылық жасамаймын десеңдер, дін жолынан қашсаңдар, адамдардың арасын жақындастыруға дәнекер болғыларың келмесе, онда Алла атымен ант етпеңдер. Алла сендердің сөздеріңді де естіп, жағдайларыңды да біліп тұрады. Мақсатсыз берген анттарың үшін Алла сендерді жазаға тартпайды, жазаны сендерге қасақана ішкен анттарың үшін бұйырады. Анығында Алла әрі кешірімді, әрі мейірімді”, — деп жазылған.

Ал отаршыл ұлттар мен миссионерлер шарият жолын ұстанып, “Құранды” қолына алып ант бергендерді ғазуат сахабалары іспетті денесі түршіге жек көрді және өзгелерге де жек көрінішті етті.

Қай елде де сол ұлттың дініне орай қасиетті кітап ұстап, маңдайына төсеп, ерніне тигізіп ант рәсімін жасайды. Қазақта Абылайдан кейін “Құран” ұстап қазаққа серт берген ел басы әзірге жоқ. Хан Кененің жөні басқа. Ол ұлт-азаттық көтерілісінің басында тұрғандықтан да бодан елдің қасарысқан рухының нысанасы болды. Тұтас билік қолына тимеді. Біздің “Құранды” құрметтемеуімізде империялық миссионерлік пен коммунистік миссионерліктің дін исламды жек көрінішті етіп көрсетуінің рухани тәуелділігі жатыр. Ал, Борис Ельцин “Інжілді” қысылып-қымтырылмастан, жан бауыры ери ерніне тигізді.

Әрине, мұның барлығы психологиялық тәуелділіктің Абай айтқан “нәзік әрі шетін жолын” кесіп өте алмағандық. Ес жиғызып, етек жапқызатын нағыз рухани бостандық алда. Ол заман сөзсіз келеді. Дінің үшін қысылып-қымтырылатын заман да ұмытылатын күн де туды. Енді соны рухыңа қайтадан шықпастай етіп сіңіру ғана қалды.

Ант - ардың шекарасы. Пәни мен бақиға бірдей жүретін иман кепілдігі. Өйткені, ант, “Құранда” жазылғандай, бір Алланың өзі айғаққа жүретін рәсім.

Ұлтының рухани тәуелсіздігін қалайда сақтау үшін Абай “ақыл ойын да, қол қайратын да”, қалам үшін де аяған жоқ. Өзі болыс, би, төбе би болған тұстарда қазақтың дәстүрлі заңы мен шариғат жолын қатаң ұстанды және оны жүзеге асырды.

Бұл да тәуелсіздік үшін әрекеттенген күрестің бір түрі еді.

Ол 1885 жылы мамыр айында өткен Қарамола сиязында бұл тұрғыдан алғанда қатты күш шығарды. Ояз бастығының ұйғарымымен Абай Құнанбайұлына тапсырылған қазақтарды басқару туралы “Ережеде” ант беру рәсімі ресми түрде қағазға түсті. Әрине, оған ұлықтар мүдделі емес еді. Бірақ та көпке топырақ шашудан сескенді. 74 баптан тұратын “Ереженің” он бір бабы ант рәсіміне арналды. Бұл — шариғат жолының биліктен, рухани өмірден шеттетілмеуінің кепілі еді. Абай соған отарлаушы әкімдерді мәжбүр етті.

Бұл тарихи дерек дәстүрлі қазақ заңы мен билеу құқығы туралы өте мол мағлұмат береді. Оны түбірлеп түбегейлі зерттеу заң ғылымы мамандарының еншісіне тиесілі. Біз тек рухани тәуелсіздіктің бір белгісіне саналатын ант рәсіміне аял жасаймыз. Әрине, оның астарын тереңдете талдауға да ишара танытар ек. Бірақ негізгі арнаға түсінікті. Әрі ұзағырақ сөз болғандықтан да әлқисасыз қысқа қайырамыз.

Ант рәсімін билік “Ережесіне” кіргізу — шешімнің, даудың, айғақшының, бидің қара қылды қақ жаратын әділетті болуын көздеген ниеттен туған. Ант рәсімінің орындалуы “Ережеде”:

“10-бап... Мүбәда, жауапкер адам айғақтың сөзін қабыл көрмесе, айғақ сөзінің растығына дау сомасына қарай ел салынып, бір кісі жан (Ант — *Т.Ж.*) берсе керек... 14-бап. Күмән жауапкердің елінің болыснай молдасының алдында құран бірлан қасам (ант — *Т.Ж.*) айтылады. 15-бап. Күмәнға (ант беретін кісі — *Т.Ж.*) төрт кісі ұсталса, бір кісі өтпесе даудан төрт бөліктің бір бөлігі тиеді, өтпегені осы рауішлі болып хасапланады-дур. 16. Күмән етілген уақытта даугердің көз болмағы міндетті емес, бірақ молла даугердің келмегендігін жазып қойса керек. Күмәннің (анттың) уақыты сол уағдалы күнінің күн батуына шақты. 18. Күмәнға ұсталмайды: молда, ел билеушілер, қажылар, 18 жасқа жетпегендер, алпыс үштен асқандар; төре қазақ үшін һам қазақ төре үшін күмәнға жарамайды. 21. һар күмән болыснай молданың хұзырында

өтсе керек. Молданың қателігі зұлымдығы болса жұрт тексереді. 22. Жалған күмән еткен кісіге айып салынар-дүр. Түйе бастатқан бір тоғыз. 23. Күмән етпесе қанша мал, нәрсе бұйырылады-дүр — күнөға кім ұсталған һаммасын толық қылып билігінде анық қылып жазарға би міндеті-дүр. 24. Күмәннің күнін ұзарттырмаққа сыйымды себеп болса болыс, яки өз елінің бір биінің куәландыруы бойынша мүмкін. 25. Күмәнші, жаншы, төреші болып даутердің ықтияры бойынша билік айтады-дүр. Мұның билігін жауапкер бұза алмайды. Бұл билік копияның сыртына жазыла-дүр” — деп баяндалған.

Соншама жек көрінішті, сұмдық көрінетіндей еш кәті-гезді де, қораштығы да, оғаштығы да жоқ кәдімгі әділетті көздеген ниеттің көрінісі. Дүние елінің бәрінде де өздерінің қасиетті кітаптарын ұстап, ақиқатты ғана айтатынына куәлік беретін сенім кепілі ғана.

Ант рәсімінің бір парасы “Құранның” “Шәмші сүресінде” жазылған. Айғақ иесі, куә адам “Құранды” ұстап тұрып:

“Мейірімді, қайырымды Алланың атымен бастаймын!

Күннің және оның нұрының (Алланың) атымен ант етемін! (1).

Күннен кейін шығатын Айдың (Алланың) атымен ант етемін! (2).

Күн жарығы нұрландырған күндіздің (Алланың) атымен ант етемін! (3).

Қараңғылық басатын түннің (Алланың) атымен ант етемін! (4).

Аспан және оны жасаған иемнің (Алланың) атымен ант етемін! (5).

Жер мен оны жаратқан иемнің (Алланың) атымен ант етемін! (6).

Рухтың және оны құдіретті етіп берген, оған жақсылық-жамандықты білдіріп тұратын жасағанның (Алланың) атымен ант етемін! (7,8)” — деп ішіннен кайталауың керек.

Ант беруден бас тартуға қақың бар. “Құран” оған салауат жасайды. Антты жақсылық үшін ғана бер — дейді.

Ең қиыны — жалған ант беру. Ол адамға екі дүниеде сауап жүрмейді. Бұл да түсінікті. Ант болған соң оның бір қатаң тыйым салатын құдіретке ие болуы да заңды Абайдың ықпалымен жүзеге асқан ант рәсімі коммунистердің жарғысы шыққанша жойылған жоқ. Ұлтты рухани тұрғыдан сілкіп, сестендіріп келді.

Демек, Абай рухани тәуелділіктің сақталуына қалам әрекеті арқылы үлес қосты. Өкінішке орай, осындай рух

қарсылығына қарамастан ресейлік архирей басқармасы жаппай шоқындыру науқанына кірісу туралы жарлық берді. Шаймерден Қосшығұлов жіберген хаттағы Абай оқыған жарлықта:

“1902 жылы 61 пәрмен бойынша Ақмола мекемелерінде жарлыққа сәйкес қазақ молдалары дін ісінен шеттетілді. Егер молдалар пәрменді бұзса қатаң жауапқа тартылып, “Ереженің” 79 тармағы бойынша жазаланады. Крестьян басқармасының бастығы мұны қатаң бақылауға алып, мәлімет беріп отыруға тиіс. Осындай шаралар арқылы істі оңға қойып, жолға түсіріп алған соң миссионерлерді жіберу керек. Олар қазақтардың ұстанған дінінің дұрыс емес екендігін және Иса пайғамбардың жіберуімен келгендігін, сонымен қатар Заң бойынша патша ағзам қандай дінді ұстанса, оның құзырын-дағылар да сол дінге кіру керек екендігін, ал қазақтардың дінінің бұл дінге... жат екенін дәлелдеуі тиіс. Содан кейін император ағзам бүкіл консульдықтарға: “Менің құзырымдағы қазақтарым ислам дініндегі мүфтиге бағынатын, бірақ та ислам шарифатына қазақтардың бағынғысы келмейді. 68 жылғы Ереженің 97 және 98-тармақтарына сәйкес олар мүфтилік бағынудан алынып, әр болыста діни рәсімді өтеу үшін жеке-жеке молда сайланған болатын. Сонымен бірге молдалардың міндеті — туған балаларды тіркеп, оларға ат қою болатын. Қысқасын айтқанда, шарифаттың барлық заңын орындауға тиіс еді. Алайда қазақтар өзінің молдаларының талаптарын орындамады, оларды көзге ілмеді, өзінің рухани дәстүрін ұстанды, балаларына — Қойлыбай, Жылқыбай, Итаяқ деп ат қойды, кейін өздеріне арнап орыс мектебін ашуды талап етіп, өтініш білдірді. Мектеп ашылды. Енді қазақтар өзінің дінін өзгерткісі келетіні туралы өтініш жасап отыр” — деп хабарлау керек”, — деп жазылып тұр еді.

Мұндай қолдан жасалған арандатуларды кеңес өкіметі тұсында да сан рет көргенбіз. Демек олар да коммунизмнің немесе Лениннің жолымен емес, әккі “әулие әкейлердің” жолымен жүргені ғой. Мемлекеттің аты өзгерген, заты қалған. Әйтпесе, қазақ ұлтының дінін өзгерту туралы хат жазып, күнәні мойнына көтеріп жүрген кім? Кремльде қазақ халқының атынан тілімізді құртсын деп сөйлеуге қай қазақ өкілдік берді? Бәрі де Әбілхайырдың жасырын анты құсаған жалған дақпырттың кесірі.

Өзін-өзі құрбандыққа байлаған ұлт — ұлт емес. Ал қазақ ұлты бойындағы көптеген қиянқилы мінездеріне қарамастан ондай миғұлалық пен мәңгүрттікке жеткен жоқ. Жүрек оты өшкен емес.

Мұның зауалына кім ұшырайды? Және оны кім сұрайды? Бір ұлттың екінші ұлтқа көрсеткен жәбір-жапасы қақында “Құранда”:

“Ей, иман келтіргендер! Бір қауым екінші бір қауымды мазақ етпесін. Тәлкекке ұшыраған қауым Алла алдында өзін тәлкекке салған қауымнан жарқынырақ көрінуі мүмкін” — (II) — деп жазылған.

Ал сондай “тәлкекке түскен қауымның” бірі — қазақ ұлты.

Жат жұртты қарғаудан аулақ болайық. Мүмкін, тарих пен тағдырдың пешенеге жазған жазмышшы сол шығар. Бірақ Абай сияқты ұлылардың “күйесің жүрек, күйесің” деп кеткен запыраны енді қайтып сыртқа төгілер. Олар “жан күйігі мен жар күйігін” көрге өзімен бірге ала кетті ғой. Оны қуып қайтеміз. Өзінің ойын Лермонтовтан тәржімалаған:

*Менін сырым, жігіттер, емес оңай,
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай.
Нені сүйдім, дүниеде, неден күйдім,
Қазысы оның — арым мен бір-ақ құдай.
Жүрегім екеуіне жалбарынар,
Рақымы мен әділі сол деп жылар.
Мен теңтек пе, түбінде кім жазалы,
Қайғыны жіберуші өзі сынар, —*

деген өлеңі арқылы айтқан Абайды Жаратушы иемнің өзі арашалап.

Көптің күнәсін біз көтере алмаймыз. Анығы: Абай айтқандай, “екі өлмек жоқ, екі аһирет жоқ, екі жұбаныш жоқ... Дүние қайғысын — аһирет қайғысынан, дүние қуанышын — аһирет қуанышынан, дүние қызығын — аһирет қызығынан жоғары қойған адам — мұсылман емес”. Демек, Абай: өзіңнің тұтқан дініңнен айырылма. Иманды айырбастама. Қандай жек көрінішті етіп көрсетсе де ол сенің рухың дейді.

Сонда да пендешілікке салынып, кей кезде мұндай қиянат пен аярлыққа шыдамай:

*Ендігіге не сұрау бұл жалғанда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы манда! —*

деп күйіне түңіліп кетеді Абай.

Адам ретінде, ақын ретінде Абайдың күйінсе күйінетіндей жөні бар. Бірақ ұлттың жүрегіне дауа мен жұбаныш тауып беріп кетті. Рухани тәуелсіздіктің ұрығын

септі. Рух қайсарлығын жырлады. Тәуелді ұлттың тауқыметін қалай таратпау керектігін ұқтырды. Өзі де азап шегіп, ар-ұятымен, жан-тәнімен, тағдыр-талантымен арпалыса жан-таласты. Сүк көздің сұғы қадалды. Тергеу мен тінтуден өтті.

Рас, 1903 жылға тінту Абай үшін ығырсыз аяқталды. Генерал-майор Галкин Дала генерал-губернаторына:

“Сіздің 1 тамыз күнгі сұрауыңызға орай мәртебелі тақсыр мынаны хабарлаймын: Шыңғыс болысының қазағы Ибраһим Құнанбаев қазір 60 жаста, үш некелі, олардан 20 бала сүйіп отыр, өзгелерге қарағанда ауқатты тұрады (1000 жылқысы мен 2000 қойы бар). Құнанбаев өте ақылды әрі білімдар адам: ол үш жылдан екі мәрте би боп сайланды, үш жылдан үш мәрте Шыңғыс болысының болысы боп қызмет етті. Үкіметтің тағайындауы бойынша үш жыл Мұқыр болысында болыстық етті.

Қызмет бабында Құнанбаев өзінің пайымды билігімен, ықтияттылығымен, жігерлілігімен, үкіметке берілгендігімен және діни байсалдылығымен даралана көрінді.

Құнанбаевтың бір ұлы Михайлов артиллериялық училищесін бітіріп, офицерлік шен алды, ол Түркістан округінде қызмет етіп жүргенде қайтыс болды. Құнанбаевтың күйеуге тиген қызы қазақ интернатында оқып арнайы курс бітірген, оның басқа балаларының барлығы орысша жазып, оқи алады. Олардың сауатын ашқан әкесі. Құнанбаев орыс әдебиетін ерекше ынта қойып оқиды, кітаптарды, газеттер мен журналдарды жаздырып алып отырады.

Бұрын ол бұратана дала тұрғындарының арасында ерекше ықпалға ие болған еді, қазіргі беделі ондай емес. Өйткені ол тым тез қартайып, денесі ауырлап кетті, қазақтардың ісіне араласпайды, рубасылардың үздіксіз кеңес сұрап келгеніне қарамастан, ол партия таласына араласпайды.

Жергілікті әкімшіліктің ұлықтарымен әңгімелескенде Құнанбаев өзінің мемлекеттік мүддені толық түсінетіндігін байқатты және Азиялық аймақта жүргізіліп жатқан отанымыздың мәдени миссиясына оң қабатпен қарайтынын көрсетті.

Ол мұсылман діншілдерінің үкіметтің көздеген мақсатына қарсы әрекеттерін айыптайды. Оның айтқан пікірінің шыңдығын оның мінезі дәлелдейді деп ойлаймын.

Осы мәліметтердің өзі-ақ саяси тұрғыдан алғанда Құнанбаевтың ешқандай айыбы жоқ екенін дәлелдейді, сондықтан да сенімді адамның қатарында тізімге алынуы тиіс”, — деп мәлімдеме жасады.

Иә, Абай Құнанбаевтың Семей ұлықтарының арасында ерекше беделге ие болғаны рас. Ресейдің отарлау кеңселерін-

дегілердің бәрі Жаһил емес еді. Лобановский іспетті ояздар Абайды өте жоғары бағалады. Сондықтан да оны ғазуат майданының сахабасына қоспады. Қорғап қалды.

Бірақ та патшалық өкіметтің мәдени миссиясының бірі - діни шоқындыруды жақтайды дегені үлкен ұлықты тыныштандырудың амалы екені сөзсіз.

Рухани тәуелділікке Абайдың жаны түршіге қарсы болғанына жоғарыдағы пікірлерді оқи отырып көз жеткізу қиын емес.

Тек, Абайдың құсадан өлгені анық. Азапқа, ақылдың азабына толы:

*Ол күндер — өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер. артына тұқ қалдырмас
Соның бәрі — арнаулы таусынишак күн,
Арғысын бір-ақ Алла биледі рас, —*

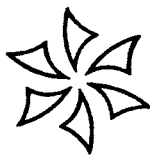
деген шумақпен рухани тәуелсіздік туралы тұжырымымызды тәмәмдамақпыз.

Абай айтпақшы:

*Көптің қамын әуелден тәңір оилаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін, —*

дегендей, біз де тәңірімізді, рухани тәңірімізді — тәуелсіздігімізді ойлайық.

Тәмәт-тәмәм.

Екінші бөлім

*“Дүниеде
нені
сүйесің?..”*

13. “КӨҢІЛДЕ — ҚАЙҒЫ, ҚАЛЫҢ ЗАР, АЙТАТУҒЫН СӨЗІМ БАР...”

(Абай және Ницше)

I

Бір Жаратушыдан кейінгі ең ұлы қасиет — сана.
Барлық қасиетті кітаптарда солай жазылған.

Бұған танымдық тұрғыдан келгенде құлшылық етіп, тағзым жасайтын және бас шайқап тұрып алатын ойлы тақуалар бар. Біз олармен тап осы арада талқыға түспейміз. Арғы-бергі дүниедегі ғұламалардың ақыл мәйегін шайқау қиынға соғар. Бірақ олардың санасын сауып, түйсігі арқылы тұжырымдаған қағидалары мен хадистерін қарастырған сәттердегі ерекше бір құбылысты салыстырсақ, тосын, алайда заңды қорытынды жасауға болатын сияқты.

Ол — ұлылардың ойының тоғысуы мен болмысын түйсіну тұсындағы түйсіктерінің тамырластығы. Ең қасиетті ұғым — сана танымға сара жол ашады, бірақ та түйсік болмаса танымның жолы белгілі бір тұсқа келгенде тұйыққа тірелері сөзсіз. Сол бір ой иірімі үйірілген ұйықтан шығаратын “жан қуаты” (Абай) — түйсік. Абайдың:

*Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын тұйыққа, —*

дейтін, “ақылыңның кермек” тартатын тұсы осы шақ.

Мұндай сана сабылысынан саңылау тауып, таным сәулесінің ұшынан ұстаған не өзгеге ұстатқан ғұламалар аз. Ұлылықтың қасиеттерін талдаған, түсіндіріп берген, түйсікті түсіндірткен ғұламалар көп те, сол иірімнен жол тауып шыққан данышпандар аз. Алдыңғы топтағы — ұлылардың, соңғы дегдарларын — данышпанның қатарына жатқызу лайық.

Қазақ ұғымына қарайлатсақ, Мұхтар Әуезов — ұлы тұлға, ал Абай — данышпан.

Сол сияқты ықылым мен ығылымның да өз ұлылары мен данышпандары бар. Мысалы: “Тауратты” жазған — Мұса, “Забурды” жазған — Дәуіт, “Інжілді” жазған — Иса, “Құранды” жазған — Мұхаммед пайғамбарлар дана. Ал солардың жолын түсіндірушілер және олармен ой таластырушылар — ұлы адамдар.

Дүниенің ақыл-ойының даму тарихында даналар аз. Танымға өзінше жол салған саналылардың ойы мен ойлау жүйесі тоғысып жатады да, ұлылардың пікірлері кейде қабысып, кейде қайшыласып жатады. Оның себебі: ұлылар өз заманының кат-қабат құбылыстарын бойына жинақтап барып салыстырмалы түрде пікір түйеді, ал данышпандар дүние — дүние боп жаратылғаннан бергі болмысты бойына сіңіреді де, соған дейінгі таным атаулыны санасында сапырып, түйсігі арқылы жаңа таным әлемін жасайды.

Міне, дәл осы тұста даналардың пікірлері тоғыс табады.

Бұл өзі таным тарихында тереңдеп зерттелмеген, бірақ Ай мен Күннің тоғысқаны сияқты, Абайдың сөзімен айтқанда, “Аспанда Ай менен Күн шағылғаны” іспетті сирек құбылыс. Әр данышпан өзінің іштегі ойын әр түрлі сипатта жеткізеді. Ол — қасиетті кітап, пәлсафалық қағидалар, дастандық жырлар, өлең, есеп, дыбыс, сурет тұрғысында көрініс табуы мүмкін.

Қалайда, дана атаулыларға тиесілі сыбаға — өзінің рухани әлеміндегі бірінші тұлға болу құрметі.

Алла елшісі, уағызшысы пайғамбарлардың санамыздағы бейнесі — кіршіксіз. Олардың жолы исі адамзаттың рухани киесіне айналып кетті. Ал қалған. өмірде нақты ізі мен дерегі бар даналар кәдімгі пенденің бірі болғандықтан да біз олардың түйсік арқылы тапқан тұжырымдарын жарыстыра талқылауға жүрексіне қоймаймыз.

Даналар дәуірге тәуелсіз. Тек уақыттың еншісінде. Оның өзінде де пенде тұрғысынан алғанда ғана.

Көшпелілер әулетінде ұлылар көп болған. Соның ішінде, қазақ қауымының тарихындағы дара дана — Абай. Өйткені, Адам-Атадан бастап Абайға дейінгі және Абайдан басталатын қазақтың шетсіз-шексіз ғұмырына дейінгі жарық дүниеде дәл Абайдай дана туа қоймады. Әлі талай даналар келеді дүниеге. Бірақ олар Абай емес. Абай болмайды да. Егер Абай болса — онда олар дана емес. Ол адам өзге адам, өз атымен келетін адам. Абайдың арман еткен “келешектегі достары”. Ол — Абайдың өзі:

*.. Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.
Мендей ғарип кез болса,
Мойын салсын, ойлансын
Қабыл көрсө сөзімді,
Кім таныса сол алсын.
Не пайда бар — мың надан,
Сыртын естіп таңдансын.*

*Онандағы бір есті,
Ішкі сырын аңғарсын, —*

деп өсиет еткен “ойлы ер”, Абай сияқты ақылдан азап шегетін “ғаріп”, “даналықты” ішкі сырын аңғаратын “бір есті”.

Дәл сондай пікірді пәлсафа әлеміндегі жаңа жол ашқан, Еуропаның ақыл-ой таразысына жаңа өлшеммен баға әкелген, дүниеауи адам, ерік, қасиет туралы тың ұғымдарды қалыптастырған дана Фридрих Ницше:

“Барлық жалғыз қалған ғарыштарға және мыңның ішіндегі жалғыздарға мен өзімнің сөзімді үлгі бермек үшін жазамын: сондай-ақ түзелген сөзімді естігісі келген, сөзімді қабыл көрген “ойлы құлақты” у толған жүрегімнің түбіне бойлатамын”, — деп жеткізеді.

Міне, даналық ойдың мәйегінің тоғысуы деген осы. Оларға бұл тұжырымды айтқызып тұрған — түйсік, ішкі түйсініс.

Өйтпесе, Абай немісше, Ницше қазақша білмейді. Абай бұл өлеңді 1890 жылы жазды, ал Ницше 1883 жылы жазғанымен де, Заратустраның толғауы қазақша түгілі орысшаға да аударылмап еді. Бұл пікірге демек, екеуі де өзінің түйсігімен келіп отыр. Ал оларға ортақ адам — Абайдың бұдан бұрын да хабары бар дана — Заратустра еді. Өйткені:

“Осынау бір санадағы қатерлі сандалыста, рухани жолды салған Заратустраның өзі еді, демек, бұған ақылы жетіп, тұңғыш түйсінген дана да соның өзі болуы тиіс” — дейді Фридрих данышпан.

Көшпелілердің даналық ойын білдіретін: “Ғалымның хаты ортақ” — деген қанатты сөздің бір дәлелі осы.

Демек, даналардың ойлау жүйесі мен түйсігіне уақыт та кедергі жасай алмайды. Олар әлдебір дүниеауи түйсікпен жалғанның жалғандығы туралы ойға қалып, көрінбейтін сананың саңылауы арқылы, мүмкін рух арқылы байланысып жатады. Әрине, бұл дәлелсіз пікір. Бірақ олардың ойлары мен түйсінулеріндегі көңіл күйінің ұштасып жатуы оны жокқа шығаруға мүмкіндік бермейді. Сірә, осындай рухтардың жұмбақ тоғысуын мегзеп, Абай “Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла” — деп отырған шығар.

Мүмкін. Бәрі де мүмкін. Даналардың ашық айтып кеткенін түсіну үшін қаншама ұрпақ санасын сарықты. Бірақ ұлы атанып, олардың бір жұмбағын шешіп беріп кеткен ғұламалар да аз ғой.

Әлде, қазақтың “жұлдызы жоғары”, “жұлдызы қарсы”, “бақ жұлдызы қарайлас” деген аспанауи пәлсафасының астарын аңғартатын “жұмбақ” жатыр ма?

Кім білсін? Ол да ғажап емес. Әйтеуір, қарапайым пенденің санасынан тыс бір тылсымның бары анық. Ол тылсымның аты — әлемдік ортақ “растық па” (Шындық емес — растық. Абай шындық, ақиқат, рас деген ұғымдарды әр түрлі пәлсафалық мағына беріп қолданады — Т.Ж.), жоқ, кездейсоқтық па, әлде барлық танымның түпкі тұжырымы біреу ме?

Анығы — қадым заманнан қазіргі заманға дейінгі даналардың барлығының растыққа, сол растықтың шындығы мен себебін және оның әуелгі және соңғы ақиқатын ашуға ұмтылуы. Сол растыққа жету жолында өзінің көзқарасы мен тіршілік харакетіне, уағызы мен мақсатына мүлдем карама-қарсы соқпаққа түсіп кеткен Ницше сияқты дегдарлар да бар.

Адамзат тарихының ажал аранына заулап бара жатқанын көріп, әлемдік салыстырмалық қағидасын ашқан Эйнштейн сияқты өзінің даналық ойын өзі қарғап кеткендер де ұшырасады.

Сананың ең биік ойлау сатысына жетіп, дүниенің шегін көрген даналардың өз түйсігіне сүйеніп ашқан растығы мына жалғандағы жандарға түйсікті бола бермейді. Олар түсінген растық — пенде үшін шындыққа, шындық түгіл ақиқатқа айналмайды. Өйткені, “жаны жұмбақ емес жандардың” “ой өлкесінің гүлденуі” (Абай мұны “православие” деген ұғымның баламасы ретінде қолданған — Т.Ж.) сирек.

Ал ақыл-ойы — ақиқатқа, ақиқаттан шындыққа жетіп, “гүлденген” адамды — ұлы дейміз.

Абай — дана. Оның “ой-өлкесі гүлденген”, “жүрегінің түбіне бойлауға шақырған жұмбақ жан”. “Ой өлкесі гүлденген” тұстағы растықты түсінген Абай дүние шындығы мен ақиқатына, одан да бергі заман қайшылығына, одан да кейінгі өз ұлтының тағдырына, тіпті жеке басының тағдырына үңілгенде:

Ойлы адамға дүниеде еш қызық жоқ, —

деп түңіліп кетеді.

Бұл — барлық даналарға ортақ күйзеліс, ортақ көңіл күй, ортақ түңілу. Абайдың: “Уайым — ер қорғаны, есі барлық”, “Уайымсыздық та бір қасірет”, “Жалығу деген әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын — бәрінін де баянсызын біліп, жеткен, ойлы адамнан шығады” — деп отырғаны сол.

Даналардың әу бастағы өмір сүрген ортасы, тәрбиесі, дәстүрі, махаббат көзі басқа болғанымен де ғұмырының ортасына қарай, Абай айтқан “ойға түсіп, толғанған”

шағынан бастап олардың арасындағы өмірлік, көзқарастық, мінездік, рухтық ең аяғы өлімінің өзінен де сәйкестік байқалады.

Бұл не? Даналарға тән әулиелік пе, жоқ, кездейсоқтық па? Әлде барлық “ойлы адамдардың” түйсігі мен түйсінуіне, жүйкесіне қатысты ортақ заңдылық па?

Жалпы, ой-сана саласындағы адамдардың жүйкесінің шүйкеленуі (психика творчество) түсіндіріп беруге келмейтін құбылыс. Өйткені, даналықтың, ұлылықтың, таланттың, ақылдың, шындықтың өлшемі мен дауасы жоқ. Бірақ ғылым үшін болмаса да қызық үшін салыстырып көруге болады. Біз соған бел будық.

Әлқиссаны, Абайдың құрдасы, бірақ бір-бірінен хабарсыз, тек заманы ортақ, туған, өлген уақыттары қарайлас еуропалық жаңа ойлау жүйесінің тұтқасы Фридрих Ницшеден (1844-1900) бастайық.

Мұқым адамзаттың ақыл-ой қыртысын бір төңкеріп тастаған бұл екі данышпанның ойын өзектестіріп тұрған ең бастысы — заман.

Екеуі де сол дәуірге дейінгі ісі адамзаттың даму тарихы мен ақыл-ойының даму тарихын кемеңгерлікпен білді. Еуропаның ілімін емген Фридрих толысқан шағында Шығысқа қараса. Шығыстың даналығын қанына сіңірген Абай енді “Шығысын Батысқа қаратты”.

Яғни, екі дана шамамен бір сәтте, мүмкін, бір жылда бір-біріне бет бұрды. Екеуінің дүниеауилық ой алмасуы 1880 жылдары басталды. Мұны әулиелік дейміз бе, даналық дейміз бе, кездейсоқтық дейміз бе, оған сәуегейлік жасамаймыз. Бірақ та жұмыр жердің екі түкпіріндегі екі данышпанның ой шарпысуы орайлас келді.

Фридрих — 1844, Абай — 1845 жылы өмір есігін ашты. Абай 34 жасында ғана өзінің бойындағы ақындық қасиетін өзі мойындады. Шабыттың желігінде жүрді де, 1885 жылы: “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” — деп бірден “ұлы сияға” қаламын малып, 1886 жылы: “Қартайдық, кайғы ойладық, ұйқы сергек” деп күңіреніп, өзінің “жүрегіне үңілді”.

Фридрих Ницше де 39 жасында “тарихта аса қарама-қайшылыққа толы орны бар... парсыға” (Заратустраға — Т.Ж.) назар аударды. Іштей дайындығы күшті Фридрих 1883 жылы ақпан айында он күннің ішінде “Заратустра осылай деген” атпен 25 баптан тұратын философиялық толғауын жазып тастады. Маусым айында тасқа басылды. Кітаптың ыстық-суығы басылмай, шілде айында екінші бөлімін жазып,

тамызда тамам жұртты тамсандыртты. Ойын суытпай үшіншісін қолға алды да 1884 жылы қаңтарда тізгінін қайырып, наурызда сүйінші данасын алды. Әрқайсысы жеке-жеке тәмсілге құрылған төртінші бөлімді төрт айда бітірген Фридрих кітабын шығарудан бас тартқан баспагерлерге ерегесіп, қолжазбасын 40 дана етіп көшіртіп тек қана ет жақындарына таратып берді. Таратып берді де адамзаттың ой қаптарын бір төңкеріп тастаған Фридрих Ницше боп шыға келді.

Бұл үш жыл Абайдың тауып айтқанындай, Фридрих Ницшенің “ой өлкесінің гүлденген” тұсы еді.

Қалай жазып бітірді. солай дананың жүрегіне “уайым түсті”, ол көпті түйсінген. сананың сабылысын түйсік пен жалғанға бет бұрғызған, “дәмін, бағасын — бөрінің де баянсызын біліп, жеткен, ойлы адам” ретінде дүниеден торыға бастады. Қарындасы Элизабет Ферстер-Ницшенің байқауынша:

“Ол сол уақытта сондай тұңғық тартып, жалғыз қалды және сондай түсініп болмайтын құсалы күй кешіпті”. Сонда, Абайдың:

“Ойлы адамға дүниеде түк қызық жоқ, көбінің сырты бүтін, іші түтін”. — дегені өзінің құрдасы Фридрихтың құсалы күйіне дәл келіп тұрған жоқ па!

“Уайымсыздықтың өзі де қасірет” — деген Абай, уайыммен “ой өлкесі гүлденген” адамның қасіретін ол “жалығу” деген ұғымға сыйғызады. Бірақ “уайымсыз” бен “уайымдының” қасіретінің арасында жер мен көктей парық бар. “Мен үшін — елім қасірет, ал сен еліңнің қасіретісін!” — деп ақымақ грекке ақылды Анакарыстың жауап бергеніндей, “уайымсыз адам” — елдің қасіреті, “уайымдының қасіреті” — өз қасіреті.

Бұл ойға Ницше де, Абай да тура қырық бір жасында келіпті. “Заратустраның” алғашқы үш бөлімін шабытпен жазған тұсында Ницшеге саналы ақыл жол көрсетіп, қолтығынан демеп аспанға шығарды. Қанат бітірді. Төртінші бөлімнің соңында “ашуы — ашынған уға, ойы — кермекке” айналды.

Абайдың Абай болуына жол ашқан, яғни Абайдың өзін ақынмын деп сезіндіріп, Ницшені Заратустра қалай ойға батырса, Абайға да сондай “сап, сап көңілім, сап көңілім!” — деп тәубеге келтірген өлеңі — “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” — деп аталады. Тура 40 жасында Абайдың да “ой өлкесі гүлденіпті”!

Ал айтыңызшы, осы әулиелік пе, тағдырдың жазмышы ма, кездейсоқтық па? Қайдам. Ницше “Заратустраның” алғашқы бөлімін жазған тұсында Абай:

*Сап, сап, көңілім, сап көңілім,
Сана қылма бекерге!
Сана қылғанмен пайда жоқ,
Дүние даяр етерге,
Ажал даяр жетерге! —*

деп өзін-өзі жұбатып, өзін-өзі сабырға шақырып, ажал деген сөзді тұңғыш рет аузына алмап па еді.

Арасында “Қансонарда”, “Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы” деп екі өлең жазса да соның өзінен де “уайымның” салқыны есіп тұрды емес пе?

Мұхтар Әуезовтың ұлылығы сонда, ақынның — Абайдың жүрегіндегі осы бір толғаулы сәтті дәл басқан. Абай өзінің мұңлы көңілін жұбату үшін, уайымды сергіту үшін аңға шықпаушы ма еді? “Ойлы адамды алдарқататын” қызық — аңшылық емес еді. Тоғжанның қасіретін жан қасіретіне ұластырып барып Абайдың бетін жалғанның жалғандығына қарай бұрады ғой.

Абайдың “ой өлкесінің гүлденуі” дәл осы 40 жаста жазған “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” — деген өлеңінен басталады. Мұндағы Абай — алдыңғы Абайға ұқсамайды. Ол өзінің қасіретіне жол ашқанын осы өлең арқылы өзі де біледі және өзгеге де білдіреді.

Өлеңді түгел оқып қараңызшы, сонда мұны толық сезінесіз. Мұндағы уайым — Абайдың өз уайымы. Уайым Абайдың ішіне түскен. Бірақ толық торығу емес, ойсоқты боп жүрген кезі. Бірақ таза ой емес, кермек тати бастаған ой. Абайдың көңіл толқынына зер салыңызшы:

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем өстер ме едім?
Адамның бір қызығы — бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазақта қара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім, —*

дейді қырық жастағы Абай.

Дәл осы өлең — ақын, ойшыл Абайдың тағдыр талайын анықтаған өлең. Біз үшін жұмбақ Абай туралы осы өлеңнен тамыр тартады.

Мына дүниенің тартысынан, “етекбастылығынан” бас тартып, бетін танымға — мәңгілікке бұрады. Өзінің жүрегіне үңіледі. Ақыл-ойы кемелденіп, “қазақта қара сөзге дес бермей жүрген” дер шағы.

Демек, Ницшенің “Заратустраны” қолына алған жасы.

Ал осы өлеңде білім мен болмыстың арасындағы таным таршылығын — рухани азықтың аздығын сезіне бастаған. “Заратустрадағы” айтылатын ғылым, өкініш, таным, талап, бала болмысы, даңқ, дәреже, түңілу іспетті ұғымдар әр жолдың ішінде нысаланып тұр. Енді тек осыны тарату ғана қалды.

Пәни мен бақидың арасындағы мәселені Ницше бір еңбегі арқылы сарқып айтса, Абай мұны өзінің өмірлік таным өзегіне айналдырды.

“Заратустраны” тамамдаған соң Ницше терең торығуға түсіп, Элизабеттің байқауынша: “Кітаптың осы бөлімін (төртінші — Т.Ж.) өзінің ең бір тереңдегі жан құпиясы сияқты жасырып бақты, оны алған адам өте құпия сақтайтыны туралы ант берді”. Абай да күрт торығудың торына ілініп, қырық бір жасында:

*Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың — ашыған у, ойың — кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық.
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?
Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек, —*

деп күңіреніп шыға келді.

Қандай тез есейген!

Әрине, осы жылы дүниеден қайтқан әкесі Құнанбайдың өлімі Абайға оңай соқпаған. Үнемі кемеңгер әкенің кемелдігін сезініп өскен Абайға жалғызсырап қалу да жүрегін шаншыған. Бірақ түңілу қайдан келді? Сол жылғы арыздар мен абақтыға қамалу да әсер етті.

Бұл — жан ашуы.

Ал мына өлеңде — “ашуым — ашыған у, ойым — кермек” татыды деп тұр ғой. Демек, “ой өлкесі гүлденген” Абай сананың шегіне жетіп, енді түйсіктің иіріміне түскені байқалады. Ницше де әуелде “Заратустраның” аузына пәнилік ойларды салады ғой. Абай да сол тіршіліктің тартысынан ой суыртпақтап:

*Наданға арам — ақылды құлаққа ілмек,
Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.*

*Рас сөздің кім білер қасиетін,
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек, —*

деп растықты іздеуге бет бұрады.

Рас деген ұғым Абайдың осы өлеңінен бастап пәлсафалық категорияға ие бола бастайды. Бара-бара оның сыры ашылып, толық ұғым дәрежесіне көтеріледі. Әрбір қайталанған сайын жаңа бір мағынаға ие болып, ең соңында Ницшенің тұжырымымен сабақтасып барып тиянақ табады.

Ницшенің “Эссо homo” атты автобиографиялық жазбасында неліктен Заратустраны таңдап алғаны туралы пікірлері Абайдың “Бірінші қара сөзімен” астасып жатады. “Заратустра осылай деген” еңбегі 40 дана етіліп көшіріліп, ерекше құпиялықпен жеті-ақ адамға үлестірілсе, Абайдың өлеңдерін ауыл молдалары көшіріп алып, оны өз беттерінше емін-еркін таратқан. Абай шығармаларын ресми түрде баспаға ұсынбаған. Өзінің жан сыры іспетті сақтап, жұртқа жаймаған.

Таным тереңдей бастағанын сезінген Ницше: “Бог умер — мен үшін құдай өлді!” — дейді. Бұл біздің қазіргі түсініп жүргеніміздегідей діни құдай емес, табиғаттың құпиясын аштым, болмысты таныдым, түйсікпен жалғанның кілтін таптым, өз әлемімді көрдім деген мағынаны білдіреді.

Абай мұны Ницше сияқты ұғымды Заратустраның аузына салмайды, керісінше, аспанға шарықтаған қанатты қиялды тіршілікпен астастырып, Фридрих сияқты ұғымды жалпылама жайып жібермей, жалқы ұғымға — шындыққа жақындатып:

*Ел бұзылса табады шайтан өрнек,
Періште төменііктеп, қайғы жемек
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек, —*

дейді.

Санамен сараласаңыз, “құдай өлді!” дегенмен “шайтанға көмекші” болудың мағынасы бір.

Шайтанның азғыруына ерген пенде құдай жолын тәрк еткен, иман тілемейтін, азған адам. Ол үшін шындық та, ақиқат та, демек растық та жоқ. Құдайсыздың нақ өзі. Яғни періштені — шындықты қорлаған қаскүнем, азғырынды пері. Шайтанның тұрағы — жаһаннам да, періштенің тұрағы — жаннат.

Заратустра — Ницше үшін өз ойын жеткізуші. Ницше мұны:

“Менің аузыммен, алғашқы құдайсыздың аузымен айтылған Заратустраның толғауын неге мен ғана айттым,

мұның себебін ешкім сұраған жоқ, ал бұл сауалды міндетті түрде қоюлары керек еді” — деген сөзімен аңғартады.

Абай алдына ешкімді қалқан ғып ұстамайды. Мәселені ашық қояды. Ницше Заратустраның атын пайдаланып, “мен — құдаймын!” — деп сезіне бастайды. Абай адам ретінде кәдімгі күйкі тірліктің құбылыстарын тұжырымдау арқылы түйсінеді. Ол бұл ойын:

*Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен-өзі бір күн болмай ма әлек? —*

деп түсіндіреді...

Бұл пікірін “Бірінші қара сөзінде”:

“Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?” — деп дамытады.

Оның себебін:

“Мұңдасып шер таркатар кісі болмаған соң, ғылым(ның) өзі — бір тез қартайтатұғын күйік” — деп пайымдайды.

Абай өзінің жанын қинаудан жасқанбайды, растықты тапқанына көзін жеткізетін Ницше сияқты хакімнің жоқтығына өкінеді. Ницше өзінің толғауының надандарға, түсінігі төмендерге жетпейтінін біліп, қолжазбасының бетіне:

“Қалың көпшілік емес, тек қана өзімнің достарым ғана оқысын” — деп белгі соғады.

Алғашындағы “Көпшілікке арналған және ешкімге бағышталмаған кітап” деген ескертпесіне күдік келтіреді. Демек, өзінің ақыл-ойының тұжырымын сөзсіз мойындауды талап етпейді. Бірақ асқақ леппен баяндалған ой ағымынан бас та тартпайды.

Абай да өзінің түйсігімен жеткен санасындағы түсініктерді растыққа кепіл ретінде ұсынады. Таразыны танымға қалдырады, салмақты санаға салады. Ол:

“Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса — жазып алсын, иә оқысын, керегі жоқ десе: “Өз сөзім өзімдікі” — дедім де, ақыры осыған (бел) байладым” — дейді.

Екі данышпанның ойын баяндау тәсілі әр түрлі болғанымен, ойының өзегі өрімдес, негізгі мақсаты біреу.

Ницше — Заратустраның аузымен сөйлейді, Абай өз пікірін өз атынан айтады. Біреуі асқақ леппен өзін Жаратушыға балап толғанады, екіншісі тіршіліктің

етекбасты пендесі ретінде ақындық көңіл күймен, өмірден көргенін дәйекке келтіре отырып ой қозғайтын сана иесі ретінде пікір ұсынады.

Екеуі де данышпан. Түйсінулері мен түйсіктері үнемі тоғысып отырады. Бұл тоғысу — санамен ойлап жеткен тұжырым. Тәжірибе әр түрлі тәсілмен жүзеге асса да, нәтиже біреу.

Бір қызық тосын жайт, осы еңбекке қатысты үш тұлғаның да — Ницшенің де, Абайдың да, Заратустраның да (Ол отыз жасында тау ішіндегі үңгірге кіріп алып, он жылдан кейін, қырық жасқа толғанда таудан түседі) “ой өлкесінің гүлденуі” бір мезгілде, 40 жасқа тап келеді. Үшеуі де қырық жасында ой әлеміне тереңдей беріліп, уағыз, пәлсафа, толғау, өлең, қара сөз жазады. Ницше.

“Заратустра отыз жасқа толғанда елін, айдын көлін тастап, тауға шығып кетті. Ол осы арада өзінің рухымен сырласып, жападан-жалғыз емін-еркін ойланып, он жыл бойы осы бір бақыттың көусарын ілгі. Бірақ та оның жүрегі кенеттен лүпілге толып, бір күні таң арайлап атып келе жатқан шақта орнынан тұрды да Күнге қарсы қарап тұрып оған былай деп тіл қатты” — деп анықтама береді.

Мұндағы “жүректің лүпіл қағуы”, “жүректің түрленуі” Абайдың “сап, сап, көңілім, сап, көңілімімен”, “ой өлкесінің гүлденуімен” сай келеді.

Ақылы нұрланған Заратустра өзінің биікте тұрып, Күнмен сөйлескен растықтың бейнесінде елестетеді. Әрине, мұнда Фридрихтың да серпілген ойлы шабытының рухы сезіледі. Абай да 40 жасында “ойға түсіп, толғанады”. Ол өзінің бұл “гүлденуін”:

*Осы жасқа кезгенше,
Өршеленіп өлгенше,
Таба алмадық бір адам,
Біздің сөзге ергенді
Өмірдің өрпін тауысып,
Білімсізбен алысып,
Шықтық, міне, белге енді
Енді аяңда, жығылма,
Сыймас жерге тығылма
Қой бұрынғы желгенді,
Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын түйікке,
Сергі, көңілім, сергі енді, —*

деп өлеңмен жырлайды.

Салыстырыңызшы: Ницше де өзіне тоқтау айтып, жүрегін жұбатады.

Заратустра айналасынан қолдау таппай тауда үңгірге тығылды. Буырқанған ойымен алысып, он жыл толғанады. Абайдың да “өмірдің өрін тауысып, шықтық, міне, өрге енді” — дегені сол емес пе.

Ницше де, Заратустра да, Абай да акыры бір шешімге келіп, “сыймас жерге тығылмай”, “иыққа шыққан қайғыны серпіп тастап”, “қамалған тұйықтан шығып”, көңілін шабытпен шамырқандырады. Екі данышпан да танымның жаңа сәулесінің ұшынан ұстап, “иықты басқан қайғыдан” сергіп, жалғанның жарығына ұмтылады, жалғаннан мағына іздейді. Ницше Заратустра арқыты:

“О, ұлы шырақ! Жалғанның жарығына жүрегінің саусағын жайған жандар болмаса, сенің бақытың ашылар ма еді? Он жыл бойы менің үңгіріме сәуленді түсірдің: егерде сәуленді сіңірген мен болмасам, менің қырандарым мен жыландарым болмаса, сен өз сәулеңе өзің тұншығып, тұтылар едің. Бірақ та біз әрбір таңды асыға күттік, сенің жарығыңа шомылып, тілеуінді тіледік. Енді, міне, қарашы! Омартасының ернеуінен асырып бал жинаған ара сияқты, менің де ақыл-ойым гүлденіп, шарамнан асып тұр: сондықтан да менің уағызымды тыңдайтын аялы алақанға зөрүмін. Иықтан басқан қайғысына тұншыққан даналардың данасы дүниеге келгенше, ол мына жалғанның жалғандығын әшкерелегенше, кедейлер өзінің байлықтарына құныққанша — мен оларды жарылқап, сыйыма тойдырсам деймін. Сондықтан да мен ойға түсіп, о, шырақтардың шырағы, күн сайын кешке қараңғылықтың теңізіне батып, төменгі дүниеге жарық сыйлаған сен сияқты, менің де ойға түскім келеді” — деп жалғанға жар салады.

Ақылдан тыс растықтың — Заратустраның атынан аян беріп отырған Ницшенің “төменгі дүниесі” — кәдімгі етекбасты өмір. Күннің сәуесі сияқты адамдардың санасына саңылау түсіріп, олардың ұйқылы-ояу түйсігін оятқысы, пасық ойлардан тазартқысы келді.

Ницшенің кейіпкері аспаннан жерге қарай шүйілсе, Абайдың “мені” жерден аспанға қарай самғайды.

Ницше өзін Тәңір дәрежесінде ұстап, асқақ тіл катады. Ал Абай етектен жоғары өрлейді.

Ницше кіршіксіз, таза, жарық әлемнен — қараңғы, ойын да, өмірін де кір шалған, жиіркенішті “төменгі дүниеге” қарай бет алады. Керісінше, Абай “етекбасты”, “соқтықпалы, соқпақсыз” өмірдің “иықтан басқан қайғысын” сыпырып тастап, тіршіліктің “кейісінен”, қоқысынан арылып:

*Балапан құстай онданып,
Қанатынды қомданып,
Ұш, көңілім, көкке, кергі енді.
Көңілде қайғы, қалың зар,
Айтатұғын сөзім бар,
Өрбі, көңілім, өрбі енді.
Іште қайғы, дерт қысып,
Көкіректі өрт қысып,
Айтуға көңілім тебіренді, —*

деп “кейістен” — еркіндікке, жерден — ғарышқа, ғарыштан — ғаламға, ғаламнан — растыққа, растықтан — Аллаға қарай канат қағады.

Олар бір-біріне қарама-қарсы жүрген. Сөйтіп барып бетпе-бет келіп тұр.

Бағыттары қарама-қарсы. Мақсаттары біреу. Таным жолы ортақ. Сана мен түйсіктерінің тоғысатын ендіктері мен бойлықтары да тұспа тұс. Екеуі де түйінді тұжырымға — растыққа санамен жеткен.

Тәңірі текті Заратустра өзін-өзі мырзақамаққа салып, он жыл бойы ғаламды бағып жатады.

Қарындасы Элизабеттің айтуына қарағанда, Ницше де өзін-өзі жалғыздықтың жазасына бұйырған. Тұңғыық күй кешіп, ойдың тереңіне батқан. Өзі жазған “төменгі дүниенің” ит тіршілігінің “кейісіне” тап болған.

Абай үшін бұл өз басынан кешкен, кәдімгі өмір тартысы еді. Қырық жасында “бағусыз елді күзетіп”, “алысып, жұлысып, айтысып, тартысып, әурешілікті көре-көре” осы күнге жетіп еді.

Арыз, жала, мырзақамақ, тергеу дегендеріңіз ол үшін шындық, өмір шындығы болатын. Сондықтан, “Көңілінде қайғы, қалың зар”, “көкірегін өрт қысып, көңілін дерт қысып” тұрғандықтан да “айтатұғын сөзі бар еді”. Оның:

*Өзгеге көңілім тоярсын,
Өленді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да зарла қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын
Жыласын көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.
Қара басқан қаңғыған,
Қас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.
Тындамаса еш адам,
Өз жүрегім оянсын.
Әр сөзге қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын, —*

деген өлеңі Заратустраның кіріспе толғауымен астасып жатыр.

Абай бойындағы уыттан арылып, іштегі дертті жуу үшін санасын сабылдырады. Қарайған көңілін ағартқысы, қамалған тұйықтан жарыққа шыққысы, “көкірегінде оты бар” “бір естімен” сырласқысы келеді. Ақылға ұмтылады.

Ал Тәңірі текті Заратустра тазарған жанын дүние кіріне батырып, Күнге қарата:

“Тура сен сияқты, менің де қара түнекке батқым келеді, мен сапар шегетін адамдар мұны осылай деп суреттейді. О, аяулы күн жанары, еш қызғанышсыз жанарыңмен жанды жылытқан және ұлы бақыт иесі, тілеуімді тілеші! Сенің шарапатты шапағатыңды шартарапқа шашатын, құт тамшыларын төгетін тостағанның тілеуін тілеші! Қарашы! Бұл тостаған тағы да тамшысыз қалуға әзір тұр, ал Заратустраның тағы да адам болғысы келеді”, — деп жар салады.

“Заратустраның зауал кеші осылай басталды”.

Байқасаңыз, Ницше — Тәңіріден пендешілікке бет алып барады да, Абай пендешіліктен Тәңіріге қарай сапар шегеді. Өйткені ол өзінің сөзін өзгеге таратып, ақыл бөліскісі келеді де:

*Әуелесін қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай, жылай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.
Мендей ғаріп кез болса,
Мойнын салсын, ойлансын.
Қабыл көрсе сөзімді,
Кім таныса, сол алыс.
Не пайда бар — мың надан
Сыртын естіп таңдансын
Онан-дағы бір есті,
Ішкі сырын атқарсын, —*

дейді.

Ал Ницшенің “ой өлкесі гүлденген” кейіпкері даналықтан қашады. Алдынан кесе-көлденендеп шыға келген дана қария Заратустраны тоқтатып, оны бетінен қайырғысы келіп:

“Сен бір кезде тауға күл тасып едің, енді жан отынды жа-зыққа жағу үшін өкетіп барамысың? Қастаншықпағырлардың қарғысынан қорықпаймысың, шынымен? Иә, Заратустраны білемін. Оның жанары таза, иман жүзді. Тал шыбықтай бұралып келе жатқандығы да сондықтан шығар. Заратустра өзгеріп, пәк сәбиге айналды, ұйқыдан жаңа оянды. Ал ұйқысынан оянбағандардан сен не күтесің? Жалғаннан

жалғыздық көріп, тұңғыық теңізге баттың, сол тұңғыық қой сені сенделткен. Әттең десеңші! Сенің тағы да жағаға шыққың келе ме? Тағы да шірік тәніңді сүйретіп сүмелекке айналғың келе ме?” — дейді кемеңгер қарт.

Дана дегдар мына жалғанның — жалған екенін, тәркі дүние екенін, “ойлы адамға қызық жоқ екенін”, пендешіліктің батпағының жылымға тартып әкететінін, жан дүниенді кір шалатынын, ақыры мәңгілікке күй кешіп, тіршіліктен түңілетінін ескертіп тұр.

Ницше жан сарайы таза адамның өзегін өртеп, көңілін кірлетіп, азап шектіріп, рух отын өшіріп, тәнін күлге айналдырып барып өзінің тұжырымын ұсынады.

Абай болса мұның бәрін бастан кешкен:

“... Әурешілікті көре-көре жер ортасы жасқа келді: қажыды, жалықты. Қылып жүрген ісінің баянсызын, байлаусызын көрді, бәрі қоршылық екенін білді. Ал енді қалған өмірін қайтп, не қылып өткізеді? Соны таба алмай өзі де қайран болып” — жүр еді.

Қос данышпан тура осы арада тағы да ой тоғыстырып тұр.

Адам атаулының әйтеуір бір түрленіп барып түңілетіні анық деген емеурін танытады.

Әлі дүниенің “етекбастылығын” басынан кешпеген Заратустра жолына тосқауыл қоймақ болған, жалғаннан жалыққан қартқа:

“Мен адамды сүйемін!” — дейді.

Ыстық табы басылмаған таза танымның көрінісі. Бұл пікір Абайда да бар.

Ол: “Атаның баласы болма, адамның баласы бол” — дейді.

Екі ғұламаның ішкі инсаны тағы да тоғысады және бұл тоғысу олардың бүкіл шығармаларының рухани желісіне тартады. Барлық ақыл-ой нысанасы осы адамгершілік, адамды сүю, ізгілік мәселесіне жұмсалады.

Қос ғұламаның негізгі ақыл мәйегінің ұйытқысы — адамгершілік екен. Ал мақсаты не? Заратустра тәні де, жаны да таза тәңір тұлғасын неге тәргіге салады? Осы сауалды қойған қарияға Заратустра:

“Мен осы мейірім-қайырым туралы нәрсе айттым ба? Ендеше мен адамдарға қасиетті қайырымдылық апара жатырмын” — дейді.

Демек, Заратустра мына дүниеге жақсылық әкелмек, сол арқылы олардың мейірім шапағатын оятпақ. Сол ізгілік дәнін адамдардың жүрегіне сеппек. Сол үшін өзінің тәңірлік сыпатын тәрк етіп, пенделікке түсіп отыр. Абайдың:

*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, сергек үшін, —*

дегендегі айтпағы Заратустраның мақсатымен астасып жатыр.

Мейірім-қайырым, шапағат-шафхат, жақсылық пен қайырымдылық өз-өзінен рухқа себілмейді. Сөз арқылы жанға сінеді ғой. “Заратустраның” барлық баптары сол “үлгі сөзден” құралған. Кітаптың алғы бетіндегі: “Баршаға арналған және ешкімге бағышталмаған кітап” — деген ескертпесінің өзі-ақ соны танытады. Заратустраның адамдарға әкеле жатқаны да сол сөз емес пе.

Ойды жеткізуге тағы бір сабақтастықтың тамыры байқалады. Ол — әрбір ұғымды, сөзді, пікірді өз орнында қолдану.

Ницше де орынсыз ашылмайды.

Сырттай қарағанда шалқып, шабыттанып, ғаламды құшағына толық сыйғызғандай көрінгенімен, тұжырымын түйсікке қапысыз сіңіру үшін ойын үстемелетіп дамытпай, дер кезінде тұсау сала қояды. Кемеңгер қарт тақымдап, алқымынан алып қоймай қойған кезде Ницше — Заратустраға ішкі сырын толық ашқызбай, оның аузына:

“Мен саған не бере аламын? Оданда мен өзіңнен бір нәрсені тартып алмай тұрғанда, менің осы арадан кетуіме мүрсат бер” — деген сөзді салады.

Бұл арада Ницше кемеңгер мен кемеңгердің пікір таластыруына ілік таба алмай тұрған жоқ. Сөз жаңа басталды. Сол сөз санаға сіңсін деп үзіліс жасап, тыныс алдырады. Нағыз талайлы толғау алда. Мұның өзі қаламгерлік тәсіл, кәдімгі шеберлік. Абай да, мысалы, “Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?” — деп күңіреніп, дүниені асты-үстіне төңкеріп толғап келіп:

*Олең шіркін, өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын, айта бермей, —*

деп жарыла жаздап барып, кілт қайыра салады.

“Ашуың — ашыған у, ойың — кермек” боп тұрғанда тұздықты үстемелетіп құя беру де санаға салмақ, қиялға қиянат. Демек, Ницше мен Абай ойын қалай жеткізуді, қай уақытта тыныс алдыруды, қай тұста бастырмалата баяндауды жақсы меңгерген. Сөз қадірі мен ой қадірін білген. Өздерінің бойындағы күш пен шабытты іркіп отырған.

Бұл олардың жалған шабыттың, жеңіл ой ағымының еркіне ілесіп кетпей, әр сөзін ақылмен таразылап барып қағазға түсіргенін, олардың пайым байсалдылығын, ойға сабырлылығын танытады. Абай мұны “Қырық үшінші қара сөзінде”:

“... Іштегі жан қуатымен жинаған нәрсенің аты — ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң — айырыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса — жарамайды. Өлшеуін білмек — бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені де болады... Өлшеуінен асырса боғы шығады” — деп түсіндіреді.

Абайдың бұл айтып отырғаны — қанағат емес. Ол мүлдем басқа сатыдағы ұғым. “Өлшеуін білмек” дегеннің астарында сөз шеберлігі де бар. Сөзді сабырмен саралаған Ницшенің түпкі мақсаты:

.. Адамнан жоғары адам тәрбиелеу”

Абайдың да рухани мақсаты сол. Қара сөздерінде де, өлеңдерінде де сол рухани қуатты “ескеріп, ... үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады”, яғни дамыта түседі. Өлеңінде айтқан пікірін “Қара сөздерінде”, “Қара сөздерінде” қозғаған ойын өлеңінде тағы да қайталап, мағынасын тереңдете береді. Ол Ницшенің “Адамнан жоғары адам” деген ұғымын “толық адам” деп алады.

Сол “толық адамның” сыпаттарын таным арқылы таркатады. Соның бір белгісін:

*Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек
Толғаулылық, талапты, шыдамдылық,
Бұл — қайраттан шығады білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек, —*

деп анықтайды.

Ақылдың да, қайраттың да, жүректің де сан қилы қасиеттері бар. Оны Ницше де, Абай да тиянақтап тұрып түсіндіріп береді. Ол туралы әңгіме басқа, бұл арадағы аңғартарымыз — екеуінің де түпкі нысаналы нәтижесі — толық адам тәрбиелеу.

Шығармаларының ішкі рухы мен қуатына зер салсаңыз, қос данышпанның бойынан ессіз жастықтың, асау мінездің, тентек кимылдың шалығы есіп тұрады. Кейде ақылдарын жан буырқанысы жеңіп кететініндей сезіліп барып, қайтадан сабасына түседі.

“Ақыл — суық мұз”. Осыны екеуі де байқап қалып, арда мінездерін аңсап:

“Сіздің тіліңізді қаритын найзағайлы жасың қайда? Сендерді естен тандыратын ессіздік қайда?” — деп Ницше күйінсе, Абай:

*Жастықтың оты қайдасын,
Жүректі тұртіп қозғамай?
... Адамның тауып айласын,
Кісілікті ойламай.
Қаруын көңіл сайласын,
Қолға от түспей бойламай.
Махаббат, қызық кім көрер,
Оның да дәмін татпаса?
Біржола басты кім берер,
Жаныңа қайғы батпаса, —*

деп “жастық, ессіз қуатты” сөз арасына қосады.

Демек екі кемеңгер әу баста өміріне өш боп тумаған, өмірге жиіркенішпен келмеген. “Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — (іспетті) — бұл нәрселердің бәрін де өлшемімен” көрген. Сондықтан да олардың тіршілік туралы толғаулары шындықтың қамырына иленген.

“Толық адам” — тобырдан шықпайды. Екі ғұламаның да көңілі құлайтын адам — тұлға болуға тиісті. Демек, олардың зерттеуі тобырға емес, тұлғаға арналған және сол тұлғаны негіз еткен. Тобырдың ішінен тұлғаны түлету — екеуінің де көздеген мұраты. Мұны Ницше адамнан жоғары адам тәрбиелеймін дегенді айтқызып барып, сәл тыныс алдырған соң:

“Осы сөзді айта салысымен Заратустра тағы да тобырға қарады да ішінен тына қалды. “Міне, мыналар ғой қарап тұрып ыржың қағады, — деді өзінің жүрегімен тілдесіп, — бұлар менің сөзімді ұқпайды: менің сөзім олардың құлағына да кірмейді. Тым құрыса, көзін жеткізу үшін оларды құлағынан айыру қажет пе? Әлде бақсы құсап даңғыра қағу керек пе, жоқ, жалбарыну уағызын айтқан тақуаға ұқсап орынсыз айқайлау қажет пе?” — деп налиды.

Дәл осы сөзді Абайдан табуға болатынын, мұның “Көңілсіз құлақ — ойға олақ” — дегенімен астасып жатқанын түсіну үшін пәлендей білім дәрежесін талап етпей-ақ қоюға болады.

*Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжаң,
Бола ма дәулет, несің бұл” —*

дегені тағы бар.

Ол аз десеңіз, Заратустра тобырдың алдында тұрып сөйлегенде:

“Бізге толық адам емес, сорақы адам керек, Соны көрсет!” — деп айғай-шуға басады. Сонда оның тобырға назаланып: “Олар мені түсінбейді, менің сөзім бұлардың құлағына түрпідей тиеді... Бәрі мені мазақ етіп күліп тұр, күліп тұрып іштен мені жек көріп тұр. Күлкісі — күлкі емес, кекесін” — деген наласы Абайдың:

*Өздерің де ойландар,
Неше түрлі жан барсын
Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Даладағы аңдарсын
Жүрегіңмен тыңдамай,
Құлағыңмен қармарсын
Соны көріп соларға,
Қайтіп қана сарнарың? —*

деген өлең жолдарының тура мағынасын беріп тұрған жоқ па.

Бұл қазақтың: “Ақыл ауыс” деген қанатты сөзінің растығын дәлелдейді.

Ницше де, Абай да “Наданның сүйегені — көп пен дүрмек” — деген нысананы ұсынады және соны өздері де мықтап ұстанады. Ойдың қазығы — кесірлі тобыр. Өйткені олар ақылды жүрегімен емес, құлағымен тыңдайды. Ал саналының бойындағы ең үлкен қасиетсіздік осы.

Бұларды осыншама мардымсытып, маңғазсынғансытып тұрған не? Ницше оны кекесінмен:

“Осылардың кеудесін кергізетін бір желік бар. Олар өздерінің сол мақтанышын қалай айтатынын білесіздер ме? Олардың айтуынша, өздерін жалшыдан ерекше етіп көрсететін нәрсенің аты — “мәдениет” екен. Сондықтан да олар “қасам” деген сөзді жек көреді екен. Ендеше, мен бұларды сол өздерінің жалған мақтанымен уағызға шақырамын”, — деп анықтама береді.

Тура осы “жалған мақтан” Абайдың “Жиырма бірінші сөзінде” бүге-шігесіне дейін талданады. Ол:

“Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы — қиын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын — үлкендік деп атаймын... Үлкендік — адам ішінен өзін-өзі бағалы (бағалап) есеп қылмақ... Жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінезді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез — ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Ол өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп

азаптанады. Екінші (сі) — мақтаншақтық... Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады. Біреуі — жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол — надан, надан болса да адам. Екінші (сі) — өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі — өз үйіне келіп айтпаса, иә ауылына ғана келіп айтпаса өзге көбі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол — наданның наданы һам өзі адам емес” — дейді.

Екі үзіндідегі “мәдениет” пен “мақтан” деп отырған ұғым бір ұғым. Адамның бойындағы жалғандық, жалған намыс, жалған жақсы атты көріну пиғылы. Абайдың “үлкен мақтаны” — тұлғалардың бойындағы мін. ал “мақтаншақтық” деп отырғаны — тобырдың, топтың, дүрмектің топастық психологиясы. Осыған ашынған Ницше:

“Бұлардың арасында бақташы жоқ, тек қана табын бар” — десе, Абай:

*Единица кеткен соң,
Не болады өңшең ноль, —*

деп, “наданның наданы һам надан емес” — деп тұжырымдайды.

Міне, жекелеген ұғымдарға тоқталмағанның өзінде, Ницше мен Абайдың “ой өлкесі гүлденген” жастағы кезіндегі ой ағыстары осылай тоғысып жатады. Бұл “ақылмен жеткен — шындық” (*Абай*). Осы жаста Ницше “Зарагустра осылай деген” атақты пәлсафалық еңбегіне кіріссе, Абай тура сол жылдары, әсіресе 1886 жылы өзінің атын шығарған 22 өлеңін жазды.

Әрине, мұның бәрі тек сыртқы ұқсастықтар. Бірақ, қалай дегенмен де, даналардың арасында қандай да бір жалғанды жалғастырып тұратын құпия сана ағысы бар сияқты.

“Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла!” — деп Абай,

“Қараңдаршы: мен — жасынның жай оғымын, қара бұлттың тамшысымын мен, жасынның аты — Толық Адам!” — деп Ницше тегін айтпаған.

14. “АТА-АНАҒА КӨЗ ҚУАНЫШ... ”

(Абай және баланың еркін тәрбиесі)

Жалған дүниедегі тірі пенденің жұбанышы не? Жалғыздық дегеніңіз қарғыспен тең қасірет. Оның бетін аулақ қылсын. Төрт құбыласы тең адамның да түбінде бір жантәсілім сәтке келіп, жаны алқымға тығылған қасым

шақтағы үміті: бірінші — бакидың мәңгілігі мен рухынды өлтірмейтін Алла есімі де, екіншісі — соңында қалып бара жатқан мына пәни дүниедегі жұбаныш — нәресте. Бойындағы ыстық қаныңды құйып, тамырыңды иітіп, өзін жан берген балаң. Өзегіңнің өртеніп тұратыны да сондықтан.

Мүмкін, мәңгілік өлмейтін рух дегеніміз сол шығар. Баладан немере тәтті дейді. Мұның құпиясы сәби көңілінің мүбәрәк тазалығында шығар.

Толысып, ержетіп, бойжетіп кеткен баладан гөрі нәрестенің мүмкіндігі мол. Ол — рухани жағынан да, жан дүние тұрғысынан да, сезім мен түйсік, түсінік пен түйсіну танымы жағынан да кіршіксіз пәк. Бала — армандағы елес, ертеңгі күннің бейнесі. Сондықтан да ең нәзік сезімнің сәулелері нәрестенің жүрегімен жалғасып жатады. Абайдың:

*Ата-анаға көз қуаныш,
Алдына алған еркесі.
Көкірегінде көп жұбаныш,
Гүлденіп ой әлкесі, —*

деп жырлауында сондай шуақты үмітпен жан жылытығы жатыр.

Қолқа жүрегіңді қоса үзіп беретін нәрестең үшін аянар мейірім-қайырым жоқ. Бірақ та дәл осындай мейірім танытқан Абай келесі жолда:

*Еркедік кетті,
Ер жетті,
Не бітті? —*

деп неге тіксіне қалады?

Әңгіме, Абайдың баланы қалай көруінде емес, оны қалай тәрбиелеу туралы пікірінде болып отыр.

Рас, Абай бұл өлеңді өзінің он алты жасында дүниеге келген тұңғыш ұлы Ақылбайға арнап шығарған. Өмір бойы Құнанбайдың бауырында өскен бала Абайды әке ретінде емес, ағасы қатарында санаған. Сондықтан да есейген кезінде де Абайдың сөзін жүре тыңдайтын болған. Оспан дүниеден қайтқан соң оның жесіріне әмеңгерлік етіп, иеленуді дәметкен. Аңғал да аңқау, жұрттың мінезіне сенгіш Ақылбайдың бұл мінезін бақталас ағайындары әккілікпен пайдаланып, шешесінің орнына жүретін Еркежанға сөз салдырған.

Сонда Абай қатты ашуланып, Ақылбайды шақырып алып, жанын көзіне көрсете сілікпесін шығарыпты. Ағаттығы үшін қатты қысылған Ақылбай осы өлеңді естігенде ішінен тынып:

*Бір жаман мен бе? —
Дедің бе,
Көңіліңде? —*

деген жолды өз ойынан қосыпты деседі.

Әрине, бұл Абайдың өлеңдерінің шығу тарихы туралы аңыздардың бірі. Мүмкін. Ақылбайдың мұнан басқа, Оспанның өлімінен бұрынғы бір мінездеріне қаратыла айтылған шығар. Бірақ естіген құлақта, жазған қолда, жеткізген сөзде жазық жоқ. Әйтпесе, Ақылбай Абайдың балаларының ішіндегі ең талантты, рухани жан дүниесі бай, өлеңге де, өнерге де бейімі күшті, адал жан болған.

Тек оның аңғалдығын ағайын-жұрты үнемі әкесіне қарсы пайдаланып, орынсыз жерде сөз айтқызып, Абайдың шешіміне қарсы пікір білдіртіп, арандатып отырған. Соны кейін түсінген Ақылбай ешқандай биліктің әрекетіне қатыспаған. Өзімен-өзі боп, оңаша тірлік кешкен. Еріншектігі, болбырлығы, аңғалдығы болмаса адам ретінде бетіне тірі жан қарсы келмеген сүйкімі күшті азамат болыпты.

Жә, әңгіменің арқауы басқа жаққа ауып-кетті, Алайда бұл өлеңнің шығу тарихы арқылы ойымызды өрбіте келіп, негізгі арнаға көшейік. Себебі, осынау бір алты шумақтан тұратын өлеңде баланың сәби, “ата-анаға көз қуаныш” болған кезінен бастап оның бүкіл ғұмыр жолын бейнелей келіп:

*Сүйер ұлың болса сен сүй,
Сүйінерге жарар ол.
Сүйкімі жоқ, құр масыл би,
Сүйретіліп өтер сол.
Табылмас қайла,
Ойбайла,
Не пайда? —*

деп өкіндірген тұсына дейін қамтиды.

Байқап қарасаңыз, мұндағы басты мәселе — бала тәрбиесі. Оның ішінде рухани тәрбие, дербес ақыл-ой, бойдағы қайрат, санадағы еркіндік, яғни тәуелсіз ойлау жүйесі туралы баса айтылады. Бала өзінің тіршілігі үшін ата-анасына борыштар. Белгілі бір жасқа жеткенше әкесі мен шешесіне, ағасы мен әпкелеріне, ағайындарына тәуелді. Бұл — ақиқат. Абай соны көре отырып баланың рухани тұрғыдан тәуелсіз болып тәрбиеленуіне қатты назар аударады. “Сүйкімі жоқ, құр масыл би” болып шығуына ата-анасы кінәлі деген пікірді ұстанады.

Сондықтан да, бала тәрбиесін әрбір әке-шеше сәби дүниеге келмей тұрып ойластыруы қажет деген қағида ұсынады. “Жарық дүниеге адам әкелуге дайынбысың. Оны

тәрбиелей аласың ба? Кейіс — дүниеге келтіріп алып, кейістікпен өтетін азап сыйлайсың ба? Әлде айтқаныңа көніп, айдағаныңа жүретін, қоғамға да, өзіне де масыл біреуді өмір бойы мәпелеумен бәйек боламысың? Баланы дүниеге келтірмес бұрын оның келешегіне көз жүгірт”, — дейді Абай.

Ойткені ұрпақ — ұлттың келешегі, Ал ұлттың келешегінің кепіліне немкетті қарау — қылмыс.

Жалпы алғанда баланың рухани дербестігі мен ақыл-ойының еркін дамуы, “жан қуаты мен тән қуатының” толысуы табиғи түрде жүргізілуі шарт. Сырттай жағдай жасау — қоршаған ортаның міндеті. Ағаштың тамырын қопсытып, су құю қажет. Бірақ оның жапырағын күнде сыйпап, діңін қозғап отырсаң түзу әрі тамыры мықты терек боп өспейді. Бала сол сияқты. Бұл мәселеге пікір білдірмеген дүние ойшылдары аз. Соның ішінде біз өзіміз ілгеріде сөз еткен Фридрих Ницше мен Абайдың ойларын жарыстыра отырып, кейбір түсініктер жасасaq дейміз. Екі ғұлама да өз пікірлерін мағыналас сұрақтардан бастап, бірден рухани мәселеге назар аудартады. Абай:

“Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады?” — десе:

“Сен әлі жассың, бала сүйіп некеге отырғың келеді. Бірақ маған жауап берші: сен өзі бала сүю туралы армандауға қақың бар ма, соны ойладың ба?” — дейді Ницше дәл сол сауалды қайталап.

Бұл кездейсоқ алынған сөз емес. Монтень де дәл осылай шамырқанған пікірмен ой толғайды. Адамды дүниеге әкелу үшін о дүние жөнінде қалай жаның қинала отырып ой жібердің, өзің өлімге қандай дайындалдың, тура сол сияқты жауапкершілікпен қара. Әрине, бұл жолы қуаныш сәулесін үміттің жібі етіп ұста — дейді олар. Тенеулері тосын. Бірақ шындықты суыртпақтап отыр.

Расында да, біз осы баланы не үшін тілейміз? Абай мен Ницшеге жүгінсек, бұл тілеуіміз мынадай пиғылдар арқылы дамиды екен.

Иә, баланы ақ тілеуімізбен тілесек те, оның арғы жағында пенделік пиғыл басын қылтитып тұрады екен. Тілек — таза сезім, оның астарында көлеңке жоқ. Ал пиғыл — “ішсем, жесем, алсам, солай істесе, былай болса, пайдасын тигізсе, керегімді алып берсе” — деген іспетті тұтынушылық дәмездудің көрінісі. Яғни баланың рухани тілегін қанағаттандырып, оның жан дүниесін жақсылықпен толтыруға ұмтылмайсың, оның әрбір қаракетінен, қылығынан, ертеңінен өзімнің мүддемді қанағаттандырады-

ау деген мінезді іздейсің. Сол өзіңе жаққан қылығын мадақтап, сол жаныңа жаққан әрекетін дамыта бересің. Баланың сәби санасын осылай жіптіктеп отырып, еріксіз өзіңе тәуелді етесің. Кез келген қазақтың: “Өзіме тартқан”, “Атасына тартқан”, “Түрі бабасына, батырлығы нағашысына ұқсайды”, “Тура өзіміздің тұқымым” — деп баласын мақтайтыны дәстүрлі жайт. Мұндай көпшік қоюлар баланың жұлын-жүйкесіне қанымен сіңіп, өзімшілдік түйсікті, менменсуді, жатқан жеріне қарауды қалыптастырады.

Сөйтіп, олар қоғамның толық мүшесі болмай жатып қоғамнан тыс қалады. Бүгінгі күнге дейінгі рушылдықтың санадан жойылмай келе жатуының бір кілтипаны осында. Қазақ тәрбиесінің ең бір нәзік әрі зиянды талшығы бұл.

Өкінішке орай, осы жолдарды жазып отырған біз де, оқып отырған сіз де, бәрімізге ойтүрткі салған Абайдың өзі де әлгі мінезбен тәрбиеленді. Баламызды да сол жолмен ер жеткіздік. Яғни баланың санасының еркін көзқараспен суарылуына тосқауыл қойдық. Қасақана емес, қалжың ретінде қолданғанымызбен, ол белгілі бір дәрежеде сәби санасына із қалдырды. Ұрпағымызға рухани пейілімізден көрі тұтыну пиғылымызды сіңірдік. Демек, біз баланың рухын емес, өзіміздің құлқымызды ойладық. Түйсігі оянбаған сәбиді сол арқылы өзімізге рухани жағынан да, тұтыну жағынан да тәуелді еттік. Мұны Абай қазақтың қарапайым түсінігімен:

“Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем — орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?” — деп баяндайды.

Өзі сұрақ беріп, өзі оған жауап қайырады. Бірақ Абай өзінің ойын әлі толық ашқан жоқ. Себебі, жаңағы жауап — жаттанды жауап. Абай көпшіліктің ойланбастан айтатын сөзін қайталай отырып сауал қояды. Ойды бұдан әрі өрбіту үшін бұдан басқа да берілетін жауаптың аңысын аңиды. Баланың дүниедегі мәні мен маңызы, орны, парызы қақында айтылар пікірдің бағыт-бағдарын анықтайды. Сырттай қарағанда түкке тұрмайтын мәселеге ойлы көзбен қарайды. Ал Ницше Абай жұмбақтап отырған емеурінді төтесінен тура қайырып:

“Сен өзіңді, өзіңнің пиғылыңды жеңдің бе, өзіңнің сезіміңе әмірің жүре ме, пиғылыңды жүгендей аласың ба? Айт, мен сенен сұрап тұрмын ғой” — дейді.

Мұндағы “пиғылдың” орыс тіліндегі баламасы — “добродетель”. Сөзбе-сөз тәржімаласа — жақсылықтың иесі, жақсылық жасаушы, қайырымдылықтың қамқоршысы.

Талай философтарға дәл осы үзікті оқып бергенімізде олар мұны тура осы “шапағат иесі” деген мағынада түсіндіріп берді. Біз олармен келіспедік. Себебі, біріншіден — Фридрих Ницше өзінің шығармасын жыраулық толғаумен жазып отырғандықтан да әдеби баяндау тәсілінің барлық түрін қолданған. Ойлау жүйесін соған орайластыра құрған. Екіншіден — Заратустраның толғауының астарында кекесін бар. Мысалы, “мәдениет” деген ұғымды жек көрінішті сыпатта бейнелейді. Ол дүниені теріс төңкеріп түсіндіреді. Бұл арада “добродетель” — деп отырғаны кәдімгі — пиғыл. Абай айтқан “ішсем, жесем” демектен туған сезім көлеңкесі. Баланы өзімнің дегенімнен шықсын деген пиғылыңды жеңдің бе, жоқ па? Егер сол пиғылыңды жеңсең ғана сәби сүюге құқың бар — дейді Ницше.

Бұл салыстырудан түйетін қорытындымыз: әрбір ата-ана дүниеге сәби келерде өзін-өзі рухани тұрғыдан дайындап, тіршілік сәулесі түспеген пәк сананың еркін дамуына мүмкіндік жасауы керек. Сонда ғана еркін ойлы адамды өмірге әкелуге қақылысың. Пендешілік пиғылға бейімделсең — баланы басыбайлылыққа байлағаның.

Екі ғұлама да таным мәселесін түп тамырынан қозғап отыр.

Осы түп тамырдан ұстаған ой жүйесін Абай да, Ницше де одан әрі сыздыктата суыртпақтап, тереңдете дамытады. Ол үшін әрбір жарық дүниеге келген пенденің көкейкесті ұлы арманын алдыға тартып, пиғылды жеңгеннен кейінгі пейілінді талқыға салады. Пейіл — Абайдың қолданысында табиғи тілекті білдіреді. Артына ұрпақ қалдыру да сондай заңды пейілге жатады. Тіршілік жалғасын тапса ғана — тіршілік. Адамның ұрпағы өзге хайуани тұқымдардан ерекше жаратылғандықтан да, оның дүниеге келуінде де сондай ақылға сыйымды мағына болуы шарт. Адамның орнын адам алмастырады. Ол — үлкен сананың иесі. Сондықтан да Абайдың:

“Балама орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар?” — деп сұрақ қоюы орынды.

Абай пиғылын жеңген адамның пейілін жүзеге асыру үшін өмірден әуелі өз орныңды тап. “Кірпіш боп қалан”. “Балаң орныңды басатындай” болсын. Екінші: оған “өзіңнен қалған дүниенің иесіз қалмау үшін” тәрбие бер. Саған “сүйкімі жоқ құр масыл би боп” жүрмесін. Егерде өз

бетінше іс басқарып, тізгінін алып кете алмайтын ұрпақ өсірсең, онда “қалған дүниенің қамын кім жемек?” Өзіңнің де, баланың да өмірге келгенінен не пайда? “Өзгеден қызғанған дүниең” өзіңмен кетеді. Ізсіз келіп дүниеге, дүниеден ізсіз өтесің. Сенің бала сүю сезімің адами емес, хайуани сезімнен туған. Әйтпесе, “өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықшылығың бар?” — дейді Абай.

Мұны “Ата-анаға көз қуаныш” атты өлеңінде де:

*Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әрнені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.
Жасында күтті,
Дәме етті,
Босқа өтті, —*

деп таратып кетеді.

Мұндағы ата-ана — ұрпағын ойлаған ата-ана. Тіпті Абайдың өзі “медеу етіп жүрген”, “жаны тыныштық көрмей молдаға оқытып, әрнені үйретіп, жасында дәметіп жүрген баласының өзіне мін тағып отыр”. Сол арқылы өзін де сынға алады. Өзі толық сіңіре алмаған тәрбиесіне өкінеді. Ницшенің:

“Бала сүю тілегі сенің хайуани сезіміңнен туды ма, жоқ, табиғи қажеттілігіңді өтеудің жемісі ме?” — деген сауалына орай іздеген жауабы сияқты әсер қалдырады.

“Босқа өткен” өмірге налыған Абай:

“Баланың жақсысы — қызық, жаманы — күйік, не түрлі боларын біліп сұрады?” Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?” — дейді күйіне.

Расында да, баланың дүниеге келуіне Абай мұнша неге күйінеді? Сәби сана, сәби жүрек, сәби сезім — пәктіктің белгісі емес пе? Тіршіліктің талқысына түскен соң әлгі мүбәрәк әлемді де кір шалады екен. Ол да бара-бара бұзылып, лайланады екен.

Танымның талқысы тығырыққа тірелген тұста Ницше:

“Бала сүюге мүмкін сені жалғыздық мәжбүр еткен шығар?” — деп сұрақ қояды.

Орынды, табиғи, пендешілік пейілді аңғартатын пікір. Жаныңның жалғасы жалғаннан орын тапқаннан артық жұбаныш бар ма. Артыңның жақсы болып, тұқым қалуының өзі де медеу емес пе. Сол үшін де дүние жиып, баланы қызықтайсың. Бәрі де қисынды. Бірақ Абай бұл мәселеге ойшыл

ретінде мүлдем басқаша және өте қатал қарайды. Ол әуелі өтірікшілігінен мағына ізде. Одан жақсылық таппасаң, жалғыздықтан қорқып адамды өмірге әкелме деген сыңай танытып:

“Артымнан балам құран оқысын десең, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тірлікте өзіңе-өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегің — балам жасында өлсін дегенің!” — деп кесіп айтады.

Адамның алпыс екі тамырын бойлаған ғұламалардың ойлары да мұндай қамшының өріміндей жымдасып, кей тұстарда өзара әңгімелесіп отырғандай әсер қалдырады. Ницше де дәл осы пікірлерді сабақтай келіп, табиғи тілекті ақтап алғысы келгендей боп:

“Мүмкін өзіңе-өзіңнің көңілің толмағандықтан да бала сүйгің келген шығар?” — дейді.

Жалғыздықтан құтылу үшін бала сүюге ұмтылу — табиғи тілек. Ал өзіңнің көңіліңді қалдырған өмірге, өзін қызығын көріп жарытпаған кейіс-дүниеге, өзің ештеңе бітіре алмаған тіршілікке есемді қайырып береді — деп, кінәсі жоқ сәбиді шырылдатып жарық дүниеге әкелу де шынайы пейілдің ісі емес. Пиғылдың ішіндегі жек көрініш араласқан кекті сезімнен туған қара пиғыл. Кектенген сезімнен жаратылған шарана да өмірге өштесіп өседі. Одан ата-анаға қандай қайыр болуы мүмкін. Мұны түйсінген Абай:

“Қартайғанда асырасын десең, о да бір бос сөз. Әуелі — өзің қаруын қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші — балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші — малың болса кім асырамайды? Малың жоқ болса қай толымды болады? Балаңның мал табарлық болары, малшашарлық болары — ол да екі талай”, — деп бір қайырып тастайды.

“Масыл бидің” өзі де бір “күйік”. Ол өзіңнің өмірден қалған көңіліңнің орнын толтырудың орнына, өштігіңді қоздыра түседі. Қапаланып, құсаланып, қайғыға қайғы қосады. Содан кейін еріксізден еріксіз:

*Зарланарсың, ойланарсың,
Не болам деп енді мен
Құрбылардан қорланарсың,
Тәңірі ісіне сен де көн
Қайғысыз пенде
Көрдің бе,
Өмірінде? —*

деп өтің өзегіне құйылады.

Бұл үзік ойларға қарап отырып дүниеге сәби әкелудің “күйіктен” басқа сүйініші жоқ деп қорытынды жасауға болатын сияқты. Мәселе мүлде олай қойылып отырған жоқ. Толық адам дүниеге келуі үшін оның ата-анасы да сол толық адамның қасиеттеріне ие болуы шарт. Абайдың да, Ницшенің де түпкі мақсаты сол ғой. Ендеше оған қойылатын талап та жоғары. Арпалысы көп тіршілікте бұл талаптың барлығын орындауға мұрша да келе бермес. Алайда қалайда биік нысананы көздеп, соған ұмтылған абзал. Ата-ананың тәрбиесінің өзі толықтай және рухани ерік пен жігердің, ақыл-ойдың бостандығына негізделуі لازم. Бұл мақсатты Ницше:

“Сенің Жеңімпаз және Бостандықты сүйгіш рухыңның ғана тілегі дүниеге сәби әкелуді қаласа деп тілеймін. Бостандыққа ұмтылған Жеңімпаздарға ғана тірі ескерткіш қойылуы қажет!” — деп түсіндіреді.

Міне, қос данышпанның бағанадан бергі тұқырта түйіліп отырған түпкі нысанасы! Олардың аңсағаны — тәуелсіз, рухы еркін, ер көңілді, мейірім-қайырымы табиғатымен тұтасқан тәрбиелі ұрпақ. Соған лайық үлгілі ата-ана! Ницшенің “Жеңімпаз” деп отырғаны — тәуелсіз адам. Адамзат басыбайылық үшін жаратылмаған. Ұрпақты да сол рухта тәрбиелеу шарт. Жоғарыдағы пиғылдан туған адамзаттың келешегіне көленке түсіреді. Сондықтан да ол рух жағынан да, тұрмыс жағынан да толық қамтамасыз етілуі тиіс. Абайдың:

“Қош, құдайтағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе?” — деп отырған да сол. Ницше болса болашақ ата-анаға:

“Сен өзінді-өзің күн сайын тәрбиелеп, өзінді-өзің жетілдіре беруің керек. Ең алдымен өзінді-өзің тәнің мен жаныңа сәйкестендіре тәрбиеле!” — деп талап қояды.

Бұл реттен алғанда Абай өзінің ойын өмірге жақындастыра жеткізеді.

Ницше мен Абайдың оқырманының дүниеге көзқарасы да, өмір сүру дәстүрі де, даму сатысы да мүлдем басқа. Тіпті алдына қойған мақсаттары да әр қилы. Ницше өзінің шығармасын аса жоғары деңгейдегі таза зиялыларға арнады. Оны сол дәуірдегі неміс ұлтының өкілдері де түгелдей түсінген жоқ, түсінулері де мүмкін емес еді. Қолдан таратылған қырық дана кітапты оқыған да, оқымаған да бар. Оның идеясы кейіннен барып таралды. Ал Абай өзінің ұлтының ұлттық санасын ояту үшін ойына азық болар мысалдарды сол халықтың өз өмірінен алды және барынша

қарапайым, жатық, түсінікті етіп жазуға ұмтылды. Ницше “өзінді-өзің тәрбиеле” деп шалқи сөйлесе. Абай ондай шалқымалы ұғымдарды тіршіліктегі қарабайыр көріністермен салыстыра бейнелейді. “Жаның мен тәніңе сәйкестендіре тәрбиеле!” — дегеннің мағынасын Абай:

“Қош, құдайтағала бала берді, оны өзін жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Өз күнәңді өзін көтергеніңмен тұрмай, баланның күнәсіне тағы ортақ боласың. Әуелі баланды өзін алдайсың: “Әне, оны берем, міне, мұны берем” — деп. Басында баланды алдағанға бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса кімнен көресің?” — деп түсіндіреді.

“Жаның мен тәніңді тәрбиелеу” — дегеннің қарапайым түсінігі осы ғой. Ол барлық көлеңкелі қасиеттен арыл, сарайың тазарсын, баланы да адалдыққа үйрет дегенге саяды. Әуелі өзінді-өзің тәрбиелемесең, өзін алдаумен өсірсең, ертең өзінді алдайтын алаяқ өсіріп шығарасың деп емеурін танытады Абай. Ондай ұрпақ өсіргенше:

*Тәңірі сорлы етсе пенде,
Не бітіреді күр жылап.
Жігері жоқ ақылы кенде,
Жанбасыңнан жат сұлап! —*

дейді өлеңмен.

Абай өз ұлтының бойындағы ата-ана тәрбиесіндегі кемшілікті әшкерелей отырып үлгі ұсынса, Ницше тұтастай қиялдағы бейіш қоғамды аңсайды. Біреуінікі — “етекбасты өмір”, екіншісінікі — елес. Елестің аты — елес болғандықтан да Ницше:

“Тамырыңды тереңге жібер, бұтағыңмен аспанға ұмтыл. Жұбайлықтың жұмағы жар болсын саған!” — дейді.

Бұл тіркес Жүмекен Нәжімеденовтің: “Бұтағым менің биікте, тамырым менің тереңде” — деген жолдарын еске салады. Әрине, жәй ғана ойға келген нәрсе. Абай осы “бұтақ пен тамырдың” өз ішіндегі құбылысты талдап, оны топырақ пен шаңнан аршиды. Сөйтіп барып еркін қанат жаюға жол ашқысы келеді. “Тереңге ұмтылар тамыр мен аспанға саусағын жаятын” бәйтерек — Адам. Адамның тәрбиесі. Абай өмір сүрген тұстағы қазақ қауымының ең талмалы тұсы сол ғылыми тәлім-тәрбие болатын. Соның кесірін Абай:

“... Әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде молданың ең арзанын іздеп тауып алып, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, “Пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді” — деп, тірі жанға сендірмей, жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?” — деп ашына жазады.

Міне, сол тұстағы сақара баласының “тамыры мен бұтағы” нәр алған топырақ. Бұл араға Ницше ансаған “жұбайлық жұмақты” орната алмайсын. Бағанағы Абайдың шүйіле сұраған сауалының жауабы осында жатыр. Ұрпақ өсіруден Абай түңілмейді, оның тәрбиесіне қарап келешегінен күлер үзеді. Қанша армандағанмен де:

*Ата көңілі жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса
Ел танымай, үй тапып құр,
Шаруасын да ұқпаса,
Үміт қайда?
Соңы ойла,
Абайла! —*

демеске шарасы да жоқ еді оның.

Демек, бала — балапан бәйтерек десек, оның бабын бағбан құсап таппасаң, еккен ағашың қисық, қыңыр өседі екен. Мұнда тұрған еш жаңалық жоқ. Жаңалық — ата-ананың рухани жауапкершілігі мен тәуелсіз ақыл-ой иесін тәрбиелеу жөніндегі Абай мен Ницшенің пікірінің бір арнада тоғысуында. Қанша мәпелеп бақсаң да жан сарайы таза, еркін, тәуелсіз өспеген бала — болашақтың бәйтерегі бола алмайды. “Бесігіңді түзеу” үшін өзінді түзе! Сонда ғана жазықсыз жан иесін өмірге келтіруге құқың бар! Әйтпесе, “ит төлеуі бір күшік!” деп қарасаң, өмірге Толық Адамды емес, “әйтеуір бір ит қазақты (адамды — Т.Ж.) әкелген” (Абай) боп шығасың. Себебі:

“Баланы құлша тәрбиелесең — құл болады, ұлша тәрбиелесең — ұл болады!”. Ұлы ұстаз Ахмет Байтұрсынұлының бұл сөзі біздің осы пікіріміздің тиянақты тұжырымы бола алады. Гәп — тәрбиеде. Тәрбиенің түпкі мақсаты — толық адам. Сондай толық адамды аңсаған Абайдың өзі:

*Жазу жаздық,
Хат таныдық,
Болдық азат молдадан
Шала оқудан,
Не жарыдық.
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық —
Бозбастық,
Адастық, —*

деп өкінді.

Абайға жетпеген ата-ана тәрбиесі ме? Ел тәрбиесі ме? Пәлен деп жіп таға алмайсың.

Құнанбай өз заманындағы даланың ең қадірлі де қайратты қайраткері болды. Өзінің бойындағы бар қасиетін

Абайға сіңірді. Абай оның ақылын да, мінезін де, қаттылығын да нәсілдік мұра етті. Мүмкін, соның нәтижесінде Ұлы Тұлға дәрежесіне көтерілген шығар. Сонда, көңілі толмағаны — елінің тәрбиесі болды ғой.

Қалайда хат таныған сауатсыздан “шала сауатты” Абай асып түсті. Қош, сонымен, “заманды түзетпек болған” Абай баланы түзетудің жолын таппады ма? Тапты. Тәрбиенің танымы сан тарам еді. Соның ішіндегі ғылымды жеке дара бөліп айтты. Ол ғылымды меңгеріп, толық адам дәрежесіне жету үшін кесірлі әдетті, ғұрыпты, тіпті дәстүрге айналып кеткен салтты білім арқылы жеңуді ұсынды. Қатыгездік, немқұрайлылық, зұлымдық, аярлық, бақастық, керенаулық, басыбайлылық іспетті қырсықты ғылымның күшімен жуыпшайғысы келді. Абайдың:

“Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі”, — деуінің мәні сонда.

Өкініше орай, Абай заманында қазақ жастары үшін “мейірленіп тұрған” ғылым жоқ еді. Отаршылдық қанау, рухани тәуелді ету саясаты, миссионер вағызшылар ғылымның күші арқылы “қазақты аңдыды” (*Абай*). Тыңшы шенеунік, жалдабы жандарал, оскырынған ояз еркін білім алуға мүмкіндік бермеді. Жоғары оқу орындарында саяси және әскери мәні бар пәндерге қатыстырылмады. Ауылды жерлерде мектептерге қысым көрсетілді. “Жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жеуге” ұмтылғандардың жолы кесіліп, ғылым: **“асырап алған шешеннің мейірімі секілді болды”** (*Абай*).

Ал есебін тауып білім алғандардың ақыл-ойы өзара бәсекеге жұмсалды. Арыз жазу, тыңшылық істеу, ағайынның аражігін ажырату, сол арқылы пайда түсіру — олардың ғадетіне айналды. “Оқалы киім”, “жез түйме” ұлтының мүддесін ұмыттырды. Бұл мінез кеңес тұсында тіпті ушығып кетті. Зиялы қазақтардан түскен арыз-шағымды қараудан Мәскеудің де жүрегі шайлықты. Бұл — ұлттық мінез емес, арандатушы саясаттың санадағы саркыншағы еді. Абайдың:

“Ғылымды үйренгенде — ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бақасқа бола үйренбе... Оның себебі: әрбір бақасшы адам нақты шығармақ үшін ғана бақас қылмайды, жеңбек үшін бақас қылады. Ондай бақас — хұсділдікті (күншілдікті) зорайтады, адамшылықты зорайтпайды... Мақсаты — ғылымдағы мақсат болмайды, адамды шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі — бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бақас

— өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хұсырлану жарамайды”, — деген (“Отыз екінші сөз”) сөзі қазақ зиялыларының ұмытуға тырысып жүрген бір ғақлиясы.

Ғылымның өзі бүтінді бүлдіруге қызмет еткен тұста шәкірттің толық адам қатарына ұмтылуы мүмкін емес. Оқымысты сауатсыздан сақтасын! — дегендегі Абай сөзінің астары осында жатыр.

Бала тәрбиесіндегі үлкен рухани жара салатын толымсыздықтың бірі — әлеуметтік әділетсіздік. Рухани тәуелділікпен рухани теңсіздіктің өзі содан басталады. Бұл мәселе күн санап ушығып барады. Мектептегі көпестер мен ортақолдылардың балаларының жік-жік боп топтанып бөліне бастауы соны аңғартады. Абай айтқан:

*Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы, —*

дегеннің кері келе қоймағанмен, еркін рухпен өсуге үлкен зиянын тигізеді.

Бұл өлеңдегі тауқымет пен тағдырдың табы нәрестенің жанарынан тамшылаған көздің жасы арқылы өмірдің қатал да ащы теңсіздігін көрсетеді. Бала үшін мұның өзі үлкен қасірет. Әлгі екі бала бір-біріне кектеніп өседі. Татулыққа шақыратын ата-ана да табылмайды. Әлеуметтік әділетсіздік пен теңсіздікке сүйенген тәрбие ұлттың рухани бірлігін ыдыратады. Абайдың:

*Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да озыңдеу ит болсын, азғыр, азғыр, —*

деп күйінуінің себебі сонда.

Мәселе байлық пен кедейлікте, барлық пен жоқтықта емес. Кішкентай жүректе шым-шымдап ояна бастаған мейірім мен қайырымды қатігез әлеуметтік әділетсіздіктің көз жасымен тұншықтырып тастауында. Бұл да тәрбиесіздік. Ұлттық тәрбиенің жетілмегендігі. Ал Абай айтқан “Толық Адамға” ұмтылмай, баланы тәуелсіз рухта тәрбиелеуге жағдай жасамай ешқашанда ұлттық тәуелсіздікке жете алмайсың.

“Ата-ананың көз қуанышы” — ұлттың көз қуанышына айналғай!

15. “ЫНСАП, ҰЯТ, АР, НАМЫС, САБЫР, ТАЛАП...”

(Абай және “толық адам” мәселесі)

Адамның бойындағы қасиетсіздіктің бірі — қызғаныш. Бұған ем тауып, елін дауалаған данышпан жоқ. Бірақ оның себебін ашып кеткен оқымыстылар да өткен. Санасын сауып айтқан ақылы өзіне оқ боп тиген дегдарлар да тарихта кездеседі. “Өркімнің аңдыған бір жауы бар” деген сол. Кейде осы сөздің өзі әрбір адамның жеке басына ғана емес, оның ішкі пиғылына қаратыла айтылған сияқты көрінеді. Өзінің пиғылын жеңе алмаған адам — ақыл, ойына, нәпсісіне де тосқауыл қоя алмайды. Абайдың:

*Сабырсыз, арыз, еріншек,
Көрсекызар, жалмауыз, —*

деген тіркестерінің астары соны аңғартады.

Әр ұлттың бойында бар мұндай қасиетсіз түйсікті тудыратын себеп рухани мұқтаждық па, әлде, табиғи заңдылық па? “Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап” іспетті тәлімді қасиеттерді ығыстырып, сүйкімсіз әрекетке жетектеген пиғылға тиым салынбауының қандай кұпиясы бар?

Әр данышпан мұны өзінше бағалайды. Ал Абайға салсаңыз, осындай сұрқия сезімді оятатын себеп — пиғыл.

Пиғыл дегеніміз — қанағатын таппаған көңілдің азығы. Тояты қанбаған ашкөз аран. “Қазақты қаскүнем етуге” (Ницшеде — адамзатты) итермелейтін басты түрткті сол. Пиғыл “рухани кедейліктен” ғана туындамайды, ол кәдімгі жетімсіздіктен де тамыр тартып, ешкі қотыр сияқты өрши бермек.

“Егер де пиғылыңа жеңдірсең, онда оны көппен бөлісудің қажеті жоқ, ол сенің өзіңнің ғана несібең” — дейді Ницше.

Қанағатсыз көңіліңе қолдан тоят жасап бере алмайсың. Кәдімгі мұқтаждық ешқашанда сені ақылыңа билетпейді. Тәбетіңе тәуелдісің. Абай:

“Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын?” — деп (“Жиырма бесінші сөз”) түсіндіреді мұны.

Демек, қызғаныш пен пиғылдың түпкі тамыры — мұқтаждық.

Емініп өскен көңілің еріксізден еріксіз әр нәрсеге емексиді. Бардың байлығына қызығасың. Қызығу дегеніңіз — қызғанышқа апаратын баспалдақ болып табылады. Ауылы қонсы қонған сезімдердің ауытқымалы күй кешіп, айнымалы түрге өзгеріп отыруы табиғи заңдылық. Қолыңа түскенді өзіңе

қарай итермелеп тартасың. Еркіннен тыс икемдене бастайсың. Игілікті өзіңе тілейсің.

Қайырым мен мейірімнің өзіңнің пиғылыңның мұқтажын өтеуге қызмет етеді. Мұқтаждық туыс таңдамайды. Қалайда өзіңнің қажеттілігіңді қанағаттандыруға құлшынады. Сондықтан да пиғылда адамгершілік қасиет болмайды. Оған орын жоқ.

Егер игілікті ойласаң, адамгершілікті көңіліңнің төріне шығарсаң — онда өз пиғылың жетім қалады. Үнемі ашкөз күйде жүресің. Нищше:

“Мұндай азапқа түспе, жаныңды жанықтыратын не жай таптыратын көңіліңнің құпиясын ашпа, ашкөз араныңның тоятын тап” — деп емеурін танытады.

Өз пиғылыңды қанағаттандырмай өзгеге қанағат сыйлай алмайсың. Қанша ұмтылғаныңмен түйсігіңнің түкпіріндегі сарбас жылан басын көтеріп, улы тілін сұмандатып тұрады. Оның себебін Абай:

“Асап ішуге малдың тапшылығы да, ағайынның араздығы да әр түрлі бөлеге: ұрлық, зорлық, сұмдық секілді нәрселерге үрейлендіруге (үйірлендіруге — Т.Ж.) себеп боларлық нәрсе”, — деп (**“Жиырма бесінші сөз”**) түсіндіреді.

Біз қызғанышты ата текке қатысты жағымсыз мінез-құлық ретінде бағаламаймыз. Абай мен Нищше оны мүлдем қарабайыр тіршіліктің қаракеті ретінде бағамдайды. Адамның бойындағы мұқтаждық — қызғаныш. Қызғаныш пиғылды қанағаттандыру үшін жанығуға түседі. Сондықтан да Абай игілік иелеріне:

*Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа салма езбеден, —*

деп ақыл береді.

Қанша қазбалап қарасаң да Абайдың қызғанышты тікелей құсталанаған пікірін таба алмайсың. Тек өзге ұғымдармен сабақтастырып, себебін ашып барып талқыға салады. Нищше:

“Қызғаныш, пиғыл — менің жеке сыбағам, оның қожасы — мен, сондықтан да оған ешкімнің сұғын қадауға қақысы жоқ — деп айт” — деген ақылды ұсынады.

Яғни тәніңнің тәбеті ашылады. Жаныңның құмарлығы күшейеді. Көзің “көрсекызарлықтан” қанталады. Пиғылыңа ие болудан қалдың. Құлқынды — құлқын мен құнығу жеңді. Тән мен жанның қызғанышына булығып:

“Жақсы білгенді жорғалықпенен көңілін алсам (көңілін тапсам — *Т.Ж.*) деген надан — әке-шешесін, ағайын жұртын, дінін, адамшылығын жауырынынан бір қаққанға сатты”. (“Жиырма бесінші сөз”).

Құныққан мен қызыққан үшін Алланың да, Адамның да қадірі жоқ. Оның ансары — көздің құрты болған дүние ғана. Ницше:

“Тек қажеттілігін өтейтін табиғи тәбет те, Алланың қасиетті заңы да, адамның қолынан шыққан заң да пиғылды қанағаттандыруға бөгет бола алмайды, оларды басшылыққа алып аспан астындағы жұмаққа барудан да бас тартуға болады”, — дейді.

Абай мұны өз басынан мысал ала отырып дәлелдейді. Пиғылдың өзгеруін Абай:

“Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек (еді), бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса (ң) керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық: ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық. Еш нәрсеге көңілменен қарамадық, көңіл айтып тұрса — сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенде-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық”, — деп (“Жетінші сөз”) ықтияттайды.

Пиғылдың тілегі — Алланы да өзіне қаратып алу. Пиғыл, сол пиғылды туғызған құмарлық пен қызғаныш иман іздемейді. Өйткені бұл ашкөз сезім. Өмірі қанағатты білмеген, араны жабылмаған және жабылмайтын “ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талапты” қаперіне де алмайтын жұлымыр қорқаудың өзі. Ницшенің пайымдауынша ол:

“Ақылды қажет етпейтін, мән-мағына іздеп бас ауыртпайтын, тек қана тән қанағатына құлшынатын дүлей. Сол сезімнің шыңырауына пиғылдың алтын құсы ұя салған, енді алтын жұмыртқаны жия беруден басқа алаңы жоқ жалмауыз тілек қана өмір сүрмек”.

Дәл осындай қасиетсіздікті бойына сіңірген, игіліктің ұясына жұмыртқа басып, жан-жағына жалмаңдай көз салып, білім арқылы дүниенің қулық-сұмдығын, “баласына үйреткен” жандар “соның қаруымен тағы да қазақты (Ницше — адамзатты, игілікті — *Т.Ж.*) аңдысам екен дейді”. Ақыры әлгі қызғаныштың, пиғылдың, көрсеқызарлығын мінезге айналады.

Мінезге ұласқан жүгенсіз сезімнің өзі де дерт.

Бір кездегі жек көрінішті көрінген қылықтар — сүйікті іске, жаныңды түршіктіретін жат әрекеттер — әдетіңе, жиіркене қарайтын жат кісілер — жақынына айналады. Қызғаныштың, құмарлықтың, пиғылдың құлы болдың. Өзіңді-өзің билеуден қалып, мінезге айналған мініңе тәуелді болдың. Жүрегіне жын кірді.

Ақылыңның азғыны — аярлық, жаныңның азығы — жалдаптық, тәніңнің қуаты — тауқымет болды. Мұның барлығын ессіз құмарлық биледі. Ницше:

“Бойыңдағы құмарлықтың барлығын жүрегіңе сіңіріп, сенің ашылған араныңа қызмет етті. Сенің ендігі жарылқаушың сол. Жанашырың да сол. Қызба мінездісің бе, зинақорсың ба, құбыжықсың ба, жоқ кекшілсің бе, бәрібір — сенің құмар көңілің — жанашырыңа, бойыңдағы жының — періштеге айналады” — дейді.

Мұндағы жанашыр деп отырғаны пиғылдың екінші мағынасын білдіреді, яғни, кекесінмен айтылған “добродетель” дегеннің баламасы. “жын жүрегіңе кірді. Оны мінезіңнен таптың” — деген Ницшенің ишарасын Абай:

“... ақылды сақтайтуғын мінез деген сауыт болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен не біреудің орынсыз сөзіне, не бір кез-келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып, үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін — қыларлық, тұрам дегеніне тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік — бір ақыл, ар үшін болсын!” — деп (“Отыз екінші сөз”) тәрбиеге негіздей бағамдайды, өз ұлтының мінезіне лайықтап жеткізеді.

“Ақылдың сауытына” сыймаған пиғыл мен қызғаныш, Ницшенің сөзімен айтсақ, “жалған жанашыр” о бастағы таза тән мен адал жанды, ақ бата мен пәк тілекті кірлетіп тынды. “Азғырылды”, “беріктігінен айырылды”, “қайраты” қайтты. Өйткені, ар мен ақылдың сауыты арам пиғылға толы. Енді адамгершілікке “орын жоқ”. Ницше мұны: бір кезде сені құмарлық билей бастағанда оны жек көріп, қараниет деп жиреніп едің. Енді сен үшін жалған жанашырдан басқа жақын жоқ, ол сенің құмарлығыңнан жаратылды — деп түсіндіреді. Содан кейін кекесінмен:

“Бір кезде сен жыртқыш төбетті жаныңның түкпірінде тұқыртып ұстап едің, енді сол төбетің күміс көмейлі бұлбұлға айналды”, — дейді Ницше. Абай бұл ойды:

*Бір нәрсені ұнатса,
Қайта ойланып қарамас.*

*Мактанып жұртты шулатса,
Құмары сол қызба бас, —*

деген өлең жолдары арқылы білдіреді.

Пиғылдың, қызғаныштың “жыртқыш төбеті” “күміс көмей бұлбұлға айналды” деп отырғаны — құлқынның құлы болдың, енді бұрынғы қылмыс көрінген істің бәрі саған игілік іспетті әсер етеді. Батқан былығың мен шылығың сенің жаныңа рахат әкелетін болады. Сол “иттігің” үшін өзіңе-өзің риза болатын күйге ұшырадың дегені Нишшенің.

“Жаныңа жын ұялаған соң жаныңасың. Өзгенің азабынан ләззат аласың. “Қанағат, рақым, терең ойлан” ада-күде арылған соң, “ар ұялар істі” ұмытасың. Әрбір әрекетің өзге үшін айналса, олардың іші күйсе, “күншілдігі қозса” деген “кесірлі пиғыл” бойынды жеңеді. Арамза ой тәнің мен жаныңды жаулайды. Соның бірі — кейбір қазақтардың ағайынмен араздасқанда айтатын:

“Сенің осы қорлығыңа көнгенше баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма — мұрт қойып кетпесем бе!” — деген (“Жиырма бесінші сөз”) көкайылдығы.

Бұл адам бойындағы ерік-жігердің, намыстың, ақылдың, әрекет, пиғылдың ерегеске ұласқанын байқатады. Көрсекызарлықтан, дәлірек айтсақ, рухани не тұрмыстық мұқтаждықтан туған қажеттілік пендені ерегеске итермелеп отыр. Егер ол өзінің алпыс екі тамырын тіксіндірген мұқтаждықты сезінбесе өзгеге итінбес еді, құмарлығы оянбас еді, тілемсектенбес еді.

Ал “жыртқыш төбетті” “күміс көмей бұлбұл” ретінде ұстаған жыртқыш пиғылдың иесі — момынның күйіп-піскен мінезінен ләззат алады.

Біреуді ызаландырмақ — пиғыл үшін түпкі мақсаттың бірі. Егер арамзалықтан рахат алмаса, онда оның сойылын соғып қажеті қанша? Мұндай мінез қазақтың да бойында бар. Болғанды қандай! Тіпті сондай мекерлікпен істеп, иненің көзінен өткізіп жіберетін кездері көп. “Жалған намыс” деген ұғымды талдаған тарауда оған көз жеткізгендей де болдық емес пе. “Жалған намыс”, “жалған мақтан”, “орынсыз бекер мал шашпақ”, “көрсекызарлықтың” бәрі:

“... Қазақтың (Нишше бойынша — адамның — Т.Ж.) қазақтан (адамнан) басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек. Біреуді ызаландырмақ — шаригатта харам. шаруаға залал, ақылы теріс. Өншейін біреуді ыза қылмақтың несі дәулет (деп) біліп, қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза

болушы соншалық неге жер болып қалады екен?” — дейді (“Жиырма алтыншы сөз”) Абай өзі де налып.

Сонымен адамның бойындағы ең қасиетсіз сезімнің бірі — пиғыл. Ол көрсеқызарлықтан, арамзалықтан, мекерліктен рухани және тұрмыстық мұқтаждықтан туындайды екен. “Көрсем, білсем” дегеннің бәрі “мен ғана көрсем, мен ғана білсем, өзгелер қызықса, қызғанса, маған тәуелді болса, жыртқыш төбеттерімнің өзі — күміс көмей бүлбүл боп сайраса” — деген есек дәмеге жалғасады екен. Яғни адамгершілік қасиеттен жүрдай боп айырылады. Бетін пиғылдың қияметіне қаратқандарға Ницше:

“Бауырым, егер сенің жалған жанашырың қолтығыңнан демеп тұрса, онда өзгеге алаңдама, бетіңнен жарылқасын, ол сені көпірден өткізіп жібереді” — дейді.

Ницшенің бұл көпірі — қыл көпір ме, жоқ, ардың. ұяттың, адамгершіліктің көпірі ме? Әлде зұлымдық пен мейірімнің, қатыгездік пен қайырымдылықтың арасындағы көпір ме? Адам именбей өтетін көпір — жұмақтың көпірі емес, адамды тітіркендірмейтін жел — жұмақтың желі емес. Демек, Ницше: теріс баққан бетіңнен жарылқасын — деп тұр ғой. Абайдың:

*Арсыз болмай атақ жоқ,
Адамшы болмай бақ қайда? —*

дегені де соны меңзейді.

Демек, адамның түйсігінде әлдеқандай шекара бар болғаны ғой. Мұны Абай “қанағат” деп атайды. Қанағатсыздықтың пиғылы, яғни қанағатсыздық — барлық ібілістік жексұрын қылықтардың “кесірлі ұясы” екен. Оны Ницше:

“Сен өзіңнің бойыңдағы зәрлі уыңнан бал жасадың, сен қасіреттің сауын сиырын саудың — енді соның тәтті желінін еміп отырсың” — деп бейнелі тілмен баяндайды.

Абай осы мінезді сынай отырып, елінің болашағына алаңдап, дүниеден баз кеше отырып, халқының жарасына дауа іздейді. “Қасіреттің сауын сиыры” — Абай үшін өзінің туған ұлты. Сондықтан да ол барынша ашына ақтарылып, жұртын сыналай сынап, өскіндерді сақтандыра сес көрсетіп:

“Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ — өнерсіз иттің ісі”, — деп (“Төртінші сөз”) бір-ақ қайырады.

Расында да, қызғаныш пен құмарлықтан туған жалған жанашыр жақсылыққа жетелемейді. Өрге емес, көрге сүйрейді. Ол — “өнерсіз иттің ісі”. Рухани мұқтаждық та рухани мүгедектіктің белгісі.

Сол мұқтаждыққа бас идіріп отырған мінез — тәуелділік. Рухани тәуелділік. Егер пиғылыңа жеңдірсең — қызғаныш-

тың, көрсеқызарлықтың қызыл отына күймес едің. Рухынды, аранынды билей алмасаң — құлқыныңның құлы болғаның.

Ал “құлқынның құлынан” “есті адам” шықпайды. Тәуелді, басыбайлы күйкі тіршіліктің иесі ғана атанып жүрмек. Ол ешқашанда “толық адам” бола алмайды, тек соның көлеңкесі ғана болып күнелтпек. Өйткені рух — бәрінен жоғары. Ал әлгі “құлқынның құлының” рухы өлген. Тірі өлік деген сол. Ницше ойын дамыта келіп, кекесінді ызасының мәнін аша келе:

“Жалған жанашырлықтың болғаны жақсы-ақ; бірақ та ол — ащы сыбаға, әлгі жанашырлықтың талайы сондағы толассыз соғыс пен қырғынның майданына аттанып, қыршынынан қиылған құрдым ол. Бауырым, соғыс пен қырғын зұлымдыққа жата ма? Алайда сенің жанашырыңа олардың арасындағы бықсыған өсек-аян, қызғаныш пен күншілдік қандай қажет болса, саған зұлымдық та сондай қажет... Әрбір жанашырың — қызғаныштан жаралған, ал қызғаныш — оңбаған қасиет. Сенің жанашырың — жаның да қызғаныштың отының құрбаны болмақ. Қызғаныштың жалыны — шаян сияқты, сені де улы тілімен шағады. О, бауырым, сен әлгі жанашырыңның (пиғылыңның) сені де, өзін де шағып жатқанын көрдің бе? Адам — пиғылдың құлы (мағынасы бойынша аударылды — Т.Ж.), ендеше сен жанашырыңды сүюге міндеттісің. Өйткені сол үшін сен жаныңды бердің”, — дейді.

Кекесінмен, таным құдайы Заратустраның атынан айтылған уағызды қазақтың қарапайым тілімен жайдақтап жіберіп, жанашыр деген сөзді адамның бойындағы барлық жаман пиғылдың жиынтық ұғымы деп түсінсек, онда мұның толық баламасын Абайдың:

*Кеселді жалқау, қылжақ бас,
Әзір тамақ, әзір ас.
Сыртты — пысық, іші — нас,*

болып жүріп, тірімін деме. онанда Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық”, — деген сөзі жеткізіп тұр емес пе.

Бұл пікірді талдап, түсіндірудің өзі артық. Тек Ницше “Жанашыр” деп бейнелеп алған ұғымды Абай қазақтың көп мағыналы астарлы сөзімен әр түрлі тіркес арқылы қолданғандығы ғана ұғымның жігін ашып тұр. Егерде:

“Земная добродетельді” — “кеселді жалқау”, “все демоны — в ангеловты” — “қылжақ бас”, “золотые яйцоны”

— “өзір тамақ”, “сладкое молоко вымениді” — “өзір ас”, “тяжкий жребийді” — “сыртың пысық”, “она требует всего духа твоегоны” — “ішің нас” деп аударды десек:

— онда “Жалған жанашырға жаныңды бергенше” — “Алланың жіберген ақ бұйрықты өлімінің өзін артық санаған” Абайдың қаламына іліккен бұл сөз Ницшенің де, Заратустраның да емес. Пайғамбарымның — Абайдың сөзі болды ғой!

Бұдан шығатын қорытынды: пиғыл мен құмарлық, қызғаныш пен көрсеқызарлық іспетті жексұрын мінездер адамға туа бітпейді оны бұзатын — рухани және тұрмыстық мұқтаждық. “Толық адам”, тәуелсіз азамат атану үшін рухың тәуелсіз болуы керек. Рухың ақылыңа, пиғылыңа билік ете алмаса, онда “ақ бұйрықты өлім де” бұйырмайды.

Демек, пендешіліктің күйкі тірлігіне түспеу үшін тәуелсіз ұлт, “толымды қоғам”, “толық адам” болуы шарт екен.

Абай мен Ницшенің ақыл тоғыстырған жүйелі тұжырымының бірі осы. Өзірше ондай қам-қаракетсіз қоғамға жеткен қауым жоқ. Бірақ ақылын арқылы қасиетсіз қылықтарға сананда тұсау салып:

Жамандық көрсен пәфірәт.и (жексұрын),

Суытып көңіл тыйсаңыз, —

дегеніңіз адамгершіліктің ұясынан шықпайсыз.

“Мінездің сандығындағы қоймаңыз” қашанда игіліктің нұрына толып тұрмақ. Мұқтаждығыңыздың өзі рухани тазалыққа қызмет етпек. Сонда ғана, “нысап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап” жаныңызға жолдас болып, сізді мұратқа жеткізеді. Қос данышпанның осы ой тоғысының өзі түсінген құлдың “тәніне — қуат, жанына — азық”.

16. “БҮЛ СӨЗІМДЕ ЖАЛҒАН ЖОҚ...”

(Абай және ұлттық намыс мәселесі)

I

Өзіне-өзі сын көзімен қарамаған ұлттың даму келешегі шектеулі. Өткір ой, ащы тіл, мірдің оғындай дәл тиген сөз ұлттың намыс қайрағы іспетті. Ширықтырып, шамырқан-дырып, бойын жинақы ұстауға дағдыландырады. Үнемі сергек жүрген ұлт қалғымайды. Бірақ та мұқым ұлтты сескендіріп, тітіркендіріп, айтқанын мойындататын тұлғалар

әр дәуірде туа бермейді. Ондай тұлғаға қай ұлт болса да қашанда зәру.

Қазақ қауымының жолы болған бір бақыты сондай тұлғаны — Абайды тудыруы.

Біз өзіміздің бойымыздағы, өзгенің мінез-құлқындағы, сол арқылы мұқым ұлттың ішіндегі жағымсыз қылықтарды айнадан көргендей қымсынып, демімізді ішке тартып, мінімізді түзейміз. Жақсылыққа да, жамандыққа да, жан күйігіне де Абайдың сөзін алдыға тартып, бір-бірімізді жұбатамыз, ұялтамыз, марапаттаймыз. Сондықтан да қандай бір ұлттық оқиғаны Абайдың сөзінсіз аттап өте алмаймыз. Абайға жүгініп, Абайға иек сүйеп, Абайдың бағасымен қуаныш, жұбаныш, қайғымызды өлшейміз.

Бұл тағдырдың қазақ халқына жасаған ұлы жомарттығы. “Ит қазақ” (*Абай*) болса да Абайдың уәжіне бас имейтін бұл ұлттың өкілі жоқ. Ондайлар табыла қалса өзін қазақпын деп есептеуге қақысы жоқ. Бұған бәріміз де мақұлмыз. Абайға барлығымыз бас иіп, тәжім етеміз.

Зады, “ұлттың ұйытқысы” (“отец наций”) деген ұғым Абай сияқты тұлғаларға қаратыла айтылса керек. “Ұлттың ұйытқысы” болғандықтан да өзінің ұлты туралы қалай сүйініп, қалай күйініп айтамын десе де еркі. Біз соның сөзіне қарап өзімізді тәрбиелейміз. Мұндай ұлы тұлғалар туралы В.О.Ключевский әзіл араластыра:

“Соловьев пен Толстой екеуінің ғұламалығы таңғаларлық тосын құбылыс: Толстойдың өзіне философияны оқытқаны үшін де Соловьев философ, ал Соловьевтің өзіне философия тауып, одан дәріс алғаны үшін Толстой да философ. Міне, сөйтіп екеуі де таңғаларлық істі жүзеге асырды: біреуі ештеңе оқытпай-ақ ұстаз атанды, ал екіншісі ештеңе оқып жарытпастан ғалым болды” — деп айтса да, астарында үлкен шындық бар.

Өйткені бізге, жалпы қазақ ұлтына, Абай ешқашанда оқулық жазған жоқ. Бірақ бәріміз оны ұстаз деп сезінеміз. Сондай-ақ Абай бізге ешқашанда дәріс оқыған жоқ. Алайда бәрімізде өзімізді оның шәкіртіміз деп есептейміз. Әрине, В.О.Ключевский сөзінің астарында аздаған кекесін бар. Ал біздің ниетіміз қалыс. Толстой кімнен не үйренсе де орыстың ұлттық ойының атасы болып табылады. “Ақымақтың да ақылын ал!” — деген Олжас Сүлейменовтің емеуріні соны аңғартады. Біз Абайды сынай алмаймыз. Толстойдың алдында тұрған Соловьев сияқты дәріс оқи отырып өзіміз үйренеміз. Сөйтіп, табынған Абайымыз өз ұлтының барлық қоябасын сыртқа шығарып:

“Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, жұрт тонауы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді-біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз”, — деп (“Жиырма төртінші сөз”) айдай әлемге жайып салады.

Ұлттық ойдың ұйытқысы деп танылған Абайдың бұл пікірін мойындауымыз және Абай арқылы дүние жүзіне мойындатуымыз ұлттық намысқа тимей ме? Соншама жек көрінішті көрсететіндей қазақ халқы тым сүйкімсіз бе еді? Одан да Абайды аудармай-ақ, ішкі дертімізді өзіміз емдеп көрсек, қоябадан арылған соң ғана сыртқа сырымызды алдырсақ кайтеді?

Дәл осылай түсініп, дәл осылай түсіндіріп жүргендер бар. Абайдың тек жоғарғыдай пікірін теріп алып, баспасөзде жариялап: қазақ деген өз бетінше ел бола алмайтын ел екен — деп Б.Супрунук пен Е. Курдаков сияқтылар арандатып та тынды. Сонда Абайды жат жұрттан жасырып ұстағанымыз тиімді ме?

Жоқ! Біз дүниеге Абай арқылы және Абайдың өткір де терең ойы арқылы танылуымыз қажет. Өзін-өзі сыйлайтын ұлт, өзін-өзі сыйлайтын зиялы қауым Абайды өте дұрыс түсінеді, және Абайдың пікірлерін өз ұлты туралы, сол ұлттың бойындағы дерті туралы айтып отыр деп қабылдайды. Өйткені Абайдың идеясы жалпы адамзатқа ортақ идея. Жалғыз қазақ ұлтының бойындағы кемшілікті қозғамайды, исі адамдық мәселені тілге тиек етеді. Қазақ ұлты ойға ұйытқы болатын ашытқы, өмірлік мысал ғана. Толстойды, Бальзакты, Т.Манды. Лу-шыңды, Акутагаваны, Фолькнерді біз де солай қабылдаймыз. Олардың кейіпкерлері арқылы бүкіл ұлттың жан толғанысын сезіне отырып, өз ұлтымызды да күйініш-сүйінішін жүректен өткіземіз. Әйтпесе, қайырымсыздық пен қатыгездікті туғызатын:

*Құйрығы шаян, беті адам,
Байқамай сенбе құрбыға!
Жылмаңы сыртта, іші арам,
Кез болар қайда (қандай) сорлыға, —*

дейтін кесірлі сумақайлар әр ұлтта бар. Екіншіден:

Абай ешқандай сескенбестен, қысылып-қымтырылмастан, жүрексінбестен, сеніммен өз ұлты жөніндегі ащы пікірді жалпақ әлемге жариялап отыр. Демек, ұлтының ғұмырының мәңгі екеніне, жалған намысты емес, шындықты айту арқылы өзін-өзі тәрбиелеп, қоябасын тазартап, жан сарайын жаңғыртып отыратын белсенді қауым екенін, ұлттық сана-сезімінің жоғары дәрежеде дамығанын паш

етеді. Демек, қазақ ұлты өзіне-өзі сенген ұлт. Парасатты қоғам құруға толық қабілетті. Сол қоғамға бет алған қауым ретінде өзін көрсеткен халық екендігін танытты.

Жалған ұлттық намыс — сол ұлттың әлі де толық жетілмегенінің айғағы. Абай өз ұлтын биік саналы сатыға жетті деп, сөздің астарын ісі адамзаттық дәрежеде түсінеді деп есептейді.

Ендеше көпке ортақ ойды ішке жасырудың қанша қажеті бар? Дүние ойшылдары Абайды сол ашық жүрегі мен өткір пікірі үшін жоғары бағалайды.

Өлеңдерінің аудармасы жеткізе алмаған тұстарын “Қара сөздері” толықтырып, оның “жұмбақ жүрегінің” кұпиясын ашады. Әлемге беймағлұмдау болып келген ұлтының жан дүниесін түсіндіруге септігін тигізіп, оның мұң-мұқтажын, мақсат-мүддесін, арманын, рухани мүмкіндігін, өмір сүру қабілеттілігін, ойлау дәрежесін танытты. Абайды оқи отырып, оның туған елін ешкім де қорлай алмайды. Қорлағанның өзін қорландыруға Абайдың шығармалары толық кепілдік береді.

Ол өзінің ұлтын жанын бере сүйген. Сондықтан да күйіне сөйлейді. Мұндай құбылыс ұлы адамдардың барлығының да басынан өткен. Белгілі бір сана, таным дәрежесіне жеткенше халқын, түсінуге тырысады, түсіндіруге ұмтылады. Кемелділікке бет алғанда ұлтының бойындағы кемшіліктерді кегі кеткендей ызбармен әшкерелейді. Толстойдың, Лу-шынның, Достоевскийдің, Гогольдің, Бальзактың тәжірибесі соны дәлелдейді. Абай да солар көтерілген кемелдік шыңына шыққан. Ол тіпті қатты мінеуінен сескеніп:

“Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе?” — деп күдіктенеді. Ұлтының күйкі мінездері үшін күйінгені сондай, дел-сал күйге түсіп:

“Мен өзім тірі болсам да — анық тірі емеспін. Өншейін осылардың (қазақтардың — *Т.Ж.*) ызасынан ба, өзіме-өзі ыза болғаннан ба, бөтен бір себептен бе? — еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам — ызатана алмаймын. Күлсем — қуана алмаймын. Сөйлегенім — өз сөзім емес, күлгенім — өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі. Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде: өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін деймін. Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде: “Өттең-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!” — деп қайғылы болмай, алдағы тілеу болмаса —

артқа алаң болмай өлуге” — деп те (“Тоғызыншы сөзі”) түңіледі.

Мұндай көңіл күйді:

*Ойлы адамға дүниеде түк қызық жоқ,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін, —*

деген Абайдың өз ойымен ғана түсіндіруге болады.

Жалғаннан жалыққан “ойлы жан” жалғыз Абай емес. Дүниеден түңілген де, “алаң болмай өлуге” бекінген де тек Абай емес. “Ақылдан азап шегіп”, рухани жалғыздықты сезініп, құмыққан да бір Абаймен шектелмеген. Барлық қасірет пен кесепат тек өзінің басына үйіп, оған өмір сүрген ортасы мен айналасы кінәлі іспетті көрініп қапаланып, қашып құтылуға тырысқан бәдәуи — дана да Абай емес. Толстойдың бар мұрасынан бас тартып, үйінен қашып кетіп, түздегі бекетте өлуі — бұл шешімінің дұрыс емес екендігін, даналардың балалық мінезін танытады. Олар қайда болса да бұл уайымнан құтыла алмайтын. Өйткені, олар өзі өмір сүрген қоғамнан қайда қашып құтылар еді? Ешқайда. Абайдың ұлылығы сонда, дерттің, қоғамның, ұлтының ұшыраған дертінің себебін ашып, оны талдап кетті. Дауасын білгенде ол ешкімнен жасқанбайды. Ол өзінің ұлтына қарата:

“... Өстіп, жер жүзіндегі ұлттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ... өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістетерлік күн болар ма екен? Әй, не болсын!.. Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қалап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?” — деп (“Жиырма төртінші сөз”) сөз тастап, намыс қайрайды.

Абай ұлтының дертін тапты. Дерттің себебін ашты. Емнің ұсынды. Енді емдеу ғана қалды. Сол кеселді дертті сылып тастауға ұмтылған ұлы емші, ұлтының емшісі — Абай.

Абай ұсынған емнің ең дауасы — өзіне-өзің сын көзбен қарауың. Адамның сыншысы — адамның тәрбиешісі де. Тәрбиеші сыншы — намысына тот бастырмайды. Мұны Абай:

“Әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғандықтан күл, ызалы күлкінің өзі де — қайғы”, — деп (“Төртінші сөз”) түсіндіріледі.

Мұндағы “қайғының” астарына мән берсең, Абай “ызалы күлкінің өзі де — тәрбие”, — деп емеурін танытқанын аңғарасың. Бұл ретте “ызалы күлкі” деген сөз тіркесі Ницшенің “дух тяжести” деген ұғымның мағынасын береді. “Дух тяжести” де адамзаттық тәрбиенің құралы. Абай қазақтың танымы арқылы пікір қорытса, Ницше ісі адамзаттың биігінен тұжырымдайды. Мәселе, бірінің

ойының кеңдігінде, екіншісінің аясының тарлығында емес, ойды өрістетудің тәсілінде. Әйтпесе, Ницшенің адамзатқа ұсынып отырған өзге “емі” жоқ, ол да тура Абай айтқан дауаны ұсынады. Ол Заратустраның атынан шалқи әрі астарлай сөйлеп:

“Мен өзімнің жүрегімдегі дүлей періме (пиғыл, жаман қылық — Т.Ж.) үңілгенімде, оның әрі терең, әрі әуегей (күлкі) (“рахаттанып күлу” — Т.Ж.) екенін, әрі байыпты (“ызалы күлкі” — Т.Ж.) әрі салмақты (“Ызалы болғаннан күлу” — Т.Ж.) екенін байқадым. Бұл — Қасірет Рухы (“Ызалы күлкі”, “қайғы” — Т.Ж.) еді, барлығының салын суға кетіріп, төмен қаратып тұрған сол. Ашумен емес, ызалы күлкімен оның көзін жояйық. Аттанғындар, Қасіретті сейілтейік!” — дейді.

Сөз қолданыстары мен тіркестерінің өзгешелігі болмаса, жақша ішіндегі ұғымдармен салыстырсаңыз, екеуінің де пікірлері орайлас. Адам өзінің бойындағы “жаман қылықты” “ызалы күлкімен” емде дейді.

Ал “ызалы күлкі” дегеніміз — ұлттың өзін-өзі қорғау қабілетін арттыратын сыни көзқарас. Сөз. Ызалы сөз. Уытты сөз. Улы сөз.

Сөздің тыңдаушысының құлағының тосандығына, санасының салғырттығына, сезімінің сүлесоктығына, жігерсіз талабына назаланбаған ғұлама жоқ. “Жанбай жатып сөнуге” бейім тұратын немкеттілік пен немқұрайлылық әр ұлттың бойында бар. Әзірше кілең зерек зиялылардан тұратын ұлттық қоғам дүние тарихында кездескен емес.

Абайдың тұсында қазақ жұрты рухани отаршылдықты басынан кешіргендіктен де томаға тұйық, үмітсіздеу өмір сүруі заңды да еді. Өйткені оларға дүние сәулесі өлеусіреп барып жететін. Соған карамастан Абай бұл бұйығылық пен бойсынушы-лықты жактырмайды, сілкініс пен сергек көңілді. саналы әрекетті, рухани карсылықты, әрбір ұлттық харақетке ой сала карауды қалайды. Мұны ол:

“Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз: “Біз де білеміз!” — деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз” — деп (“Жетінші сөз”) жеткізеді.

Ұлттық үмітсіздік — хайуани сезім. Заманның қасапхана-сына кетіп бара жатқанынды біліп тұрып тұяқ серіппеу —

хайуандық түйсік. Ақылға, ашуға, қайратқа, ерікке ерік беріп, “шырақ жағатын” кез осы.

“Көзінен басқа ойы жоқ, адамның надан әуресін” көре-көре қапаланған Абай кейде:

*Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып
Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарасып, —*

деп түңіліп кетеді.

Абай өзінің тұлға дәрежесіне жеткен кемелділігін түсінеді. Бірақ етегінен тартқан надандықтың осыншама тұңғыық, топас, томырық күш екеніне назар салмаған. Үміт ете жүріп әбден ығыры шыққанда бірден өзегі өртеніп, ойының өті жарылып шыға келген.

Мұндай түңілу әрбір “ойлы адамға” тән құбылыс. Абай қазақтың надандығына ғана емес, сол заманның, сол қоғамның, сол ортаның әлі толық жетілмегеніне, адамның өмір сүруіне рухани жағдай жасалмағанына назаланады. Сөйте тұрып сол назалы елінің ішіндегі “көкірегінде сәулесі барларға” сөзін арнап:

*Жарты емеспін, зарлымын,
Оны да ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып, —*

дейді олармен сырласқысы келіп.

Егерде бүкіл ұлтты жек көріп, оның келешегін үмітсіз деп таныса, жаппай “сыпыра елірме, сұрқия” десе — онда қазақ үшін мұншама намыстанып несі бар. Абай өзінің ұлттық намысын, ұлтының намысын жат жұрттың алдына жығып бермейді. Қайта солармен иық тіресе тұрып адамзаттың белсенді қауымына айналса, өзге жұрт та қазақпен санасса, оның пікірімен, мүддесімен, ыркымен есептесе, сөйтіп, төрткүл дүниенің төрт құбыласы түгел қазақ ұлтының жұмыр жерде өмір сүріп жатқанын сезініп отырса, азаматтарының ақыл-парасаты ұлтының ішінде ұйлығып қалмай, “түзден қанағат іздесе” — деп армандайды. “Шіркін, сондай күн туар ма екен!” — деп аң ұрады.

Әйтпесе, “қазақтың жауы — қазақ” — дегенде, өз ұлтын мүлдем тұқыртып, іске алғысыз тобырдың жиынтығы деп отырған жоқ.

Абайдың осы бір ауыз сөзін малданып, орынды орынсыз қолданып: міне, бізден елдік шықпайды, Абайдың өзі солай деген — деп даурыққандардың өзі топас. Сол адамның өзі “жаулық істеп” отыр. Абайға да, ұлтына да өштік, менсінбеушілік сезімін оятып, теріс түсінік берген адамды бұдан басқа қалай бағалауға болады.

Абай “қазақтың жауы — қазақ” — дегенде ұлтының өзін емес, заманға сай бейімделмеген самарқаулығын, дәстүрге айналып бара жатқан жағымсыз қылықтарын, отаршыл жүйе тудырған билік жүйесін, қаскүнем саясатты, соған “сыпыра еліккен” шенқұмарларды, араздықты қоздырудың себепкері — рушылдықты, жалған намыс пен мақтанды мегзейді. Міне, соны түсінбей елді де, өзін де желіктірген қазақтың ұлттық ынтымағын бұзып, бірін-біріне жауықтырып жүргендер, соған “ессіз ілескендер” “қазақтың жауы” дейді.

Осы бір “жаныққан ессіз жанталастың жеңсе, соны ұлттық мүддеге айналдырса, “бір қазақты бір қазақ дос көрсе” — Абайдың арманы сол.

Әйтпесе, жаулық, өшпенділік, күншілдік, басыбайлылық, есірік пен жалған желігу — қазақтың ұлттық қасиеті емес. Ол тәуелділік әкелген жабыспак дерт. Не рухани, не экономикалық, не діни. Не билік, не ұлттық еркіндігі жоқ елден не күтуге болады? Ештеңе де.

Әуел баста, “қазақтың ата-бабасында ерік те, намыс та, елдік те, ұлттық мүдде де” болған. Абай оны өлеңінде де, “Қара сөзінде” де үлгі ретінде ұсынады. Тіпті жеріне жеткізе талдап та береді. “Берекеге қас қылған, айтаққа желіктірген, ел тыныш болса ерігіп өле жаздайтындар” кімдер? Ұлт боп ұйып, ел боп еркін жүрген қауымды:

*Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсекызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ (ты) сол үшін,
Алты бақан ала ауыз, —*

еткен;

*Өзіне-өзі күндеткен,
Жақынын жалған міндеткен,
... Ұятсынбай, ойланбай,
Қой дегенге тіл алмай
“іс қылдырған”,
Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеседі пысықты, —
“қобейткен” кім?*

Қазақтың өзі ме? Өзі болса соны еркімен істеді ме? Сонда ол шынымен берекесіз, бейімсіз, желөкпе ұлт болғаны ма?

“Қазақтың қазаққа жаулығы” — қазақтың мүддесін қозғаушы ма еді? Әлде елдікке ұмтылған ел болмай, ерлікке бастайтын ер тумады ма?

Онда тура сол заманда даланы кекті құйындай дүрліктіріп жүрген Хан Кене қайдан шықты? Тіпті Абайдың өзі осы ақылды іштен туа үйреніп келген жоқ қой. Оның ойына шырақ жаққан сол қазақ қауымы, оның ата сөзі.

Ендеше, “қазақты қазаққа жау қылған” жүйе — отарлау саясаты. Билік, заң, дәстүр, діни таным, тәрбие отаршыл мемлекеттің ықпалына көшкен соң, қазақ ұлты барлық тұрғыдан алғанда да қаңтарылып қалды. Зорлықшыл мемлекеттің күшімен, шіркеу мен шенеуніктердің арбауымен еріксіз жаңа қоғамға бейімделді. Сол отаршыл қоғамның ұлт еркінен тыс ұлтқа зорлап жат қылықты таңуының және жанықтыруының нәтижесінде тәуелді ұлттың ішінен:

*Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.*

Міне, “қазақтың жауы” болған қазақтар осылар!

Әйтпесе, қазақ ұлтының ұлттық қасиеті — жаулық емес! “Қазақтың жауы — қазақ!” — деп жүргендер Абайды түсінбеген, түсінгісі келмеген. Абайды арандатып, Абай арқылы өз мүддесін көздеп, өзінің сүйкімсіздігін өзгеден көріп, “жақынын жалған мінейтін” “кеселді пысықтың” нағыз өзі! Жаласын Абайға қалдырып, “ел тыныш болса... ерігіп өле жаздап!” жүрген “сабырсыз, арсыз, еріншек, көрсеқызар, жалмауыз!” ол. Өзінің иттігін ұлтына жауып құтылғысы, ақталғысы келген “мал мен бақтың” дұшпаны.

Ондайларға бұдан артық сөз шығарудың өзі әсірелілік. Әйтпесе:

*Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ.
Абайлаңыз, байқаңыз,
Елдің жайы солай-ды, —*

деген Абайдың емеуірініндегі “елдің жайының” қандай екенін ойлы, аңғарлы қауым аңғарса керек. Ал Абайдың ұлттық мұраты:

“Шындықтың сәулесі мені шапағатқа бөледі: мен сөзімді кесірлі тобырға (мағынасы бойынша аударылды — Т.Ж.) емес, сөзді ұғарлық көкірегі ояуларға арнаймын! Заратустра табынды (тобырды — Т.Ж.) қорыған бақташы да, ит те емес! Ол сол табынның (тобырдың — Т.Ж.) арасынан соңынан еретін кемелді іздеп келді!” — деп Нишше айтқандай:

*Өзін-өзі зор тұтып,
Түзету еді заманды*

Оның бұл мұраты дәл осы заманда жүзеге аса қалмағандығымен де өзінің жемісін берді, қазір де беріп келеді, болашақта да:

“... Көп өсіп, көктей өсіп... өсе бермек күн санап та жыл санап!” (М.Әуезов). Абайға:

*Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде аңдып, өлсе — өкінбек, —*

болған “кеселді пысықтың” қажеті жоқ.

Сондықтан да қазақтың “иығынан асыра сөз сөйлейді” және оған толық қақысы бар болатын.

Себебі ол өзін ұлтынан жоғары қойған жоқ. Сол ұлтының қызығы мен күйігіне қатар малынып, қуанышынан күйінішін көп көргендіктен де денесін ақылдың уы жайлады. Әсіресе, “алашқа іші жау боп, сырты күліп” жүрген “кеселді пысықтың” лаңын көргенде жаны қатты түршікті.

“Кесірлі пысық” — “толық надан” емес. Мына “күйлеген заманның” күйітін білді, оның айнымалы тілін тапқан. Сауаты да бар. Алайда олардан қайыр жоқ. Қайырсыз пысықтан жат жақсы. Өйткені:

“... орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы (да) қазақты аңдысам екен дейді. (Олар мұны) ... қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйренуі керек еді. Қазір де орыстан оқыған балалардан артық кісі шыға алмай тұр” (“Жиырма бесінші сөз”).

Қазақты аңду үшін қазақ боп туып, “дүниенің кілтін тауып”, “кеселді пысық” атанудың пәлендей қиындығы жоқ.

Мұндайлар Абай заманында да болды. Бірақ олардың іскерлік аясы тар еді. “Кеселді пысықтар” қазір де бар. Білімді. Шалымды. Ғылыми дәрежеге де ие. Дүниенің төрт бұрышын шарлайды. Алыпсатарманға келгенде алдына жан салмай жалақтап тұр. Ендігі пиғылы — қазақты аңду. Өзі жетіп алған соң қолындағы байлығы мен “қаруын” қазаққа, туған ұлтына қарсы пайдаланбақ.

Саудаменен аты шыққан саудагерлердің мінезіне Абайдың “Қара сөзіндегі”:

“Осы күнде қазақ ішінде: “ісі білмес, кісі білер” деген мақал шықты. Оның мәнісі: ісінің түзулігінен (әділдікке) жетпессің, кісінің амалшы, айлалығынан жетерсің деген сөз... Байлар, олар өздері де бір күн болса да дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малмен

сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда: адалдық, арамдық, ақыл, ғалым, білім — еш нәрсе малдан (ақшадан — Т.Ж.) қымбат демейді. Мал болса (ақша болса — Т.Ж.) құ-дайтағаланы да паралап алам дейді. Оның діні, құдайы, халқы, білім-ұяты, ары, жақыны, бәрі — мал (ақша — Т.Ж.). Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де қолы тие ме?” — дегеннен (“Сегізінші сөз”) асырып мінездеме бере алмайсың.

Абай әр сөзді орнына қойып тұрып бағалап берген.

Дүниеде байлықтан да қымбат құндылық — ұлттық қасиет екенін жадынан шығаруға ешқандай азаматтың құқы жоқ. Абай:

“Қазақтың жауы — қазақ!” — дегенде сондай “кесірлі пысықтарды” айтып отыр.

Иә, заманның бұлай боларын Абай білмеді. Бірақ өз ұлтының жан дүниесі мен жүйке-жүйесіне ой жібере отырып, мұндай да “азғыруға бейімділігі” барлығын байқап, ашына сөйлеген. Тіпті өткіншек мінез емес екеніне көзі де жеткен сияқты. Алданып, арбалып, қорланып. Әрекеден зөреzap болғаны сондай:

“Осы мен өзім — қазақып. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді? Уә өрнешік бойларынан адам жақсы көрерлік, көңілі тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке. не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем: сөйлеспесем, мәжілісте, сырлас, кеңесте болмасам керек еді. Тобына бармай: “Не қылды, не болды?” — демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның (екеуінің) бірін тұтпай болмас еді”, — деп өзіне-өзі күдік келтіреді.

Абайдың бұл күдігі — саудагерлердің көздеген пайда-күнем күдігінен басқа. Рухани түңілу, ұлтынан безіну немесе ұлтын жасырып жақсыаттану емес.

Жағымсыз мінез. сумақай-сылтың, қаскүнем, көрсеқы-зар, билікқұмар, ақшақұмар адамдар әр ұлтта бар. Абай ұл-тын сүйе отырып, сондайлардың қазақтың ішінде болғанына намыстанады. Сол жағымсыз мінездің ұлттық мінезге айналып кетпеуі үшін жаныңа батыра айтады.

Өзінің туған анасы мен өгей анасының мейірленуін енбегі қатпаған сәби де сезеді екен!

Ендеше, Абайдың қазақ туралы батыл қолданған сөздері мен айтқан пікірлеріне исі ұлттың өкілінің бас иіп мойындауы

заңды. Абай ол үшін өзінің екі туып бір қалғаны, “ұлтынын ұйытқысы!”. Сондықтан да ісі қазақ халқының өкілі оның:

*Мұндай елден бойын тарт,
Мен қажыдым, сен қажы!
Айтып-айтпай өтті қарт,
Көнбеді жұрт, не ылажы? —*

деп қынжылуының себебін түсінеді.

Шындығына көшсек, ұлтымыздың бойындағы адамды қажытса — қажытатындай кесірлі қылықтар көп-ақ. Бірақ ол мұқым жұртты жек көрінішті етуге немесе одан бас тартуға себеп бола алмайды.

Кезінде атышулы Г.В.Колбин де: “Мен Абайды оқып шықтым. Қазақтың барлық жамандығын жақсы жазыпты. Өзі нағыз интернационалист ұлы ақын екен!” — деп мысқылдап еді. Оның сүйсініп тұрып оқығаны Абайдың қазақты мінеген тұстары. Партияның “оқшантайынан шыққан адамның” можантопай түсінігі соған ғана жетуі заңды. Ал зиялы қауым Абайдың қазаққа айтылған — әрбір ұлттың бойындағы “кесірлі қылыққа” айтылған сын екенін түсіндірмей-ақ түсінеді.

Сондықтан да, Абайдың ілімі ісі қазаққа ортақ. Өттең, ең өкінішті жері, Абай өзге тілге аударылғанда оның сөзінің астарының қағыс қалып қалуы, айтар ойы ашылмай, басқа ұрғандай етіліп қарадүрсін, сөзбе-сөз жеткізілуі. Мұның өзі Абайды әр саққа жүгіртуге ілгішек болып келеді. Ал әрбір санасы тұманды орманның жанына барып оны талдап тұра алмайсың.

Бұл енді өзіміздің, ісі зиялы қауымның кінәсі. Оған Абайдың қатысы шамалы.

Дегенмен де, ұлттың өз ішіндегі “кесірлі пысықтарды” “желіктіріп” отырған жасырын күш те аз емес. Олар Абайдың қазаққа қадірінің қандай екеніне көзі жеткен соң, арандатуды тура Абайдың өзінен бастады! Әсіресе, казак елі тәуелсіздік алған тұста мұндай рухани қастандық өрши түсті. Оның себебі...

II

Тәуелсіздіктің жолы ешқашанда тауқыметсіз болған емес. Оның ішінде рухани, психологиялық тәуелділіктен арылу үшін сананың көлеңкесіндегі күдіктің жойылуы қажет. Өзге халықтың парасатына, ақыл-ойына үстемдік жүргізіп

дағдыланған өктемдік пиғыл бір ұрпақ ауыспайынша жойыла қоймайды. Американдықтардың зәңгірлерге, ағылшындардың индиялықтарға, француздардың алжирлықтарға, испандықтардың үндістерге деген астамшылығы мен кемсітуі екі ғасырдан бері сақталып келеді.

Демек, бұл қазақтың да пешенесіне жазылған “сыбаға” деп түсінген абзал. Бірақ барлық рухани “жан бостандығын” (*Абай*) “егеменді” деген елеусіз сөзбен, екіұшты ұғыммен бүркемеленбей, ұлттың рухани тәуелсіздігі ашық насихатталуға тиіс.

Қазақ елінде қалыптасқан саяси жағдайға байланысты рухани тәуелсіздікке қарсы өте қауіпті азаматтық қасарысу, ішке бүккен егес, тістене отырып дық, сыздана отырып сес көрсету қозғалысының пайда болуы заңды. Мұны азаматтық мойынсұнбау деп те бағалаған жөн. Ерте ме, кеш пе ол күш буырқанбай қоймайды. Оның басты себебі қазақ елін мекендеген орыс тілді тұрғындардың сол елдің Мемлекеттігін мойындамауында және оның ең асыл нысаналары мен қасиеттерін менсінбеуінде. Өзінің тарихи “міндетін” орындай алмаған өктем ұлт енді өзі бастап, бірақ аяқтай алмай кеткен рухани, саяси және экономикалық қастандық әрекеттерін бодандықтан құтылған азат ұлттың мойнына арта салды. Сөйтіп, отаршылықтың барлық кесірін сол ұлттың бойындағы “кесірлі қасиет” деп жариялап, дербес мемлекет ретінде өмір сүруге қабілетсіз деп көрсету үшін қандай да болсын арандатудан бас тартпады. Бұл рухани қастандық-өктемдіктің, отарлау саясатының кесірі толық жойылғанша тоқтамайды. Мүләйімси қалып, мұқатуға тырысады. Мысалы: көпұлтты мемлекеттің ішіндегі ұлттық түйіншектерді тек қана жергілікті ұлт шешуі керек және ұлттық қауіпсіздікке сол ғана жауапты, кез келген шиеленістің түйткілі жергілікті ұлттан шығады, сондықтан да олардың төзімді, шыдамды болуы керек деген бір жақты саясат сондай “кесірлі ойдың” кермегінен туған. Тәуелсіз мемлекеттің тағдырына оның азаматтығын алған өзге ұлттардың да жауапты екенін назардан тыс қалдырып, мемлекет өміріндегі күнделікті қам-қаракетте қалайда олардың көңілін табу-майпаздау, басынан сипап жұбату саясатын жүргізуге мойынсындырады. Сөйтіп, енді қазақ елі солардың рухани кепіліне айналмақ. Бұл тәуелділіктің бір түрі. Олар өзіне өктемдіктің оңтайлы жолын таңдап алды. Ал экономикалық өктемдік те өзге ұлттың қолында. Жекешелендіру толық аяқталып болған соң өндіргіш күштердің дені жергілікті емес ұлттардың игілігіне айналды. Оған еш таңданудың реті

жоқ. Өйткені өнеркәсіптің дені ұлы империяның саясатының ырқымен ауып келген отарлаушы “еңбек армиясының” қолында. Олар экономикалық тәуелсіздік пен жекеменшіктік құқ алған соң әкімшілікке бағынбайды. өз дегенін істетіп алпауыттар күні ертең Сіздің мемлекетіңіздің мүддесін ойламақ түгілі жалынан да сипатпайды. Ал рухани өктемдік пен арандату үстемелеп жүргізіле бермек. Әкімшілік әрі экономикалық тәуелділіктен арылмаған мемлекеттің қауқарсыздығынан және еркіндікті желеу еткен жел сөздің желігінің салдарынан рухани өмір саласында бейпілауыздылық, көлгірсіген көсемдік, аярлыққа құрылған “аңқаулық” өрши түседі. Тағдыр басқа салды, біз көндік, ұлттардың туыстығын сақтайық деген ниет те, саясат та дұрыс. Бірақ бұл екі жаққа да тең жүргізілуі тиіс.

Жоғарыда айтылған азаматтық мойынсынбау — тура осы рухани салада ерекше байқалады. Мысалы: қазақ елі арғы-бергі заманда өмір сүрген ардақты тұлғаларының әруағын көтеріп, халықтың өшкен рухын қайта жандандыру үшін игілікті шара жасады. Бірақ та қай ұлттың өкілі соны дәріптеді? Керісінше, америкадан келген миссионерлердің ығында қалды. “Караван” газеті Бұқар жыраудың тойында пәленбай адам өліпті. Ол өзі Абылайдың жаршысы болған адам екен деп жар салды. Біз мемлекеттігіміздің нысаналы тұлғасы деп отырған адамымызға берілген сыбаға осындай. Демек, бұл қазақтар өздері даурыға берсін, оның бізге қатысы жоқ деген ішкі егестен туған кесірлік.

Ол ол ма, тіпті Абайдың өзіне азуын білеп, арандатуға кірісті. Өктемдік пен рухани өшпенділікті сақтап қалу үшін Абайға “қазақты аңдытты”.

Әңгімені тікелей Абайды арандатқан әрекеттен бастамай, тамырын әріден суыртпақтап отыруымыздың бір себебі, қозғалар тақырыптын жекелік емес, жалпылық сыпат алып отырғанында. Рабиндранат Тагор:

“Әр халық өзінің тағдыр-тауқыметін әлем алдында айта алатын болуы керек. Егер ол халық төрткүл дүние үшін ештеңе бере алмаса мұны ұлттық қасіретті қылмыс деп бағалау қажет, бұл өлімнен де сорақы және оны адамзат тарихы кешірмейді. Әр ұлт өзінің ең асыл қасиеттерін адамзатқа ортақ қазынаға айналдыруы тиіс. Өзінің ғана жеке мүддесін жеңіп, оны сыртқа шығару арқылы бұл халық өзінің рухани мәдениетінің салтанатына бүкіл адамзатты шақырады” — деп жазған еді.

Ал қазақ халқының әлемдік парасат майданына шығарған тұлғасы — Абай. Сол Абай арқылы біз өзіміздің мәдениетіміздің дәрежесін өзгелерге таныта аламыз.

Иә, бұған қуану керек еді ғой! Дегенді әдейі өткен шақпен, айтып отырмын. Оның себебі...

Абай қазақ халқы үшін қасиетті болғанымен, империяның рухани өкілі үшін ол мазақтың құралына айналды. Олардың сөзіне сенсек: “Қалың елім. қазағым, қайран жұртым!” — деп ет жүрегі езілген ұлы ақын өзінің туған халқының бойынан бір тал жақсылық көрмепті. Бұған Сіз танданбаңыз. Мәселе былай: 1993 жылы қазан айының соңында ғалым, жазушы Нығмет Ғабдуллиннің сілтеуімен маған Қазақстан Республикасының аға прокуроры Бақытжан Еркебаев пен Солтүстік Қазақстан облыстық прокурорының тергеушісі Саян Ахметжанов жолығып, Қызылжар қаласындағы орыс қауымдастығының атынан шығатын “Вознесенский проспект” деген газетсымақтың 1993 жылғы 15-санында жарияланған “Абай: өсиет сөздер” деген мақаланы оқып шығып, пікір айтуды өтінді.

Максаттары — ұлтараздығын тудырғаны үшін газетті жауапқа тартпақ екен. Абайдың сөзін малдана отырып, қазақ ұлтының бетіне түкірген көрінеді. Сондықтан да маған әдеби төреші (эксперт) болуды өтіне келіпті. Одан кім бас тартсын. “Изучите”, яғни “оқып, зерттеңдер” деген айдарды көргенде көдімгідей заң қызметкерлеріне мұнда тұрған не бар дегендей тандана қарадым.

Бірақ та астарлы жазылған түсініктемеден кейінгі Абайдың “өсиеттерін” оқығанда жағамды ұстадым. Бір халықты екінші халықтың алдында дәл осындай жек көрінішті етіп көрсететін мақаланы өз басым ешқашанда оқығаным жоқ және Абайдың қазақ халқын дәл осылай “қарғайтынын” бұрын байқамаппын.

Байқайтын жөнім де жоқ екен. Өйткені, мақала авторы (оның осы газетті шығарушы, журналист Б.Супрунук жазғанын маған тергеуші айтты) сондай бір ептілікпен Абайдың “Қара сөздеріндегі” қазақ туралы ашына айтқан пікірлерін арасынан теріп-теріп алыпты да; “Міне, қазақтың сиқы осы” дегенді емеурін етіп, сөзінің аяғын;

“Осындай сөз танымайтын елге сөз айтқанша, өзінді танитұғын шошқа жақсы деп бір хаким айтқан екен, сол секілді сөз болды”, — деп бұл сөйлемді қара әріппен тергізе отырып ойын қорытыпты.

Яғни Абайдың қазақ туралы пікірінің түйіні осы және газет оқырманы мұны есте ұстауы керек екен. Өйткені, “дәл осы сөзден артық оның ойын жеткізетін” өсиет жоқ көрінеді. Қысқасын айтқанда, қазақты қазақтың — ұлы Абайдың көзімен жек көрінішті көрсетіп, өзі ту сыртында тұрып аярлана, айызы қана миығынан күліп тұр екен.

Міне, мен жоғарыда айтқан іштей егестің бір парасы осы. Бұл дегеніңіз кәдімгі арандату және қазақ халқын масқаралау.

Автор осындай жымысқылықпен Абай сөздерін іріктеп ала отырып, оның айтар ойын мүлдем өзгертіп жіберген. Мақалада қазақ халқы барып тұрған ұры, керенау, өз бетінше елдік сақтай алмайтын, өтірікші, пәлекор, көрсеқызар, жалмауыз, алаяқ, арызқой болып шықты. Оның “Ғақлиясы” тек қазақ халқын қарғаудан, қорлаудан тұрады екен.

Ал бұған не дейсіз? Әлде журналист Абайдың сөзінің астарын білмей отыр ма? Жок. Қасақана істеген арандату бұл. Қазақ халқының ең қасиетті рухани мұрасын бұрмалап, әдейі өшпенділік сезімін оятуды, ал өзге ұлттарға (бұл арада орыс тілді тұрғындарға) қазақ халқын мазақ етіп көрсетуді көздеген.

, Оған дәлел:

Біріншіден, газеттегі айдар сол мақаланың айтар ойын ашып, мақсатын білдіріп тұруы керек. Бұл — журналистиканың әліппесі. Оны түсіндірудің қажеті шамалы. “Изучите”, яғни “оқы, зертте” деген сөзді Абай оқып, үйрен деп мезгеп отыр деп түсінуге болады. Жарайды, солай-ақ болсын. Сонда оқырман ұлы ақынның өз ұлтын “қарғанынан” не үйренуге тиіс? Неге әрбір “Қара сөздің” мазмұнын ашпай, Абайдың әр жердегі “қарғыстарын” теріп алған?

Демек, автордың түпкі мақсаты — Абайдың ілімін насихаттау емес, Абайдың ұлты сондай, ал одан үйренетін ештеңе жоқ, орыс халқынсыз өмір сүре алмайды — деген пікірсымаққа саяды.

Мысалы, “Үшінші сөзіндегі”: “Ол қыстауынан айырылған және біреуге тиіспек, иә болмаса орынсыздығынан елден кетпек — әр қазақтың ойы осы. Осылар біріне-бірі достық ойлай ма?” — дегенді алады да, содан кейін екі-үш бет тастап кетіп: “Осы қазақ халқын осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан-жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң менің ойыма келді: халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадарлы орысша образование алған кісі болсын” — деген сөзді келтіреді.

Яғни, “Үшінші сөздегі” Абайдың айтайын деген ойы осы ғана сияқты.

Шын мәнінде Абай “Үшінші сөзде” мемлекеттік билік, сайлау жүйесі, заң мен дәстүр, қазақтың ескі билерінің басқару құрылымы, “Қасым ханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы”, Әз-Тәукенің “Жеті жарғысы” туралы айтып, бұрынғы билік дәстүрін үлгі етпей ме. Бүгінгі Конс-

титущиялық сот үлгісін ұсынбай ма? Мұндай бұрмалаудың астарын оқырман енді түсінген болар.

Екінші, мақалаға қол қоймаған. Демек, бұл бүкіл редакцияның пікірі болып табылады. Егерде “Вознесенский проспекті” ұстанған бағыты өзге ұлтты мазақтау, оның қасиетті рухани мұрасын қорлау болатын болса, онда қай мемлекеттің мүддесін қозғап отыр. Негізгі мақсаты не? Ұлт араздығын тудыру ма? Әрине солай. Ол өктем ұлттың өктем боп қалатындығын мегзеп отыр.

Үшінші, ол түсіндірмесінде: мұның барлығы Абайдың өз сөзі, біздің алып-қосарымыз болған жоқ — дейді. Бұл мүлдем олай емес. Абай ешқашан өз халқы туралы дәл осылай жиып-теріп бір жерге сыналап, теріс тұжырым түйген емес. Егерде біз ұлы ойшылдардың шығармаларын дәл осылай пайдаланатын болсақ, онда керісінше әрекет етуге де болады. Мысалы: Гогольдің “Өлі жандарындағы” Плюшкиндердің сөзін тізсек, не Лермонтовтың “Прощай, немытая Россия, страна рабов” — деген іспетті өлеңдерін теріп алсақ, Достоевскийдің, Пушкиннің, Толстойдың, Буниннің, Горькийдің шығармаларындағы сондай мысалдарды үзік-үзік етіп құрастырсақ, П.Я.Чаадевтің “орыс жұрты өз бетінше ел бола алмайды, өйткені ол ешқашанда өзін-өзі билеп көрген жоқ, билеуге де қабілетсіз... Тек өзгені жаулап алумен күнелтеді” — деген іспетті пікірлерін терсек, онда мақала емес, пәленбай том кітап шығар еді ғой. Біз үшін ондай арандатуға баруымыз — “ар ұялар іс” (*Абай*) болар еді.

Төртінші, қаншама мүләйімсігенмен, бұл мақалада авторлық (яғни Б.Супрунюктің) пікірі бар. Ол — ең алдымен Абайдың “Ғақлиясындағы” қисынды, ақынның философиялық, этикалық, адамгершілік, рухани тәуелсіз, ғылым мен өнер, мемлекет пен заң, дәстүр мен салт туралы пікірлерінің жігін жіктеп, негізгі ойынан әдейі адастыру үшін сұғанақтық жасап үзік-үзік пікірлердің басын қосып отырған журналист. Абай дәл осы қалпында оны баспасөзге ұсынған жоқ, сондықтан да оның барлығын “қиыннан қиыстырып” таңдап алған, барлық сөйлемдердің мағынасына қарай белгілі бір арандатушылық пиғылға сай етіп “тұтастандырып” жазған адам осы топтаманың авторы болып табылады. Әйтпесе, ол сөздер өз-өзінен газет бетіне сап түзей қалған жоқ.

Бесінші, сондай әккілікпен берілген, ортасына қыстырылған:

“Ең дұрысы ұлы Абайдың осы ұлы ойларын осыдан тура 100 жыл бұрын жазылған “Он тоғызыншы сөзімен аяқтаған лазым” — деп, — “Осындай сөз танымайтын елге сөз айтқанша, өзінді танитын шошқаны жақсы деп хаким айтқан екен, сол секілді сөз болады” — деген асты сызылып берілген мысал соған дәлел”.

Бұл арада жалтарып кете алмайсың. Талай әдеби арандатушылар пайдаланған, тәжірибеден өткен қитұрқы тәсіл. Ал “сөз ұқпайтын елдің” кім екені және оны Абай емес, мақала авторы айтып тұрғаны беп-белгілі болып тұр.

“Абайдың өсиет сөздерін” қарғысқа айналдырған Б.Супрунюктің мақсаты не сонда? Абайды мазақтау ма? Ол да бар. Мұның астарында “Ардақтаған ұлыларыңның не дегенін көрдіңдер ме?” — деген емеурін, мысқыл әжуа жатыр. Абай — халықтың, қазақ халқының сөзі мен өзінің, арының, рухының нысанасы. Егерде сөйткен Абайды мазаққа айналдыруға жол берілсе — онда мемлекет боп даурығудың не жөні бар. Бірде оны жарылқап, бірде мұны қостайтын болса, ондай саясаттың құны неге тұрады?

Тәуелді, тәуелсіздік деген осы. Бұл империялық рухани өктемдіктің арандату, басыбайлы ету, ұлттық сананы іріту саясатының жалғасқан жаңа тәсілі. Мақаланың ар жағында заманға қарай құбылған “ізгі ниеттілердің” арамза пиғылы қылаң береді. Өйткені мұны жазып отырған қатардағы көп оқырманның бірі емес. Кезінде облыстық газеттің жетекшілерінің бірі болған, Мәскеуден университет бітірген, Ресей газетінің Қазақстандағы тілшісі, Солтүстік Қазақстандағы Орыс қауымдастығының төрағасы (предводитель) — Б.Супрунюк.

Демек, бұл мақаланы бір адамның пікірі, жергілікті газеттің “құңкілі” деп қарауға болмайды. Орыс емес, орысшыл қауымдастықтың пікірі. Мақсаты — Абайды, Абай арқылы қазақ халқын келемеж ету. Тәуелсіз мемлекетті мойынсынбау. Оны әлі де отар ел деп қарау. Дәл осылай демеске лаж жоқ, өзге бағаны ойлап табу да қиын. Демек, Солтүстік Қазақстандағы Орыс қауымдастығына, оның төрағасы Б.Супрунюкке, “Вознесенский проспект” газетіне Абай да, оның елі де бодан қалпында қалды деген сөз.

Өкінішке орай, Абайға жасалған арандату жалғыз бұл емес. Кезінде Мәскеулік “Книжное обозрение” газеті де шу шығарды. Оның авторы Шығысқазақстандық Е.Курдаков еді. Дәл осы екі аймақта ұлыимпериялық өктемдіктің байқалуы тегін емес. Қазақ ұлтының мәдени мүддесіне, рухани мұрасына, оның тіліне қырын қараушылық анық байқалды. Өйткені бұл өлкеде миссионерлік, отаршыл пиғыл екі ғасыр-

дан бері жүргізіліп, әбден етіне сіңіп кетіп еді. Петрушенко кеткенмен Васильевалар орнында қалды. Ал оларға қандай шаралар қолданылды? Мемлекеттік тәртіпке бойұсынұшылық қайда? “Вознесенский проспект” тіркеуден өткізген мемлекеттік мекемелер оның жарғысын қалай бекітті? Өлде онда ұлтаралық араздықты, жек көрінішті қоздыру, мазақ ету туралы бап бар ма? Жок. Бірақ тәуелсіз мемлекеттің заңы тәуелді баптардан толық арылып болған жоқ.

Қазақ халқының қасиетті тұлғасы Абайды өзінің елінде дәл осындай келекеге ұшыратса, онда дүние жүзіне қалай насихаттамақ? Өзгені қайдам, дәл осы оқиға ұлт арасындағы іштей егесудің өршуіне мұрындық болды. Арандатушы Б.Супрунюк екі жылға шартты түрде жазаға кесілді. Азабын Абай емес, арандатушының өзі тартты.

Алайда — мұндай ырғасудың жақсылыққа әкелмейтіні белгілі.

Төзімді текетіреспен сынауға болмайды. Абай ұлттық қасиетіміз. Абайды арандатпайық — ардақтатайық.

Ш

Пікірімізді тұжырымдасақ, Абай — ұлтымыздың айнасы. Біз соның іліміне иланып, ойымызды да, бойымызды да түзейміз. Егерде ұлттың атын емін-еркін иініне қарай қолданып, жанымызға бататын сөз айтқысы келген данаға да, дара адамға да қояр талабымыз біреу-ақ:

Абай қазақ жұртын қалай сүйді, сен де солай сүй. Сонда ғана сөзің әрі дәрі, әрі рухани дауа болады демекпіз.

Ал “кесірлі пысықтар” оларсыз да өз арамызда өріп жүр. Оған мысал іздеп бас қатырмайық. Бірімізге-біріміз тура қарап, жанарымызбен жүрегімізге үңілсек жетіп жатыр. “Көзінен басқа ойы жоқ па”, “жүрегінің көзі ашылған ба, жабық па”, “қысық, қыңыр келмей, түзу кеп тұр ма”, оны аңғару қиындыққа соқпайды.

Абай ойының көзі де, жүрегінің айнасы да үнемі ашық және “жүрегіне кір жасырмай” айтарын емін-еркін айтады. Сол мінезі үшін де оны қасиет тұтып, бас иеміз. Өйткені ол біздің ақыл-ойымызды, рухымызды өзгеге тәуелді еткізбейді әрі басындырмайды. Айтатын адам Абайды жақсы көріп, Абайды зерттеп, Абайдан асырып айту керек.

Ондай ұлы жүрек сирек келеді дүниеге. Бәлкім, енді тумауы да ғажап емес. Бірақ өзін-өзі тәрбиелеген ұлт тәрбиешісіз қалмайды.

17. “ЖЫЛЫ ЖҮРЕК СУЫНДЫ, ЖАРА ТҮСТІ...”

(Абай және Гете)

I

Адамзаттың ойлау жүйесі мен көркемдік әлемін, рухани танымын, қасиетті бағалау безбенін, түйсіну түсінігін астаңкестенін шығара сапырылыстырып жіберіп, мүлдем соны ақыл таразысына ұсынған. мойындатқан, мойындауға мәжбүр еткен даналар әр ұлттың маңдайына біте бермеген. Ондай тұлғаларға исі адамзат үнемі зәру болып келді және ол зәрулік ешқашанда жойылмақ емес. Даналық қайшылыққа толы, жеке басының әурешілігін жеңе алмаған, “етекбастылықтан” құтыла алмаған, “ит тіршілікті көре-көре дүниеден жалыққан” (Абай) кәдімгі пенде бола тұра әлемдік ақыл-ойдың өлшемі болмақ.

Сондай дегдардың бірі — Гете. Оның бар болмысымен неміс ұлтының даналық мәйегі болғанына қарамастан, кез келген зиялы жан Гетені өз жан жүрегіннің жаршысы деп таниды және оған ешкім де араша түсе алмайды. Олар өз дәуірінің көркем бейнесі арқылы мұқым адамзаттың тарихи және ақыл-ой дамуының күрделі таным жолын талқыға салып, таразылап кетті.

Даналар өз заманының рухани ескерткіші сияқты. Ондай ескерткішті өзін “өмір сүруге қабілеттімін деп есептейтін әрбір ұлт” (Р. Тагор) орнатуы тиіс.

Гете маркасқаға қатарластыра қойған қазақ ұлтының ұлы тұлғасы — Абай. Абайдың өмірге келуінің өзі қазақ ұлты үшін ұлы құбылыс. Әлемдік ақыл-ой тұрғысынан есептегенде, біз Абайды Гете мен Пушкиннің қатарында ғана елестетеміз. Тіпті аса инабатты әрі зиялы адамдарымыздың кейде Абайды даңқ тұғырына жалғыз қойғысы келіп тұратыны да бар. Әрине, бұл ұлттық өзімшілдік. Өйткені, дәл осы көшпелілердің қадым тарихы мен таным тарихын, бүтін болмысын, жан дүниесін, оның тағдыр тауқыметі мен бақталайын, ақыл-түйсігін Абайдай көркем оймен жеткізіп берген тұлға әлемде жоқ. Ал “қанына тартпағанның қары сынсын” — дегендей, жалғзын жанына тартпайтын пенде аз.

Абай қазақ ұлты үшін даналар даңғылындағы жалғыз тұлға. Ол үшін мақтану — масаттану емес. Ұлтының ұлылар мәйегіне үлес қосқаны үшін өзін-өзі зор тұтқан жұбаныш. Ондай сезімді әрбір дананың жұрты басынан кешірген. Біз бұл ойға Гете дегдарды сөз еткелі тұрғандықтан да келіп

отырмыз. Гете мен Абайдың өмірі мен жан дүние құбылыстарының тоғыса тамырласқаны сондай, олардың пенде, ақын, ойшыл, ғұлама ретіндегі даралықтарының ортақ қасиеттерін табу зерттеуші үшін әлдеқайда жеңіл. Гете данышпанның жан құпиясына санасын саралай үңілген оқымысты Александр Абрамович Аникст тарихтағы даналардың танымын талқылай келе:

“Әлем әдебиетіндегі аса сирек кездесетін даналардың бірі Гете — әрқайсысының өзі бір-бір дәуірдің рухани тәжірибесін өз шығармасының бойына сіңірген аз ғана ой алыштарының қатарында тұр. Көне дүние дәуіріндегі ежелгі әдебиет үшін — Гомер, орта ғасыр үшін — Данте, дәуірлеу дәуірі үшін — Шекспир, ал бізге жақындау заман үшін — Лев Толстой сондай тұлғалар болды. Олардың шығармашылығының тарихи астары мен маңызы өздерінің өмірбаяндарының шеңберіне сыймайды. Данышпан ақындардың даналық ойы бірнеше ұрпақтардың рухани құлшынысын, үміті мен күйінішін, мұраты мен мүддесін жеткізеді”, — деп баға береді.

Дәл осы тізімге Абайды да қосып, бүкіл көшпелілер әлемінің, исі қазақ ұлтының қайғы-қасіретін, қуаныш-жұбанышын, өткені мен ертеңін, рухани азабы мен ұмтылысын өлеңіне өзек етті десе — еш артықтығы жоқ және дәл солай деп қымсынбай бағалау қажет. Тек соны жеткізіп, сендіріп, дәлелдеп, мойынсындырып, орнын тауып айтатын оқымысты жетіспейді.

Өйткені, Абай жай өлеңші емес, аса талантты ақын. Ол — дана. Адамзат көркем ойында сирек кездесетін кеменгер.

Жер бетінде осындай тамырлас даналардың бар екенін және бір-бірімен қатар иықтасып тұра алатынының дәлелі ретінде Абайдың туған жеріне Гете, Лермонтов, Абай үшеуінің ескерткіші орнатылды. Оларды қатарластырып тұрған — жасанды құрмет емес. Даналар рухының табысуының айғағы.

Даналар ұлтқа бөлінбейді. Әр тілде сөйлегенімен “ақыл азығы” біреу. Ол рух пен даналық мәйегі.

Үшеуінің бедерінің астына “Қаранғы түнде тау қалғып” деген сөзден басталатын өлең қашалып жазылған. “Түнгі жолаушының өнін” неміс тілінде жазған — Гете, орысша аударған — Лермонтов, қазақша әнмен сөйлеткен — Абай. Осы өлең арқылы даналар өздерінің рухани үндестігін барша әлемге дәлелдеп, жар салып тұр. Бұл өлеңнің шығу, аударылу тарихы туралы осы үш тілді суша сіміріп өскен Герольд Белгер ықтиятты түрде баян етіп кеткендіктен де оған тоқталмаймыз. Көзі қаракты оқырман оны назарынан тыс қалдырмас. Алайда:

“Ол үнемі біздің санамызда өмір сүреді, тек анда-санда ғана оқтын-оқтын, ал кей кезде ұзақ мерзімге тасаланып қалады. Ол үшін уақыт есеп емес, өйткені кез келген даналық уақыттан тыс тұрады. Олардың жүректегі бейнесі де өзгеріп отырады, өйткені кез келген дана өзінің бейнесін жүрегіне сіңіріп жібереді”, — деп Герман Гессе айтқандай, әркім даналардың ой тоғысына өз көңіліндегі бейнесі арқылы түсіндіруге қақысы бар.

Оның үстіне, Гете мен Абайдың өз ұлтының рухани өміріндегі орнын, жеке бастарының қайшыласқан тағдырын, рухани және пенделік торығуын, “махаббат пен ғадауатшыл” жүрегінің мұңын, олардың өз ұлтының ойлау жүйесіндегі ақыл арпалысын бағамдасақ, қос дегдардың тұлғасынан тамырлас таным негізін аңғарамыз. Бұл жай ғана кездейсоқ оқиға емес, даналардың дара тұлғаларында ұшырасатын табиғи заңдылық. Даналар өз заманымен бірге пенде ретінде дүниеден көшкенімен өмір орнында тұрмайды. Бір қайшылыққа екінші қайшылық қосылып, қоғам құрылысы күрделене бермек. Ал ондағы тіршілік ететін адамзат пен адамның пиғылына өзгеріс ене қоймады.

Демек, “алдыңғы толқын ағалар, кейінгі толқын інілер, кезекпенен көміліп, кезекпенен өлінгенімен” (Абай), тіршіліктің күйкі мәселесі даналардың алдына тағы да жаңа ащы сыбағасын тосады.

Өзінің даналық болмысын Абай Гетеден қабылдап алған деуге өмірбаяндық, туған орта, шыққан тек тұрғысынан болмаса да, рухани тұрғыдан толық негіз бар. Өйткені екеуі де өмірінің соңында дүниеден қатты түңіліп кетті. Ал сондай түңілуге алып келген қоғамдық және өмірбаяндық себептер де бір-бірімен қабаттасып жатыр. Тіпті ұсақ-түйек түйіншектерге дейін қатар түйінделіп, ортақ дәрежедегі көңіл күй ренішін тудырған. Соның ішінде оларды рухани жалғастырып тұрған “түнгі жолаушы” — Гетенің:

*Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал ғып,
Түн басады салбырап.
Шаң шығармас жол-дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ, —*

деген өлеңіне қатысты жан күйігі де жүрегіңді шымырлатады.

Адамзат ойының алыбы Іете ғұмыр соңында тіршіліктен, қоршаған ортаның даңғазасы мен өсегінен, жеке басындағы қайшылықтардан, үй ішінің ырду-дырдуынан қатты жерінген. Ақылдың азабынан жалғыздық та құтқара алмаған. Сарай маңының сыбырынан қашып, оңаша өмір сүрмек боп, сан рет түкпірдегі иен өлі мекенге кеткен. Бірақ ағыны қатты, иірімі терең, суы лай өзен сияқты қатал өмірдің ағысы оны иіріп әкеп тағы да тіршіліктің талқысына қосып отырған.

Абайдың да дүниеден түңілуіне себепкер болған тауқыметті тағдырдың сыйы осы еді.

Абай өз ортасынан асып туған дана болғандықтан да сырласарға кісі таба алмай құмығып, жалғыз өмір сүрді. “Қайран елі, қазағы” мұның “қырық жамау жүрегін” жамаудың орнына оны бөлшектеп жыртып, жыртыс етті. “Нені көксесе — сол өзіне дерт әкелді”. Өтірік, өсек, дау-дамай, арыз, домалақ арыз, жала, пәле, арандату, сату бір басынан арылмады. Ақыры зәрезеп боп биліктен бас тартып, дүниеден безініп, бетін теріс бұрып әкетті. Кеудесі налаға толып, жүрегін запыран қыжылдатты. Іштегі жиылған назасын:

*Әрекемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа, құдай, жатқанды.
Мен — қажыған арықпын,
Қатын, бала қонағы.
Сендерге де қанықпын,
Жұртың анау баяғы.
Жарлы емеспін, зарлымын,
Оны да ойла толғанып, —*

деген күйікпен жеткізеді.

Ақыры “кейіс дүние” оны тағы да талқыға салды. Ағайынның арашашысы болғысы келген Абайдың басына қамшы үйірілді. Атының тізгінін ұстаған Серікбай мен Бегеш іспетті дала данышпандарының арқасында ғана алған бетінен қайтты. Жасыратыны жоқ, бірге туған аға-бауырдың, үш рет неке киып, үйленген әйелдерінің арасында да тыныштық табарлық береке болмады. Күндестікке бой алдырды. Тек туған балаларының төбесін ғана көріп, алыстан ақыл айтты. Өзі оңашаланған күйі Жидебайға Еркежанның қолына бүтіндей көшті. Кісі қабылдамады. Еркежан Абай үшін соңғы жан ұялайтын бәйтерек іспетті көрінді. Демеу тұтты. Сәл сергігендей күй кешті.

Жалғанның жалғандығына көзі жеткен дана Гете де жүрегіне жұбаныш іздеді. Махаббатшыл көрі жүрек тағы да бір рет және соңғы рет тұтанды. Он сегізде бір гүлі ашылмаған Ульрикеге ғашық боп, некелесуге қарсы болған қыздың әке-шешесінің уәжіне ренжіп: “Бір жыл күт дейді! Неге бір жылдан соң? Сұмдық қой бұл!” — деп құсаланады. Махаббатпен қоса өмірдің де соңғы нұрының өшіп бара жатқанын сезінген Гете Карлсбадқа аттанып, жұрттан оңашаланады. Туған күніне жолдаған неше түрлі кимас сөздер де оны жұбатпады.

Сондай мазасыз күй кешкен Гете жастық күндері өткен Ильменауға жасырынып келіп, орманды өлкені аралады. Ульрикеге үйленуге қарсы болған баласы Август пен досы, шаһзада Август дүниеден қайтқан соң қайғылы көңілі еш сергімеді. “Өліктерді аттап алға кетіп барамын!” — деген қапалы Гете мәңгіп жүріп бір кезде өзі аң аулайтын тошалаға бас сұғады. Қалың орманның ішіндегі төбеде орналасқан үйді айналып жүріп, есіктегі қарындашпен жазылған жазуға көзі түседі. Бұл осыдан елу жылдай бұрын өзі жазып кеткен әйгілі “Жолаушының түнгі жыры” екен. Соны көзінен жас парлай ағып тұрып оқып шыққан Гете:

*Тыншығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ. —*

деген жолдарды дауыстай қайталап, өзінен-өзі күбірлеп:

“— Иә, тыншығарсың сен-дағы!..” — деп біраз үнсіз тұрып қалады. Іле қасына ерген хатшысы Эккерманға:

Ал, “енді кетуге болады”, — деген екен.

Зерттеушілер осындағы: “Тыншығарсың сен-дағы... Ал енді кетуге болады!” — деген сөздердің арасын байланыстыра мағына тауып, Гете өзінің өлетінін біліп, соны мегзеп айтты деп емеурін жасайды. Расында да, араға жыл өтпей Гете көз жұмды.

Махаббатының қызығын, өмір шырынының өзіне бұйырған соңғы тамшысын тата алмай кетті.

“Жолаушының түнгі жырын” аударған 1892-1893 жылдары Абайдың да өмірінде қайғылы оқиғалар бірінен кейін бірі жалғасып, өзегі өртеніп жатты. Өкінішінің орны толмайтын өлімдер ақынды азаның астында қалдырды. Биліктен, ел арасындағы дау-дамайдан жүрегі шайлығып, тіршілік таласынан, өмір тартысынан қажыған кезі еді. 47-48 жастағы Абай жасына жетпей дүниеден түңіліп еді.

Гетенің дүниедегі ең қымбат адамдары қос Август 1828, 1830 жылдары қайтыс болып, жаралы жүрегі қансырап қалса,

Абайдың да ең сүйікті інісі Оспан 1892 жылы, сүйікті ұлы Әбіш 1894 жылы өліп, бауыры езілген тұс: “Әбіштен кейін өмір сүрдім деп қайтып айтамын?” — деген азалы да қазалы ауыр мезет болатын. Тура сол тұста ол да өзіне-өзі Гетенің: “Тыншығарсың сен-дағы” — деген сөзін айтып, бетін бақиға бұрғаны туралы емеурін етіп еді.

Олардың бұл өкінішін ешқандай жұбаныш, тіршілік қуанышы толтыра алмайтын. Екі дегдардың өміріндегі екі өлім олардың рухына өлім ұрығын септі. Шаһзада Август пен Август Гете — Гетенің, Оспан мен Әбіш (Әбдірахман) Абайдың тіршіліктегі үмітінің соңғы сәулесін үзіп кетті. Екеуінің де “махаббат пен ғадауаттан” жұбаныш табамын деген дәмесі де жүзеге аспады. Әр қайсысы өзінің өмір сүрген ортасы мен дәстүріне тән азапты басынан кешірді.

Бірақ адам ретінде жеке басының қорлануы тұрғысынан шеккен қасіреті мен азабы бірдей еді. Абай өзінің жеке басының күйігін:

*Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік,
Өмірдің қызығынан күдер үздік.
Жылы жүрек суынды, жара түсті,
Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік, —*

деген жолдармен емеурін танытты.

Бұдан артық дәл Абай өмір сүрген заманда ашық айту мүмкін емес еді. Әрине, ойына келген әрбір ойды қағазға түсіріп отыратын хатшысы бар Гетенің жан дүниесі Абайға қарағанда біз үшін жалаңаштанып қалғандай көрінеді. Сонда да өмірбаяндық жазбаларының соңғы бөліктерін көзі жұмылғанша жария етпеуі Гетенің де “жұмбақ адам” күйінде қалғанын байқатады.

Ұлылардың жан сырын ұлылар ғана айтпай түсінеді. Ал кәдімгі пенде үшін оның бәрі жұмбақ және жұмбақ күйінде қалады. Олар өзінің қасіреті мен азабы туралы ешқашан да ашып айтпайды. Даналардың өз заманының қам-харакетімен, мүдде-мұратымен, уайым-жұбанышымен кірігіп кететіні сондай, олардың жеке басының көңіл-күйі мен қоғамдық тарихи ой астарының ара жігін ажырату мүмкін емес. Және бұл екі ұғымды бөліп қарауға тағы да болмайды.

Даналар сол болмыс-бітімнің бүтіндігі үшін де дана атанып отыр. Әйтпесе, жекелеген ұлы тұлғалар әр ұлттың ішінде ондай саналатыны анық. Абайдың “Жиырмасыншы сөзіндегі” өлшем — кез келген адамның ойы мен бойына шақ келмейді. Ақылда да, сол ақылды билеген жүректе де,

жүрекке “қуат беретін қайратта” (Абай) да шек бар сияқты. Дүниеден алаңсыз түңілу тек қана даналардың сыбағасы іспетті. Мінезіне жеңдіріп барып шешім қабылдаған қызба талант иесі болмаса, саналы түрде құнығу данышпандардың ғана еншісіне жазылған “жазымыштың жазуы” сияқты көрінеді де тұрады. Бұған осындай дананың бірі Абайдың:

“... Осы жалығу деген — әрнені көрем деген, көп көрген: дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп-жеткен ойлы адамнан шығады. Соншалық өмірдің баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген, білгендер тіршіліктен жалықса да болады. Бұлай болғанда: ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанимат екен деп ойлаймын”, — деген сөзі айғақ.

Гете де, Абай да даналық ойдың тұғырына тірелген, мәңгіліктің иірімінен үйіріліп шыға алмаған жандар. Оларды өмірден түңілдірген тұрмыстың, болмыстың тұйықтығы емес — ойдың тұйыққа тірелуі. Себебі даналардың бұл торығуы жай ғана реніштен тумаған, жалғанның жалғандығына көзі жеткен соң ғана денесіне де, санасына да у боп жайылған. Жасында “әр нәрсені күтті, дәметті. Не бітті?” (Абай).

Есейе келе соның “баянсызына көзі жетті”. Гете де, Абай да жас кезінен бастап рухани бостандыққа ұмтылды. Бірақ “ер жеткен соң да уысына түспеді”, “ерте оянды, толғанды, алайда “еркі өзіне тимеді” (Абай).

Рухани тәуелділік — даналар үшін тозақтан да, түрмеден де асқан азап еді.

Ауыздығымен алысқан асау көңілдің жуасуы не оған шек қойылуы қорлықпен тең көрінді. Олар өмірде де, өлеңде де, қоғамда да рухани тыйымның болмауын қалайды. Өзгенің ойы мен мүддесін сыйлай отырып, өздерінің де қиялы мен қылығына тосқауыл болуын талап етті. Бұл тілегін:

“Мен жас кезімнен-ақ: өзімнің ішкі жан дүнием өзінің табиғи ерекшелігіне қарай дамуы қажет, ал сыртқы дүние — маған өз заңы бойынша әсер етсін — деп шешкен болатынымын... Мен жан дүниемді барлық жат нәрседен азат етуге тырыстым, ал сыртқы дүниедегі әрекеттің бәріне құрметпен қарауға ұмтылдым”, — деп түсіндіреді Гете.

Бұл арманына Гете жете алмады. Абай да сол үшін қамығып:

*Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізме.
Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме! —*

деп жалбарынғандай күй кешті.

Бойларының қуаты, ойларының қуаты бар кезінде “айлаға да, ашуға да шырақ жағып”, мысымен басқан тіршіліктегі қайшылықтар енді оларға дес бермеді. Өз дәуірі өздерін салынды құсап сыртқа итере бастады. Ал ондай қорлыққа көнетін тұлға Гете мен Абай емес еді. Абайдың да, Гетенің де шығармаларының тамырының қасіретпен суарылуының кілтипаны сонда. Олар рухани тірі өлік болудан қатты қорланды. Абайдың:

“Мен өзім тірі болсам да анық тірі емеспін. Әншейін, осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен себептен бе? — еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам — ызалана алмаймын. Күлсем — қуана алмаймын. Сөйлегенім — өз сөзім емес, күлгенім — өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі”, — деп (“Тоғызыншы сөз”) түңілуі соны растайды.

Сол қасіретімен де олар өз өмірін өнер туындысына айналдырды. Тіршілік тынысының әр сатысы қайшылықты құбылысқа толы болды. Бұл оларға әрі рухани, әрі шығармашылық азықтың нәрін берді. Бірақ та адам ретінде жүйкесін тоздырып, ғұмырын қысқартты. Үміті мен жұбанышынан айырды. Оқымысты А.А.Аникст бұл қасіреттің басты қозғаушы запыраны жөнінде:

“Гетенің трагизмінің тамыры — ол өмір сүрген кездегі Германияның әлеуметтік-саяси өмірінің қайшылығында жатыр”, — деп пікір түйді.

Дәл осы тұжырымды Абайға да қарата айтуға болады. Абайды “тірі өлік” еткен де сол Абай өмір сүрген қоғамның, оның ішінде басыбайлы, бодан ұлттың дерті еді.

Гетенің тұсында Еуропа жұрты азамат тарихындағы мүлдем жаңа дүниенің табалдырығын аттау алдында тұрды. Француздардың саяси, қоғамдық, әскери қозғалыстарының өзі немістердің түсінігінің астаң-кестеңін шығарып кетті. Бұл дүрлігу Гетенің де жүрегін тілімдеп, санасын сабылдырды. Сол аласапыранды “Фауст” арқылы бейнеледі. “Фауст” — Гетенің өзі.

Фаустың түңілуі — Гетенің түңілуі, Фаустың толғауы — Гетенің толғауы. Махаббаттан да, ғадауаттан да, жалғаннан да жалыққан Фауст шыбын жанын Әзірейілге сатып тынады.

Сөйтіп, “дүние кейістің” азабынан құтылғандай күй кешеді. Абай да мұны сезініп:

*Мен көрдім дүние дейтін иттің көтін,
Жеп жүр ғой біреуінің біреуі етін.*

*Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін, —*

дейді ғой.

Жалғанның жалғандығы мен тәркі дүние — Гетеле де, Абайда да басты тақырып болып табылады. Оларды табыстырып тұрған да, “тыншығарсың сен-дағы” — дегізіп тұрған да осы жан күйігі. Құмығып өлуден сақтап қалған басты күш — олардың таланты. Гете мұны өзі де:

“Менің қалай қайғырғанымды жеткізу үшін құдай маған қабілет берді”, — деп мойындайды.

Демек, ішіне у толған “у мен дертті” өлең арқылы сыртқа шығарып, жүрегінің басына тұнған запыранды ақ қағазға төккен. Сөйтіп жанын жұбатқан, рухын тазалаған. Абай да дәл сондай жолмен жүрегіндегі дертті емдеген. “Іші өлген, сырты сау” Абай құсаланаған сәтінде өлең жазып, зар-мұңын соған шаққан. Содан соң ғана бойы жеңілдеп:

*Жаныңның ауыр жүгі жеңілгендей,
Көңілден кернеген кек көмілгендей
Болады жылауға да, сенуге де,
Жүректің басына у төгілгендей, —*

күй кешті.

Бір сәтке жүректі сыздатқан күйіктен дамыл таппады. Демек, қабілет — екі данышпанға да аса қажетті қасиет болған.

Егерде олар дарыннан ада-күде болғанда қалай тіршілік құрып, ғұмыр кешетінін елестетудің өзі де қиын. Құсалықтан құмығып жүректері жарылып кетуі де мүмкін еді. Оларды бір жаратушының өзі ғана мұндай азаптан құтқарды. Қайшылық пен қасіретті бір басына үйіп-төгіп бере тұрып, одан арылатын мүмкіндікті де сыйлады.

Бұл Гете мен Абайдың өзі үшін тауқыметті азап болғанымен де, ісі адамзат үшін игілікке айналды. Дүние тағы бір данамен толықты. Даналардың тіршілік алдындағы дәрменсіздігі сондай, өзінің өмірлерін ықтиятпен өткізуге шамалары жетпеді. Герман Гессенің:

“Гете өзінің жеке өмірімен де және бойындағы қабілетімен де кәдімгі ақындық пен сарай қызметкерінің, рух пен ақылдың, табиғатқа табынушы мен рухани уағызшының арасындағы үйлесімсіздіктің басын біріктіре алмай кетті, бір адамның екіге бөлінуінің нәтижесінде күйініші қатты күйікке, адам төзгісіз қақтығыстарға жолықты, сөйтіп, жан дүниесіне қым-қуығ жарықшақтар түсті” — деген пікірдің жаны бар.

Қайшылықсыз тіршілік болмайды. Бірақ та даналардың қайшылығы қашанда сәбилік аңқаулық пен даналық ойдың

арасынан туындайды. Тыйым салған нәрсеге әуес келеді де, істелуге қажетті әрекеттен бас тартады. Ақылына сезімі жеңістік бермейді. Гете ақындықты ұстанып, шаһзаданың министрі болудан бас тартса, рухын ақылға бойсындырса, табиғат пен таным арасындағы сергелдеңін тоқтатса — талай күйіктен құтылар еді. Бірақ оған тәуекел етпеді.

Абайдың да “етекбасты” болуының бір парасы осында жатыр. Ол да талантты тағдырының, ақындығы мен ақылының, болыстығы мен болмысының арасындағы қайшылықты жеңе алмады. Өмірде де, өлеңінде де “суық ақылдан бойын аулақ тартып”, “жүрек, сенің дегеніңе көндім” — деп сезімге бас иді.

Бұл ақылсыз жүрек, алғаусыз сезім билеген тұста “адамды заман билемек” (*Абай*).

Ал Гете мен Абай өздерін заманға билеткісі келмеді. Әрі адам, әрі дана болып өмір сүргісі келді. Бұл дерт екеуіне де ортақ еді. Сондықтан екеуінің де өмірі құсалықпен аяқталды.

II

Сананың торығуы — ақылдың ісі. Гете мен Абайды “дүниеден жалықтырған да” сол ақыл. Олар бұл тұжырымға тосын немесе әлдеқандай нәрсеге көңілі қалғандықтан, жеке басындағы уайым-қасірет жүрегін кеміргендіктен келген жоқ.

Әрине, олар да пенде.

Бірақ “өліктерді аттап алға кетіп барамын” — деген Гетенің, “жүрегінде қайғы теспеген иненің жасуындай жер қалмаған” Абайдың торығуында бұдан да үлкен заманауилық себеп бар.

Жақыны мен балаларының өліміне екеуі де қатты күйзеліп, жоқтау жазған. Тіпті Абайдың шығармаларының тең жартысы Әкімбай мен Оспанды, Әбдірахманды жоқтаудан тұрады. Ал Мағауияның қазасының тұсында Абай дүние қайғысын сезуден қалып еді. Оның денесі құсаға толып, зар болып төгіліп жатты. “Тән қуаты мен жан азығының” өзі Абайды қасіреттің теңізінен алып шығуға дәрменсіз болатын.

Алайда. кез келген дана сияқты Абай да жанына үңіліп, өткен іс, кешкен тағдыр, татқан дәмнің бәрін санасында саралап, өлеңі мен “Қара сөзі” арқылы түбіне жеткізе талдап қойған болатын. Ол үшін әрбір құбылыстың мәні айқын, анық әрі бәрі де мағынасыз сыпат алған-ды.

Гете де осындай қорытындыға келді.

Ол өзінің өмірбаянын жарты ғасырдан астам уақыт бойы жазды. Арасында ұзақ-ұзақ үзіліс жасады. Өмірінің аяқталып келе жатқанын білген ол өзінің іс-әрекетін, мінезін қайшылықтары мен кемшіліктерін, жақсылықтары мен жамандықтарын, торығуының себептерін, өмірден іздеген және тапқан не таппаған арман-мұратын, жұбаныштары мен реніштерін, ақылға, қайратқа, жүрекке жүгінген тұстарындағы шешімдерін талқыға салды.

Талдады. Өкінді. Жұбанды. Тағы да талқыға салып, тағы да таразылады. Өзін-өзі аямай ақылдың талауына тастады. Гете өзінің бойындағы бұл қасиеті туралы ескерте келіп:

“... Мен өмір бойы бір ғадетімнен жаңылған жоқпын: мысалы, мені қуантқан, не азапқа салған немесе қызықтырған нәрсенің бәрін дереу өлеңге түсіріп, көркем бейне жасауға машықтандым, сол арқылы өзімнен-өзім есеп алдым, сыртқы дүние туралы түсінігімді түзетіп не тексеріп барып іштей өзімді-өзім жұбаттым”, — дейді.

Демек, Гетенің әрбір көркем бейнесінде, өлеңінің астарында ақылдың ықпалы мен тәжірибенің табы бар.

Өлең — шабыты қысқандықтан, біреуді жек көріп не ұнатып қалғандықтан кездейсоқ жаза салған ұшпа сезімнің желігінен тумайды екен. Әр адымын осындай ақылды есепке жеңдірген Гетенің өмірде де, өлеңінде де жалғандыққа баруы мүмкін емес. Бірақ жеке басы мен қабілетінің арасындағы қайшылықты жеңуге “күнделікті тексеру мен тергеу де” септігін тигізбеген. Мұндай өзін-өзі сақтандыруды Абай да ұстанған. Ол өзі түгіл өзгеге де соны үлгі тұтып:

“Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса айында бір өзіңнен-өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіпсің (өткізіппісің)? Жоқ, болмаса не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?” — деп сұрақ қояды.

Екі дегдардың айтар ойы мен нысанасы біреу: ол — адам өз өміріне есеп беріп, көргенін көңілге түйіп, содан тиісті қорытынды жасап, мағыналы ғұмыр кешуі керек, яғни Абайша айтқанда, “толық адам” болуға ұмтылған лазым. Гете де “есеп беруді” өз басына қарата айтқанмен, ішкі сырын қауыммен бөлісіп отыр. Өйткені ол әрбір сөзінің түптің-түбінде оқырманға жетерін білген. Ол Шиллерге жазған хатында:

“Менің өзімнің жеке басымның өзімшілдігінен биік тұрғаным сондай, өзімнің өткен өміріме және іс-әрекеттеріме

үшінші бір адамның басынан кешкен тарихи оқиға ретінде салқынқандылықпен қараймын”, — деп жауап береді.

Ақылына жеңдірген адамның жүрегі де суық болады. Өзін өзгелермен тең ұстайды. “Өмірбаяны” арқылы жан құпиясын ашудың мәнісі де сонда. Абай да оны түсінген. Түсінгендіктен де:

*Арғын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме, —*

немесе:

*Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.
Қыранша қарап Қырымға,
Мұн мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар толғанар, —*

деп өзінің ақындық характерінен хабардар етеді.

Мұндағы: “арғын мен найманды жиып сөзіне таңырқатудың, “ақынның бел буынып, дүние кірін жуу үшін ойды сөзге айналдыруы, қыранша қарманып мұң мен зарды қозғаған надан мен зұлымға кектене толғанып, шиыршық атуы” — Гетенің “көргенімді көркем бейне жасауға асығамын” — деген мағынасын толық береді.

Гетенің оқырманы — қарсы алдында, кітапқа шүйіліп, ширығып отыр.

Ал Абай өзінің қауымының бейнесін дала дәстүріне сай суреттейді. Абайдың тыңдаушысы — би кеңесінің, ауызекі айтыс пен даудың, билік төрелігінің ішінде. Ол жазулы қағазға емес, естіген құлаққа сенеді. Сондықтан да оның сомдаған образы — өмірлік құбылыс. Соны сығымдап тұжырымдап барып өзіне-өзі “есеп береді”.

Бұл — еліктеу, ой алмастыру, сөз жарыстыру емес. Даналардың ақыл-ойының өз беттерінше іздеп тапқан ой жемісі. Ой толғанысы.

“Даналар ешқандай да ережеге бағынбайды, өзгелер еліктейтін өмір құбылысын олардың сөздері жасайды”, — деген А.Аникстың пікіріне еш нәрсені алып-қосуға болмайды.

Сөйтіп күн сайын өзін-өзі тергеп, әр қылығы мен мінезін ақылға жеңдірген “есті кісінің” өзі өткенінен сескеніп:

*Көңіліне дайын тұр ғой менің жайым,
Душпандығың қатайған шығар сенің.*

*Егер менің шімді жарып көрсен,
Жылауыңды ұмытып шошыр едің, —*

деп тұла бойынды шымырлатады.

Бұл жәй ғана тәржіма басындағы тілге оралған сөз емес. Ермек үшін, тіл жаттықтырып, ойын қайрау үшін Абай өзгенің өлеңіне жүгінбейді. Ақын мен ақынның шеккен қасіреті мен кешкен күйінің тағдырластығынан, соны түсінуден және өзінің айтар ойымен қабысып жатқандығынан да өзі: “Ішін дерт мендеген ақын” — деп бағалаған Лермонтовтың өлеңін аударған. Сол арқылы өзінің көңіл-күйін білдіріп отыр. Өйтпесе:

“Әуелі ойлап үйреніңіздер, содан кейін барып жазуларыңызға болады!” — деп Буало оқымысты айтқандай, ойламай өлең жазатын ақыныңыз Абай емес.

Абайдың “өзінен алған есебінің” басты нәтижесі осы.

Қош, екі данышпан да үнемі өзінің жүрегінен есеп алып отырыпты. Сонда өткен өмірлеріндегі қателіктері мен қайшылықтары, көздері жеткен міндері не екен? Неге қанағаттанбады? Әлде көңілге медет, жұбаныш тұтатындай ештеңе жоқ па екен?

Ата тек, тұрмыс, билік, дәулет, бақ тұрғысынан алғанда олардың өзегін ортейтіндей ешбір себеп жоқ еді. Тұрмыстан мұқтаждық көрмеді. Ешкім оларды басынған емес, басынғысы келсе де басына алмайтын. Махаббаттың ғазауаты ма? Ол әрбір пенденің пешенесіне жазылған табиғи сезім. Бұл реттен қарағанда екеуінің өмірлік ұқсастықтары өте көп. Қарабайырлау тәсіл болса да қызық үшін, білмек үшін салыстырып көрейікші. Сонда мынаны байқаймыз:

Гете тоғыз жасында эпистолярлық роман жазып, оны кәдімгідей бастырып шығаруға ниеттенген. Абай да өзінің ақындық қабілетін 9-10 жасында аңғартып, Зере әжесіне еркелеп дұға — өлең шығарған. Ал төркініне қайтып бара жатқан әйелге арнаған:

*Кім екен деп келіп ем түйе қуған,
Қатын ғой күлдәрімен белін буған
Төркінінің бергені жауыр айғыр,
Бауырыңды ұрайын бірге туған, —*

деген өлеңін 10-11 жасында суырып салып айтыпты.

Роман болмаса да романға лайықты көркем ой мен суреткерлік, көрегендік бірден байқалады.

Бір ауыз өлеңмен айдалада түйесін қайыра алмай далақтап шауып жүрген, белін күлдәрімен буған әйелдің астындағы жауыр айғыр жүрмегендіктен ызаға булықканын,

ол айғырды сараң төркінінің бергенін тасқа таңба басқандай анық әрі қысқа сөзбен толық жеткізіп тұр емес пе? Бұдан артық суреткерлік шеберлік бола ма?

Он-он бір жастағы бала үшін жарап тұрған шығарма. Гегенің романы да сол дәрежелес еді.

Екінші: екеуі де өміріндегі өз орнын қаршадайынан бастап-ақ сөз өнерінен іздеген және ұстаз тұтқан адамдары да бірдей. Мысалы Абай: “Физули, Шамси, Сайхали, Науаи, Сағди, Фердоуси, Хожа Хафиз — бұ хаммаси медет бер және ақындықтарыңа сыйынамын (“Ия шағири фарияд”)” — деп он үш жасында табынған шығыстың шайырларына Гете ақылы маркайған тұста басын иеді. Соларға еліктейді, “Шығыстың жеті жұлдызы” — деп атайды оларды.

Керісінше, Гете “пір тұтып, избасары ретінде мойындап, үлгі тұтқан Спинозаны” (Аникст) Абай отыз бен қырықтың арасында оқыды. Оқыды да оны өзіне рухани ұстаз тұтты. Мұның өзі екі данышпанның көзқарастары мен рухани тағылымының тамырластығын танытады.

Ұстаздары ортақ шәкірттің мақсаттары мен пікірлерінің де ұштасып жатуы табиғи. Өмірге, өнерге, қоғамға деген пайымдаулары мен түсініктерінің де үндесуі соның дәлелі.

Үшінші: Гете де, Абай да өзі өмір сүрген ортадағы ең лауазымды мемлекеттік биліктің басында болды. Гете — герцог Августтың сарай министрі дәрежесіне көтеріліп, қашан көз жұмғанша тақтан түспеді. Абай да қазаққа тиесілі болыстық пен би кеңесінің тізгінін ұстады. Ресми сайланбаған аға сұлтанның міндетін атқарды. Сондықтан да:

*Қазақта қара сөзге дес бермедім,
Өзім де басқа шауып, төске өрледім, —*

деп Абайдың өзі айтқандай, Гете екеуінің билікке жетпедім деп өкінетін жөні жоқ.

Ал “еңбегінді білерлік еш адамның жоқтығы” мүлдем басқа нәрсе. Ол — жеке адамның өзіне емес, көпке тиесілі шаруа.

Төртінші: олардың ақындық мінездерінен де ұқсас ұшқындар байқалып қалады.

Шабыт — ақынның қанаты. Бірақ ол сол бір сәттің ғана көрінісі емес. Шабыт дегеніміз — сол күнгі, не бір айдан бергі, тіпті өмір бойғы ойыңа жиған нәрсенің бір мезетте буырқана бас қосып, сыртқа шығуы. Ақынның күдіреттілігі сонда, сондай бір қас-қағым шақты калт жібермей қағып алып, ойын шашыратпай жинақтай әсерлендіріп беруінде.

Абай ақынның мұндай шағымды сәтін өте дәл басып:

*Адамның кейбір кездері,
Көңілде алаң басылса,
Тәңірінің берген өнері,
Көк бұлттан ашылса —
Сылдырап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өзі үшін,
Тұра алмас өсте жуынбай.
Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз! —*

деп осындай бір тамаша сезіммен рахаттана бейнелейді.

“Қуатты ойдан бас құрап, еркеленіп шыққан сөзде” арман да бола қоймас, сірә! Бірақ ойды ерітіп, сөзді еркелету үшін де “бас” талант керек! Денсаулық та қажет екен. Гетеге де бұл таныс жай. Ол өзінің шабыт құшағына бөленген сәті туралы:

“Ақындық дарынның оянуына, әрине, кездейсоқ, тосын жайлардың әсер етуі мүмкін, бірақ та жаныңды жадыратып, көңіліңді шайдай ашатын қуанышты сәті — шабыттың тосыннан келген кезі, тіпті ол кейде өз еркіңе еш көнбейді... Ұйқыңнан ояна келген сәтте де сені қытықтап, ұйқыңды ашады... Сол кезде көңіліңді қозғаған ерке сезімді асыға қағазға түсіруге ұмтыламын... Оңды-солды шашылып жатқан парақтардың қайсысы қандай күйде қолыма түссе, соны аударып жатпастан өлеңді сүйектете жазып шығамын... Мұндайда қарындаштан оңтайлы құрал жоқ, сырылы білінбейді, ал қаламұш сықырлап ойыңды бөледі... Әдетте мен таңертең ерте жазуға отырамын, алайда кешке қарай, тіпті жеңіл шарап пен көңілді ортаның әсерінен желігіп келген түн ортасы кезінде кез келген өтінішті орындай аламын, тек көңіліңді қозғайтын себеп табылса болды, қалғанын менің өзіме жіберіңіз” — деп сүйсіне жазады.

Байқайсыз ба, шабыт қысқан кездегі Гетенің де, Абайдың да көңіл күйі бірдей. Екеуі де: “еркеленіп шығатын сөздің басын құрайтын — қуатты ой” дейді. “Адамның кейбір кездерінде... Тәңірім берген өнердің бұлты ашылып, тас бұлақтың суындай сылдырап”, өлең боп құйылады екен. Оған “көңілдің алаңы басылған” тыныштық қажет екен. Өнерге үйір дерт иесінің бәрінің басынан кешетін күйі. Бірақ та даналардың толғанысының орны басқа. Тұрағұт Абайұлы әкесінің шабытты шағын:

“Таңертеңнен кешке дейін көбінесе кітабын оқиды да, ара-тұра жастықты бауырына басып, алдында ақ қағазы, қолында

қарындаш, күңіреніп отырып өлең жазып тастайды. Сол өлең жазардағы түрі: бір құсаға мінген кісідей өңі қашыңқырап, азырақ еңтіккен кісідей танауы кебіңкіреп, көзі жасаурайды; естір-естіместей қып күңіренгеннің үстіне күбірлеңкіреп, жазып кеп кеткенде көп тоқталып ойлана бермейді де, өлеңнің тығыны суырылып кеткенге ұқсайды”, — деп еске алады.

Гете мен Абайдың шабыты қысқан сәттерінде “өлеңнің тығыны суырылып кеткендей” емін-еркін құйылады екен.

Екеуі де ойын қағазға қарындашпен түсіреді. Шабыттың тасқынына ие бола алмай, ойларын түсіруге қарындашы жазып үлгермейді екен. Шабытты пір тұтып:

“Ол — қуат, табиғат сыйы, құдай сыйы... Ақындық шабыт шын келгенде адам — жай жабайы адам болмайды” — деп отырады екен Абай.

Сондай рахат күй сыйлаған өлеңді жазып біткен соң Абай керексіз бір зат құсатып оны қасына тастай салады екен. Өзге біреу жинайды. Кей түндері таң атқанша шамның жарығымен отырып, шабытын түнмен жарыстырып шығатын әдеті де болыпты.

Қысқасы, Гете де, Абай да шабыты келгенде күй таңдамаған. Нөсер сияқты құйылып, арыны басылғанда бірақ тынған.

Қос дегдардың тағы бір әдеті — өз замандастарының бойындағы мінді көрсе бітті, іле соны сынап, әр түрлі тұспалмен суырып салма сықақтар шығаруы... Абай үшін бұл дәстүрлі және өзі ең жиі қолданған жай. Шығармаларының негізгі өзегін құрамаса да елеулі орын алған. Өзі бастапқы бір, не екі жолды айтып, қалғанын өзгелердің жалғастыруын машықты әдетіне айналдырғаны тағы бар. Неміс ұлтының дәстүрінде болмаса да дәл осы тәсілді Гете мен Шиллер екеуі біраз ермек қылған екен.

Бұл Гете оқырманы үшін таңданарлық құбылыс.

Адамның сыртқы келбетін табиғат жаратады. Ата-ананың тегі пішіндейді. Бірақ та ұлылардың сырт тұлғасы ішкі әлеміне қабысып жатса бір ғанибет емес пе. Егде тарта келе адамның ішкі қасиеті сыртына шығып, оның ақыл-ойының да дәрежесін аңғартатыны анық. Алайда даналықты қалай бағаларсың? Ал Гетенің сыртқы пішіні ішкі даналығына сай болыпты. Ол туралы ұлы ақын Г.Гейне:

“Гетенің сыртқы тұлғасының өзі оның ішкі даналық ойымен үндесіп, таңғажайып адамға тән қасиетпенен дараланып тұратын. Оның сыртқы тұлғасының өзі шығармашылығындағы толғаныстарына сай даналықпен даралана көрінетін”, — деп жазды.

Абайдың да қасына сырт көз жақындауға батпаған. Ешқандай адам көзіне тура қарай алмайды екен. Кірпігінің астарына қызыл сызық жүргізгендей боп қанталай қалғанда, үлкендердің өзі сескеніп, не төмен, не қырын қарап кететін болыпты. Тұрағұл Абайұлы мұны:

“Жасынан ашу мен махаббаты қатар қолданғаннан, қатын-балалары да, ауыл-ауданы да, бір жағынан, жылы махаббатты жомарт мінезін сүйіп, бір жағынан, жазатайым болса ашуланып кететұғын мінезінен қорқып жүретұғын еді”, — деп баяндайды.

Мұны қаталдық дейміз бе, даналықтың пішіні дейміз бе. әлде табиғи жаратылысынан біткен мінездері ме? Оған баға бере алмаймыз. Тек қос ұлы адамның мінезінің де, тәлімінің де, сыртқы тұлғасының да адамға бірдей әсер етуі таңдандырады.

Сонымен, олар өзінен-өзі есеп алғанда, бойындағы бар артықшылық пен кемшіліктерін електен өткізгенде тапқан түйткілі қайсы? Соншама қапаланып, дүниені сыртқа ысырғандағы торығуының себебі не екен?

Біз олардың пенде ретіндегі күйінулерін назардан тыс қалдырайық. “Жұмбақ жандардың” кұпиясы оңай ашылмайтынын және оған мұрсат та бермейтінін:

*Менің сырым, жігіттер, емес оңай,
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай!
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның — Арым мен бір-ақ Құдай! —*

деп өздері айтып кеткен.

Сонда олар неге налып, өмірден неге түңіліп кетті? Тіршіліктің қай қызығынан тоят, қай құбылысынан қанағат таппады?

Оларды Тәңірінің орнына қойып, табынып жүргендер де болды. Керісінше, қарсы шығып, мінез көрсетіп, жанын күйреткен сол заманның арыстандары да бар еді.

Гете мен Абайдың ақыл дұшпаны болу үшін де ақыл керек! Тек олар сол ақылын “етекбасты ит тіршіліктің қамы” үшін жұмсап, қадірін кетіргені болмаса!

Екіншіден: олардың бойында ішкі зар-мұңын жеткізетін табиғи қабілеті жоқ болды. Істеген характері мен айтылған сөзі өзімен бірге кетті. Ал олардың қарсыластарының — Абай мен Гетенің бақыты сонда, олар даналық мәйегін сыртқа шығарып, ұрпаққа ұғындыратын сөз қалдыратын ұлы талантқа ие еді. Әйтпесе, даналардың өмірінің соңында дұшпанына айналған адамдардың барлығы да әуелде олардың досы болды. Ақыл жарыстырды, ақыл қосты, тіршіліктің сан қиыншылығынан алып шықты.

Абай дүниеден өткенде бір шабарман туысы Оразбайдың ауылына құйындата шауып келіп, алқын-жұлқын есіктен кіре салып, “Сүйінші, Абайдан құтылды, сүйінші!” — деп айқай салыпты. Сонда Оразбай басын көтеріп алып, қамшымен әлгі туысын тартып-тартып жіберіп есер немеге:

“— Ей, сен не деп отырсың? Абай бүкіл қазақтың Абайы емес пе? Мен оның өзімен — жаумын, сөзімен — дос емеспін бе! Енді мен сөзімді ұғатын адамды қайдан табамын. Кім сөзімді ұғады!” — деп жылап жіберіп, бата оқырына қысырақтың үйірін қосыпты. Ақылсыз болса Оразбай мұны істемес еді. Гетенің де ақылды дұшпандары мінез тұрғысынан Оразбайдан кем түспеген. Әркімнің жауы да өзінің ақылына сай. дәрежелес келмек. Әйтпесе, данышпан мен ақымақты өзара жауықтыратындай ортақ мүдденің табылуы да кәдік нәрсе ғой. Дұшпан мен данышпан, не ақымақ пен ақымақ қана жекпе-жектің майданына шығуы тиіс. Ал Гете мен Абай өздерінің данышпан екенін білген. Гете өзінің жай пенделіктен даналыққа жеткенін мойындап отырып, өлеңді күрес құралына айналдырғанын: **“Поэтикалық дарын өзгелерге қарағанда маған аса қажеттірек еді, өйткені менің мінезім өзімді дүниенің бір басынан екінші басына (пендеден даналыққа — Т.Ж.) бір-ақ шығарды. Сондықтан да, менің осы уақытқа дейінгі жариялағандарым — үлкен бір жан сырының бөлшектеген мінәжаты еді”** — деп баяндайды.

Абай да өз тұлғасының даналық сыпат алғанын қысылып-қымтырылмай ашық жариялап:

*Мен боламын демеңдер,
Аяқты алыаң басқанға.
Екі көзің аларып,
Құр қарайсың аспанға, —*

деп көпшілікке мәлімдеме жасағандай болады.

Гетенің жеке басының қайшылығы, өз ұлты өзін түсінбей, “ұлы керенау” жан атағанын тарқатып жатпайық. Қандай жала мен нала болса да басын тік ұстап, арыстан текті кейпін сақтапты. Әрине, өз қатесін де ұққан. Бірақ, өлеңнен басқаға оны ашып айтпаған. Абай да өзінің бойындағы дарын қасиетін және оған ешкімнің теңесе алмасын білген. Ақылы мен қайратына сенген. Сол сенімнің салдарынан өмірде қарама-қайшылықтарға тап болған. Кейде мінезіне де жеңдірген. Соны Гете сияқты мойындап.

*Боудағы мінді санасам,
Тау тасынан кем емес*

*Жүрегімді байқасам,
Инедейін таза емес! —*

деп өзін-өзі тергеуге алады.

Мұның басты себебі: екеуіне де өзі өмір сүрген заманының қайшылықтарына ресми түрде баға беру өте қиынға соқты. Өйткені олардың пікірі — шешуші пікірдің бірі еді. Қай пікірді қостаса да міндетті түрде ұлты екіге бөлініп, қарсылас жақ бұлардың дұшпанына айналады. Ал топпен алысудан гөрі жеке адаммен “айтысып, тартысу” — өздеріне де оңай соғатын. Бірақ “тобырларды” үнемі өлеңмен шаншып отырды. Сондықтан да олар өзгеден гөрі өнеріне сенді. Өз жанына үңіле келіп Абай:

*Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең қылдым жасыдым да, —*

дейді.

Демек, “поэтикалық дарын” Абайға да қажет болыпты әрі содан өзге дос таппапты. Гетенің “жан сырының бөлшектенген мінәжаты еді” — деуі соны аңғартады. Бір өлең арқылы тағдырын байланыстырып, бір тұғырда тас құдай боп тұрған үш ақын — Гете, Лермонтов, Абай үшін: өлең-өмірлік қажеттілік еді. Мұны олар:

*Өмірде ойға түсіп кем-кетігің,
Тулағыш мінезің бар жүрек сенің.
Сонда сенің отыңды басатұғын,
Осы өлең — оқитұғын дұғам менің! —*

деген жолдары арқылы жеткізеді.

Әрине, өлеңге Абай мен Лермонтовтың ғана қатысы бар. Бірақ дәл осы жолдарды Гетенің де айта алатынына және оған толық қосылатынына шүбә жоқ. Енді ілгеріде қойған сауалға жауап издесек, Гете мен Абайдың, жалпы даналардың өмірден жерінуінің басты себебі — олар өзінің талантын еш шүбә, күмәнсіз және мойынсына мойындауды талап етеді екен! Иә, күдіксіз мойындауды, күмәнсіз илануды және ешқашанда алдынан кесе көлденең өтпеуді талап етеді!

Бұл — дананың даналығы ма, балалығы ма, жоқ ақылы үшін талап еткен кепілдігі ме? Тым өркөкірек пе? Герцен күрескердің:

“Гетені өмірге әкелу үшін немістердің жиырма ұрпағы құрбан болса да мен өкінбес едім!” — дегеніне қарағанда әлгіндей тәкапарлықты қаралай да алмаймыз.

Мүмкін, тарихи һәм табиғи заңдылық па екен?

Себебі даналар өзінің жан азабын ешқашан да тікелей дұшпаннан көрген емес. Олар жалпылай тұжырымдайды да, ақыры торығуын дүниедегі етекбастылықтан көреді. Біздің ұзақ қазымырлап келе жатқан салыстыруларымыздың түпкі межесі — осы торығудың себебін ашу.

Ендеше, даналардың торығуының тамыры — етекбастылықта.

Бұлар өзі өмір сүрген дәуірден әлдеқандай бір санадан тыс келісім іздеген. Ал ондай келісім тарихта болған жоқ. Қазақтың кара өлеңінде айтылғандай, “бірде көл, бірде шөл болған дүние” заманалар сайын алмасады. Соған даналар өзгеріс енгізгісі келеді.

Бірақ өзі қойған затын өзі орнынан таба алмайды. Екінші рет түзетеді. Тағы да талқаны шығады. Ақыры ыза болып, сөзінен у төгеді де бетін теріс қаратып әкетеді. Әлгі “етекбастылығына” ақыры өзі қорланады. Мұндай ізсіз кеткен есіл уақытына өкінген Гете:

“... Мені жұрттың бәрі ылғи да тағдырдың еркесі деп атайды. Өзімнің сыбағама өкпелейтін не өмірдің тауқыметіне налитын жайым жоқ. Алайда соның барлығы — ауыр еңбек пен қажырдың жемісі, жетпіс бес жас өмірімнің ішінде өзімнің рахатым үшін бір ай өмір сүрмешін деп батыл айта аламын. Мен өзінің орнында жатпаған тастарды орнына қоюдан қолым тимеді... Менің әрбір адымымды іштен де, сырттан да шалушылар болды. Нағыз бақытым — менің поэзиялық шығармашылығым еді”, — депті.

Абайдың да жан дүниесі түршіге еске алатыны — осы етекбастылық. Оның: “Атадан — алтау, анадан — төртеу, жалғыздық көрер жерім жоқ” — деген болатын. Бірақ та, бар арманын, қапалы көңілін “Бірінші сөзіндегі”:

“Алыстық, жұлыстық, айқастық, тартыстық — әурешілік көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық — қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын... Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен кара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса — жазып алсын, яки оқысын; керегі жоқ десе: “Өз сөзім өзімдікі” — дедім де, ақыры соған бел байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ”, — деген пікір толық жеткізеді.

Мұны өлеңінде де тілге тиек етіп:

*Сұм дүние, тонап жатыр, ісін бар ма,
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?*

*Алды үміт, арты өкініш алдамшы өмір,
Желікпен жерге тықпас кісің бар ма? —*

немесе:

*Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға да, ашуға жақтым шырақ
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ, —*

деген жолдары арқылы “сыртқа жайды”.

“Нағыз бақытым — менің поэзиялық шығармашылығым еді”, — деген Гетенің өзін-өзі жұбатқан сөзін Абай:

*Өзгеге көңлім тоярсын,
Өлеңді қайтып қоярсын.
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсын, —*

деген өлеңімен білдіреді.

Демек, екі дегдардың дерті де, дертінің дауасы да — өлең екен. Торықса да толғануын тоқтатпапты. Олардың тыныш та өмір сүруіне болатын. Тіпті махаббаттан да тоят табуы мүмкін еді. Алайда олар тарих пен туған ұлтының тектік ныспысы алдындағы парызын түсінді. Ұлтының ішкі әлемін сыртқа шығарып:

“Ақындық ойдық жасампаз ғұламасы, адамның ішкі әлемінің құдіретті патшасы әрі әміршісі ретінде көрінді” (*В.Г.Белинский*).

Өлең — олардың жан дүниесін “етекбастылықтан” емдеген ортақ дауасы болды.

III

Өзінің ұлтын данышпандары сияқты беріле сүйетін және олардан артық туған халқын сынайтын ақыл иесі табыла қоймайды. Қазақ ұғымымен айтқанда, даналар ұлтын “қанын шығара сүйеді, жанын шығара күйіндіреді”. Міне, осы бір төуекелшіл сезім қайшылығынан барып ішкі рухани егес пен түсінбеушілік туындайды. Мұндай екіұдай түйсінуге тұлға емес тобыр араласқан тұста барып дананың “мінезі сандығынан шығып” кетіп (*Абай*), ие болудан қалады.

Ал тобырдың жанығуы басталады. Абай айтқан “жалған намыс”, “жалған мақтан”, “жалған отаншылдық” өршелене өршиді. Ақыры “тән мен жанды улап” (*Абай*) тынады.

Ұлт пен дананың арасын ушықтырып, “жанын күйдірген” оқиғалар Гете мен Абайдың да басынан өтті.

Олардың өз ұлтына деген сезімінің күрделілігі де сонда жатыр. Әрине, даналар ұлттың түпкі қамы мен мұрат-мүддесін көзделді. Ал тобыр дәл қазіргі сәттегі шолақ әрекетті дәме етті.

Барлық ұлылар сияқты, Гете мен Абай да ұлтының тағдырына ұшқалақтық танытпады. Әр нәрсенің астарын байыптап барып, іштей шешім қабылдады.

Германия сияқты тарихтың талқысына сан рет түсіп, әлемнің даму бағытын өзгерткен, пәлсафалық мектебі — ақыл-ойдың бесігі болған мемлекетте, бәрін де есеппен істейтін, әр қадамы мен сөзін санап барып шешім қабылдайтын неміс ұлтының өз ішінде Гете дегдардың тағдыры бірде — дана, бірде — диуана дәрежесінде бағаланып келеді. Оның аты мұқым ұлтқа жек көрінішті болған жылдар да кездесті. Гетені неміс ұлтының қасиетті тұлғасы ретінде қайтып оралуы үшін басын өлімге тіккен оқымыстылардың саны да біраз баршылық. Сондай күйінішті рухани кезеңде Бехер неміс жастарына:

“Гете туралы жазылған өсиетсымақтан тұратын қайдағы бір кітапшалардың желігінде кетіп, өздерінді өздерің аластырмаңдар, өздерінді өздерің шырғалаңға салмаңдар, оның атына байланысты таратылған адам төзгісіз өсекке еріп, өздерінді Гетеден бет бұрғызып әкетпеңдер. Ақкеріштен жасалған Гетенің қартайған сөтіндегі ұлыққа ұқсаған бейнесіне қарап өздерінді алдауға жол бермеңдер; Гете туралы жазылған күлді бадам шимайға сенбеңдер, керісінше, одан жиренбей, Гетенің нақ бейнесін оның шығармаларынан іздеңдер, сонда ғана оның өзін табасыңдар”, — деп үндеу тастады.

Даналар саясатқа бағынбайды. Сонысымен де әрбір билеушіге қауіпті.

Гете сол өзі өмір сүрген заманда да қорғасыннан құйылғандай тік әрі тәкәппар қалпынан жазбапты. Тіпті ішкі жан дүниесіне де ешкімді жақындатпапты. Жеке адамға қатысты болса бір жөн, ұлтының, тіпті мұқым Еуропаның тағдыры талқыға түсіп, тас-талқаны шығып жатқан тұста да сыртқа сыр бермепті.

Гете өмір сүрген дәуірде дүние астан-кестен төңкеріліп, қоғамның іші судай сапырылысып жатты. Жеті жылдық қантөгісті соғыс, американың азаттық күресі, француз төңкерісі, Наполеонның даңқ тұғырына көтерілуі және күйреуі, қасиетті Рим империясының құлауы іспетті оқиғалар бүкіл адамзат тарихындағы зауалды мезеттер еді. Соның барлығын басынан кешіре отырып, ешқандай саяси іске араласпай не пікір білдірмей, томаға-тұйық өмір сүруі

расында да адам сенгісіз жай. Гетені біресе — Прометей, біресе — Зевс, біресе — “ұлы керенау”, “тәкәппар тақуа”, “тас құдайға” теңеуге себепкер болып келе жатқаны да оның осы үнсіздігі.

Тіпті неміс ұлтының тағдыры оны толғандырмады, тек қана өзінің даңқын күйттеумен күйбең тіршілік өткізді — деген желеудің кейде тарихи шындық ретінде қабылданатыны да бар. Мұның барлығы Гетенің жеке басының қайшылығы. Дейтұрғанмен де ол ішінен неміс ұлтын өте нәзік әрі ұлы махаббатпен сүйді. Сүйе тұрып оның даму жолын, дәстүрлі билік пен құрылымнан ауытқудың жолын қолдамады. Өз ойын ол:

“Әрбір ұлтқа өзінің болмысына тән мінезі мен заманалар бойы рухани қажеттілігін өтеп келген дәстүрлі тіршілігі ғана жарасады, ал өзге ұлттан көшіріп алған мінез оған қонбайды. Белгілі бір дәуірде белгілі бір ұлтқа азық болған тағам, екінші ұлтқа у болып тұншықтыруы мүмкін. Сондықтан да, ұлттың өз жатырында өсіп-өнбеген, қажетсінбеген қайдағы бір жат жұрттық ықпалды жүзеге асырамын деп жанталасуы бәрібір сәтсіздікке ұрынады, әрі ол ессіздік, мұндай төңкерістердің барлығы да сәтсіздікке ұшырайтыны анық” — деп білдіреді.

Гете мемлекеттік құрылымның күрт өзгеруін онша мақұлдамаған. Ұлт ішіндегі бұлғақ пен аласапыранның зардабынан сескенген.

Дүние тарихы төңкеріліп жатқанда “тас құдай” қалпын сақтап, айтар пікірін тек көне грек, рим аңыздарының оқиғасы арқылы білдіруі топ пен тобырға ұнамады. Оның атақ-даңқына ежелгі әдебиеттің әсер еткені сондай, Генрих Гейнениң өзі Гетенің неміс тілін білетіндігіне таңданыпты. Әйтпесе, грек тілінде сөйлесуге дайындалып келіпті.

Әрине, қылыш пен семсердің, зеңбіректің, атойлаған аттың күшімен тарих жасалып жатқанда Гетенің ештеңе естіп, білмегендей, көрмегендей “керенау күй кешуі” таңданарлық.

Әсіресе, бүкіл Германияның тұрғындары бірігіп Наполеонға қарсы көтеріліске шығып, мемлекетін азат ету майданын ашқанда да Гетенің үнсіз қалуын неміс жұрты сатқындыққа балады. “Жаза” атты ұлттың ерлік сезімін, қаһармандық рухын оятатын журнал шығарып жатқан тарихшы Г.Луденнің ерлікке шақыратын өлең жазып беруі туралы өтінішінен бас тартуы сондай кінә тағуға түрткі салды. Сонда қаны қайнап кеткен Гете бұған сестене қарсы шығып:

“Бостандық, халық, отан деген ұлы идея мені бейтарап қалдырады деп ойлап отырғаннан саусыз ба? Онда қателесесіз,

ол идея біздің жанымызда, ол біздің жанымыздың бір бөлшегі, ешкім де ол сезімді өз денесінен сылып тастай алмайды. Германияның тағдыры менің жүрегіме ыстық қан құйып тұр. Көптеген қасиеттері арқылы сүйіспеншілік оятатын, бірақ жалпылай алғанда бақытсыз неміс халқы туралы ашы ойлар жүрегімді қыжылдатады”, — деп жауап берді.

Гетенің неміс ұлтын шын ниетімен сүйетініне, ол үшін жаны күйетініне профессор Г.Луден сенді. Бірақ та отан басына қасіретті күн туып, азаттық үшін мұқым ұлт қанын төгуге ұмтылып жатқанда Гетенің осыншама салқындық тартқанын тарихшы ғалым түсінбеді. Алайда жаманаты ақынға қалды.

Сонда Гетенің көздегені не? Жан тыныштығы ма? Бейжайлық па? Наполеонның монархияны құлатуын іштей жақтағаны ма? Мұндай үміті де болған. Бірақ ол үшін ұлтының азаттық сезімін тұншықтыра ала ма? Гете өзінің бұл шешімін мүлдем басқаша ойлау жүйесі арқылы түсіндіреді. Ол Луденге:

“Сіз неміс халқының оянуы, дәуірлеуі туралы пікір айттыңыз, сондай қасірет пен қанның құнына келген сол бостандықты осы халық қолында ұстап тұра алады деп ойлайсыз ба? Жұрттың ұйқысының қатты болғаны сондай, дәл осындай сілкіністен кейін де оның санасының оянуы екігалай. Бұл қозғалыстың барлығы дәуірлеу емес қой. Күшпен көтеріліске шығару да намыстың оянуы болып табыла ма? Әңгіме мыңдап қана саналатын сауатты жастар мен ересектер туралы емес, миллиондар мен қалың қауым жөнінде болып отыр. Біз сонда неге қол жеткіземіз немесе қандай жетістікке жетеміз? Сіз ғой: бостандық дейсіз, алайда бостандық дегеннің орнына арылу, құтылу дегенді қолдансақ орынды болмас па екен, құтылғанда да жаттың жапасынан емес, жат мінездің қанауынан құтылайық — деп ұрандасақ қайтеді...” — деп қарсы сұрақ қояды.

Гетенің бұл болжамы бұлжымай келді. Германия биліктің қысымында қалды.

Гете ең бірінші ұлттың рухани тәуелсіздігін алдыға бекер көлденең тартқан жоқ. Рухани бостандық — ұлттық дәуірлеудің кепілі. “Жат жұрттың емес, жат мінездің қанауынан құтылайық” — деп жар салуының себебі сондықтан. Өркенниеттің ағысында азат ұлт ретінде өмір сүрген неміс жұртының ішіндегі қайшылықтардың өзі Гетенің санасын сабылдырғанда, ұлты отарға айналған, рухани басыбайлылыққа түскен Абайдың назасы қандай болғанын тәптіштеп жатудың өзі артық, бірақ қажет.

Гете айтқан, “бостандық, халық, отан” деген үш ұлы идея Абайдың да “жанының бір бөлшегіне айналып, жүрегіне ыстық қан құйып тұрған” киелі күш еді.

Қазақ халқының да “көптеген қасиеттері сүйіспеншілікті оятқанымен”, жұртының аузынан “тағы, қасиетсіз, жабайы, мақұлық, сауатсыз” деген сөзді ғана естіді. Гете ұлттың өзін-өзі билеуіне өзгеріс енгізсе деп тілесе, Абай сол ұлттың отарлаудан құтылуын армандады. Гетеден гөрі оның қазақтың “бақытсыз халық” деп атануына себебі жеткілікті болатын. Неміс ұлтының өкілі “жат жұрттың мемлекеттік құрылымын орнату үшін” күрессе, Абайдың ұлты ұлт азаттығына жетуді аңсады. Ал Гете:

“Ұлттың өз жатырында өсіп-өнген, ол қажетсізбенген қайдағы бір жат жұрттық ықпалды жүзеге асырамын деп жанталасуы — ессіздік” — десе, сол “ессіздік” қазақтың басына төніп, оны тұншықтырып бара жатқан болатын.

Кенесары хан, Шокан іспетті бостандыққа ұмтылған жеке тұлғалар шыққанмен, Гете айтқан “қалын қауым мен миллиондар тобы” әлі де ұйқыда болатын. “Күшпен көтеріліске шығарып, қасірет пен қанның құны арқылы” бостандық алу мүмкіндігі де қазақтың пешенесіне бұйырмай тұр еді.

Сондықтан да жоғарыдағы үш мәселе жөніндегі Гетенің пікірі мен Абайдың ойы бір жерден шықты.

Абай да ең алдымен ұлттық намысты ояту үшін рухани бостандыққа жетуіміз керек — деді. Ол қолға қару емес, қалам алу қажеттігін, яғни ұлттың ұйқыдан толық оянып, сана-сезімінің биік дәрежеге көтерілуін насихаттады. Ол үшін сол өзін тәуелді болып отырған елдің — Ресейдің “дағуасына кіру үшін тілін біл, өнерін үйрен”, қашан “заңсыз заңына көнбейтін күйге жеткенде ғана” қимылға көш. “Ырқына көнбе!” — деді.

Міне, дәл осы пікірі үшін Абай өз заманындағы билік иелеріне жек көрінішті көрінді. Олар Абайды “орысшыл-сың!” — деп кемітті. Өзгені былай қойғанда әкесі Құнанбайдың өзі оны мін етіп танды. Бұл Гетеге тағылған айыппен бірдей еді. Бірақ Абайдың үлгі-насихатының астарын “қалын қауым мен миллиондар түсінбеді”. “Шоқыншақ екен Абай!” — деген өсек те таратты. Оның орыс достарымен араласуын, ауылына қонаққа шақыруын түршіге қабылдап, Мефистофельге жанын сатқан Фауст сияқты тіксіне қарасты. Ал кеңес тұсында Абайды ұлттың жауы деп жариялады. Сөйтіп:

*Неңің қайдан екенін таба алмассың,
Телмірін терең ойдың соңына ермей, —*

деп ақыл айтқан жұртты өзін талдауға салды.

Өмірінің соңғы он бес жылында Абай билікке мүлдем араласпады. Ресми сайлаудан бас тартты. Бірақ та қоршаған ортасы одан қалыс қалуға мүмкіндік бермеді. Ақыры “тұщы етіне ашы қамшы тиді”. Содан бастап мүлдем “жасып”, “жүрегін кемірген қайғыға” қарсы қайрат көрсетпей, бойын өлімге ұсына берді. Абай адамның уайымын женетін “жан қуаты” — қайрат екенін жақсы білді. Гете де сол рухани күшті өте жоғары бағалаған. Эккерманның күнделігіне үңілсек, бұл туралы өмірлік дерекке жолығамыз.

1831 жылы 12 ақпан күні Эккерман “Қасиетті кітапты” оқып отырып, ондағы бір суретке көзі түседі. Онда Христостың теңіздің бетімен жүзіп бара жатқаны бейнеленіпті. Ал әулие Перт толқынның үстінде оған қарай жүгіріп барады екен. Бірақ бір сәтке өзінің сенім рухын жоғалтып алады да, суға бата бастайды. Осы сәттің бейнеленгенін көрген Гете:

— Бұл ең бір ғажайып аңыз. Сондықтан да осы суретті мен өте жақсы көремін. Мұнда асқақ ой жатыр: адам өзінің сенімі мен қайратының, қажырлы рухының нәтижесінде ең қиын бастаманы (Істі — Т.Ж.) жүзеге асыра алады, ал қалай рухани сенімнен айырса, солай өзінің басын өлімге тігеді”, — депті Эккерманға.

Шындығында да бұл аңыздың астары терең. Адам рухы — тіршіліктің қуат көзі. Онсыз тіршілікте тиянақ таба алмайсың. Барлық істің ұйытқысы — рухани сенім. Абай да өзінің өлеңінде мұны:

*Өзіне сен, өзінді алып шығар,
Ақылың мен қайратың екі жақтап, —*

деп тілге тиек етеді.

Мұндағы Абайдың “ақыл” деп отырғаны Гетенің сөзіндегі — сенім, яғни рухани күш.

“Қара сөзінде” Абай бұл мәселеге әр қырынан оралады. Және Гетенің “рухани сенім мен қайрат” деген сөзін әр түрлі мағынада береді. Кейде оны әңгіме ретіне қарай “жүрек” деген сөзбен де алмастырады. Жүрек — қуаттың көзі. Мәселе: жеке ұғымдардың қалай аталуында емес, оның беріп тұрған мағынасында. Мысалы, қайрат, ақыл, жүрек туралы сөз қозғалатын “Он жетінші сөзінде” үшеуінің таласына төрелік айта келіп:

“Үшеуің ала болсаң — жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдайтағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы”, — деп тұжырымдайды.

Дәл осы арадағы Абайдың жақтап тұрған “жүрегі” — рухани сенім. Гете сүйінген адамның бойындағы ең ұлы

қасиет. Ал осы “жүрек” ұғымын талдаған “Он төртінші сөзінде” Абай жаңағы айтылған сенім, қайрат, рухани табандылықтың барлығын бір “жүректің” ішіне сыйғызады. Адамдық қасиеттің мағынасы жөніндегі ойын дамыта келіп, өз ұлтының бойындағы мінін сынап, оның себебін:

“Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылысыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе — жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білсе де, арсыз, қайратсыздығынан — ескермей, ұстамай кетеді”, — деп түсіндіреді.

Бұл Гетенің: рухани сенімі мен қайраты жоқ адам суға кетеді — дегенінің мағынасын толық береді. Абайдың “байқау” деп отырғаны — сенім, жүректегі қажырлы жігер, рух; ал қайраты — кәдімгі қайрат, “жан қуаты”. Бұларсыз адам өзінің басын өлімге тігеді — деп түсіндірсе Гете, Абай әлгі қауқарсыздықтың салдарын:

“Өйтпесе, құдайға терістіктен, ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, өз бойын өзі тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгілі, адам ба өзі”, — деп мінейді.

Өзіне-өзі қатал талап қойған Абай өмірінің соңында өзі соншама сыпаттап, насихаттаған рухани қайратты неге ұстай алмады? Қаншама рет “өзінен-өзі есеп алып”:

*Ойға түстім, толғандым,
Өз мінімді қолға алдым.
Мінезіме көз салдым,
Тексеруге ойландым, —*

десе де, дегеніне жете алмады. Гете:

Әр ойымен өмірдің құпиясын білуге ұмтылған жан,

Оның қайнар бұлағын өзінің жүрегінен (рухынан) табады, — деп (жолма-жол аударма), барлық дүниенің кілтін рухтың қолына береді. Абай да билікті “жүрекке сеніп” тапсырады. Өмірдің мұқым құпиясы мен болмысын:

*Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
Бүлк еткізбек қалайша соқса тамыр, —*

деп түсіндіреді.

Гетенің “өмірдің құпиясы” дегені — “жүрегіңнің толқыны”, ал “тамырдың соғуы” — “жанның қайнар бұлағы”. Әр түрлі сөзбен бейнеленсе де. поэтикалық, философиялық емеурін біреу. Ол — тәуелсіз, қайратты, жігерлі, өзіне-өзі сенімді рух.

Абай сол рухты да тәркі етті.

Гетенің ең үлкен бақыты — оның отаны, ұлы бостандықта еді. Сондықтан да ұлттық басыбайлылық, рухани

тәуелділік деген ұғымдар ол үшін өмірінің соңында санасынан сызылып қалды. Жүрегінде ешқандай да алаң болмады. Оны толғандырған — мәңгілік пен бақилық, жеке бастың қайшылығы мен еркіндігі, дүниедегі құбылыстардың қарама-қарсы заңдылықтары мен себептерін көркем бейнелеу, пенде ретіндегі уайым-қайғысын жеңу мәселесі.

Бірақ дана суреткер ретінде өзі өмір сүрген қоғамның қайшылығы жүрегінде шайырланып, тұтқырлана берді. Жұбанышты жырынан тапты.

Абай үшін мұның барлығы керісінше болды. Әр жыл өткен сайын ұлтының тағдыры темір ноқтаға қысыла түсті. Жаппай жазалау, жаппай шоқындыру, қазақ ұлтын құнарлы жерден ығыстырып, оны крестьяндандыру, басыбайлы жұмысшыға айналдыру, тілін жою, рухани тәуелді мәңгіртке ұшырату саясаты барған сайын қатты қарқынмен жүргізіліп жатты. Оның себебі мен салдарын Абай түсінді. Сондықтан да жеке басының уайым-қайғысына ұлтының қасіреті қосылған Абайдың “тілі — ащы, сиясы — у” болды. Ресейдің отарлау мен шоқындыру, крестьяндандыру саясатын әшкерелей отырып, оның өркениетінен үйренуді насихаттады. Өз сөзімен айтсақ:

*Әділет пен ақыла,
Сыналып көрген, білгенн.
Білдірер алыс-жақынға,
Солардың сөйле дегенін.
Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл —
Не жазып кетсе — жайы сол,
Жек көрсендер өзің біл, —*

деп жүрегі налаға толды.

Ол соңғы үш-төрт жылда қолына қаламды сирек алды. Мына дүниеден баз кешіп, жақсылығына да, жамандығына да сүлесөк қарап, өз жүрегін өзі уайыммен кемірді. Соншама сенген, сүйген, сырын ашқан өлеңі де оған қолұшын бермеді. Абай жалғаннан жалыққан соң не жалықтырған соң бетін теріс қаратып кеткен жоқ. Ол шын мәнінде санасымен сарғая езіліп, жүрегімен егілген құсадан қаза тапты. Иә, жай өлген жоқ, қаза тапты. Себебі, Абай өзінің рухани күрес майданын ешқашанда тастаған емес.

*Жүрегім менің — қырық жасау,
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтып аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әр неден.
Өлді кейі, кейі — сау,
Кімді сүйсе бұл жүрек.*

*Кімі — қастық, кімі — дау,
Сүйенерге жоқ тірек, —
... Қанжүректі қайғылы-ау,
Қайрыла кет сен маған.
Қасиетін ойлан-ау,
Қам көңілдің тынбаған, —*

деп тағдырын торығуға шалдырғанына кешірім сұрағандай болды. Жасып, шарасыз қалып танытып, “тыншымаған қам көңілімнің қасиеті мен қасіретінің себебін сен ойларсың, енді” — дегендей емеурін жасап, дүниеден Абай өтті.

Гете де өтті. Бірақ ол дегдардың “ғадауатты махаббаттан” басқа онша көп жүрегінің басына төгілген запыран жоқ еді. Ол ақын ретінде де, адам ретінде де, адамның ақыл-ойының барлық мүмкіндігіне ие болған дана ретінде де бойындағысын сарқып беріп кетті. Өмірі де, қоғамы да, ұлты да оған бұл мүмкіндікті жасады.

Ал Абайға сол құрметтің бірі де бұйырмады. Абайдың “ұлы сия, ащы тілі мен долы қолы жазып” кеткен ең соңғы өлеңі:

*Несі өмір,
Несі жұрт?
Өңшең қырт,
Бас қаңғырт, —*

деп аяқталды.

Шынында да, Абайдың қаліріне жетпеген қандай жұрт едік? Онда “несіне өмір сүрді?”. “Өңшең қырт” болмасақ, бұған да бір жауап іздеп, “бас қаңғыртуға” тура келетін шығар.

Абайға тарих өз бағасын берді. Енді әрбір қазақ сол қасиетті бойына сіңіріп, келер ұрпақтың жүрегіне дән етіп себуі парыз. Арына жүктелген аманат.

Даналар өлді. Даналық ойы қалды. Олардың даналық мәйегі — адамзаттың мәңгі таусылмайтын рухани азығы. Біз сол үшін де олардың рухының алдында бас иіп, мың мәрте тағзым етіп, тізе бүгеміз.

18. “МҰНЫ ЖАЗҒАН КІСІНІҢ АТЫН БІЛМЕ, СӨЗІН БІЛ!..”

(Абай және исламияттағы жадиттік бағыт)

Даналардың таным құпиясы ешқашанда толық ашылмайды. Тамыры табылып, түбірі жалаңаштанып қалған дана — данышпан, яғни, “жұмбақ жан” (*Абай*) болудан қалады. Абай да сондай түйсік түйіні шешілмейтін шыңырау, Оның “суық ақыл, күшті қайрат, ыстық жүректің” қуатына сүйеніп, көңіл көрігінде балқытқан ойының астарын Ұлы Мұхтар Әуезов те толық аша алмай кетті. Ақыл мәйегі мен түйсік-танымының жетпегенінен емес, “арпалысып тұрып алған заманалардың” (*Қасым Аманжолов*) екпіні ырық бермеді.

“Заман адамды илеп” (*Абай*), тағдырын өктемдіктің диірменіне салып, үгітіп жіберді.

Сол “заманның қас-қабағына қарап күйлемегендіктен де” (*Абай*) Мұхтар Омарханұлы рухани әкесі Абайдың “зарлы да жаралы” жандүниесін, “заманына сыймаған” даналық тұлғасын бар болмыс-бітімімен көркем ой мен ғылыми пікірі арқылы зерлеп берді. Ол үшін ғұлама ойлы ғалымдық зейінін де, ұлы қуатқа ие суреткерлік талантын да беріле жұмсады. Өкінішке орай, ұлы қаламгердің өзі де дана Абай туралы толғамын, ең бір шағымды тұспалдары мен тұжырымдарын ашық әрі еркін білдіре алмай, әр кезде орайы келген тұста сөз арасын көмбе ғып көміп кетіп отырды.

Ұлы Мұхтар Абайдың “қаралы көңіліне түскен ақылдың нұры”. Ал жарық бар жерде — көлеңке де бар. Сол сияқты Абайдың “қырық жамау жүрегіне” сәуле түспей қалған, түссе де Мұхтар Омарханұлы қыртысын жаза алмаған, жазуына мүмкіндік бермеген, бірақ, “есті кісіге” емеурін танытып кеткен қалтарыстар бар.

Соның бірі — Абайдың исламият дүниесі мен түркі әлемінен тартқан тамыры.

Түркілік дүние танымының тамырын таппай Абайды танып-білу мүмкін емес. Ол — ақыл бәйтерегіне тамырсыз тамсанғанымен бірдей. Тағдырдың тәлкегіне орай дана Абайды дәл осылай “таным тамырыңсыз” талдап, түсіндіріп келдік.

Өйткені түркі жұрты даналыққа дәрменсіз, ақыл-ойға қабілетсіз деген, сол арқылы олардың ұлттық намысын, өзіне деген сенімін өлтіріп, дербес өмір сүре аламыз-ау деген үмітін өшірмек болған нәсілдік өктемдік өңешті жырғтты. Дауысты түншықтырды. Бұл қастандық Мұхтар Әуезовке де жасалды.

Бірақ, қазақтың, Абайдың бақталайына орай амалын тауып аман қалды. Сондықтан да ұлы ойшыл өзінің бар талант-қуатын “Абай жолы” эпопеясына жұмсап, іштегі запыранын төкті. Онда да мысқылдап отырып шығаруға мәжбүр болды.

Қарсылықты — қаскүнемдік туғызады. Өшпенділікті — өктемдікті қоздырады.

Исі ислам дүниесі мен түркі тектес ұлттарды басып-жаншып, басыбайлы етіп, тұқыртып тұншықтыруға тырысқан шіркеулік һарам пиғыл мен жаһангерлік отарлау саясаты, өздері түркі жұртына бодан болған заманның кегін қайтарудан туған нәсілдік өшпенділік — исламият пен түркілік қозғалысты өмірге әкелді.

Бұл — ғазғауат та, түрікшіл ортақ майдан да емес, кәдімгі, рухани қарсылық болатын. Діні, тегі, тілі жат жұртқа жасаған шабуыл емес. керісінше, дінін, ата тегін, ана тілін сақтап қалуға ұмтылған рухани қозғалыс еді.

Өйткені ислам мен түркілердің бірлік нысанасы Римде немесе Ресейде насихатталған жоқ.

Ол өзінің тарихи таным кеңістігінде, тарихи ұлттық Отанында ұрығын септі. Арандату, аздыру, ыдыратып-қоздыру, қырып-жою, шоқындыру, тәуелдендіру іспетті қастандық әрекеттер сол жаншылған ұлттың ішінде зорлықпен, діні, тегі, тілі жат сыртқы жұрттың зорлығымен жүргізілді.

Бұғауға көнгенімен де былауға көнетіндей түркі тектілер мүлдем мәнгүрттеніп кете қойған жоқ болатын.

Олардың да арасынан Шаһабуддин Маржани, Каюм Насири, Исмағұл Гаспаралы. Абай, Ата Түрік сияқты “ақылдың кені” шықты. Олар ұлттың санасын оятып, екі түрлі ұлы қауіптен: дінді уағыздай отырып тілін ұмыттырған “арабияттың” (*М.Әуезов*) рухани жалауынан; дініне де, тегіне де, тіліне де, жеріне де өктемдік жасамақ болған ресейлік жаһангерліктен сақтап қалды. Алдыңғы қауіп — Түркияға, Әзірбайжанға, Шығыс Түркістанға төнсе, екіншісі — мұқым Шығыс, Орта, Батыс Түркістанның, Ібір-Сібір елінің басына қарғыс үкіміндей боп үйірлді.

Бұл пиғылды ұлы Мұхтар Әуезов дер кезінде ашық жария етпегенімен, шәкірттерге арналған дәрісінде айтып, дәптеріне:

“... Жүз жыл бойында орыс әдебиеті патшаға қарсы ереуіл ойдың үлгісі болған. Осыны түсінген бұратана елдегі азаматтар қазақ елінде де шыға бастаған. Тілі бір, тарихы жақын түрік, қырғыз, өзбекті алсақ тез ояна қойған жоқ, ертерек оянған қазақ халқы болды... Шоқанның осындай жолға түсуі, тарихтың қалай көшетінін түсінгені. “Зар заман” ақындары

таба алмаған жолды осылар табуы керек еді... Ертеде арабтан көп мәдениет тараса, бұл шама оның тоқтаған кезі болатын. Иран мәдениеті де музейдің ішінде сақталған мәдениет сияқты. Шағатай, түрік тілін алсақ, бұл тілдегі әдебиет те әлсіз еді. Орта ғасырда шағатай мәдениетінің тарап, бірнеше ақынның шыққан кезі. Бұл 400-550 жыл бұрын болған әдебиет мұралары. XVIII ғасырда сол ертедегіні қайталап қана жырлады. Шығыста да батыстың қысымына қарсы қозғалыс болған. Бұл ескі режимді қайта құру негізінде болды. Дінді қолдарына ту етіп ұстады. Еуропаның өнерінен қашпау керек. Бірақ, (оны) алғанда исламды күшейту үшін алу керек дейді. Мысырдан Мұхамед Ғабдуку шықты. Бірнеше медреселер болды. Мұсылманшылықтың логика, философиясын оқыды. Бірақ ертеде жазылған кітаптан ғана оқыды. Онан тысқары кете алмады. Панисламизм көтерілісі Ресейде пантюркизм деген қозғалыстың тууына әсер етті. Халықты діні арқылы үгіттеді. Абай, Ыбырай сияқты жаңа дүниеге жаңа көзқарас туғызу керек деген ұғымды бастаушы аз болды”, — деп жазды.

Емеурін танытып қана кеткен Мұхтар Әуезовтің құпия көмбесінің бірі, міне, осы ұзақ үзіндідегі пікір.

Исі түркістандық ұлттардың маңдайына қарғыс таңбасындай басылған, еуропашылдық шовинистік қастандық пен шіркеулік аяр пиғылдан өршіген, қасақана арандату үшін тасталған: “пан — исламизм, пан — тюркизм” — деген атышулы қастаншықпағыр ұран осылай туды.

XIX-XX ғасырдағы түркі жұртының басына төнген жан алғыш Әзірейіл осы екі “пан — ... изм” болды.

Бұл обадан бетер қауіп төндірді.

Ұлтының ең кекті, зиялы, рухы күшті зиялыларын отап түсірді. Ел “өңшең нольдің” ортасында “бір кемелсіз” қалды. “Жынды су” ішкен машайықтар құсап “есті кісіні” (*Абай*) ойранға ұшыратты. Көшеге сүйреп шығарып, таспен атып өлтірді. “Ақ”, “қызыл” жаһангерлердің “түрмесіне сап қинауын” (*А.Байтұрсынұлы*) қозғап, жұлын-жүйкені тоздырмай-ақ қоялық.

Мұндай рухқа, ұлтқа, дінге нәсілдік һасап жариялаған қасапхана — қоғамға Мұхтар Әуезов те жария түрде қарсылық білдіре алмады. Өйткені, ол сол “қасапхананың” түрмесінде екі жыл жатып, жүрегін тітіркендіріп алып еді. Сондықтан да ақыл-айламен айтар ойының, ашы запыраның барлығын Абай арқылы көркемдік шындықпен ел-жұртына жеткізді.

Өнер адамын қуғын-сүргіннен, тіміскілік пен жымысқылықтан, рухани қорлаудан құтылуға мүмкіндік беретін

ең беделді сыйлыққа ие болғанда, можантопайлау, ғалымсымақтың бірі:

— Мұқа, “Абай жолынан” да артық шығарма жазыңыз! — деп қолпанштапты. Сонда шығарманың астарын түсінбеген дүмбілездің жадағайлығына Мұхтардың күйіп-пісіп:—

— Ей, сен не дейсің! Не дейді мына сүмелек! “Абай” — менің өмірім, өмірлік мақсатым, мәңгілік айтарым емес пе! Абайдан басқа жүкті кім көтереді? “Абайдан” қай шығарма аса алады. Сен мені тірі өлтірдің ғой! — деп тас-талқан ашулануының себебі сондықтан.

Шындығында да, “Абай” романы мен Абай тұлғасы арқылы Мұхтар Әуезов қазақтың барлық қасиеті мен қасіретін, тарихы мен танымын, ұлттың рухани қозғалысы мен ұмтылысын ұрпаққа аманаттап кетті. Ғұлама Қаныш Сәтбаевтің: “Абай жолы” эпопеясы — қазақ ұлтының энциклопедиясы — деп бағалауы тегіннен тегін емес. Ол да екі “пан — ... измнің” пиғылын жақсы түсініп, жасында соларға ниетін қосқан еді.

Бұл екі “пан — ... изммен” Абай да жақсы қанық болатын. Өйткені ол: исламиятты да, түрікшілдікті де ана сүті, ата тәрбиесімен қосып, бала шәкірт шағында бойына сіңірді. Абайдың медіреседе оқыған кезі осы екі рухани қарсылықтың қоғамдық қозғалысқа ұласуы тұсына дөп келіп еді. Алғыр да ойлы, қаншыл шәкірттің жас жүрегіне намысты қоздырып, қанды қыздыратын, тәуелсіздік рухын оятатын пікірлер “жүрегінің басына” мәңгі ұялап қалды.

Көзі тірісінде жариялаған мақалаларында тіс жармай кеткен Мұхтар Омарханұлы өзінің тартпасында сақтаған жазбаларында Абайдың түркі әлеміне деген құштарлығын тиянақтап тұрып жазып кетті. Ол бұл пікірін лекция сабағында еркін айтыпты. Дәрістерінің көшірмелері сақталған шәкірттерінің дәптерлерінде де ойы кеңірек қамтыла қағазға түсіріліпті. Л.М.Әуезова мен М.Мырзахметов құрастырған “Абайтану дәрістері” атты жинақта Абайдың түрікшіл көзқарасының қалыптасуы жөнінде айта келіп, оның түп-тамыры туралы:

“Абайдың оқыған медіресесінде ... арабияттан басқа түркіні оқыды. Түркі тілі деген бертінге шейін келген. Бұл тіл — кітап тілі, әдеби тіл болып есептелген. Түркі тілі — 1915 жылға шейін түркі елдерінде ортақ тіл болатын. Түркі тілінің негізі шағатай әдебиетінен шыққан. Шағатай әдебиеті — сол уақыттағы бүкіл түркі еліне ортақ әдебиет болған. XV ғасырда әуелде парсы тілінде, соңынан түркі тілінде жазыла бастаған Науаи, одан кейін Хұсайын Байқара деген кісілер шығады. Осы кезден

бастап түркі тілінде кітаптар жазылды. Сондықтан “Құраннан” әрі шыққандағы оқитындары Орта Азия ақындары еді. Абай үйінде, бала кезінде де түркі тілін оқыған. Сондықтан Абайдың түркі тілімен оқығаны тек медресесегі 3 жыл ғана емес, Абай түркіні де, арабиятты да Ахмет Ризаның медресесінде оқыды. Түркінің қандай, араб мәдениетіне көңіл бөлудің қандай екенін, араб тарихынан әсер алуын Абайдың шығармаларынан көруге болады... Осы шамада екі ананың арасындағы Телғара — кітаптан және елдің аузындағы әңгіме, ертегілерден нәр алған Телғара еді”, — дейді Мұхтар Әуезов.

Яғни, әжесі мен туған анасының мейіріміне қалай қанып өссе, араб пен түркі мәдениетін де солай тел емді.

Абай бұл сәбилік махаббаты мен ынтызарлығын ғұмырының соңына дейін ұмытпады. Түрікшілдік пен исламият идеясын жанына жақын тартты. Кейіннен орысқа, еуропалық ілімге ден қойды. Бірақ ол жандүниесіне сіңген тума ілім емес, өзі ақылымен іздеп тапқан суық таным болатын.

Ол Шығыс пен Батыстың парасат тізгінін тең ұстап, өзі жүретін сара жол іздеді.

“Абай батыстың өнер көрмесіне қазақ сақарасынан, Шығыстан шығып: сапар шегіп келіп, әдейі не барын, нендей сырлы екендігін танып қайтайын деген кісі сияқты. Бірақ шын өнер, шын мәдениетті көру — мұң. Көрген соң дәмін татып, нәрін алған соң жым-жылас, түк жұқтырмай кетуі мүмкін емес... Рас, “Шығысым — батыс, батысым — шығыс боп кетті” — деген сөз Абайдың ішкі дүниесінің барлығы бірдей қопарыла өзгеріп кетті дегенді білдірмейді. Еуропаның ғылым, өнер, мәдениеті мұны барған сайын қызықтыра тартып, соңына шындап телміргенін білдіреді. Өз ішін бермеймін деп жүрсе да ақын көп жанасу арқылы, бірқатар жаңғырып, түлей бастады” (М. Әуезов).

Әуелде, таңғы шықтай тұнық наным байырқалай келе запыранға айналды. Мұның өзі ақындық рухын ашындырды. “Ақыл — ашыған у, ойы — кермек” татыды.

Абайдың таным қайнары — қазақтың дәстүрлі даналығы. Содан кейін барып: “... түрік, араб, парсы”, ақыры соңында орысқа ауысты. Өмірінің соңында тағы да исламият пен түрікшілдікке қайтып оралды. Ішкі рухы қатайып, берішпеніп оралды.

Ол дәуірде Шығыс пен Батысты тұтастырған тұлғалар өте аз еді. Абай бұл бағытты ұстанған тұңғыш түркі қазағы болғанымен де, одан да бұрын исламият пен түрікшілдік әлемінде ұлы өзгеріс әкелген ғұламалар болды. Абай рухани тұрғыдан солардың таным жолын ұстанды. Мұхтар Әуезов бұл оқымыстылар туралы:

“Осыған жақын (тұлға) татардан шыққан Маржани. Тәрбиені ескі медіреседен алады. Өз бетімен көп ізденіп білім алған. Араб, иран әдебиет тарихын оқуға беріледі. Математика, химия ғылымын оқып, сол пәннің медіреседе оқытуын талап етеді. Өзі медіресе салғызады. Орыс мектебіне мұсылманша береді. Бұл да орыс мектебіне көңіл бөлген адамның бірі. Абайға әсері күшті болды. Осыдан кейін татарда Абаймен замандас татар баспасөз әдебиетінің қайраткері Каюм Насири ХІХ ғасырдың 70-80 жылдары көп еңбек сіңірген адам. Бұратана елдегі хал-жай осындай еді. Башқұрда, өзбекте жаңалыққа қол созған Абай, Ыбырай сияқты адам жоқ еді”, — деп мағлұмат береді.

Зерттеушілердің таңдайын тотыйайын боп ойып, тілін байлаған тақырыптың екіншісі осы. Өйткені жоғарыдағы ғұламалар исламияттың жолын, дінін, ұлттық дәстүрін қатты ұстанды. Сонымен қатар жаратылыстану ғылымын да жоғары бағалап, еуропалық дәрежедегі білім жүйесін жақтады. Өз ұлтының діні мен тілін қадір тұта отырып, өзге жұрттың да ғылымын сыртқа ысырмады, бауырына тартты. Ғылым үшін олар басты нысанаға айналды. Сөйте тұра жаһангерлік пен рухани бостандықтың арасындағы қарама-қайшылықты барынша терең түсініп, оған қарсы шықты. Исламият пен түрікшілдікті қуаттады.

Өйткені екі қозғалысты тудырған тарихи және рухани себебі зиялы қауымның бәріне анық еді. Ол — христиандық шоқындыру уағызы мен отарлау жүйесі болатын. Бірақ та оны Ресей жаһангерлерінің өктемдік кесірінен жария түрде талқыға сала алмады. “Қара тақтаға жазылған” Абайды “буржуазиялық көкүр-шүкірден” енді ғана тазарта бастағанда ақынның мұрасын арандатудан, оны шектеп тастаудан сақтау үшін шын ниетін бүркемелеп, астарлап түсіндіруге көшті. Сынағансып отырып Мұхтар Омарханұлы:

“Абай араб-мұсылман мәдениетін кең зерттей отырып, Табари, Рабғузи, Рашид ад-дин, Бабыр, Әбілғазы Баһадүр хан және басқалар сияқты Шығыс ғалымдарының тарихи еңбектерімен де танысты, мұсылман дінінің барлық шарият негіздерін біліп алды. Абай Шығыс елдерінің бағзы замандағы тарихымен ғана танысып қойған жоқ, ол сонымен қатар Таяу Шығыс (тың) өз тұсындағы мәдениетін де өте жақсы білді. Татардың тұңғыш просветитель — ғалымы Шаһабуддин Маржанидің еңбектері де оған жақсы таныс еді. Абай сол кезде туа бастаған панисламшыл жалған діни-саясат ағымының ықпалы қалай күшейе бастағанын сезіп, біліп отырды. Египет жазушысы Мұхамед Габдуку, Жалаладдин Ауғани таратқан панисламизм

ағымының идеясы бірте-бірте өршіп, бұл ағым Ресейдегі мұсылмандар арасына да жайылды. Алланың құлы болу, айға табыну, халфелерге бағыну сияқты ұстаған бұл ағымды қазақ елінің қажы-молдалары, феодал-бектері де жақтады. Бұл ағымды жақтаушылардың газеттері, журналдары да болды. Соның бірі — әйгілі пантүрікшіл Исмаил Гаспиринскийдің басшылығымен Бақшасарайда шығатын “Тәржіман” газеті Абай заманының өзінде-ақ қазақ даласына көп тарады”, — деп Абайдың түпкі нысанасын астарлай түсіндірді.

Бұдан басқа оның амалы да жоқ еді.

Әрине, рухани исламият пен отаншылдық, түрікшілдік рухында басталған екі бағыттың да өз ішіндегі қайшылығы мен мақсат-мүдде айырмашылықтары болды.

Абай соның ішінде ең бір байсалды, пайымды жолды ұстанды.

Поэзиядағы шығыстық дәстүрде сезімнің шынайылығынан ақыл шындығы басым тұратын. Абай өзінің ақындық шабытын қазақтың халық мұрасы мен шығыстық даналыққа суарғандықтан да, осы екі қайнардың тұнығын қанып ішті және де соны ұстанды. Алайда ақыл тоқтата келе еуропалық үлгіге дендей бас қойып, үш арнаның тамырын тоғыстырды.

Ал дүние туралы көзқарасының қалыптасуына барлық бағыттағы танымдық пікірлер әсер етті. Ол белгілі бір таным тәсілін мәңгілік үлгі ретінде ұстаған жоқ. Әрбір ойды ақыл сүзгісінен өткізіп барып, өзінше тұжырым жасады.

Исламдық ілімді жетік біле тұра, Алланың хаһ екенін мойындай тұра, тек қана “Мүтәкәләм” бағытына жүгініп қоймады. Шындықтың бәрін бір ілімге сүйеніп дәлелдеуден бас тартты. Барлық қисынды “Құран” сөзінен ғана таратуды ұғымның тарлығы, әсіресе шарттылық деп қабылдады. Бұл ретте Абай сол замандағы “жәдидшілерді” — “жаңашылдарды” қатты қолдап, солардың ілімінің тезірек ғылым жүзінде іске асуын асыға күтті. Мұны Тұрағұл Абайұлы да:

“Өкем жаңа ілімді сондай аңсап күтіп, сол оқу келгенде ғылымды игеру жеңілге түседі деп отырушы еді”, — деп растап кетті.

Таным тұрғысынан алғанда Абай күй талғамады. Бақасыз ғылымды жақтап, дініне, тіліне, тегіне қарамастан көңіліне жаққан ғұламаның сөзін сөйлеп, тұжырымын шындық деп ұқты. Солардың пікірін көкірегінде токи жүріп, өзі де оқымысты ақын болды. Абайдың көзқарасының қалыптасуы жөнінде Мұхтар Әуезов:

“Абай — имам Ғазалидей сыншы, мұсылман, ұя бұзар діндарға ұқсай бастайды. Діні әрі-беріден соң Ғайса дініне де

жақындап, өзінше: ақыл — діні бола бастайды. Осы жайлары қара сөздерінде де айқын көрініп тұрады. Міні, Шығыс жағасынан Абайдың барлық тұлға мазмұнына орнаған поэзиялық, ой-саналық ілгелері осындай. Аз нәрсе емес. Үстіңгі бір жамылшы ғана, бір қабат жұқа қабыршақ қана емес. Көңіліне орнаған терең тамырлы бұйымдар... Сонымен өз тұсында, XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс ілімінде майданға шыға бастаған жаңашыл, рационалшылдар дін реформашыларының шеніне араласады. Абай татардан шыққан Каюм Насыри (дің) алдындағы Шаһабуддин Маржаниды қостайды. Осы айтылған рационалшылдық пен салт-сана, ой-өнер жүзіндегі жаратылған жаңашылдыққа бейім болмаса, Абайдан Еуропа жағасының белгілерін көре алмас едік”, — деп түсіндірме береді.

Сондағы “реформашылдар” — жәдидшілер (жаңашылдар), рационалшылдар — есепті ақылдың иелері кімдер және олардың мақсаттары қандай еді? Соның ішінде Мұхтар Әуезовтің Абай туралы мақалаларының бәрінде де тұрақты түрде іш тарта айтып, Абайдың ұстазы ретінде алға көлденеңдете ұсына беретін, қайта-қайта бауырына баса көзқарасын төпсірлей емеурін танытқан Шаһабуддин Маржани мен Исмағұл Гаспаралы, Каюм Насыри кім еді? Олардың исламият пен түрікшілдікке қатысы қандай?

Біз бағанадан бергі ұзақ-ұзақ үзінділер келтіріп, сөзбұйдалатып отырғанымыздың өзі де осы есімдерді көзқанық ету еді. Мұхтар Әуезовтің: егер Шаһабуддин Маржанидің жәдидтік бағдарламасы мен есепті ақылға құрылған пікірін ұстанбаса Абай Еуропалық ғылым мұхитының жағасына жете алмас еді — деп сенімді түрде айтуы әрбір аңғарлы зерттеушіні ойға қалдырса керек.

Пан-исламизм мен пан-тюркизмнің шығу тегін тарата келіп, ұлы Мұхтардың өзінің ой тұжырымын Шаһабуддин Маржаниге әкеп тірей беруі тегін емес. Мұхтар Әуезов орынсыз пікір мен қисынсыз қисынды тәптіштей қайталауға құштар ғұлама емес. Абайды өзге қырынан да сөз етіп ойын дамыта алатын еді.

Сонда неге сөзінен жаңылмай Маржаниді, Насыриді, Гаспаралыны әспеттейді? Егер Абайға бұлардың, оның ішінде Маржани әсерінің күштілігі сондай болса, онда оның ғылым мұрағаттарын неге жан-жақты таратып айтпаған? Осы уақытқа дейін отандық ғылымда аты естілмеген ол қандай ғұлама?

Мұның бәрін бір сөзбен түсіндіру мүмкін емес. Өйткені ол: ғылыми да, саяси да терең мәнісі бар күрделі мәселе.

Мұхтар Әуеізовтің үшінші көмбесі осы — Шаһабуддин Маржани мен оның ізін қуушылардың ітімі болатын.

XIX ғасырда өмір сүрген, дін ислам мен түркі ұлтының арасынан шыққан, дүние ғылымына түбірлі өзгеріс енгізіп, мұқым мұһминдер мен түркі жұртының көзқарасын жаңаша қалыптастырып, ойлау жүйесінің дәрежесін биіктетіп, исламды дін ретінде де, ғылым ретінде де жаңа сатыға көтерген Шаһабуддин Маржанидей ғұламаны табу қиын. Осы уақытқа дейін Абайдың діни көзқарастары мен таным тамырын араб пен парсы философиясынан іздеп, нақты ой тоғысын таба алмай сандалудың бір себебі — айбаттанушылардың жәдидшілерді, олардың ой ағымы және Маржани, Гаспаралы, Насыри іспетті оқымыстылардың ілімін назардан тыс қалдыруы еді. Ұлы таным тамырының ұшы сонда жатыр.

Сөйтіп, Абайдың ақылын ұйытқан даналық мәйегі — “арабияттан да, парсияттан” да емес, түркияттан — түркі әлемінен табылды.

Бұл заңды да еді. Өйткені, түркі жұрты сол тұста бір-бірімен кереғар екі діннің, екі қоғамның, екі мүдденің шарпуына түсіп, ұлттық тұрғыдан да, діни сенім тұрғысынан да жанталаса арбасқан күйді кешіп жатыр еді. Ресейдің отарлау саясаты мен шоқындыру пиғылы қарсылық туғызды. Ал құрес бар жерде — жаңа нысаналардың тууы табиғи. Шығыс пен Батыстың ырғасуының нәтижесінде — жәдидшілер дүниеге келді.

Оларды заманның өзі екшеп шығарды.

Дініслам дүниесіне: “Алланың өзі жар болған” діни философияның даналық негізін қалаушы Софы Аллаярдың “Құран” хадистеріндей қасиетті түсінікке айналған тәпсірлеріне түзету енгізген Шаһабуддин Маржани де оқымыстылардың оқымыстысы, Абай айтқан нағыз “хакім” еді.

Оның әлемдік тұлға дәрежесіне көтерілуіне — туған ұлтының тұйыққа тірелген тағдыры, рухани және ұлттық басыбайлылыққа ұшырауы ықпал етті. Ол дінді — ұлттық, рухани езгіге қарсы қасиетті құрал деп түсінді. Сондықтан да исламияттың философиялық көзқарасы мен дін тарихын, әрбір ұлы тұлғалардың тұжырымын зерттеп, соларды таным талқысынан өткізеді. Еуропалық жаһангерлік пен жаһилдіктің қармағына іліккен исламият пен түркі жұртының рухани және ұлттық езгіден құтылуының жолын қарастырды.

Ғұламалық жолға түсіп “ғылымды — Алланың бір сыпаты ретінде имани парыз” (*Абай*) деп түсінген Шаһабуддин Бағауиддинұлы 1818 жылы Қазан шаһарының іргесіндегі Маржан қаласында дүниеге келді. Ғұлама ғалым Ақжан

Машановтың мәліметіне жүгінсек, оның атасы Сухбан асқан оқымысты: “Өткенді білгендіктен (ол туралы тарихи хаттарды) жинаймын, келешекке (не боларын) білмегендіктен ұмтылмаймын” — деген қанатты сөз қалдырған данагөй бопты. Медреседе хат таныған Шаһабуддин “әуелі түркіні, содан араб, парсыны біліп”, орыс тілін еркін меңгеріп, сол тілдерде ғылыми еңбек жазған. Өмірінің соңында Ресейдің оқу орындарында дәріс берген. Туған қаласының атын лақап есім ретінде алған Маржанидің түркі тарихын баян еткен: “Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығының тарихы”, “Мустафад Әл-Ахраб фи ахуали Қазан уә Булғар” — атты кітаптары орыс, араб, татар тілінде жарияланды. Онда қазақ тарихы да қамтылған. Содан парсы, араб, түрік елдеріне ұзақ жыл сапар шегіп, өзінің атын дүние жүзіне жайған “Өткен бабалар өмірінен” (“Вафиат әл-аслеф”) деген әйгілі жеті томдық еңбекті араб тілінде жарыққа шығарды. Бұл мұқым шығыс халықтарының ұлы тұлғалары мен ғалымдарының, мәдениеті мен әдебиет қайраткерлерінің, тарихшыларының, философтарының өмірбаяндарына, ғылыми еңбектеріне түсінік берген, солардың көзқарастарын талдаған ұлы энциклопедиялық дүние болатын. Сондағы ірі реформалық пайымдаулары арқылы исламият пен түркі тарихының ғұламасы атанды. Әл-Фарабидің түркі екенін, қазақ даласынан шыққандығын тұңғыш рет дәлелдеп, оның еңбектеріне талдау жасаған да осы Маржани.

Осы жеті томдық Абайдың кітапханасында болған. Кейін Мұхтар Әуезовке сыйға тартылған. Бірақ Абай ұрпақтары қуғынға ұшыраған жылдары қолды болып, із-түзсіз жоғалып кетті.

Ол отанына қайтып оралған соң жәдиттік — жаңашыл бағыт ұстап, Қазаннан “Ғалия” медресесін ашты. Бұхара, Самарқан, Стамбул, Мысыр, Таяу Шығыс сапарларындағы діни тәжірибені жинақтай келіп, исламияттағы қате түсіндірілген қағидалардың шын мәнін мұһминдерге уағыздады. Оның жәдиттік ілімі қазақ елінің арасына Семейдегі, Омбыдағы, Троицкідегі. Қарқаралыдағы мешіттерде дәріс берген шәкірттері арқылы кеңінен тарады. Абай оқыған Ахмет Риза мешіті де сол Маржанидің бағытын ұстанып, ғылымның бар саласын оқытты. Ол:

“Өзінің дінін, тілін, елін білгендер ғана орысша оқыса, ол жақсы. Оны білмей орысша оқыса, онан қайыр күту қиын” — деген қағиданы ұстанды. (*А. Машанов. “Әл-Фараби және Абай”*).

Абайдың “Жиырма бесінші сөзіндегі”:

“Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана таза оқыса болды. Оның үшін бұл жер дәрілхарап. Мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек... Онан соң білім, өнер керек екен. Соны үйренейін, не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі. Орысша оқу керек... залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек”, — деген пікірі Маржанидің жоғарыдағы жәдидтік бағдарымен тікелей ұштасып жатыр.

Ол 1889 жылы 71 жасында дүниеден қайтты.

Ғұлама ғалымның жолын қуған баспагер Каюм Насыри мен Исмағұл Гаспаралы түркі ұлтының оянуына, олардың ортақ мүддеге топтасуына, рухани тәуелсіздік пен ұлттың азаттыққа ұмтылуына жанкештілікпен еңбек сіңірді. Кезінде ата-бабалары шоқынған, тегі түркі орыстың ұлы жазушысы И.С.Тургеневтің көмегіне сүйене отырып Исмағұл Гаспаралы өзінің туған қаласы Бакшасарайда “Тәржіман” атты газет шығарды. XIX-XX ғасырдың ішінде мұқым түркі тектес ұлттардың арасында дәл “Тәржімандай” беделге ие болған басылым жоқ. Рухани бостандық пен ұлт-азаттық рухты, адамзатқа ортақ игілікті насихаттағаны үшін Исмағұл Гаспаралы Нобель сыйлығына ұсынылды. Бірақ та, “массондар ложасы” мен римдік, ресейлік миссионерлердің, шовинистердің кесірлі кедергісінің нәтижесінде сыйлық берілмеді. Мұхтар Әуезовтің кепілдігіне жүгінсек, Абай “Тәржіман” газетін жаздырып алып, үзбей оқыпты. Міне, осындай дүниежүзілік беделге ие болған жадидшілер исі ислам дүниесі мен түркі әлемінің санасына төңкеріс әкелді. Олар біріншіден: барлық тұжырымды “Құраннан” алатын “мүтәкәләм” бағытын өзгертіп: математика, химия, жаратылыстану, қоғамтану, жағырафия пәндерін игере отырып, дінді ғылым дәрежесіне көтерді, сөйтіп Алланың жасырып қойған шындығын ақылмен табуды ұсынды.

Екіншіден: Әр халықтың өзінің тіл ерекшелігіне сай жазу-сызуын қалыптастырып, дыбысталуы бойынша әріптермен белгілеуді мақсұт етті. Сол арқылы “Құранды” да әр ұлттың өз тіліне аударып оның мағынасын сол тілде жеткізіп, түсіндіріп, тәмсілдерін талдап дінді “жаттаумен” емес, санамен сіңіруді шарт етіп қойды.

Үшіншіден: ұлы рухани (дін исламның) және тарихи (түркілердің) тұтастыққа ұмтылуын басты нысана — идеология дәрежесінде көтерді. Бұл мәселені ғарауат пен жаһатсыз, сана мен санат, таным мен тарих тұтастығы арқылы ғылымға сүйене отырып, ақылмен бейбіт тұрғыда шешуді көздеді.

Жәдидшілер: руханият пен тектік, тілдік, тарихи тұтастыққа жеткенде ғана жаһанды билеген жаһангерлердің аранына жұтылмай, дін мен тілді, жерді сақтап қалуға болады деп есептеді. Бұлай істемеген жағдайда, бет-бетімен кеткен мүһминдер мен түркілердің бірінің басын біріне қоспай, шіркеулік және отаршылдық жаһангерлердің оларды отарлап, рухани тәуелді етіп алуы, текті аздыруы әбден мүмкін екендігін ғұламалар білді.

Тіпті, болжап білген жоқ, тарихи және рухани тәуелділіктің қорлығын өз бастарынан кешті. Әсіресе, Ресейдің бодандық бұғауына бұрын түскен татар, ноғай, қырым татары, оған іле қазақ елі діни және саяси езгіні жүрегімен сезініп, рухани намысы ерте оянды. Жаһангердің араны — кең, ақылы — аяр еді. “Еділ мен Жайыққа қол салып, ел мен жерді алған” (*Мұрат Мөңкеұлы*) комағай жаһангер, тәбетін тояттатуға келгенде барлық ар-ұяттан, сабырдан айырылып, “жемтігін” бірден шайнамай жұтып жіберуге тырысты. Империяның бұл пиғылын көрнекті татар тарихшысы Альфред Хасанұлы Халықов деректі құжаттарға сүйене отырып:

“Татарлардың ұлтының негізін құртып, орыстандыру үшін олар (Ресей империясы — *Т.Ж.*) өздерінің әдеттегі әрекетіне көшіп, қалайда зорлықпен шоқындыруды қолға алды. 1713 жылы: жарты жылдың ішінде барлық татар мырзаларын күшпен шоқындыру туралы Петрдің жарлығы шықты. Егер бұдан бас тартқан жағдайда олар барлық құқынан айырылып, үйі мен жері тартып алынатын болды. Татар жер иелерінің бір бөлігі өзінің байлығынан айырылып қалудан сескеніп христиан дінін қабылдады да кейіннен орыстанып кетті (Мысалы: Карамзиндер, Аксаковтар, Баскаковтар, Юсуповтар, Ишболдиндер, Тенишевтер, Молосовтар, Шереметьевтер т.т. әулеті). Татар мырзаларының бір бөлігі өзінің қора-қопсы, қонысымен бірге Орта Азия мен Орал өңіріне қоныс аударды... Олардың саны 1730 жылдары 200 мың адамға жетті... 1730-1760 жылдары Архиепископ Лука Конашевичтің жауыздық-қорқаулықпен жүзеге асырған шоқындыру әрекеті Еділ бойын қан қақсатты. Соның нәтижесінде 100 мың діні басқалар шоқыншық атанды. Мешіттер жабылды (тек 1744 жылы ғана 418 мешіт қиратылды), мектептер жабылды, шоқынудан бас тартқандар ата мекенінен зорлықпен қуылды”, — деп әшкереледі.

Дәл осындай құлдық пен көпірліктің қамытын ілгерінді-кейінді түркі ұлттарының бәрі де киюге тиісті болды. Көнбесе — зорлықпен мәжбүр ететін. Қалай қарай қоныс аударып, іргесін аулақ сақтағанмен “темір ноқтадан” қазақтың кең

даласы да, Орал таулары да, Орта Азия өлкесі де құтқара алмайтын. Сол дәуірде “кәпірдің қылышы” жалаңдап тұрды да дүниені түгел отарлауға көшкен еді. Ал Ғазірет-Әлінің зұлпұнары қынында жатты, тіпті пайғамбар жұртының өзі — арабтар ағылшынның құрығына мойынсынып келе жатты.

Бұл қасіретті ғазауатпен де, жаһатпен де серпіп тастауға исламият пен түркі жұрты дәрменсіз еді. Қаһарлы қару — кәпірлердің қолында болатын. Жалған намыс пен көзсіз мұсылмандық мұқым ұлтты қырғынға әкелетін. Құрбандар — шейіт, жер — бейіт болатын мұндай зауалға өзге амал табу қажет еді.

Жахидшілер “зар заманның” мұндай зауалды ағымын “суық ақылмен” талдады. Олар XIX-XX ғасырларда ислам дүниесі мен түркі әлемінің адамзаттың даму сатысынан кейін қалып, тоқырауға ұрынғанын мойындады.

Құдіреті күшті жалғыз Алла жебеп, Түркістанның тұтастығы мен азаматтығын сақтау үшін — дінге де, ұлттық дәстүр мен санаға да, оқу жүйесіне де, сыртқы-ішкі саясатқа да жаңаша көзқараспен қарау қажеттігін түсінді және сол үшін күресті. Ахмет Байтұрсынұлының “Төте жазу әліппесі” мен Әлихан Бөкейханұлы құрған “Алаш” партиясы сол жәдидшілердің ықпалы арқасында өмірге келді.

Бірақ өзі сондай аңсаған бұл күнді Абай көре алмай кетті.

Мұхтар Әуезовтің де Маржани мен Насыридi қайта-қайта атап, Исмағұл Гаспаралының “Тәржіман” гизетінің қыр еліне көптеп таралуын ескерте беруі — бұл нысаналардың қазақ ішіне сіңіп, жеміс бере бастағанын айту еді.

Патшалық Ресей тұсында да, Кеңестік Ресей тұсында да осындай игілікті ұлы бағыттың ғылыми тұжырымы, саясат ретінде қудалануының, оның ту ұстаушыларын жазаға тартып, есімін ауызға алдырмауының, ілімін насихаттатпай, талдатпай, тыйым салуының себебі не? Себебі жәдидшілердің ілімі империяның отарлау, шоқындыру, жерді жаулау пиғылына қарсы еді.

Екі империя үшін де исламиятпен рухтанған түркі халқының бауырласуы, тілінің, дінінің, тарихының, жазуының ортақ болуы — аса қауіпті бағыт болатын. Ежелден еркіндікке, кеңістікке бойын үйреткен түркі қауымы бірлесіп кетсе, оларға жалынан да сыйпатпайтын. Неғұрлым өзара ала ауыз, дінге селсоқ, бірінің жазуын бірі оқи алмаса, соғұрлым тез басыбайлануға, рухани тәуелденуге бейімделетін.

Сондықтан да Абайдың жадидшілерге деген көзқарасы, олардан алған үлгісі, тәлімі айтылмай келді. Абайдың діні,

тарихи, мантихи (логика) , танымдық, философиялық, дүниеауилық, ұлттық, қоғамдық пікірлері арабияттан, парсияттан таралды. Таяу Шығыстан туған рухани ілім мен көзқарасты бойына сіңірді деген біржақты ұғым қалыптасты.

Бетін қасиетті Қағбаға қаратқан абайтанушы ғалымдардың ниеті дұрыс болғанымен де, түркі дүниесінің ақыл-ойының даму тарихы мен тәжірибесін сыни пікірден сырт қалдыруы жалған пайымдауларға жол ашты. Тек қана түркі өлеміне ғана емес, исі исламияттың қағидаларына тың көзқарас әкелген, оның даму жолын анықтаған Шаһабуддин Маржани, Каюм Насыри, Исмағұл Гаспаралы, Заки Уәлиди іспетті түркі нәсілінің рухани көсемдері ұмыт қалды.

Абайтанушылардың жүрегі дауаламай, тәуекел еткендерінің таным қайнарын таба алмай, түспалға ұрынуының кілтпаны осында жатыр. Бірақ та олардың ілімі мен есімі аталмаса да:

*Мұны жазған кісінің,
Атын білме, сөзін біл!
Осы жалған дүниеден,
Шешен де өткен не бұлбұл,
Көсем де өткен не бұлбұл.
Сөз мәнісін білсеңіз,
Ақыл — мизан (таразы), өлшеу қыл, —*

деп Абайдың өзі айтып кеткендей, түркі табиғатының ақыл өлшемі болып Абай, Мағжан, Мұхтар сияқты ұлылардың жүрегінде өмір сүрді.

Алайда, бір өкінішті жайт, бұл ғұламалар жәдидшілер жөніндегі түйінді тұжырымдарын ұлтының игілігіне жарата алмай, ұрпағына жеткізе алмай, мәтқапыда кетті. Қазақ оқымыстыларының арасында бұл мәселеге назар аударып, абайтанудың жаңа бір қайнарының көзін ашқан адам — сол жәдидшілердің ықпалында сауатын ашқан “қаратаяктардың” соңғы өкілінің бірі Ақжан Машанұлы. Келер сөзді сол дегдардың пікірінен өрбіте отырып, Абайдың рухани ұстазы Маржани кім, көзқарасы қалай қалыптасты, ойлары мен тұжырымдары қай жерде тоғысты, соны аңғартамыз.

Исламият пен түркі тарихындағы жәдидшілердің заман сахнасына шығуы кездейсоқ құбылыс емес. Дін тарихы — таным тарихы. Ал танымда тоқырау болмауға тиіс. Ол да адамзаттың даму сатысымен қоса жаңа баспалдаққа көтеріліп, қоғамның ішкі заңдылығына байланысты бағыт-бағдарын анықтап, уағызын соған орай жүргізуі парыз.

Дүниедегі қасиетті кітаптардың барлығы да қадым заманындағы қалпын сақтап келеді. Оған ешкім өзгеріс

енгізген жоқ. Өзгертуге қақысы да жоқ. Бірақ сол қасиетті кітаптың ішіндегі айтылған құдай сөзінің астарын жіті аңғарып, заманның ағымына, даму дәрежесіне қарай тың түсініктер беріліп, талдау жасалып, жаңаша мағынада тәпсірленіп отырмаса — ақыл-ойдың тоспасына айналады.

Әлемдегі ұлы діндердің барлығы да мұны іс-тәжірибеде қолдануды үмметтік парыз ретінде мойынсына қабылдады. Ислам дүниесінде де дәстүрге айналды. Әрбір жұма сайын мешітте уағыз айтылып, діннің түрлі қағидаларының мағынасы талқыланды. Заман тудырған қайшылықтарға сол аптаның, күннің арасында өткен оқиғаларға діни тұрғыдан баға беріледі. Шариғат бойынша оған қандай көзқарас ұстану қажеттігі шешіліп, оны “Құран” хадистерімен негіздейді.

Мұхаммед пайғамбардың салып кеткен бұл жолы әлі де ықтиятпен орындалып келеді. Сол дәстүрдің негізінде ислам діні діни таным ретінде де, саяси қозғалыс ретінде де, рухани дәстүр ретінде де дүние жүзіндегі ең беделді және белсенді руханияттың бірі есебінде алдыңғы қатарда келеді. Мұқым мұһминдер сол үшін де тәубе етіп, иманыңызды үйіресіз. Бұл заңдылықты Абай:

*“Аманту” (иман келтіру) оқымаған кісі бар ма?
“Уәктубихи” (іліміне сену) дегенмен ісі бар ма?
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
Жарлықпен — ол сіздерге, сіз де — оларға.
Заман, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби (елші) келді.
Қағида шариғаты өзгерсе де,
Тағриф (алланы тану) Алла еш жерде өзгермеді, —*

деп баян етеді.

Мұндағы негізгі тұжырымын, өзінің “Отыз сегізінші сөзіндегі”:

“Аллатағаланың өзі — хахихат жол... Сіз “Аманту биллаһи кәмәһуа би әсмайиһи уәсифатиһи” дедіңіз. Ол есім — Алланың һамма ол Аллатағаланың фиғылғазимларының (ұлы іс-ниетінің) аттарын, олардың мағынасын біл” — деген пікірмен тиянақтайды.

Алланың елшілеріне — нәбилері және ғылыммен ақиқат көзі жеткен хахимдер шариғаттың қағидаларына заманға сай өзгеріс енгізбек. Демек, қатып қалған уәжіп жоқ. Тек: “Алланың өзі де, сөзі де рас” — екендігіне көміл сенсең болды. Пиғылыңа — иманың күзетші — дейді Абай.

Әрине, бұл сөзді құдайсыздықтың тиірменінен өткен ұрпақтың алдында қымсынбай айтуға болады. Бірақ та XIV-XIX ғасырларда осы пікір үшін отқа өртеніп, лақтырылған тастың астында қалып өлуге болатын.

Жасыратыны жоқ, бұл тұста ислам діні өзінің танымына өзі түйықталып қалды. Таным талқысына түспеген соң, бір кезде дүниені даналығымен таң қалдырған араб жұртының ғылымы құлдырап сала берді. Ғұламалардың орнын тақуашыл молда мен имам басты. Олар барлық білім-ғылымды жоққа шығарды.

Бұл бағыт исламиятқа көп кесірін тигізді. Шарият қағидатары заманға бейімделе талданбады. Софы Аллаяр ғана дінді ғылым дәрежесіне көтерді. Ұлы өзгеріс пен түсініктерді мұһминдеріне сіңірді. Соның өзінде де әуел бастағы қалыптан аса алмады.

Ислам діні әу баста екі түрлі танымдық әдіспен таралған еді. Оның бірі — ғылыми ғақли бағыты. Бұл — дінді ғылым жолымен танып ұстану. Екіншісі — діни накли ғұрып. Ол жаттанды уағызға бойсынды. Ұлықбектен кейін алдыңғы жолды ұстағандар болмады. Әсіресе, Орта Азиядағы имам-ұстаздар мұны дінісламның бірден-бір таза жолы деп қабылдап, жайдақтыққа ұрынды. Сөйтіп, екіұдай жол қалыптасты.

Діни — накли жолының алды-артын соқыр наным билеп алды.

Бұл — кәдімгі жаттанды сөз, исламиятты кемсіту, Алланы жоққа шығару емес. Софы Аллаяр, әл-Ғазали, әл-Фараби, Маржани назарын салған, Алланың сөзін сөйлеп, оның мағынасын сабырлы парасатпен мұһминдерге жеткізген ғұламалардың пікірі.

Өйткені, “Алланы жүрекпен сезіп, ақылмен танып барып иман келтіру” (*Абай*) парыз. Ал “құранды теріс оқыған шала молдалар” адамның санасын тұмандандырып, сенімді соқыр түйсікке айналдырды. Адамды әрекетсіздікке, рухани басыбайшылыққа, тағдырға көнбістікке, басына қандай бақ қонып, кәсірет орнаса да оны Алланың жазмышы деп мойынсына қабылдауға ғадеттендірді. Соның нәтижесінде, әрекетсіз құлшылық пайда болды. Жақсылық та, жамандық та, байлық та, кедейлік те, ақылды-ақымақ болу да тек бір Алланың қолында — деп жұрттың үнжырғасын түсіріп жіберді.

Рухты өлтірді.

Бұл Алланың ақ жолына мүлдем қарама-қайшы қағида еді. Жәдидшілердің жолын ұстаған Абай мұндай бағыттың имансыздыққа жетелейтінін қатты ашып айтты. Ол мұһмин жамияттың назарын өзіне аударып келіп:

“Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу есті, біреу есер болса; біреудің көңілі — жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі — жамандыққа мейілді; “Бұлар неліктен?” — десе біреу, сіздер

айтасыздар: “Құдайтағаланың жаратқанынан, (соның) бұйрығынша болған іс” — деп. Жә, олай болмаса, біз құдайтағаланы ғайыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді құдайтағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір құдайдан тілеп, еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, келей қылады екен. Бір залалсыз момынды ауру қылып, қор қылады екен. Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен. Түзікті — бейіске шығарамын деп, бұзықты — тозаққа саламын деп айта тұра: пендесінің біреуін жақсылыққа мейірлендіріп, біреуін жаманшылыққа мейірлендіріп, өзі құдайлық күдіретімен біреуін — жақсылыққа бұрып, біреуін — жаманшылыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осының бәрі құдайтағаланың ғайыпсыз, мінсіз ғафур (кешірімді) рақымдығына, әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те — бәрі құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мүлкін өзі не қылса (не істегісі келсе) қыла (істей) береді. “Оны ғайыпты болады дей алмаймыз” — десең, ол сөзін: “Құдайтағаланың ғайыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз” — дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандығымен не табады? Бәрін қылушыға (істеушіге) қылдырушы (істетуші) өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтін еш нәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса дағы, құдайдан келген жарлықты қылып (істен) жүр екен дейміз бе? Құдайтағала: әрбір ақылы (ғылымы) бар кісіге иман парыз деген, әрбір иманы бар кісіге — ғибадат парыз деген екен. Және әрбір рас іс ақылдан (ғылымнан) қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдайтағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда? “Мені таныған — ақылмен (ғылыммен) таныр” — дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақылы тоқтамаған соң діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып қылған ғибадат не болады?” — деп терең мағыналы сұрақ қояды.

Алла туралы ұғым “Бек шетін, бек нәзік” мәселе болғандықтан да, біз Абайдың сөзін толық келтіріп отырмыз. Осы сұрақты өзімізге де қоялықшы. Байқап қарасаңыз, Абайдың қиюын тауып, қисынымен өрбіткен сауалының бәрі орынды сияқты. Қаншама діни пайымдылықты ұстандық дегенмен, біздің өзіміз де Алланың жазмышын мойындаймыз ғой.

Сонда Алланың ұлы қисыны қайда?

Абайды осыншама тереңдеп, Алланың жеке басына көз қиығын салуын М.Әуезов “Ғазалидей сыншылықты ұстанып,

Ғайсаның дініне жақындап барды” — деп түсіндіреді және оны жәдидшілердің әсерінен көңілге түйген пікірі есебінде талдайды. Ал Абай өзінің “Қара сөзінде” Алланың құдіреті туралы әрбір ойын сондай реттілікпен сабақтап, бір ойдан бір ойды тудырып, сөзінің салмағын арттыра келіп, соңындағы бір-ақ сөзбен пікірін түйіп тастайды.

Бұл — дінсіздік те, “Ғайсаның дініне жанасқандық та”. “Ғазалидің сыншылығын ұстанған” таза тәпсіршілдік те, Софы Аллаярдың “діни философиясы” да емес, дүниені жаңа көзқараспен тануға ұмтылған Шахабуддин Маржани сияқты жәдидшілердің ғылыми бағыты. Соны тереңдете тамырлатып, көркем философиялық ғақлия дәрежесіне жеткізіп, батыл сұрақ қойып отырған Абай ғұлама.

Шындығында да, егерде дүниедегі барлық жақсылық пен жамандықты істеп және істетіп отырған Алланың өзі болса, онда оған қалай “ақылмен сеніп, иман тілеп, ғибадат етесің?” Осылай жазудың өзі күнә. Бірақ Абай Алланың шындығына күмән келтірмейді. Алланың хаһтығын, растығын мойындайды. Сондықтан да ол:

*Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй “бауырым” — деп,
Және хаһ жолы осы — деп әділетті”, —*

деп “Қара сөзіндегі” пікірдің астарын аша түседі. Бұдан әрі:

*Алла — мінсіз әуелден, Пайғамбар хаһ,
Мүһмин болсаң, үйреніп, сен де ұқсап бақ.
“Құран” — рас, Алланың сөзі дүр ол,
Тәуіліне жетерлік ғылымның шақ, —*

деп ойын нақтылайды.

Сонда Абайдың айтқысы келгені қандай нысана?

Мұндағы басты мұраты — Алланың атымен көз алдын көлегейлеп. Растың бетін көрсетпей, танымды емес, тек мүнәжәтті ғана уағыздаған әсіре ұстаз — имамдарды, қазақ арасындағы молдаларды әшкерелеу. “Бұзық пиғылды”, ғылымға қарсы, жаттанды нақыл иелерін:

*Ақыл мен хауас (сезім) барлығын,
Білмей-дүр, жүрек сезе-дүр
Мүтәәллимин мантикин (дінді түсіндіруші адам),
Бекер босқа езе-дүр, —*

деп оларды сынға алады.

Алла атын жамылып, халықтың, ұлттың, жеке адамның басына түскен ауыртпашылық пен қасіретті, жақсылық пен

жанашырлықты “жазмыштың ісі” деп мойындату — өзіңнің үмметіңе, ұлтыңа, жекелеген пендеңе өлім тілеу. Барлық хикмет пен ниғметті тек Алладан күтіп, өзіңді-өзің тәрбиелемесен, ішінді иманмен тазартпасаң, жамандықтың, зұлымдықтың бетін қайтару үшін hareketтенбей, құдайтағаланың жазуы сол деп мойынсыңсаң, онда өмірде не мән қалады? Соны ақылмен таразылап, шешім қабылдап жүзеге асыр. Құр құлшылық — сауап емес дей келіп Абай:

“Жоқ, сен: жақсылық, жамандықты жаратқан құдай, бірақ қылдырған (оны істеткен) құдай емес; ауруды жаратқан құдай, ауыртқан құдай емес; байлық, кедейлікті жаратқан құдай, бай қылған, келей қылған құдай емес, нанып ұқсаң болар, әйтпесе жоқ”, — деп ойын түйіндейді.

Бұл өзі, Абайдың ескерткеніндей, “бек шетін, бек нәзік” мәселе. Барлық діни танымдардың терең ғылыми зерттеулерге негізделгеніне қарамастан, әр заманда да әрбір адамның жүре-гін тітіркендіріп, ішкі қарсылығын тудыратын пікір. Абай сол екі ұдай сезім күйін өте ептілікпен шиыра келіп, қара қылды қақ жарып отыр. Оның бұл көзқарасын өз замандас-тары мен шәкірттері де жақтыра қоймаған. “Орысшылсың, дінсізсің!” — деген құстаналаулар содан туған. “Бірақ осының бәрімен қатар Абай фанатик те емес. Мұсылманның көп молда, көп кітабы даттаған фанатик, схоластик дінді ұстанбайды. Шығыс жағасынан алған нәрдің бәрін Абай өз ақылымен, сыншыл, ойшыл ақылымен, бірақ, әрине, сана-шылық жолымен өзінше қорытып алады. Бұған кірген бұ-йымдардың басы — ислам діні, онан соң Шығыс поэзиясы және мұсылман ғылымының ілгері-соңғы ғұлама философт-арының сөздері болады”. Абай осындай биік танымға тек өзі ғана жол тауып шықпаған. Оған жоғарыдағы Мұхтар Әуезов емеурін танытқан “шығыстың ғұлама философтары” ой са-лып, бағыт сілтеген. Ал солардың ең беделділері Софы Аллаяр мен Ғазали, Жалаладдин Ауғани мен Дауани, түркі жұртының ішінен шыққан Шаһабуддин Маржани. Қасаң қағидаларды сынаған, дінді ғылыми арнаға бұрған да солар еді.

Исламияттағы қайшылық — Алланы танудан, оған күмән келтіруден немесе пайғамбардың ақ жолына сенімсіздіктен туған жоқ. Қайшылық — мұһминдердің өз танымында еді. Ол “Құранды” түсіну, талдау мәселесіндегі қарама-қайшы бағыттардың мәмілесіз қақтығысынан туды. Кейбір тәмсілдерге заманның ағымына қарай өзгеше баға берілмеді. Шариғаттың қатып қалған қағидаларын жібіткілері келмей, оны мәңгілік заң ретінде қабылдады. Бұл Алланың өзі сілтеген ақ жолын тұйыққа тіреді. Мұхаммед пайғамбардың:

“Кімде-кім ғылымды және ғалымды сүйсе, жаннатта сол менің көршім болады” — деген хадисін ұмыт қалдырады.

Соның нәтижесінде бір кездері даналық пен ғылымның бесігі болған елдің ақыл-ойының дамуы тоқырауға ұшырады.

Дініслам — қатып қалған қағида емес, рухани ұлы ұғым.

Дін — адамзатты ілгері жетелеп, игілікке жеткізуі тиіс еді. Таза мұсылмандық таным жөніндегі пікірлердің өзара қайшылығын былай қойғанда, қоғамдық ойдың дамуына тұсау болды. Бұл — ислам дінінің емес, соның насихатшылары мен уағыздаушыларының жіберген қателігі болатын. Шаһабуддин Маржани бұл ағымға тосқауыл қойып, исламның ұлы Мусалихы — реформаторы атанды. Ол: дінді — біліммен сіңіруге, Алланы ақылымен тануға, Алла жаратқан нәрсені адамның ақылымен зерттеп, білуге болады. Шындыққа нұқсан келтірмей, нақты жазаға тартпай, ақиқатты ақылмен дәлелдеу керек. Ол үшін діні мен нәсіліне қарап жатырқамай, адамзаттың әр қауымы тапқан амалды танымның мүддесіне пайдалану қажет деп төрелік айтып, өз көзқарасын дәлелдеп шықты.

Бұл өзі ертеден келе жатқан діни философияның шешілмеген түйіні болатын. Ақжан Машановтың зерттеуі бойынша баяндасақ, “Құранды” түсіндірудегі пікір қарама-қайшылығы атақты халиф әл-Мумин мен ғұлама Ахмед ибн Ханбалдың тұсында басталыпты. Халифтың ықпалындағылар: “Құран” араб тілінде жазылған. Сондықтан оған талдау жасап, түзетіп, түрліше түсіндіруге болады деген қағиданы ұсынып, қолындағы биліктің күшімен хадистерді орынды-орынсыз бұрмалаған, хадистердің мағынасын өз мүдделеріне пайдаланған. Ал ғұлама Ханбал бұған үзілді-кесілді қарсы шығып, Алланың аяны арқылы жазылған “Құранды” еш өзгертуге де, басқа кітаптар сияқты онымен пікір таластыруға да болмайды деген.

Шындығында, дұрыс пікір осы екі бағыттың ортасында еді.

Жәдидшілер: “Құранды” түзету — күнә, бірақ шарияттың қағидаларын түсіндіріп, оның астарлы сырын ашып, мұһминдерді дұрыс жолға бағыттап, заманға үйлестіре қолдану — парыз деп тұжырым жасады.

Абай бұл пікірді өзінің “Отыз сегізінші сөзінде” тиянақты әрі пайымдылықпен талдап береді. Ол:

Алла — хаһ, пайғамбар — шын, иман — кәміл, ғибадат — парыз екендігін сөзсіз мойындайды. Бірақ “Құранды” жаттанды діни құралға айналдыруға қарсы. Абай — Алланы ақылмен танып білуді жақтайды. Ол құр илануға қанағаттанбайды.

“Сен Аллатағаланың билігіне, “Құранның” оның сөзі екендігіне, пайғамбарымыз — Мұхаммед Мұстафа саллаллаһу ғалейһи уассалам оның (Алланың) тарапынан елші екендігіне иландың. Жә, (сонымен) не бітті? Сен Аллатағала үшін иман келтіремісің, ия өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де Аллатағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Жә, өзің үшін келтірдің, жә иландың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен қалса, саған пайда бермейді... Оның үшін Аллатағаланың Хаят (өмір), Ғылым, Құдірет, Басар (көру), Сәмиғ (есту), Ирада (тілеу), Көлам (сөйлеу), Тәкин (жоқтан бар жасау)”, — іспетті “ғайыпты сипаттарын” ақылмен, ғылыммен біліп, жүреппен сез” — дейді Абай.

Абайдың тұжырымдары, ғұлама Ақжан Машановтың мағлұматы бойынша, тікелей Шаһабуддин Маржанидің пайымдауымен астасып жатқан көрінеді. Әл-Мухмин мен Ахмад ибн Ханбалдың бақасына (таласына) ғылыми талдау жасаған Маржани, Алланың рухани өсиетіне нұқсан келтірмейтін, бірақ әл-Мүһминнің пікіріне тосқауыл қоймайтын ортақ тұжырым ұсыныпты.

Қазіргі дінісламның даму бағдары соған сүйенген.

Алла туралы түсінікке Абай сан рет оқталып, әр түрлі қырынан, әр түрлі көзқарастардың тоғысуынан ой түйеді. “Жиырма жетінші сөзіндегі” Сократ пен Аристодимнің ғұламалық таласында да Жаратушының сыпаттары жан-жақты тәпсірленеді. Соған қарағанда Абай өзінің діни философиясына тек қана мұсылман ғұламаларының даналық ойын азық етпеген. көне римдік, ежелгі юнандық, еуропалық ғалымдардың да пікіріне жүгінген. Барлық ой тоғысын ақылмен саралай келе, әр сөз бен сөйлемді ақылды есеппен бір-біріне сабақтастыра отырып, тұжырым түйеді.

Бұл реттен алғанда, Абайдың пікірі Маржаниден де тереңірек тамыр тартқан. Маржани барлық діни-философиялық бақақтықтарды салыстыра отырып, қарама-қайшы пікірлерді “жарастырушы” (*А. Машанов*) міндетін атқарды. Тарихи танымды тәжірибе арқылы тоғыстырып, өткен жылдардың сабағын қорытқан ғұлама тұжырымдамашы, жаңашыл — муссалих атанды. Ал Абай болса, танымды түсіндіруші ғана емес. өзінің ойын өзгелер талдайтын философияға айналды.

Бұған Маржани төрелік айтқан әл-Фараби мен әл-Ғазалидің арасындағы философиялық таласқа назар салып, тура сол мәселеге Абайдың қалай қарағанын аңғарта кетсек те. көзіміз анық жетеді.

Бір ескерте кететін жағдай, әл-Фарабидің қазақ топырағына қайтып оралуына Маржанидің осы мақаласы тікелей септігін тигізіп, түрткі салған. Ғалым Ақжан Машанов бала кезінен жаттап өскен Мағжанның:

*Түріктің кім кемсіткен музыкасын,
Фараби тоғыз шекті домбырасын?
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын? —*

деген өлеңін еске алып, оның шығу тегін тектей келе Маржанидің “Ғалия” медресесіне ат басын тірейді. Мол қазынаға жолығады. Сонда сақталған әл-Фарабидің араб тілінде шыққан кітабын ғалым бізге де көрсетті. Әрине Маржанидің төл еңбегінің қолда болмауы ойды еркін өрбітуге өре салады. Бірақ та ғұлама ғалымның нақты дерекке негізделген пайымдаулары қиялға қанат бітіріп, пікірге түрткі болды. Іргесі ашылған іргелі мәселе келешектегі зерттеушілердің көкжиегін кеңейтері сөзсіз. Сонымен, бастапқы ойымызға қайтып оралайық.

Ежелгі ғылымның барлық саласына санасын сарғайтқан әл-Фараби дүниенің тылсымын ашу үшін Сократ, Аристотель, Платон іспетті оқымыстылардың ғылыми еңбектерін талдап, түсініктемелер берді. Ибн-Сина да табиғаттың сырына ғылым арқылы үңілді. Бұл ұлы көш Ұлықбекпен аяқталды. Шығыс ғылымын тоқыратқан Әбу-Хамид әл-Ғазалидің діни көзқарасы болды. Ол Алланы ғылым жолымен тануды барынша қостай отырып, “ғылым-білімді исламдық жолдан іздеу керек. басқа елден, әсіресе, бұтқа табынған гректерден ғылым іздеу, оның логикасын, философиясын, ғылымын қолдау исламды бұзады” — деп есептеді (*А.Машанов*).

Діни философия, табиғаттану, таным тұрғысынан ислам әлеміне жаңа түсінік әкелген әл-Ғазали сыни пікірімен өз заманында өте жоғары бағаланған ғұлама. Оның әл-Фараби туралы жоғарыдағы сыны Фарабидің ұмыт қалуына себепкерлік еткен сияқты. Дегенмен де, Ибн Рушд өзінің “Қарсылыққа қарсылық” атты зерттеуінде әл-Фарабидің “Табиғат матбұатын” білімнің көзі деп бағалап: “Жаратылған дүниені танымаған Жаратушыны тани алмайды” — деп тұжырымдады. Әл-Фарабидің де, Ибн Рушдтың да жат жерде қайтыс болуы ұсынған діни философияларының исламиятқа жақпағанынан деп түсіну керек.

Шаһабуддин Маржани осы екі бағытты талдай келіп тағы да “жарастырушы пікір айтып, ғылыми мәмілеге келтіреді”. Әл-Ғазали “Философтарға қарсылық” атты еңбек

жазуы арқылы ғылымға өлшеусіз үлес қосты. Екеуі де шындыққа бас иіп, ақыры бір жерде тоғысты. Ғылым — адамның бір парыз ісі — деп тұжырымдады.

Абай “Отыз жетінші сөзінде” ғылымды Алланың сегіз сипатының бірі ретінде түсіндіреді. Жаратушы — ұлы ұғым. Оған үкім жүрмейді. Ал ол жаратқан нәрсеге ғылыммен талдау жасап, түйсіну — адамдықтың, ақылдың, хайуандықтан айырмашылықтың белгісі. Ақылды ғылымды пайдалана отырып адамның игілігіне пайдалану уәжіп. Аллағағала:

“Жансыздарға еті ауырмайтын қылып, жан иесі — хайуандарды ақыл (ды) адам баласы асырайтын қылып һәм олардан маһшарда сұрау бермейтұғын қылып, олардың һаммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан... Миллион хикмет бірлан (ғылыммен) жасаған машина, фабрика адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы (ның) махаббат бірлан адам баласын сүйгендігі емес пе”, — дейді Абай.

Абай үшін қасиетті үш ұғым бар. Ол — Алланы жаныңнан да тәтті көріп сүю. Адамзаттың бәрін “бауырым!” деп жақсы көру және нах жолын ұстау. Демек, адамзаттың ақылы мен махаббаты ортақ. Қай дәуірде өмір сүрсе де ол Алланың жаратқан пендесі. Ендеше, әл-Ғазалидің ежелгі юнан ғылымын шеттетуі — бақас ғылым. Ол:

*Дін де осы, шын ойласаң — тағат та осы,
Екі дүние бұл тасхид (рас) — хахтың досы, —*

деп қорытады.

Яғни, ісі адамзатты сүю хахтың — Алланың ісі. Жаратылыстың құпиясын ашып, адамның керегіне жаратуды Алланың өзі парыз еткен — дейді.

Абайдың бұл пікірі Маржанидің талдау, түсінігімен толық қабысып жатыр. Ендігі бір ой тоғысы Абайдың өзі:

*Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған білген құл,
Ғұламһи Дауани,
Солай депті ол шыншыл, —*

деп есімін құрметпен атаған Жалаладдин Әд-Дауанидің философиясын талдау барысында нышан танытады.

Абайдың өзі тереңдеп оқып, философиялық пайымдауларын зерттеп:

*Сөзін оқы және ойла,
Тез үйреніп, тез жойма, —*

деп ұрпаққа үлгі тұтқан ғұламаның бірі және бірегейі осы Дауани.

“Қырық үшінші сөзіндегі” шығыстық ғылыми атаулардың дені “Тәннің азығының бәрі — жибили, жанның, ақылдың азығы — кәсіби”. Жанның қуаты, тәннің қуаты — деген ұғымдар Дауанидің пікірінен өрбіген. Жәуән-мәрттік, сезім түрлері, толық адам іспетті пайымдаулары М.Мырзахметовтың еңбектерінде барынша толық талдандықтан да оған тоқталып жатпаймыз.

Дауанидің философиялық көзқарастарын Ш.Маржани де тәпсірлеп, ғәкли ғылым мен нақли сөздердің мәнін тереңдеп ашады. Сондықтан да Абайдың діни көзқарастарының бір тамыры ретінде ескерте кетудің еш әбестігі жоқ.

Түптің түбінде, Ш.Маржанидің “Өткен бабалар өмірінен” атты энциклопедиялық еңбегі тәржімалана қалса, онда абайтанушылардың көкейіндегі шешілмей жүрген біраз мәселелеріне жол ашылатыны даусыз. Ғәкли ислам мен нақли ислам бағыттарының арасындағы танымдық бақастықтың өзі бір ғалымның өмірін арнауды қажет ететін аса ауқымды әрі күрделі тақырып. Әзірше бұған тісі бата қоятын философтың да, әдебиет зерттеушісінің де табыла қоюы қиын. Ол үшін ең алдымен Дауани мен Маржанидің ілімін меңгеруі тиіс. Онсыз бұл бағытта нәтижеге жету мүмкін емес. Соларды таратып талдағанда ғана Абайдың философиялық көзқарастарын толық ашуға, түсінуге болады.

Әзірше Абайдың шығыстық діни философиясының тамырын іздегендегі ілгерілеген бір сала — софылық ой ағымы. Қазақ даласында туған немесе тектік туыстығы бар Қожа Ахмет Иассауи, Сүлеймен Бақырғани іспетті ақындардың өлеңдеріндегі софылық дәстүр қазақ ғылымында біршама талданды. Бірақ та Софы Аллаяр, Әбу-Хамид ибн әл-Ғазали, Жалаладдин Әл-Дауани сияқты исламның аса ірі ғалымдарының философиялық пайымдауларын таратып талдамай, алдыңғы екеуі арқылы түйықталып қалу да дйттеген мақсатқа жеткізбейді. Абай соңғы үшеуінің еңбектерін түпнұскадан оқығандықтан да, “түрлендіріп шыққан ойдың” күретамаының өзін ұстамай, ой ұшығын аңғара алмайсыз.

Бірақ та “Отыз сегізінші сөзіндегі” софылық, тәркі дүние, диуаналық, Аллаға ессіз ғашықтық туралы пікіріне қарағанда Абай софылық көзқарасты қолдамаған. Оны ғәкли исламға да, нақли исламға да жатқызбайды. Сондықтан да дүниенің бар қам-харакетінен бас тартқан пенде өзінің адамдық парызын толық орындай алмақ емес, ол толық мұсылман қатарына қосыла ма, жоқ па — деген сауал қояды. Бұл ойын:

“... Күллі адам тәркі дүние болыш жүддә тарихатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Олай болғанда малды кім бағады,

дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? Харами микрухи (арам, мәкіру ырыздық) былай тұрсын: құдайтағаланың қуатымен ижтиһад (зейінді) ақылыңмен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген ниғметтеріне (нәсібіне), онан көрмек хұзырға (берекеге, уайымсыз тыныштыққа) суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек — ақылға, әдепке, нысапқа дұрыс па? Сахиб ниғметке (құдайдың бергеніне) шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздіктен күнәһар болмайсың ба? Екінші: бұл жолдағылар қор болып, дүниеден жоқ болып кету де қауіпі бар. Кәпірлерге жем болып кетуі де. Қайсыбір сабырсызы жолдан тайып, сабырмен бір қарар тұрамын деген болып көрселер керек. Егер де бұл жол жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты растық дүниеде бола ма? Рас болса, әммаға бірдей растық болсын, аллаға растық бола ма һәм ғәділет бола ма? Олай болғанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек”, — деп жеткізеді Абай.

Шындығында да, исламияттың бар мұһмині софылық құрып, тәркі дүние көшіп кетсе, онда ол халық, ұлт, адам қалай күн көреді. Кәпірдің құлы бола ма? Алланың адал парызын кім орындайды? Кім еңбек етеді, оларды кім асырайды? Барлық үмметтің осылай істеуі ақылға сыймайды. Ендеше, Алла әуелде: сен софы бол, тәркі дүние кеш, ал сен оларды ғылымыңмен, еңбегіңмен асыра — деп бөле-жара жарлық та берген жоқ. Ендеше, софылық — барлық дін исламға ортақ және міндетті жол емес. Ол жеке басының тәні мен жанының күйігіне шыдамаған пенделердің бірен-саранының әрекеті ғана. Дін орнына софылықты ұстануға болмайды.

.. Міне, Абайдың берер тұжырымы осы.

Абай мен Қожа Ахмет Иассауидің арасындағы философиялық софылық сабақтастықты тым дәріптеп, екеуінің пікірін бір арнадан тарату — қисынсыз. Өйткені екі ойшыл да жалған жалғастық пен туыстыққа зәру емес. Себебі екеуі де бір-біріне мүлдем қарама-қарсы бағытты ұстанған, ғылыми мұраттарына “ақылмен” келген ой иелері. Қандастығын ғана сылтау етіп, қайшы келетін көзқарастарын зорлықпен телу — екеуіне де күнә.

Дініслам философтарының арасындағы үлкен даулы мәселенің бірі — “ғалами бақас” ұғымы. Мұны, “Ғаламның жаратылуы туралы пікір таласы” деп те тәржімалауға болады. Он сегіз мың ғаламның, оның ішінде, Ай, Күн, Шолпан, Жер, Сәуле, Жел, Су іспетті табиғи құбылыстардың пайда болу себептерін ашатын ғылым. Бұл мәселеге өзге діндегілер де ортақ жауап таба алмай келеді. Әзірше тоқтасқан мәміле

жоқ. Бірақ айтыс, тартыстар толассыз жүріп жатыр. Ақжан Машанов мұны:

“Ғалам бақас дегеніміз — даналық пен надандықтың майданы” — деп дәл тауып айтты.

Үздіксіз таластың майданына айналғандықтан да бұл ұғым ғылымдағы жалған бәсеке деген мағынаны да береді. Дауды — дауласу үшін туғызған жаттанды уағызшыларды Абай қатты мінеді. Әрбір пікірдің арасынан бақастық іздеу — харам пиғылдың харакеті. Бақастық үшін ғылым үйренбе. Ғылымды жақсылыққа жұмсау үшін меңгер. Анық хакім бол. Хакім — ең жоғарғы ұғым. Ол жаратушыға бір табан жақын адам дейді Абай. Ол өзінің бұл ойын:

“Адаспай тура іздеген хакімдер болмаса — дүние ойран болар еді. Фиғыл пенденің қазығы (пиғыл дүниесінің тұтқасы) — осы жақсы хакімдер, әр нәрсе дүниеде солардың истихражы (ақылы, ойы) бірлан рауаж (шешімін) табады. Бұлардың ісінің көбі — дүние ісі, ләкин осы хакімдер жасаған, таратқан істер “әддүния мәзрәғатұл” аһирет (дүние — аһиреттің егіні) — дегендей, аһиретке егіндік болатын дүние сол. Әрбір ғалым — хакім емес, әрбір хакім — ғалым... Бұл заманның молдалары хакім атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлкі бұзық пиғыл, “әлнисан ғадду ләма жаһилге” (көңілін жаманшылыққа жеңдіргендерге) хисап. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғарап-парсыдан тіл үйренсе: бірлі-жарым болымсыз сөз — бақас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түтіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады... Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ...”, — деп тәпсірлеп береді.

“Ғалам бақастың” ғұмыры келте бағыт. Бірақ та: **“Шала молда дін бұзар”** — дегеннің мән-мағынасы әлі де құнын жойған жоқ.

Абай дінді қатты ұстанды. Ал қожа-молдаларды **“білімсіздігі, бұзық пиғылы, жалған бақастыққа құмарлығы”** үшін аяусыз сынады. Өйткені олар **“дағарадай”** сәлдесін басына орап ап, **“Құранды”** теріс оқыды. Бүйтіп, өзін де, өзгені де күнәһар қылғанша, тыныш жүрсін деді.

“Ғалами бақасқа” Шаһабуддин Маржани де түсініктеме берген. Алайда Абай іспетті ашына әшкерелемегенімен де, ғакли ғылымының Ұлықбектен кейін тоқырап қалғанын осы **“ғалами бақастың”, “нақыли исламның”** кесірі деген емеурін танытқан.

III

Міне, Абайдың діни философиясына жәдидшілердің көрсеткен әсері, оның ішінде Шаһабуддин Маржанидің сыртқы ықпалы, осындай.

Әрине, мұның барлығы нақты ғылыми дәлел емес, ой ұшқындарының жарқылын ғана аңдатқан емеурін. Абай — жәдидшілердің де ойын дамытып, “өз ақылымен” тың пікірлер тұжырымдаған, өзінің ойлау жүйесі мен философиясын қалыптастырған дербес ойшыл ретінде де тұлғаланады. Бірақ та, қағидасы қатал исламияттың еркін ойына есік ашқан жәдидтік бағыттың ықпалын ескерусіз қалдыруға болмайды.

Қорыта тұжырымдасақ, Абайдың діни философиясының ұлы өзегін:

*Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз жол емес
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі Хайка жол емес, —*

деген өлең шумағы толық аңғартады.

Абай дінді рухани тәуелсіздіктің рухы, “жан қуаты” деп бағалады. Ал пенденің жаны бір Алладан басқаға тәуелді болмауы тиіс. Исламияттың ұлы ойшылы “Құран” хадистеріне мүлдем тосын және тың түсінік беріп, діни философияны жаңа сатыға көтерген:

“Ақындықтың Әбілхаят (Мәңгілік өмір сыйлайтын — Т.Ж.) суын ішкен, өлімді жеңген, мәңгілік тірлік тапқан Абайдай дана, даңғыл ақын тарихтағы өз мүшелін жыл жылдап қайырмақ”.

Ұлы Мұхтардың осынау сөзін сәл ғана өзгертіп: “Абайдың тарихтағы мүшелі мың жылдап қайырылмақ” — деген пікірмен ойымызды аяқтаймыз.

19. “ӨЗ СӨЗІМ ӨЗІМДІКІ...”

(Абай және Монтень)

Аузыңды Айға білеп, ақылыңды сауып, шабытыңды шақырсаң да, өмірлік тәжірибеден алынған қанатты сөзді халықтың өзі шығарған даналықтан асырып айта алмайсың. Сенің ақылың — бірдің ақылы, халықтың ақылы — мыңдікі. Сен бір өмірдің тәжірибесінен пікір түйесің. Ал халық тәжірибесі — миллионның тәжірибесі, мыңдаған жылдың өмірлік қорытындысы.

Сондай ғайыптан туған қанатты сөздің бірі — “Ақыл — алыс, ой — шалыс” — деген нақыл. Қай ділмардың аузына түссе де шындықты дөп басып, тауып айтқан.

Өйткені, ісі адамзатқа ақыл ортақ. Ақылмен істеген істен үлгі, ғибрат, тәжірибе аласың. Өнерін үйренесің. Ақылға сондықтан да шекара қойылмайды. Ал “ойдың шалыс екені” де рас. Ешқашанда бір адам мен екінші адамның, бір ұлтпен екінші ұлттың мүддесі мен діттеген ойы бір арадан табылмақ емес. Тек адам ойының шыңырауына жеткен данышпандар ғана өмірлік тәжірибе арқылы бір арнада тоғысып қалуы мүмкін. Олардың бірін-бірі білуі, көзбе-көз отырып пікірлесуі, кітаби дүние арқылы танысуы шарт емес. Бірінің өмір сүріп кеткенін не оның дүниеде бар-жоғын екінші дана білмеуі де мүмкін.

Бұл — даналықтың қағидасы. Монтень мен Абай да сондай өзара бейтаныс тұлғалар.

Олардың арасын үш ғасыр уақыт бөліп тұр. Тілі де, діні де, өмір кешкен ортасы да жат. Алайда. М.Горькийдің: “Араға бір ғасыр салып барып Монтень Вольтердің қолын қысты” — деп бейнелеп айтқанындай, үш жүз жылдан кейін Монтень мен Абай бір-біріне қол созды. Екеуінің де дүниеден қайтар алдында тыңшылық тінтуден өтіп, мырзақамаққа түскені болмаса, олардың мүддесін одақтастыратын ештеңе жоқ еді. Бірақ “ақыл — алыс, ой — шалыс”. Екеуінің басын артына қалдырған “Өмірлік тәжірибелері” мен “Қара сөздері” қосты. Олардың саяқ жүріп, санатқа қосқан ой ұшығын ұрпақтары жалғады. Бұл — қиыннан қиыстырған қисын емес, кәдімгі ғылыми сабақтастық. Өзгеге дәлелді былай қойғанда, Спиноза мен Спенсерді, Дрәперді, Дарвинді, Льюис пен Шопенгауэрді оқыған Абайға Лев Толстойдың сүйікті кітабы “Өмірлік тәжірибелерді” білмеді деудің өзі оғаш пікір. Қалай болған күнде де Монтень мен Абайдың ісі адамзат ойына тәжірибеден туған философиялық пайымдаулар арқылы үлес қосқаны және оны дамытқаны анық. Тіпті бір кезде Монтеньнің “Тәжірибелері” — еуропалықтар үшін, Абайдың “Қара сөздері” — қазақтар үшін тағылым оқулығының орнында да жүреді. Екеуі де даналық ойларын жеке бастарының өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, ішінара дәйекке келтіргені болмаса, қағидалы ақылгөйсуден бас тартып, пікірлерін еркін жеткізді. Даналар мен даналықты құрметтей отырып, ділмарсудан бойларын аулақ ұстады. Дербес, тәуелсіз және өз пікірін ешкімге күшпен таңбайтын ойлау жүйесін қалыптастырды.

Мұндай үлгідегі даналық кітап: Монтеньге дейін — француздардың, тіпті мұқым еуропалықтардың, Абайға дейін — қазақтардың, исі түркі қауымының арасында жазылмап еді. Бұлардан кейін де ол дәрежеге көтерілген ғұламалық пайымдаулар ұшыраспайды. Өзгені ойға алмағанда, Монтень мен Абайдың шығармаларының өзі ерекше тағдырымен бір-бірін бауырына тартып тұр.

Адамға араша жүргенмен, даналыққа дәнекер жараспайды. Олар өз ырқымен ынтымақ құрады. Еңбектерін қалай тәпсірлесен де Монтень мен Абай шамданбайды. Өйткені екеуі де өздерінің іштегі запыраны мен жалынын сыртқа шығару үшін жазған. Пікірлерін қабылдауды міндет етпейді. Монтень:

“Өзгелер үшін өзегіміз талғанша өмір сүрдік, енді тым құрығанда, қалған өмірімізді өзіміз үшін сүрейікші... Мен өзімнің пайдам туралы да, даңқымды шығару үшін де құлшынып отырғаным жоқ. Ондай жүкті көтеруге күшім де жетпейді. Бұл кітаптың басты мақсаты — өзімнің ағайындарым мен достарымның көңілін жұбату... Сөйтіп, бұл кітаптың мазмұны — менің өзім боп табыламын, ал осындай келімді-кетімді ойларға мән беріп, назарыңды саласың ба, жоқ па, ол өз еркің. Хош!” — десе;

Абай да Монтеньнің тура осы пікірін қостағандай болып:

“... Жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық, қытып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірді қайтып, не қылып өткіземіз? Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін... кімде-кім ішінен керекті сөз тапса — жазып алсын, ия оқысын, керегі жоқ десе — өз сөзім өзімдікі...” — дейді.

Жә, “ақыл — алыс, ой — шалыс” — деген. Бұл ақылмен ойлап табылған данышпандық пікір емес. Шарпысқан ойдың шалыс түсуі. Кездейсоқтық та болуы ғажап емес дейік. Бірақ:

“Ойлы сөзді ханзадалар жақтырмайды, ал қырт сөзді менің жаным жек көреді” (*Монтень*); “... Сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, сөзді танитұғын шошқаны баққан жақсы — деп бір хакім айтқан екен” (*Абай*); “Философтардың дені өзіне-өзі пікірімен өлім кесті немесе ақыл-оймен соған бойсынып, дүниеден түңіліп кетті” (*Монтень*); “... Осы жалығу деген — әр нені көрсем деген: көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің баянсызын біліп-жеткен ойлы адамнан шығады. Соншалықты өмірдің баянсызын, дүниенің әрбір қызығының артының шолақтығын көрген, білгендер тіршіліктен жалықса да болады. Бұлай болғанда: ақымақтық,

қайғысыздық та бір ғанимат екен деп ойлаймын” — (Абай) — деген пікірлердің жарыса мазмұндасып жатқанын да “Ойдың шалыстығына” жатқызамыз ба? Мұның бәрін кездейсоқтыққа тели берсек, онда кездейсоқтықтың өзі кездейсоқтық емес заңдылыққа айналып кетпей ме?

Ендеше, Монтень мен Абайдың арасындағы ой мен пікір жарыстығын даналардың өмір тәжірибесі арқылы қорытқан тұжырымдарының тоғысуы деп бағалаған және оны мойындаған жөн. Оған Мұхтар Әуезов нұсқаған дәлел де бар. Абай Лев Толстойдың шығармаларын өте сүйіп оқып, оны рухани серік еткен. Даналығын дәріптеп, інісі Шәкәрім арқылы хат жаздырып, онымен ой бөліскісі келген. Тірісінде сол мақсатына жетпегенімен Шәкәрім Абайдың дегенін орындап, Ясная Полянаға барды. Орыстың данасымен сұхбаттасты. Онда да көркем шығарма туралы емес, ғалам философияларының пікірлері хақында әңгіме-дүкен құрды. Оның ішінде марқұм Абайды мазалаған, ынтықтырған мәселелердің болуы кәміл. Ал Лев Толстой Монтеньнің “Тәжірибелерін” күн сайын парактап, өзіне жаңа пікір тауып, өзінің жүрегімен өзі сырласу мақсатында “Круг чтения” атты еңбек жазған. Мұхтар Әуезов “Қара сөзді” талдай келіп:

“Бұлар сюжетті шығармалар емес. Бұрынғы жазушылар қолданған естелік, мемуар да емес. Стиль, мазмұн жағынан алғанда осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылық, ойшылық және көбінесе адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді. Бұл шығармаларда Абай өзінің оқушыларымен әңгімелесіп, жүзбе-жүз кездесуге мәслихат, кеңес құрып отырған ойшылы ұстаз тәрізді көрінеді. Кейбір сырт сипаттарын қарағанда, Лев Толстойдың “Круг чтения” деп аталатын еңбегіне ұқсас. Толстой өзінен басқа ойшылдардың көп-көп жайлардан жазған толғаулы терең пікірлерін жиып топтап, өз оқушыларына бірнеше кітап етіп ұсынған. Бірақ Толстой “Круг чтенияда” оқушылармен тыныш, тату әңгіме өткізем дейді. Сөз бастағанда әрбір жайлардан өз ойларын келтірмейді. Абайдың “Қара сөздерінде” Сократтың сөздерін, дін үгітшілерінің сөздерін келтіргендей болады”, — дейді.

Толстойдың “Круг чтениясын” Абай сөзсіз оқыған. Оған кепілдік беруге болады. Ендеше, ондағы Монтеньнің “Тәжірибелерінен” алынған үзінділерге Абайдың назарын аударуы табиғи нәрсе. Сондықтан да Монтень мен Абайдың арасынан үндестікті іздеуіміз де заңды әрі соншалықты үмітсіз де тақырып емес. Әрине, Абай Монтеньді қандай дәрежеде білді және қалай қабылдады — деген сұраққа толық жауап

беру киын. Танымдарының тамырласып жатуы да неғайбыл нәрсе. Алайда даналардың ойының тоғысып тұруының өзі кез келген тәуекелді ақтауға татиды. Оның үстіне негізгі арна — рухани тәуелсіздік мәселесі тұрғысындағы ой өрімдері де “ұйықтап жатқан жүректі оятты”. Сондай-ақ:

“Әуелі ақылыңды, мыңды тазартып ал: бұл асқазаныңды тазартқаннан гөрі әлдеқайда пайдалы”, — деп Монтень:

*Кірлеген жүрек өзі үшін,
Тура алмас өсте жуынбай, —*

деп Абай айтқандай, біз де ойлардың ойын шайқап көрейік.

Монтень мен Абайдың: “Өз сөзім өзімдікі” — деуі, шындығына келсек, олардың сыртқы емеуріні, өздерінің ойларын еркін жеткізу үшін өзін-өзі жұбатқандары. Мұндай “қыстырмалар” ғұламалардың барлығында кездеседі. Екіншіден, дәл осы сөз екеуінің де баяндау тәсілін, шығармаларының құрылымын, тақырыпты таңдау мүмкіндігін аңғартады. Екеуі де еркін әңгіме арқылы “жанының жарасын” (*Абай*), “рухани тәжірибесін” (*Монтень*) ашады. Оларда жалаңдық жоқ. Бәрі де қарапайым тілмен, бірақ сондай түйінделген пікірмен, шымыр да ширақ баяндалады. “Жүрегінің түбіне кір жасырмайды”, “кисық, қыңыр келгендерді” (*Абай*) өздері де қабылдамайды. Өздерінің “жан тазалығына, пікірлерінің адалдығына” сенімді, мақсаттары анық. Мұны Монтень:

“Қай кезде болса да барлық адамның мақсаты біреу: ол бостандықта және тәуелсіз өмір сүру, бірақ та адамдар соған жеткізетін дұрыс жолды дұрыс таңдай білмейді”, — деп баян етеді.

Ал рухани бостандық пен азат өмір Абайдың арманы. Ол өзінің барлық қуатын ұлтының “дұрыс жол таңдай білуіне” жұмсап:

“Өстіп жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, ... өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен ізден, өрістерлік күн болар ма екен?” — деп өзегі өртенеді.

“Өрістерлік күн бар ма?” — деп Абайдың мегзеп отырғаны Монтеньнің: “еркін және тәуелсіз өмір сүру” — деген ұғымын толық жеткізеді. Ойткені Монтеньнің тұсында Францияда тақ пен діни көзқарас үшін кескілескен майдан жүріп жатқан. Лев Толстой Монтеньнің осы рухани ерлігін жоғары бағалап, “еркін тәрбие туралы бірінші пікір білдірді” — деп мақтады.

Монтень де, Абай да жан сырын сыртқа шығарудан жасқанбайды және ешкімнен еш нәрсе жасырмайды. Тіпті діни көзқарастарды да ашық талдап, өз тұстарындағы тақуа

мен молдаларды, “әулие әкейлер” мен имамдарды қатты сынады. Қатып қалған діни қағидалар қатігездік тудырды. Монтеньнің өмір сүрген кезінде сондай тәуекелшіл көзқарастары үшін Этьен Доле, Пьер де Ла-Раме, Джордано Бруно сияқты ғұламалар тірідей отқа өртелді. Сондай қауіптің төнгеніне қарамастан Монтень:

“Өзінің еркін ойы үшін адамды тірідей отқа өртеу — оның өмірін өте жоғары бағалау болып табылады”, — деп тура айтты.

Абайдың “Жиырма сегізінші”, “Отыз сегізінші” сөздеріндегі Алланы тану туралы пікірлері батылдығы жағынан Монтеньнен кем түспейді. Ол жаттандылыққа — нақыли исламға қарсы болып, олардың құдайтағаланың құдіретін бұрмалағанына ашынады. Пікірін дамыта келіп:

“Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге бола ма?” “... Егерде бұл жолы жарым жартыларына ғана (софылар мен диуаналарға) айтылған болса, жарым-жарты растық дүние бола ма? Рас болса әммаға бірдей растық болсын, алалаған растық бола ма һам ғадалет бола ма?” — деп сұрақ қояды.

Әрине, Монтень мен Абайдың жоғарыдағы сөздеріне қарап оларды дінсіз деуге болмайды. Екеуі де өз діндерін қадір тұтқан және Құдайды мойындаған. Монтень:

“Құдайдың құдіреті жердегі өлшемге сыймайды, ол одан әлдеқайда кең. Егерде құдайдың құдіретін біздің ақыл таразымызбен өлшесек, онда сөзсіз күнәға тап боламыз, жер бетіндегі қам-харакеттердің жақсы жолға қойылып, табысқа жетуіне қарай құдайды бағалауға болмайды, өйткені сол әрекетімізбен құдайдың қаһарына ұшырауымыз ғажап емес?” — десе; Абай: “... Аллатағаланың заты ешбір сыпатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сыпаттар бірлан тағрифлап (анықтап, айырып) танымаққа керек... Біз Аллатағаланы өзінің білгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім (ғұлама) ақыл еріштіре алмайды. Аллатағала — өлшеусіз, біздің ақылымыз — өлшеулі. Өлшеулі мен өлшеусізді білуге болмайды”, — дейді.

Демек, Монтень мен Абайдың Жаратушы туралы ұғымдары бір арнада тоғысады екен. Анық нәрсені дәлелдеп жатудың өзі де артық. Тек әр ұғымның астарын діни қағида тұрғысынан түсіне білу қажет. Бұл арада пәлендей түсініктің қажеттілігі шамалы.

“Бізге зұлымдықты, мейірімділікті беретін тағдыр емес, ол бізге тек шикізатты ғана ұсынады”, — дейді Монтень.

Тағдыр мен жазымышты Абай да мойындайды. “Тағдырдың жарлығын білесіздер, өзгермейді” — деп нақтылап тұ-

рып айтады. Жаратушы адамға керектінің бәрін жаратты. Бірақ: **“Жақсылық, жамандықты жаратқан — құдай, бірақ (жамандықты) қылдырған (істеткен) құдай емес; ауруды жаратқан — құдай, ауыртқан құдай емес; байлықты, кедейлікті жаратқан — құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес”**, — дейді Абай.

Монтеньнің “тағдыр” мен “шикізат” деген сөзін Абай нақты ұғыммен қолданады. Өзгеше мағына жоқ. Екеуінің де түйіні бір. Жаратушының адам игілігіне жаратқан ырыздығын қалай ұқсата аласың, ол — адамның өзіне байланысты. Қисыны келмеген іске Алланы куәға тартып, тағдыр мен жазмышқа ренжуге болмайды. “Бай қылмақ, кедей қылмақ — құдайдан” — деген сөз жай ғана сылтау. Оны жеңу үшін Аллатағалам саған қуат берді, ақыл сыйлады, ғылымды өсиет етті. Көрсін деп — көз, естісін деп — құлақ, істесін деп — қол, жүріп-түрсын деп — аяқ берді дегенге саяды екеуінің пікірі. Мұның өзі даналардың ой тоғысының ең үлкен бір дәлелі. Бір таңданарлық нәрсе қос ғұламаның орайлас ойын індете келе:

“Барлық философиялық пікірге қызығу — таңданудан басталады да, содан кейін барып зерттеу жалғасып, ақыр аяғында түк те түсінбеумен аяқталады”, — деп Монтеньнің өзі айтқан күйді біз де басымыздан кешірдік.

Оның басты себебі, Монтень мен Абайдың көзқарасының алшақтығында емес, керісінше үнемі үндесіп отыруында. Егерде:

Максат, талап, тәрбие, бала тәрбиесі, таным, бостандық, жан бостандығы, рух, рухани азаттық, діни еркіндік, еркін ой, мінез, мінездің қалыптасуы, таным, шындық, намыс, жалған намыс, жалған мақтан, жан, тән, жан мен тәnniң азығы, мейірім, қатыгездік, қызығу, қызғаныш, өмір, өмірдің мәні, тәжірибе, заң, дәстүр, билік, жүректің сипаттары, қайғы, уайым, ерік, жігер, ар, ұят, нысап, байлық, кедейлік, фани, баки дүние, өлім, ақ өлім, өлім философиясы, мәңгілік ғұмыр, құдірет, ғайыптың ісі, сезім, түйсік, хайуани және адами түйсік, жан қуаты, тән қуаты, бақас дүние мен бақас ғылым, жақсылық пен жамандық, мінәжат, сенім, махаббат пен ғадауат, тәркі дүние, өнер, сөз өнері, өз еркінді билеу, өзінді-өзің тәрбиелеу, достық пен дұшпандықтың себебі, қанағат, рахым, жалған, жалған дүние мен жалғыздық, қасаң қағида мен кисындар, сана мен сезім, болмыс пен жаратылыс, адамгершілік пен қатыгездік туралы Монтень мен Абайдың пікірлерін жарыстыра салыстыратын болсақ, онда бұл еңбектің аяғына жету үшін бір ғұмыр да аздық ететін жайы бар.

Сондықтан да, Абай айтқандай:

“Адамның адамшылығы істі бастағанынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес”, — деген пікірді қанағат етуге тура келеді.

Жоғарыда тізіліп берілген философиялық ұғымдардың әрқайсысы қақында пайымдалған ғылыми еңбектердің өзі кіші-гірім кітапханалардың сөресіне сыймайды. Білім — теңіз. Ал теңіздің суының ащылығына көз жеткізу үшін, оны тойғанша мөлдектетіп ішудің қажеті жоқ, бір тамшысын таңдайына тамызсаң да жетіп жатыр. Сондықтан да құшағың жетпейтін нәрсені құшақтаймын деудің өзі әбестік. Өйткені, Монтень мен Абайдың ұштасқан ойларын салыстырып қана өту — жеткіліксіз, олардың айтайын деген пікірінің ортақ екеніне дәлел келтіріп, түсінік беру керек. Танымның талабы осылай.

Бұл біздің жағдайымызда мүмкін емес және оның аса ділгірлігі жоқ сияқты көрінеді.

Ең бастысы — бұл екі еңбек те еркін ойдың жемісі екендігінде. Монтень мен Абай өздерінің өмірлік тәжірибесінен түйген тұжырымдарын адамның игілігіне жаратуға ұсынады. Күнделікті етекбасты өмірдің көріністеріне мән бере назар аударып, жақсылығына — сүйіндіріп, жамандығына — күйіндіріп, ақылға таразы боларлық ғибрат қалдырды.

Мағыналы өмір сүрудің кепілі — өзіне-өзі сыншы боп, әрбір әрекетіне себеп беріп, оны “жүрек-айнасына” түсіріп, көкірегіңді шаң қаптырмай тазартып отыру екен. Сонда ғана толық адам дәрежесіне — кемелдікке жетесің. “Кірлеген жүректі дер кезінде жуып” отырсаң — жан сарайың да, рух сарайың да, ар-ұятың да таза қалпын сақтайды. “Өзіне-өзі күн сайын, апта сайын, тіпті болмаса жылында бір есеп алып отырмаған адамды есті кісінің қатарына жатқызуға болмайды” (Абай). Мұны Монтень ғұлама да қостайды. Ол:

“Сократ сыйынған тәңірінің: “Өзіңді-өзің таны” — деген өсиетін шын пейілмен орындап, өзін-өзі дұшпанындай жек көріп есеп алғандықтан да, ол данышпан деген атаққа ие болды. Кімде-кім дәл осындай жолмен өз ішіне үңілсе, оның нәтижесін ешқандай қысылып-қымтырылмастан жария етуіне болады” — дейді.

Өінен-өзінің жай ғана есеп алуы “толық адам” болу үшін жеткіліксіз екен. Егерде:

“Жан қуатымен адам хасил қылған өнерлерді күнде тексерсең, (ол) күнде (үстемелеп) асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласың. Қай жоғалған өнер: “Ал мен жоғалдым” — деп, хабар беріп жат-

пайды. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қиынырақ тиеді... Жүректі: мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық — бұл төрт нәрсеменен кірлетпей, таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған нәрсенің суреті жүректің айнасына анық раушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егерде бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады. ия қисық, ия күнгірт көрсетеді. Енді ондай нәрселерден оңды ұғым болмайды”, — дейді Абай.

“Жүрек” — адамгершіліктің бейнесі, “ақылдың сауыты” (Абай). “Айна” — ар, ұят. Адам өзін-өзі тексергенде ең бірінші “жүрек айнасына” үнілуі шарт. Яғни, “ар ұялар іс қылдың ба”, жоқ па, соған көзің жетуі тиіс. Ол — табиғатқа, адамға, жанды, жансыз нәрсеге жасалған қиянат па, жоқ па, бәрібір. Тура осы талапты Монтень де қояды. Ол Абайдың сөзін:

“Табиғат — ананың таңғажайып суретін көз алдына елестете отырып, өзін соның бір бояуы санаған адам... дүниедегі құбылыстың құдіретін толық сезінеді. Мынау айдай әлем — өзінді-өзіңе толық танытатын, бізді күн сайын түзетіп отыратын қасиетті айнаның өзі”, — деп қостағандай болады.

Баяндау тәсілдері, мысалға алған дәйектемелері, ойын жеткізу мәнерлері әр қилы болғанымен де, айтар ойы және бейнелеп жеткізген теңеуі — бір нәрсе. Айна. Жай айна емес, жүректің айнасы. Ар мен ұяттың, адамгершіліктің кіршіксіз айнасы.

Абайдың ең жиі әрі қилы-қилы мағынада қолданатын сөзінің бірі — жүрек. Жүрек — кейде тура мағынасында қолданылса, көбінесе, адамгершілік, тағдыр, көңіл, өмір, махаббат, сезім іспетті жалпылама ұғымды береді. Абайдың шығармаларындағы “жүректің” образы дербес зерттеуді қажет етеді. Және адамды қызықтыратын таңғажайып тақырып. Дегенмен де, “жүрек — айна” дегенді адамгершілікке қатысты қолданды деуге толық негіз бар. Өйткені Абайдың:

*Жүректе айна болмаса,
Сөз болмайды өзгесі.
Тыңдағыш қанша көп болса,
Сөз ұғарлық кем кісі, —*

деген өлеңі сол пікірді растайды.

Мұндағы емеуріні: әуелі адамгершілігің болмаса, онда қалған ақылды тыңдамай-ақ қой. Сен сияқты жүрегімен емес, “құлағымен тыңдайтындар” онсыз да көп дегенге саяды. Яғни “Көңілсіз құлақ — ойға олақ” — дейді.

Даналардың ой тоғысуы — тұңғыық тылсым. Оған бойлау — ақылға сын. Монтень мен Абайдың арасындағы философиялық ойлардың үндестігі соны аңғартады. Бұл

мұратқа жеткізетін жалғыз-ақ жол бар. Ол — таным. Ал ең қиын жол — таным жолы. Сондықтан да ойымызды:

“Жоғарыдағы талдаған пікірлеріме қайта оралып, қадағалап айтарым мынау: ең бастысы — талғам мен ғылымға деген махаббатты ояту, онсыз біз кітап кемірген есектерді ғана тәрбиелеп шығарамыз”, — деген Монтеньнің сөзімен аяқтаймыз.

Абай мұны:

“Тегінде адам баласы — адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі — ақымақшылық”, — деп қысқа қайырады.

Ал бізге бұған қосылудан басқа амал қалмайды. Себебі жөн сөзге қарсы шығып: кімнің “есек” немес “ақымақ” болғысы келеді дейсің.

20. “ОЙЛЫ АДАМҒА ДҮНИЕДЕ ТҮК ҚЫЗЫҚ ЖОҚ...”

(Абай және көне қытай философиясындағы “өлім” мәселесі)

Өлімге өлшем жүрмейді. Анығы: кез келген өлім — ұлттық қасірет емес. Күніне мың адам пәниге келіп, мың бір адам бақиға кетіп жатады. Марқұмдардың әрқайсысына мына жалғандығы исі пенде кірпігін бұлай берсе, дүниенің көз жасы құрғамас еді. Бірақ әр адамның қазасы — аза. Ол — ең алдымен сол адамның рухының өшуі. Айналасы үшін тағы бір шырағының сөнгені. Тіршілікте жанына жақын тартқан жанашырлары үшін — уайым-қайғы.

Өлімнің өзіне өлшем жүрмегенімен де, сол өлімді өлшейтін сезімге өлшем жүрсе керек. Әйтпесе, бір адам үшін исі адамзат, мұқым ұлт, бір қауым ел, бір ру, бір топ ағайын мәңгілік қара жамылып отыра алмайды. Қанша қайғырса да белгілі бір мөлшерде сезімін тежейді. Тежей алмаса тағдырдың теліміне түскені. Мұның екінші астары — тіршіліктен жалығу, дүниеден күдер үзу, тәркі дүниеге бет алу. Ондай шешімге кез келген пенде бел буып, бетін бұра алмайды. Өлімге бойсыну үшін де сол өлімнің мән-мағынасын, тіршілік философиясын, жалғанның түпкі тұжырымын (“конечный смысл бытия”) түсінген тұлға болуы шарт. Сондай пәруәрдігер ғана өлімді өлшей алады немесе өлшеуге қақысы бар. Әрбір пенде өлімнің өлшемін кесіп-пішсе, онда осы өмірдің мағынасы жойылуы мүмкін.

Абай — өлімді өлшеген тұлға. Абай қазасы — исі адамзат ойының бір алыбының өлімі, қазақ ұлты үшін қасірет болды. Әрине, оны мұқым дүние аза тұта алмады. Оған Абай емес,

Абайдың отаршыл елдің тепкісінде өмір сүрген заманы кінәлі еді.

Өлімді өлшеп айту — тосын ұғым. Дегенмен де Абай әрбір адамның қазасының үстінде сол адамның бағасын беріп, өлімінің өкініші мен жұбанышын таразылап отырады екен. Тұрағұл Абайұлы: “Әкем айтып отырушы еді: “Қайғы жас жүрекке қатты батады екен. Бәкемнің өліміндей қатты батқан өлімді көрмедім” — деп (Құдайбердіні — Бәкем деуші еді). Мағауияның өлгендегісін айтқан жоқ, бұрынғы Оспан мен Әбдірахманның өлімін өлшеп айтып еді”, — деп еске алады.

“Оспанның өлімі — елдік пен елдіктің сыны” — депті.

Әбдірахман дүниеден қайтқанда: “Әбіштей баласы өлген әрбір әке — қалған өмірін өмір сүрдім деп есептемеу керек. Енді несіне өмір сүремін” — депті. Келіні Мағышқа басу айтқан:

*Бір шешеден туғанда
Бәрінен кетті тәуірім.
Көтермекке амал жоқ,
Көрдім дүние ауырын.
Аясаңшы, апырмау,
Әке, шеше, бауырын
... Шыны сорлы мен-дағы,
Мағаш байқап қараса, —*

деген әкелік өксігі де соны аңғартады.

Мағауияның қазасы тұсында қасіреттің уыты Абайдың бойына толық жайылып кетті. Оған өз өлімі арқылы жауап берді. Мұндай пайымдаулар көп.

Көршілес төлеңгіт елінің сыйлы биі Меңаяқ қайтқанда бата оқырға барған Абай: “Меңаяқ өзінің атының басын алып жүретін адам еді” — депті. Абайдың бұл өлшеміне риза болмаған ағайындары: “Ол не дегеніңіз, Абай-ау, Меңаяқ өз атының басын ғана емес, рулы елді билеген адам емес пе?” — депті. Сонда Абай: “Елді билеуден адам өзін-өзі билеуі қиын. Жағдайы келсе, бағы көтерілсе әркім таққа отырады. Бірақ соның буымен өзін-өзі ұстай алмай, абыройын ашатындар көп. Меңаяқ содан аулақ жан еді. Оның зор адамдық қасиетінің өзі сонда”, — деп жауап беріпті.

Бұл — дүниенің және адамның ішкі құпиясын білген адамның бағасы. Сондай-ақ көңіл жықпас үшін көңіл айтқан мезірет те емес. Өлім арқылы марқұмның тіршіліктегі бағасын, тіршіліктегі іс-әрекеті арқылы оның өлімінің өлшемін білдірген суық ақылдың жемісі. Яғни “Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме”, — деген Абайдың өз сөзінің уәжі.

Ал қазақ халқының рухани өмірі үшін Абайдың қазасы ешқандай өлшеммен өлшенбейді.

Өлімге соншама суық қарап, әр адамның қазасын өлшеп отырған Абай өзінің дәл сол жылы, Мағауияның қырқына қарсы өлетінін білген. Ағайын жұрты соған дайындалған. Жидебайдан елін көшіріп, Балашақпаққа қоныс жаңғырту — бой жасау ғана. Елдің басы қосылған жайлауда, кең жерде пәнимен қоштасуды жөн көрген. Келімді кетімді кісілердің “Бауырымдап!” келуіне ыңғайлы орын сайлаған. Мұның барлығын Абайдың бір кезде өзі жазып кеткен:

“Тағдырдың жарлығын білесіздер — өзгермейді. Пенде де бір іс бар — жалығу деген. Ол — тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны өзі тапқан емес. Оған егер бір іліксе — адам баласы құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкініп тастап кетсең де ақырында тағы келіп жеңеді”, — деген сөздің өз басына келуі еді.

Сүйікті ұлының өлімін “өлшей алмаған” данышпан Абай, оған теңер сөз таба алмай қиналған жоқ. Сол өлімге өзінің өлімін қосып өлшеуді кейінгіге қалдырған.

“Мені дерт меңдеп барады. Мағауияның қыркын мерзімінен үш күн бұрын беріңдер. Ұзамаспын” — деуі; көңілін сұрай келген дәрігер Бөжейге: “Менің дертім тәннің дерті емес — жанның дерті. Оған ем жүрмейді” — деп емделуден бас тартуы; баласының қыркын берген күні күтушілердің бәрін таратып: “Сендерге үш күн мұрсат. Демалыңдар. Үшінші күні таңнан қалмай келіңдер” — деп жөн сілтеуі бетін өлімге бұрған пенденің жай емеуріні емес.

Дәл айтқан күні таңертең көз жұмған.

Сонда мұның барлығы кездейсоқ әулиелік пе? Жоқ.

Абай өзінің “жан қуаты мен тән қуатының” сарқылғанын, енді қаншалықты күшінің қалғанын есептеп болжаған. Болжай отырып:

*Өлейін деп өлмейді өлерлік жан,
Әсте өлмесін білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлан, —*

деп, өлімге өзі де бойсынады.

Бұл өлімді әбден зерттеп білген адамның ғана қолынан келетін салқынқандылық. Мұндай салқынқандылық кез келген пенденің, оның ішінде ақылы пенденің қолынан келе бермейді. Ал Цицероннан бергі философтардың барлығы да. Монтень айтқандай, ақылын өлімге дайындалуға жұмсады.

Ең бақытты адам — өзінің бақталайына жазылған ең қиын пьесаның соңғы көрінісін жаны қиналмай, суық

ақылмен, тән рахатымен орындап, Алланың аманатын өзіне ризалықпен қайтарып берген адам. Өйткені, өлім мен өмірдің арасында ымыра жоқ. Иманды үйіріп тұрып өтірік айта алмайсың дей келіп Монтень:

“Өлім менің өмірлік әрекетімнің жемісі, менің сөздерім аузымнан ғана шықты ма, жоқ, шын жүрегімнен шықты ма, сол сәтте ғана анықталады”, — деп өзінен-өзі сынақ алады.

Абай да өміріне есеп беріп, өлімге бес жыл бұрын дайындалып қойған. Соңғы бес жылда тек қана ажалдың келетін сәтін күтумен күнелткен. Иә, өмір сүрмеген — күнелткен! Оның мұндай құмығулы көңіл күйін үйін тінтіп, тергеу үшін келген орыс тыңшылары да байқап. Абайды о дүниеге бет бұрған адам екенін ресми мәліметтерінде баса көрсетіп, жазып кеткен. Соның бір дәлелі:

*Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма,
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?
Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма,
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан,
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?
Сонда жауап бере алман мен бейшара,
Сіздерге еркін тиер байқап қара.
Екі күймек бір жанға ғаділет пе,
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.
Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! —*

деген өлең жолдары.

Бұл жай ғана өлең емес. Абайдың соңғы айтар сөзі. Өміріне есеп беріп, өлімге бет бұруы. Ол өзінің үмітсіздігін жария ете отырып, жанын түсіну үшін сауға сұрайды.

1898 жылы жазылған бұл өлең — оның өз өміріне берген қорытындысы. Өзі көп айтатын “жан қуатының” қайта бастағанын сезінген зауалды тұсы. Өлімнен сескенбей, оның бетіне тура қараған қасіретті кезеңінің басы. Бұдан кейінгі “таусыншақ күндері” сол өлімнің мән-мағынасын талдаумен, өзін-өзі іштей жеумен, ақылын кемітумен өтті. Ойы сан саққа сабылып:

*Адам ғапыл дүниені дер: “Менікі”,
“Менікі” — деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда ойла, болады не сенікі? —*

деп сұрақ қояды.

Абай дүниедегі ғұламалардың өлімі мен өмірі туралы пайымдауларының біразын ақылмен саралаған адам. Барлық діннің философиясын оқыған, көңіліне тоқыған. Соның ішінде: “Будда діні — мен айналысатын нәрсе екен. Әттең қолыма кеш түсті!” — деп өкінгені белгілі. Абай жай оқырман болып қалатын адам емес. “Будданың” ғұламалық пәлсафасын тереңдеп түсінген. Соған жаны құмартқан. “Будданың жолын” тани келіп, өзінің ақыл-ойының жемісін тергісі келді. Бірақ та “ақылы кермек татыған” тұста тағы да бір удың дәмін татуға жүрегі дауаламады. Оның кейінгі тұстағы өлеңдерінен бұл сарын анық байқалады. Әрине, мұны Абай дінін айырбастауға ынтыққан екен деп түсінуге болмайды. Будда — Абай үшін танымның бір көзі. Бұрын құпиясын білмеген ғылымның жолын тәнті көру ғана. Бір таңғаларлық жай, әлемді ақылмен табындырған даналардың барлығы да өмірінің соңында осы Буддаға бір соғып, көне қытай философиясын ақылына жұбаныш етіпті. Монтень де, Гете де, Ницше де, Толстой да, Абай да бұл салада қатты қайрат танытып, құлшына кіріспек болған. Бірақ бәрі “қолын тым кеш сермегеніне” өкінген. Мұның өзі заңдылық па, әлде таным таңсықтығы ма, кім білсін. Ұлылардың түсінігінің — тәркі дүниемен аяқталуының өзін қандай сыпат — себеппен түсіндіреміз? О дүниеден рахат іздеу олар үшін мына дүниеден тез құтылудың оңай жолы сияқтанған іспетті бір амалдары емес пе? Бойларын басқан ой мен ақылдың салмағын жеңілдетудің, одан құтылудың бір тәсілі деп қараған жоқ па екен? Ол да мүмкін-ау!

Ендеше, біз де Абайдың өлімге көзқарасын сол көне қытай деғдарлары мен әлем философтарының ойымен жарыстыра бір талдап көрсек қайтеді. Талдауға жеңіл соғу үшін біз олардың пікірін тырнақшаға алмай, өз атымыздан баяндау арқылы жеткіземіз. Таным жолындағы барлық кілтипаннның тамыры — дүниеден жалығудан басталады. Бірақ соны қалай қабылдап, шешім шығарсаң, қалған өміріннің мәні соған байланысты болмақ.

Монтень: “Өлімнің өзі — өмірден құтқаратын бостандық, сондықтан оған құшақ жая ұмтылу қажет” — дейді. Кун-цзымен (Конфуцимен) ақыл жарыстырған Мен-цзы да соған ден қояды. Ол: данышпандар өзінің тәні мен жанын дүниенің құлы етпейді. Сондықтан да қуанышы мен қайғысының өлшемі бірдей. Қараңғы баки дүниені, ақылды қамаған ой арпалысын шетке ысырып тастайды. Сөйтіп, Даомен (Мәңгілік өмір иесі) өзі жалғыз бетпе-бет шығады — дейді. Абай да сол сарынмен:

*Қараңғы саңырау қайғы ойды женген,
Еркелік пен достықты ауыр көрген.
Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты,
Күнде көріп, тұла бойы жиіркенген, —*

дейді.

Мұндағы: “қараңғы бақи дүние” мен “Қараңғы саңырау қайғы”, “шетке ысырып таста” мен “еркелік пен достықты ауыр көру” — деген ұғымдар бір мағынаны білдіреді. Абай: “Қайраттанып, сілкініп тастасаң тағы келіп женеді” — деген тағдырдың жазмышын айтады. Ал тағдырдың иесі — Алла. Демек, бәрі бір жасағанның қолында. Соны ақылмен танып, өліммен бетпе-бет жүздес дегенді емеурін етеді. Бірақ ол бұл пікірге бірден келмеген. Неше түрлі айла-амал қарастырған. “Ақ өлімді” мойындай тұра соған тең келетін дауа іздеген. Алайда:

“Ақылы түгел, ойлы адамның баласы — осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл аз ба, көп пе, жалығады. Оның үшін бәрінің айыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суи бастайды”.

Енді не шара? Пенде шіркіннің мына “кейіс дүниеге келгенде” өмір сүрдім дейтін жұбанышы жоқ па? Әлде бәрі де Абай айтқандай “жалығудан” тұра ма?

Нищсе: “Жан дегеніміз — жалығу, ол тек қызыл сөз ғана. Тәніңді күт, сонда мағына бар” — десе; Монтень: “Аз өмір сүрдің бе, ұзақ өмір сүрдің бе, екеуі де өліммен аяқталатын болған соң, бәрібір емес пе? Өзі жоққа айналатын тәнің үшін өмірдің қысқалығы мен ұзындығының пайдасы шамалы” — дейді. Қытай данасы “Хуайнаныңзы” да: сені ештеңе қызықтырмаса, ашуландырмаса, өкіндірмесе, онда бақи қараңғылығының өзі сені ең қасиетті қазынаға бастап тұр ғой. Онда ақиқат та, өтірік те, туу да, шалықтау да жоғалады — деп уағыздайды. Абай да бұған ой қосып:

*Ақыл мен жан — “Мен өзім”, тән — “Менікі”,
“Мені” мен “Менікінің” мағынасы екі
“Мен” өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан.
“Менікі” — өлсе өлсін, оған бекі, —*

деп тиянақтай түседі.

Мына дүниені қымбатсынып тұрған бірі жоқ. Өлім — олар үшін ең рахат тыныштық, барлық қам-харакеттен, азаптан арылудың ақ жолы іспетті. Абай жалғанның бұлай құбылатынын да талдап, оның тұрақсыздығын:

“Дүние бір қалыпты тұрмайды. адамның уақыты, өмірі бір қалыпты тұрмайды. Әрбір мақұлыққа құдайтағала бір қалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бір қалыпта тұра алады?” — деп баян қылады.

Абайдың мұндағы танытып отырған емеуріні — тіршіліктегінің барлығы қозғалыста. Қозғалыстың соңы — жалығу мен тоқырау. Бұл екеуі өзге өлшемге — өлімге алып келеді — деген тәмсіл. “Хуаинан-цзы” да: “**Тірімін, демек, өлімнің қарамағындамын**”, — деп жазылған.

Абай болса өзгеге емес, өзін нұсқап: “**Мен өзім тірі болсам да анық тірі емеспін**”, — дейді.

Мұның себебін, осындай тәркі дүниелік қорытындыға келіп отырған даналардың өзі түсіндірмесе, біздің ой-өреміз оған жетпейді. Тек бәрінің де пайымдауларын жарыстыра келгенде байқағанымыз, олардың “өлім өлшемі” бойынша кез келген данышпан өмірінің бір белесінде дәл осындай тұжырымға келуі тиісті екен. Сократ: “Ой қуу дегеніміз — өлімге дайындалу”; Монтень: “Соңғы жантәсілім — өмірден жалығудың соңғы сәті” — десе; қытай даналығы: “Шын дана өзінің ішкі тұжырымын санамен бекіткен кезде, бұдан хабары жоқ адамға олар тірі өлік боп көрінеді” — дейді. Абай да дәл соны растағысы келгендей:

“**Әншейін осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен бір себептен бе? — еш білмеймін, сыртым сау болса да — ішім өліп қалыпты**”, — дейді ой жарыстыра.

Абайдың өзінен бұрын өмір сүрген ғұламалардан айырмашылығы — тіршіліктен үміттенеді. Әлдеқандай жұбаныш іздейді. Өзінің “іші өлген” жағдаятын бақилық заңдылық деп қабылдамайды.

*Тіріліп өткен күнді, тағы шөлдеп,
Осы күнді күн демес қарғап, мінеп
Кейде тілеп бақ пенен тағы тыныштық,
Кейде қайғы, азапты тағы да іздеп
Кейде ойлайды жылауға қайғы зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бөрін.
Кейде онысын жасырар жұрттан ұрлап,
Кетіреді деп мазақтап жұрттың арын, —*

деп, өлімнен ойын тартқысы келеді.

Бірақ ақыры соған бойсынып: “ашулансам — ызатана алмаймын. Күлсем — қуана алмаймын, сөйлегенім — өз сөзім емес, бәрі де әлдекімдікі” — деп жұмбақ емеурін ғана танытады. Өзге ғұламаларда мұның барлығы мәңгілік тыныштықпен табысу болып табылады.

Даоның уағызы бойынша: өлім арқылы аспанның аясына

канат қағып, Тәңірдің құшағына еніп, онымен бірдей дағуаға ие боласың. Яғни әлемнің өлшемі — Тәңірдің өзі. Абай сияқты бойын тексеріп, қиналмайды. Даоның жолы — софылық жол. Ал софылықты Абай қабылдамайды. Адамды Алланың жолынан тайдыратын бағыт ретінде сынайды:

“Бұл — ұстануға келмейтін, пендені аздыратын бағыт. Адамның адамға масылдығын уағыздайтын жол. Сен үшін кім өнер құмақ, сені кім асырамақ, жауыздықпен кім күреспек? Өншейін, шындықтан, “кейіс дүниеден” бас сауғалаған бір далбаса сананың жетегінде кеткеннен не пайда? Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнде бір тыныш-тық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?” — деп кейіс білдіреді.

Абайдың өлшемі жалаң ой құған, ақыл сауған қуақы мен тақуа пәлсафашылардың тақылдақ пайымдауына негізделмеген. Барлық күйініші мен сүйініші өмірден алынған. Өз ғұмырының пайдасы мен өтеуін есепке алмаған. Абайдың философиясы — өмірлік тәжірибеден туған философия. Оны ескермей “есті кісінің” қатарына қосылмайсың. Абайдың ойының қарапайымдылығы да, күрделілігі де сонда.

Ол Даоның тақуаларына ұксап: өзіммен-өзім болсам жетіп жатыр. Дүниенің түпкі мағынасы сол, аспанның аясында үндестік тапсам, мәңгілікке жеткенім демейді. Монтеные бойсынып:

“Маған салса, құдай дәл қазір жанымды алса да ризамын, жантөсілім сәтінде қиналсам өзге үшін емес өмірім үшін қиналатын шығармын. Менің жолым ашық: мен өзімнен басқаның бәрімен де жарым-жартылай қоштасып қойғамын” — деп өзімшілдікке де баспайды.

“Ішім өлген”, “Тірі емеспін” десе де, Абай көптің мұқтажы үшін күйіп отыр. Абайдың дерті өз дерті емес, көптің дерті. Мақсатының дәл солай екенін:

*Мазлұмға жаның ашып, ишң күйсін,
Харакет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамы әуелден Тәңірі ойлаған,
“Мен сүйгенді — сүйдің — деп иең сүйсін
Көптің бәрі — көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек.
Ғаділет пен мархабат — көп азығы,
Қайда көрсең, болып бақ соған көмек, —*

деп білдіреді.

Ал мұндай “өлімді өлшеуге” аспан асты да тарлық жасайды. Сондықтан да кейде өзінің “ақылына” өзі күйініп:

“Ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын” — деп азаптан шығар жолды іздейді.

Өзіне ғана жұбаныш іздесе, онда:

“Біздің өзіміз тірі жүргендіктен ғана — айналамыздағының бәрі тірі көрінеді, біз өлген соң олар да бізбен қоса өледі. Бір өлім — екінші өлімнің басы болып есептеледі”, — деп Монтень сияқты қысқа қайыра салар еді.

Абайдың ойы осы араға келгенде тұйыққа тіреледі.

Өзінің “өлімінің өлшемін” тауып тұр. Философ ретінде жалғанның жалғандығын баяғыда-ақ аңғарып қойған. Абай үшін “өлімнің өлшемі” жаңалық емес. Бірақ әрбір өлімнен тіршіліктің мағынасын іздеген. Әйтпесе, жат жұртты былай қойып, өзінің бауыр еті — балаларының “өлімін өлшеп бер” деген ешкім жоқ оған. Өзі көңілімен екшеп, ақылымен таразылап отыр. Өлімнің өзінен мағына, көңіліне жұбаныш таппақ. Мына “сұм жалғанның” бодауы боларлық көпке ортақ ой тұтқасын ұстамақ. Ал ажал құрығының құтқармасын:

*Адамзат — бүгін адам, ертең — топырақ,
Бүгінгі өмір жаркылдап алдар бірақ,
Ертең өзің қайдасың білемісін,
Өлмек үшін туғансың, ойлан, шырақ, —*

деп өлеңмен айтып кеткен.

Абай санасын қамалаған ойдан шығар жолды өзі таппаса да, торығып, түңілгенін “жұртқа жаймай”, көптің көңілін сергіткісі келгендей сәл байыз тауып:

“Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де бір антұрғандық және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғандықтан күл, ызалы күлкінің өзі де қайғы”, — деп өз уайымын өзгеден аулақтатып әкетеді.

Қандай азапты ақыл, неткен темір төзім? Ақылға уландым десе — дегендей. Шын күліп, шын сөйлей алмаған соң, ойының да кермек татитыны анық қой. Абайды күйдіріп тұрған — ақындығы мен азаматтығы. Ұлтына деген сүйіспеншілігі. Ал өзге философтар бұл мәселе үшін онша басын ауыртпайды. Тек қана даналықтың емшегін сауған. Әрине, бұл — өзге данышпандарды өз ұлтының тағдыры толғандырмады деген пікір тудырмайды. Бірақ дәл Абайдың басындағыдай азапты олар сезінген жоқ. Азат ұлттың азат ойшылдары болды. Тәуелді ұлттың тәуелсіз ойшылы болудың өзі де адамды тірідей кеміретін құрт қой. Ол — ақылдың, ойдың, намыстың жемісі.

Дао ғұламасы:

“Жалғу мен торығу — жанның есігі мен терезесі” — дейді.

Абай сол “есік пен терезені” таба алмады. Өзінің ақылы мен жанының “есігі мен терезесі” емес, көптің көңілін жұбататын “есік пен терезені” таппады.

Себебі ол — өлім мен өмірдің мағынасын философиялық тұжырым, ғылыми қорытынды шығару үшін іздеген жоқ. Ұлты үшін ақыл азабымен алысты. Жанын жегідей жеді. Сондықтан да қытай тақуалары құсап: “Өлім — азап, шудан құтқарады, күйінішті де көрмейсің; таңғажайып кеністікке тап боласың, көзіңді күйбең тіршілікке салмайсың, ақылың еркін самғайды. Қалғып кеткендей бір рахат күй кеш, өлім өміріңді әлдилейді. Туғаның мен өлгенің бірдей болады. Өлім мен өмірдің айырмасы жоқ” — деген тақуалық уағызға қанағаттанбайды. Ондай “жеңіл олжаны” кәсіп көретін Абай емес.

*Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қылар,
Хакихат та, дін-дағы теренінде, —*

деп таным тамырын қаза береді.

Абай “Хуайнань-цзыдағы”: Аспан Тәңіріне жанымды аманатқа тапсырғанда, “ақылды еркімен жібере отырып”, соның соңына ерсең пейішке барасың — деген уәжге де ой жібереді. “Иман — парыз” туралы пікірлері соның айғағы.

Пейіш дегенің бар нәрсе ме? Бар болса — оған кім барады? Ақылы сенбей Абай еш нәрсеге аял қылмайды. Тіпті жұмаққа да сенбейді. Міне, Абайдың қасіреті осы. Ол қасірет — ақиқат пен ақылдың қасіреті.

Ол өзінің санасын өзі алдап, жанын жалған жұбатқысы келмейді. “Ақ өлімнен” де, “қара өлімнен” де мән іздейді:

*Кім жүрер тіршілікте көңіл болмей,
Бақи қоймас фанидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін таба алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей, —*

деп. ақыры-соңында ол “мінді” де табады. Мұны “Отыз төртінші сөзінде” ашық айтып, бір түйінді ұстағандай болады. Ол:

“Жұрттың бәрі біледі, өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын. Қазақ осыған да амал жоқ — нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды. Және: “һамманы жаратқан құдай бар, аһиретте сұрау алады, жамандыққа — жазғырады, жақсылыққа — жарылқайды: жазғыруы да, жарылқауы да пенде ісіне ұқсамайды, бекірек есепсіз қинауы бар, бекірек есепсіз жетістіруі де бар” — деп; “Бәріне сендік” — дейді. Жоқ, опысына мен сенбеймін. Олар: “Сендім!” — десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді. Ол екеуіне анық сенген

кісіге уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егерде осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтып түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз?” — деп сұрақ қояды.

Неткен суық ақыл! Исі адамзат данышпандары көңіл тоқтатып, адамның жұбанышы сол болар деп үнсіз қалдырған мәселеге де Абайдың ақылы байыз таппайды. Шындығында да, о дүниенің барлығы рас, ол қандай — оған ақыл жетпейді. Абай мұны мойындайды. Бірақ жұмақ па ол, жоқ, ғайып дүниесі ме? Сол жұмақтың өзінде мағына бар ма? “Абай сынына толмаған сөзді аузына алмайды” — деп замандастарының айтқан сөзінің бір шындығына дәлел осы.

Жаңағы пендені дәметтірген екі үміт — екі ұдай күйге түсу, екіге жарылу — деген сөз. О дүние мен бұ дүниенің қызығын қатар көремін деудің өзі — күпірлік. Екі дүниені қатар алдама. Бакидағы қызықтан үміттенсең — бұ дүниеде жаныңды аялама, еңбек қыл, ақылыңды сау, дүмше, дүмбілез тіршілік кешпе дейді.

Байлықты — барлық, қызықты — жұбаныш, саулықты — мәңгілік кепіл деп ұқпа. Осы өмірде көрген қызығыңа о дүниеде сұрау бар. Сонда иманды жолдас ете аласың ба, жоқ па? Оған қандай сенімің бар? Жалған намыс, “сөз сауған мақтан”, бопса мен құқай, мәрттігі жоқ “мырзалық”, қауқарсыз қарғану, салмақсыз ант қай мұратыңа жеткізеді? Екі ұшты сенім — сенім бе?

Бұл сұрақты қытай ғұламалары да қояды. Олар:

“Данқ пен билік, байлық пен пайда — бұлар өктемдіктің құралы, бірақ сол қолыңды тәңірге ұсынып, оң қолыңмен өзінді-өзің бауыздай аласың ба, бұған нақұрыс та келіспейді. Демек, өмір Тәңір дүниесінен де қымбат дегенің ғой?” — дейді.

Иә, пенде атаулы байлықтан бас тартып, өзіне-өзі қол салмайды. Өлімнен өмірді жоғары қояды. Демек, әлгі Тәңірге сендім дегені қайда? Абай осыны талдай келе:

“Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы — олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айту мүмкін емес. Олай болғанда қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы — ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса — мұсылман емес”, — дейді қатал қабақпен.

Яғни екі өмір, екі өлім, екі тумак, екі тірілмек жоқ. Бәрі де бір-ақ беріледі. Ендеше ол дүниенің, не бұл дүниенің

қамын же. Алланы да, адамды да алдама. Бір — өмірге, бір — өлімге дайындал. Сол үшін күрес деген қағида ұсынады.

Өмірді қадірлемесең өлім де сені қабылдамайды. У Гуан барлық байлығын тәрік етіп Тәңірінің құшағына кіремін деп өзін-өзі иірімге лақтырды. Бірақ оны Тәңірім қабылдамады. Себебі, тәні мен жанын қадірлемеді — дейді қытай данышпандары. Абай да өмірден мысал алып, бұл ойды:

“Егерде екі нәрсе кез болса: бірі — ахиретке керекті, бірі — осы дүниеге керекті, бірін алса — екіншісіне тимейтұғын болса; сонда біреу ахиретке керектіні алмай: “Екінші бір кез келгенде алармын” — деп, “Жоқ, егер кез келмейтұғын болса, кең құдай өзі кеңшілікпен кешірет — тағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас” — деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе ахиретті дүниеге сатқан жоқ деп нануға бола ма? ... Тілеуді құдайдан тілемей, пендеден тілеп, ...күр “Ой, Тәңір-ай!” — деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?” — деп қорытады.

Расында да, екі дүниені бірдей алдағанның несі адам? Монтень де, Ницше де, Мен-цзы да, Абай да өлімге тура кара дегенді ұстанады. Болмыстың билігіне көнесің. Ендеше санаңа сабыр бер. Тәңірге сен. Бар жұбаныш — соның қолында дегенге Абай өзінше қырынан келеді. О дүниедегі көретін қызығыңды өзің білесің. Бірақ мына дүниеде тату, дос бол. Рахатын бірігіп көр дей келе:

“Адам баласына — адам баласының бәрі дос. Не үшін десей:

дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазан, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің — бәрі бірдей;

ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, маһшарла сұрауың бірдей;

екі дүниенің қайғысына, пәлесіне — қауіп; екі дүниенің жақсылығына — рахатың бәрі бірдей екен;

бес күндік өмірің бар ма, жоқ па?.. Біріңе бірің қонақ екенсің, өзің де дүниеге қонақ екенсің;

біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің тағына, малына күндестік қылып, иә көрсеқызарлық қылып көз алартпақ лайық па?” — деп өсиет етеді.

Иә, бұл Абайдың өсиеті. Өлеңінде де соны баса айтып:

*Қай қызығы татиды қу өмірдің,
Татуды — араз, жақынды — жат қытарға! —*

деп сауал қояды.

Қайталап айтамыз, бұл — өлім мен өмірдің мән-мағынасын талдайтын философиялық пайымдау емес. Өсиет. Абайдың өсиеті.

Сонда нені медет тұтып, неге мойынсын дейді? Өлімге ме, өмірге ме? Екеуі де емес — иманға сен:

“Иман — Алланың ... пайғамбар арқылы жіберген жарлығына мойынсынып, иланбақ. Әуелі не нәрсеге иман келтірсе, соның нахтығына ақылмен” жетпек. Екінші — оқып, үйрену арқылы иман келтіріп, соны берік ұстап қалу керек. Біреу өлтіремін десе, мың кісі мың түрлі қорлық көрсетсе де, одан айнымай, шыдау керек”.

Өзге амал жоқ. Өзін де, өзгені де, адамды да, Алланы да, өмірді де, өлімді де, иманды да алдау — арсыздық. Мәселе — мұсылман дінінің тілінді “кәлимаға келтіру туралы” парызында емес, ол барлық діннің уәжінде бар. Соңғы сөзің — жаныңды бір Жаратушыға аманат тапсыруға бағышталуы тиіс.

Иманның салмағы ауыр. Зілді. Иманды алдаған адам — өз мәйітін өзі қорлаған адам. Абай жантәсілім сәттегі психологияны саралаудың қиындығын түсінеді. Сондықтан да иманның қадірін ерекше бағалайды. Ол иманды, антты бұзған:

“... Мұндай пенденің жүзі күйсін!” — дейді.

Қарғыспен тең сөз! Бұдан өткен қарғыс болмайды.

Мағынасы: өз мәйітіңді, өз өлігіңді, шіритін дененді. өшкен рухыңды сыйла. Тым құрыса, соларды қорламай өл! — деген иман үкімі. Бұл үкімді Абай:

*Дүниеге дос — ахиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей орныға алмас
Дүниеге — ынтық, машһарға — амағсыздық,
Иманын түгел деуге аузым бармас, —*

деп қостайды.

Тірі адам — тірлігін жасайды. Өлгенде — иман парыз.

Адам — өмірге жылап келеді, кейіп өледі. Оның медеті, “көр жолдасы” (*Абай*) тек қана — иман.

Демек, “Өлімнің өлшемі де” — иман!

Абайдың Өлімге көзқарасы қатты түңілуден барып қалыптасқан. Ол өмірді жек көрмейді. Қызығын иманға айыр-бастамайды. Бейіштің бағынан да, хор қызынан да, жұмақтың төрінен де дәме етпейді. Оны бір жаратушының еркіне қалдырады. Тек қана: “Көр жолдасым — иман болса екен?” — деп тілейді. Бар тілеуі:

Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме! —

деген жалбарынуға пара-пар өкініші ғана.

“Есірке!” — дейді!

Өзінің құсалы жанына бұдан басқа лайықты сөзді таба алмайды.

“Есірке!..”

О, опасыз өмір! Пендені соншама зәрезеп етіп, запы қылғаны несі екен? Жаны қысылғанда:

*Күйесің, жүрек, күйесің,
Күйгеніңнен не пайда
Дүниеде нені сүйесің,
Өмір қайда, дос қайда? —*

деп көмекке шақырғандай болады.

“Есірке!..” — дейді тағы да!

Шын жалыққан екен-ау, жарықтық? Аясақ етті! Есіркесек етті тірісінде!

Абайдың өзі бұлай құмығып өткенде, расында да:

Ойлы адамға дүниеде түк қызық жоқ, —

екен ғой дейсің.

Қандай үрейлі, зілді, ауыр әрі қатал, бірақ ғаділетті сөз!

Абай қазақта жалғыз. Сол жалғыздықтан құсалы болды. Мұның тауқыметін оның өзі:

“Дүниеде жалғыз қалған адам — адамның өлгені. Қапашылдықтың бәрі соның басында!” — деп айтып кетті.

Абай — ақыл майданында жалғыз қалған адам. Алла, мұндай жалғыздықтан сақтасын!

Абайдың жанына үңілсең — үрейленесің!

Тәні де, Жаны да мынау жалғаннан жалыққан.

Бетін теріс қаратып алып, тірі адамға тіл қатпай үш күн жатып, таң алдында: “Ух, келген екен ғой!” — деп ажалдың келгеніне қуанғандай боп күрсініп, тіршіліктен уланған ішкі жалыны сыртқа бір-ақ шығыпты.

Ақылдан уланған сана солай тыным тапты. Ақылдың азабы — қарғыспен тең екен ғой! Ақыры, “Өлген орны — қара жер — сыз болды”. Жеке зират бұйырмады. Қабірі үш рет қазылды. “Есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме” — десе, дегендей еттік-ау!..

Енді есіркейік, тыныштық тап, “күйіп тұрып сүйген жүрек!..”

21. “МЕН КЕЛМЕСКЕ КЕТЕРМІН...”

(Абайдың үрім-бұтағы немесе сөз соңы)

Өзінің өлімі арқылы мұқым ұлтты ойландырып, сол ұлттың кешегісі мен бүгінгісінің, ертеңінің мүддесін біріктіріп кететін ұлы тұлғалардың бірі — Абай Құнанбайұлы. Өйткені ол өз заманына дейінгі ісі көшпелілер әлемінің дүниетанымының, рухани болмысының, парасатының, көркем ойының барлық мүмкіндігін бойына сіңірген және сол арқылы адамзат санасының дамуына үлес қосқан дана.

Өз халқының тарихы тағдыр талқысына түскен шақта еркін елінің отаршылдықтың бұғауына ұшыраған тәуелді тұсында дүниеге келген ақын ойшыл туған ұлтының жан бостандығы үшін барлық ақыл-ойын сарқа толғады.

Көшпелі дәуірдің ең соңғы, өркениетті заманның ең бірінші ұлы ойшылы ретінде ұлттық психологияның аса қарама-қайшы шиеленіскен сәтінде өмір сүргендіктен де ол “соқтықпалы, соқпақсыз” ғұмыр сүрді. Сондықтан оның жеке басы-ның өмірі де, ұрпақтарының тіршілігі де аса зауалды күйді басынан кешірді. Нобель сыйлығының лауреаты Герман Гессенің:

“Қорыта тұжырымдағанда Гете дегеніміз — өмірден соққы жеген кәдімгі жазушыдан да жоғары ұғым, кәдімгі ұлттың ұйытқысы дегеннен де асқақ бейне... Оның барлығына көз сұғымды қадауға тырыссам-ақ болды, менің көз алдыма мүлдем басқа, жаңа, бізге бейтаныс, келбеті әлі ашылмаған, ешкім тереңіне сүңгіп көрмеген аса жұмбақ Гете — Гете ғұлама елестейді”, — деген пікірі Абайға да дәл келеді.

Кез келген ұлы тұлғалар іспетті Абай да өзінің өмірін құсалықпен аяқтады. Оның ғұмыр кешкен жағдайында бұдан өзге сыбаға құту де заман табиғатына жат еді. Ұлтының отаршылдық құрсауында рухани тұншығуы, қазақтарды жаппай күштеп шоқындыру, жазалау жасақтарын жіберіп қырып тастап, даланы көшпелілерден тазарту, жазуларын өшіріп, тарихын ұмыттыру туралы патшаның саясаты ақынның жанына батты.

Ұлтының ғұмыры тұйыққа тіреліп, жардың жағасында тұрғанын сезген Абай елінің соңғы жойылып біту қасіретін көргісі келмеді. Өмірден түңілді. Құтуші келіні Кәмәлияға: “Биыл мен өледі екенмін” — деп алдын-ала ескертуі соның айғағы. Ол ел-жұртынан оқшауланып, көп кісімен сөйлеспей, үнемі үнсіз ойланып, тұңғыық күн өткізген. Өмірінің соңында қолына қалам да, кітап та алмаған. Сөйтіп, “атадан — алтау, анадан — төртеу” боп туған Абай өз өмірін жалғыздықпен аяқтады.

1904 жылы мамыр айында өзінің күтушісіне айтқан аян-үкімі орындалды. Қыр еліне исі Еуропа мен Шығыстың мәдениетін сепкен Абайдың дәстүрін ілгері дамытады деген ең сүйікті шәкірті, үшінші ұлы Мағауия ауыр дерттен дүниеден қайтты. Бұл — Абайдың рухани үмітінің үзілуі еді.

Құсаға құса қосылып, қайғыға қайғы жамалды, Абайдың жүрегін аза жайлады. Өлімнің жақындағанын сезген ол Мағауияның қыркын мерзімінен үш күн ерте бергізіп, үшінші күні бетін ел-жұрттан теріс қаратып жатып, Шыңғыстаудың сыртындағы Балашақпақ деген жерде дүниеден өтті. Оның денесін сырғауыл бесікке салып, жүз шақырым жердегі Жидебайдағы қыстауға әкеп жерледі. Абайдың қыркын Семей қаласында берді. Сол күні түнде үлкен ұлы Ақылбай кенеттен қайтыс болды. Абай ауылы үш бірдей өкінішті қазаға ұшырады.

Сол жылы ел ішінде жұт болып, мал мен жан күйзеліске түсіп, қазақ ұлты қатты қиналысқа жолықты.

Шындығында да, бұл бүкіл Абай тұқымының басына түскен зауалдың басы еді. Жыл өткен сайын өлімге өлім, азапқа азап қосылып, бір кезде исі қазаққа үлгі болған ұрпақтан ХХІ ғасырға жалғыз ғана тұқым аманат жетті. Екі некеден туған жеті ұл, үш қыздан қалған ұрпақ сол ғана. Олар тосын дерттен кеткен жоқ, барлығы да патшалық, содан кейін кеңестік жазалау саясатының құрбаны болды.

Қуғындау мен жер аударылудың нәтижесінде Абайдың ата мекенінде бірде-бір тұқымы тұрмайды. Бұл қазақ тұрмысында кездеспейтін аса қасіретті көрініс. Бұл мағлұматтарды айтпай Абайдың үрім-бұтақтарының басына түскен зауалды түсіндіру және түсіну мүмкін емес. Исі адамзаттың қазақ даласындағы ақыл-ойының шамшырағы атанған Абайдың артында тірі қалған ұрпақтары да осал емес болатын. Олар әке ісін одан ары жалғастырды. Шығыс халықтарында әке дәстүрі қатаң сақталғандықтан да, ұлы ойшылдың ұрпақтары әкесіндей болмаса да, соған ұқсап бакты, соның жолын ұстады. Өкінішке орай, қазақ ұлтын бодан еткен Ресей империясында азаттық пен демократияға, рухани бостандыққа жол ашыла қоймады. Патша тұсында да, кеңес өкіметі кезінде де ұлттың зиялыларын жаппай жазалау, бас еркін шектеу, мысын басу, атып, жер аудару саясаты мемлекеттік басты шараға айналды. Сондай ауыр да қасіретті күй ең бірінші Абай ұрпақтарының басына төнді. Бұл жөнінен алғанда, Абайдың шығармаларынан гөрі үрім-бұтақтарының жолы болмады.

Абай үш рет неке қилырған. Ең үлкен бәйбішесі Ділдәға он алты жасында үйленген. Ол қазақтың аңызға айналған

биі Қаз дауысты Қазыбектің тұқымы, Алшынбайдың Жүсіп деген баласының қызы. Ділдә Абайдан екі жас үлкен болатын. 1924 жылы мойынсеріктің тұсында дүниеден қайтты. Ділдәдан Ақылбай (1861-1904), Әкімбай (1866-1874), Әбдірахман (1869-1895), Мағауия (1870-1904), Гүлбадан (1863-1932), Райхан (1871-1896) атты алты бала көрді. Ал екінші әйелі өзі ұнатып қосылған Айгерімнен (1856-1918), Тұрағұл (1875-1934), Мекайыл (1884-1931), Ізкайыл (1895-1929), Кенже (қыз, 1901-1932) есімді төрт бала дүниеге келді.

Абайдың көзі тірісінде және өзімен қатар өлген балаларынан басқаларының барлығының да 1924-1934 жылдардың арасында шаһит болғанын жақша ішіндегі цифрдан байқауға болады. Бұған сол жылдардың аумағында көз жұмған 8 немересін, Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жеті шөбересін қоссаңыз, ұлы ақынның ұрпақтарының қандай заман зауалына ұшырағанын аңғару қиынға соқпайды.

Қазақ дәстүрімен үйленген үшінші әйелі Еркежаннан бала сүймеген. Абайдың інісі Оспаннан көтерген Еркежанның сәбилері ерте шетінеп кеткен. Абай осы Еркежанның отауында дүние салды.

Кенес өкіметі тұсында жалғыз Абайдың емес, Абайдың әкесі Құнанбайдың да өзге балалары қуғынға түсті. Оның басты себебі: Құнанбай кезінде тек төре тұқымдары ғана сайланатын аға сұлтандық қызметке сайланып, “қарадан шыққан хан атанғандығы”, Меккеге барып қажылық етіп, қасиетті қалаға “Тақия” — мейманхана салдыруы еді. Қарағандыға қарайтын Қарқаралы қаласындағы “Құнанбай мешіті” әлі де бар. Құнанбай да, Абай да және өзге де тұқымдары 1924 жылға дейін өз аймағындағы билікті өзгеге бермеген болыс, билер еді. Сондай-ақ заманның ауқымын, дүние өркениетінің бағытын, ел болашағын, күнделікті саясаты және оның астарын қалт жібермей бағып, өзіндік бағдар жасап, іс-әрекетін белгілейтін өте сауатты, елін сүйген, талантты тұқым болатын. Ол екі биліктің тұсында да жалған даурықпаға ілеспеді.

Абайдың үлкен ұлы Ақылбай ақын, композитор болды. Ол Кавказдағы ұсақ ұлттар өмірінен “Дағыстан”, Африкадағы тайпалар туралы “Зұлыс”, Шәмілдің ұлт-азаттық көтерілісі жөнінде “Шәміл” дастандарын жазды. “Ақылбайдың әні” атты ән осы күнге дейін ел ішінде аса ынтамен тыңдалады. “Жаррах” деген дастаны бүгінгі күнге жетпеді. “Медғат-Қасым” дастаны ғана сақталған. Абайдың қолжазбалары мен балаларының шығармаларын және суреттерін, үй іші заттарын конфискеге ұшыраған тұсында Жағыпар

Мағауияұлы оны Ділдә мен Әйгерімнің зираттарының қасына көміп кетеді. Ишағы Жағыпарқызы елуінші жылдары арнайы топпен іздеп барып қаздырғанда көмбені біреу ұрлап әкеткені анықталады. Сөйтіп, бұл — Абайдың және оның балаларының рухани тоналуы болып шықты.

Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахман Томскіде, одан кейін Санкт-Петербургтағы Михайлов артиллерия училищесінде оқып, әскери қызмет істеп жүрген кезінде Алматы қаласында сырқаттан қайтты. Оның Рахила атты жалғыз қызынан қалған Ай (Мағрипа) Бестәмиқызы Жаймурзина Алматы қаласында тұрды.

Тағдыр зауалына ұшырап, ерте дүние салған осы үшеуінен басқа Абай тұқымының барлығы да кеңес тұсында әділетсіз қуғын-сүргіннің кесірінен қаза тапты. Шыққан тегі бай болғандықтан да Абай шығармалары 1933 жылға дейін даудамайдың арқауы болды. Одан кейін де оның көзқарастары бұрмаланып көрсетіліп келді. Ұлттық бодандық, рухани бостандық, діни еркіндік, таным қақындағы шығармалары теріс түсіндірілді. Ал 1927-1931 жылдардың арасында Абай тұқымының бірде-біреуі өзінің туған жерінде қалмады. Сол кездегі үштіктің тілімен айтсақ “байшыл-буржуазияның кәкір-шүкірінен (халам) толық тазартылып, тамырымен жұлынып бітті”.

Абайдың Әйгерімнен туған үш ұл, бір қызы бұл азапты түгелдей бастарынан өткерді. Ел ағасының орнын Тұрағұл Абайұлы басты. 1917 жылы қазақтың тұңғыш саяси партиясы “Алаштың” басқарма мүшесі, халық биі болды. “Алашорда” үкіметінің құрамына кірді. 1919-1920 жылдары кеңес үкіметі алаштықтарға кешірім жариялаған соң Әлихан Бөкейханов, Міржакып Дулатов іспетті мемлекет қайраткерлері Тұрағұл Абайұлының аулынан баспана тапты.

Қазақ автономиясының “Алаш Орда” үкіметінің негізін қалаушылар тұтқындалған кезде Тұрағұлға да тергеу жүргізілді. 1927 жылы жер аударылды. Баспалап жүріп Ташкент қаласының маңына орналасты. 1932 жылғы ашаршылықта Алматыға келіп, түрмеден жаңа ғана босаған жазушы Мұхтар Әуезовтің көмегі арқылы үкімет басшысы Ораз Исаевқа жолықты. Ол осы 1932-1933 жылдары “Әке туралы” естеліктер мен “Абай шығармаларының жазылу тарихы” атты еңбектерін М.Әуезовтің үйінде жатып жазды. Бұдан бұрын да М.Горькийдің, Неверовтің, Дж.Лондонның өңгімелерін қазақшаға аударған болатын. Қуғынға ұшыраған Тұрағұл Абайұлы 1934 жылы Шымкент қаласында жасырынып жүріп Мәкен деген қызының қолында қайтыс болды. Сүйегі Шымкенттегі қорғасын заводының астында қалды.

Ізкайыл мен Мекайыл Абайұлдарының тағдыры да осының керін құшты. Ізкайыл 1929 жылы қуғын мен тергеудің нәтижесінде 34 жасында өмірмен қоштасты. Ал Мекайыл Абайұлы мен Шәкерім Құдайбердіұлының өмірін кеңес өкіметінің жалдаптарының туралап атқан оғы қиды. Шәкерім Құдайбердіұлы — Абайдың немере інісі. Құнанбай-дың Құдайберді деген баласынан туған. Жасынан жетім қалғандықтан Абай бауырына салып тәрбиелеп өсірген. 1905-1906 жылдары Стамбол, Каир, Бағдал, Мекке шаһарларына сапар шегіп, қажылықпен қоса кітапханаларды да қарап шыққан. Лев Толстоймен жолығып, Шопенгауэрдің философиялық ілімдері туралы пікір алмасып, хат жазысқан. “Жолсыз жаза”, “Қалқаман-Мамыр”, “Қазақ -қырғыз һам хандар шежіресі”, “Әділ мен Мария”, “Үш анық”, “Ләйлі-Мәжнүн” іспетті дастандар мен прозалық романдардың, философиялық толғаулардың авторы. “Алашорданың” төбе бий болған.

1907 жылдан бастап Шыңғыс тауының сыртындағы жалғыз үйлі тошаласына жеке қоныстанып, жалғыз өзі өмір сүрген. Жиырмаға тарта ән шығарған. Қазақтың философиялық поэзиясы мен философиялық ағымының негізін қалаушылардың бірі.

1931 жылы Шыңғыстау ауданының тұрғындарының барлық малы тартып алынған соң ел-жұртты ашаршылық жайлады. Бұған шыдамаған халық кеңес өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. НКВД-нің А.Қарасартов бастаған жалдаптары иен қыстауда жалғыз жатқан Шәкерімді ұстап, далада атып өлтірді. Сүйегін құдықтың ішіне тастайды. Араға тура 30 жыл өткен соң Ахат Шәкерімұлы әкесінің сүйегін тауып алып, Абайдың Жидебайдағы зиратының қасына жерлейді. Абайдан кейінгі қазақтың ұлы ақыны, философы 1989 жылы ғана ақталды. Ол орыс, фарсы, түркі, араб тілдерін жетік меңгерген еді.

Мекайыл Абайұлы да сол 1931 жылғы қарулы көтерілісті ұйымдастырушылардың қатарында ұсталып, Абайдың күйеу баласы Саниязбек Медеуұлы Оразбаевпен бірге атылып кетті. Бұл көтерілістің әділетті іс үшін басталғанын тарих ақтады. Мекайыл Абайұлы қазақ халқын жорта ашаршылыққа ұшындырып, даланы олардан босату туралы әуелде патшалық самодержавие жоспарлаған, кейіннен большевиктер, сталиндік-голощекиндік “коммунистік колонизаторлық” (С.Сәдуақасов) жүйе жүзеге асырған қырып-жою әрекетіне қарсы күресіп, елінің қамы үшін қаза тапты.

Абайдың белінен тараған ұлдарының көзін осылай құртқан кеңес өкіметі оның немерелерін де жазасыз

қалдырған жоқ. Бішкек, Ташкент, Тоқмак, Жамбыл қаласына жер аударылған немерелері ашаршылықтың зардабын тартып, саяси қуғынның сүргінінде жүріп қиыншылықпен көз жұмды. Әубәкір Ақылбайұлы асқан шешен, кісіні бетке қаратпайтын суырып салма ақын болған. Інісі Исрайылмен қосылып Огинскийдің “Полонезін”, Моцарттың “Түрік шеруін”, татардың “Бала Мискенін”, “Цыган қызы Аза” тағы да басқа романстар мен қазақ күйлерін скрипка, мандолин, домбыра, сырнай, гитараға қосып, оркестрмен музыка ойнайтын болған. Бұған бүкіл Абай ұрпақтары қосылған. Оларға еуропалық өнерді арнайы үйреттірген Абай еді. Ақылбайұлы Әубәкір “Шыңғыс таумен қоштасу” атты өлеңінде өзінің тағдырын, қуғынға, тәртіге, ашаршылыққа ұшырағанын толғана жариялайды. Ақыры, босқында жүріп көз жұмды. Зүбәйір Тұрағұлұлы осындай тауқыметпен 1933 жылы пәнімен қоштасты. Абайдың аса бір үмітті немересі Жебірейіл Тұрағұлұлы 1930 жылы Ташкент қаласында Орта Азия ауыл шаруашылық мақта институтында оқып жүргенде өлді. Өнші, әдебиетші, күйші болатын.

Абайдың үміт еткен сүйікті ұлы, еуропалық романдары мен өнерін ел ішінде насихаттап, ауызша таратушы, әдебиет сыншысы ретінде танылған Мағауия Абайұлының отбасы да ауыртпалықты көп көрді. Абайдың бірінші әйелі Ділдә 1924 жылы (кей деректе 1926 жылы. Біз М.Әуезовтің дерегіне жүгіндік) кіші ұлы Жағыпардың қолында дүние салды. Жағыпар 1927 жылы тәртіге түсіп, бас паналап орыс ішіндегі Ульба-форфост деген жерде қоныс аударып, мұғалімдік етеді. Мағауияның әйелі Дөмегөй және Мұхтар Әуезовтің жары болған, таптық тұрғыдан күйінді боп, арандатушылардың кесірінен ажырасып тынған Кәмилә Мағауияқызы Қазақстан мен Қырғызстанның біраз жерін қайғылы қам көңілмен аралап, өмір сүру үшін қажырлықпен талпынып, ақыры ашаршылықтан сүзіліп жүріп, Арқаға аты шыққан ару осы Жағыпардың шаңырағында 1932-ашаршылық жылы дүниенің опасыздығы туралы опық жеп жатып күрсіне көз жұмды. Араға екі жыл салып барып Жағыпар да өмірмен қоштасты. Сөйтіп, 1934 жылы Абайдың ең соңғы ұлы мен немерелері толықтай “тамырымен қиылып”, кеңес өкіметі мақсатына толық жетті.

Тек Бішкекке кетіп (жер аударылып), ашаршылық жылдары тігіншілік өнері қолғабыс тигізіп, базарға тақия, қамзол, орамал іспетті ұсақ-түйекті тігіп, соны сатып күнелткен Уәсилә Мағауияқызы ғана аман қалды. 1934 жылы қазақтың опера және балет театры ашылғаннан кейін Мұхтар

Әуезов Үәсиләні сонда ұлттық киім тігетін шебер етіп орналастырды. Үәсилә өте зерек, алғыр, Абайды көзі көрген парасатты адам еді. Ол өзінің тігіншілік өнері арқылы жиырма жылдың ішінде толықтай жоғалуға айналған ұлттық өрнектер мен киім үлгілерін қалпына келтіріп, қазақ өнерінің жаңа арнасының дамуына зор үлесін қосты. Үәсиләнің үлгісімен тігілген киім-кешектер Абай атындағы опера және балет театрының, М.Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасында әлі де пайдаланылып келеді. Қазір де соған қарап көшпелі өмір тұсындағы қазақтың киіз үй жиһаздары мен киім үлгісін, ою-өрнектерін, қолданбалы өнер бұйымдарын сол Үәсиләнің үлгісіне қарап жасайды. Үәсиләнің және Бәстәми Мұсабаевтың, Әрхам Ысқақовтың, Қатпа Қорамжановтың (Абайдың күтушісі болған) әңгімелерінің негізіне сүйене отырып, Абайдың рухани баласы Мұхтар Әуезов “Абай жолы” эпопеясын жазды. Ол дүние жүзінің отыздан астам тіліне аударылды. Лениндік және Мемлекеттік сыйлыққа ие болды. Үәсилә Мағауияқызы 1954 жылы Алматыда жерленді.

Тағдырдың тәлкегімен сан-саққа бытырап, әр жердегі балалар үйі мен жатақтарда өмір сүрген Абайдың шөберелері бір-бірін жақын танымастан Ұлы Отан соғысына аттанды. Ғабдісәлам және Әлихан Әубәкірұлы Ақылбай немересі, Енгіман мен Ехсан Әбдірахман немересі, Берекехан мен Жошыхан Мағауия немересі, Ғұзайыр мен Әлішер Мекайылұлы Абай немересі, Тоқташ Зікайылұлы Абай немересі, Алпаш (Алыпарсылан) Жебірейілұлы Тұрағұл немересі және Ишағы Жағыпарқызы Мағауия немересі, жиыны он үл бір қыз майданға қатысты. Олардың арасынан екеуі ғана Алпаш Жебірейілұлы мен Қиыр Шығыста авиapolкта болған Ишағы Жағыпарқызы ғана аман оралды. Алпаш Жебірейілұлы 1990 жылы Алматыда қайтыс болды.

Тағдыр тозағының торынан сүзіліп шыққан Абай ұрпақтарының ХХІ ғасырға тірі жеткендері — Мәкен Тұрағұлқызы Абай немересі (2000 жылы дүниеден қайтты), Ишағы және Ғазел Жағыпарқыздары. Ай (Мағырипа) Әбдірахман немересі, Күлзипа және Нәзипа Исырайылқыздары Ақылбай немересі. Ұлдан жалғыз-ақ еркек кіндікті қалды. Ол — Айдар Бағыфурұлы Ақылбаев, 1949 жылы туған. Геолог. Оның жалғыз ұлы Данияр Санкт-Петербургтегі гидрометерогелогия институтының мұхиттану (океанология) факультетін тәмамдады. Қазақтың тұңғыш Жан Кустосы бола ма, жоқ па, оны болашақ көрсетеді. Ал ондай мүмкіндік Даниярдың тегінде (генасында) бар. Бұл шежіреге

қазақ дәстүрі бойынша Әбдірахманнан басқа қыздан тараған тұқымдарды қосқамыз жоқ.

Айта кететін бір жайт, қудалауға түскен тек қана Абай ұрпақтары емес, исі Ырғызбай тұқымдары да сол күйді басынан кешірді. Соның ішінде Абаймен бірге туысқан он баланың біреуі Смағұлдың үрімі еш хабарсыз ғайып болған. Абайдың тұңғыш кітабын 1909 жылы Санкт-Петербургтан шығарған Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаевтың Даниял атты мемлекет қайраткері болған ұлы 1930 жылы бір рет ұсталып босатылды да. 1937 жылы ату жазасына кесілді Әрхам Кәкітайұлы Абайдың Семейдегі мұражайының іргесін қалады. Ақын турасында естелік қалдырды. Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге көп үлес қосты. Әрхамның үрім-бұтақтары өзінің туған жерінде тұрады.

Сондай-ақ 1927-1931 жылдары Ырғызбай тұқымдарын жаппай жазалау науқанында большевиктік террор мен “коммунисттік колонизаторлық” саясатқа қарсы болған Абайдың бірге туған ағаларының балалары Бердеш Құнанбаев пен Зият Шәкерімұлы Құдайбердиев 1931 жылы Қытай жеріне ауып кетті. Зият Шәкерімұлы Шығыс Түркістанда мәдени үйірме ашып, газет шығарды, ойын-сауық үйірмесін құрды. 1938 жылы НКВД-ның барлаушылары ұстап әкетті. Зиятты Монғол Республикасында атылды деген жорамал бар. Анық-қанығы белгісіз. Зият пен Бердештің балалары елуінші жылдардың аяғында қазақ еліне қайтып оралды. Олардан еркек кіндікті ұрпақтар бар. Бердеш Әзімбайұлы отанына қайтып келген соң да тергеуге алынды. Бірақ жаппай кешірім жариялаған жарлық шыққан соң босатылып, өзінің туған жерінде қайтыс болды.

Сөйтіп, соңғы жетпіс жылдың ішінде Абайдың екі әйелінен туған 10 баласы мен 19 немересінен жалғыз-ақ ұл бала қалды.

Шәкерімнің Сүфиян, Ғафур, Қабыш атты ұлдары да кеңестің қуғынында ажал тырнағына ілікті. Ғафур 1929 жылы түрмеде өзіне-өзі қол салды. Скрипкашы, музыкант, ақын Қабыш Шәкерімұлы 1932 жылы ашаршылықта айдалада қаңғып өлді. Кәмилә Ғафурқызы тірі. Ахат Шәкерімұлы ұзақ жылдар бойы шет жақта тасаланып жүріп, 1961 жылы елге қайтып оралды. 1984 жылы дүние салды. Дәулет Физулиұлы Ахат немересі Алматыда.

Жарық дүниеге келген әрбір адамның ұрпақтарының үзілуі үлкен қасірет. Сол ұрпақпен бірге тектік негіз де (генафонд) жойылады. Оны қайта қалпына келтіру құдіреті күшті табиғаттың да қолынан келмейді. Оның ішінде тектік

әрі рухани мәйектің өшуі ұлт үшін орны толмас өкініш. Белгілі бір тек сол халықтың рухани жұбанышы және ұлы тұлғаның ұлт ішінде өмір сүргендігінің тарихи кепілі.

Әлем тарихына көшпелілер әлемінің қайталанбас ұлы парасаты мен адамгершілік сезімінің, ақыл-ойының жиынтық тұлғасы ретінде үлес қосқан Абайдың рухани көркем әлемі мен оның үрім бұтақтарының дамуы арасындағы тағдырдың кереғар сыйын толық түсіндіріп беру мүмкін емес. Абайдың ұрпақтары туралы сөз қозғағанда қуғындалды, атылды, жер аударылды, ашаршылықтан өлді деген тіркестердің жиі қайталануы ұлттың тағдырының бостандықта дамымағанын көрсетеді. Зорлықпен таңылған өлім бүкіл Абай үрімін отап түсірген дүлей күшке ұқсайды.

Бұл тек ұлы тұлғалардың ғана қасіреті емес, исі ұлттың қасіреті еді.

Сондықтан да қазақ елі тәуелсіздік алған тұста Абай сияқты әлемдік тұлға арқылы өзінің рухани күші мен мәдени өресін, тәуелсіз ұлт ретінде еркін өмір сүруге кепілдігі бар екенін дүние жүзіне дәлелдеуге мүмкіндік алуы — қазақ ұлты үшін тарихи құбылыс және өте оңтайы келген сәт. Осы арқылы тұйыққа тірелген өмір соны тыныспен жаңа арнаға жол табатыны күмәнсыз.

Біз соған сенеміз және кепілдік береміз.

МАЗМҰНЫ

“ҚАЙҒЫ ШЫҒАР ІЛІМНЕН...” (Ой қайрағы)	3
1. “ТҮЗЕТПЕК ЕДІМ ЗАМАНДЫ...” (Абай және отарлау саясаты)	12
2. “ӨЗ ҚОЛЫҢНАН КЕТКЕН СОҢ ЕНДІ ӨЗ ЕРКІҢ...” (Абай және рухани бостандық мәселесі)	19
3. “ӨҢКЕЙ ЖАЛҒАН МАҚТАНМЕН, ШЫННЫҢ БЕТІН БОЯДЫ” (Абай және жалған намыс, орынсыз мақтан мәселесі)	34
4. “ЖАЛЫНАМЫН, МҮНДАЙ СӨЗ АЙТПА БІЗГЕ ...” (Абай және идеологиялық тәуелсіздік мәселесі)	51
5. “ӨЗІМДІКІ ДЕЙ АЛМАЙ ӨЗ МАЛЫҢДЫ...” (Абай және экономикалық тәуелсіздік мәселесі)	66
6. “БАС-БАСЫҢА БИ БОЛҒАН ӨҢКЕЙ ҚИҚЫМ ...” (Абай және тәуелді билік мәселесі)	89
7. “ҚУ ТІЛМЕН ҚҰЛЫҚ САУҒАН ЗАҢЫ ҚҰРЫСЫН ...” (Абай және дәстүр мен тәуелді заң мәселелері)	110
8. “АДАМДЫ СҮЙ, АЛЛАНЫҢ ХИКМЕТІН СЕЗ...” (Абай және діни таным мәселелері)	160
9. “ИМАН ІЗДЕ!...” (Абай және шоқындыру саясаты)	182
10. “САУДАСЫ АР МЕН ИМАНЫ...” (Абай және “әулие әкейлердің” миссионерлік ілім)	200
11. “ОЙЫНДА ЖОҚ ОЛАРДЫҢ, ШАРИҒАТҚА ШАЛАСЫ...” (Абай және шоқындыру мектептері)	221
12. “КӘПІР КӨЗДІҢ ДҮНИЕДЕ АРАНЫ ҮЛКЕН...” (Абай және православиелік жазалау саясаты)	241
13. “КӨНІЛДЕ — ҚАЙҒЫ, ҚАЛЫҢ ЗАР, АЙТАТУҒЫН СӨЗІМ БАР...” (Абай және Ницше)	262
14. “АТА-АНАҒА КӨЗ ҚУАНЫШ...” (Абай және баланың еркін тәрбиесі)	281
15. “ЫНСАП, ҰЯТ, АР, НАМЫС, САБЫР, ТАЛАП...” (Абай және “толық адам” мәселесі)	294
16. “БҮЛ СӨЗІМДЕ ЖАЛҒАН ЖОҚ...” (Абай және ұлттық намыс мәселесі)	301
17. “ЖЫЛЫ ЖҮРЕК СУЫНДЫ, ЖАРА ТҮСТІ...” (Абай және Гете)	320
18. “МҰНЫ ЖАЗҒАН КІСІНІҢ АТЫН БІЛМЕ, СӨЗІН БІЛ!” (Абай және исламияттағы жадиттік бағыт)	349
19. “ӨЗ СӨЗІМ ӨЗІМДІКІ...” (Абай және Монтень)	375
20. “ОЙЛЫ АДАМҒА ДҮНИЕДЕ ТҮК ҚЫЗЫҚ ЖОҚ...” (Абай және көне қытай философиясындағы “өлім” мәселесі)	384
21. “МЕН КЕЛМЕСКЕ КЕТЕРМІН...” (Абайдың үрім-бұтағы немесе сөз соңы)	398

Художественное издание

ЖҰРТБАЙ Тұрсын Құдакелдіұлы

КҮЙЕСІҢ, ЖҮРЕК... СҮЙЕСІҢ...

**(Абай “Жан бостандығы...”
немесе рухани тәуелсіздік)**

(на казахском языке)

Редакторы *К.Хамзақызы*

Көркемдеуші редакторы *Н.Нұрмұханбетов*

Техникалық редакторы *Ф.Овчиникова*

Терген *Л.Темірбекова*

Қаттаушы *А.Бидашева*

ИБ № 239

Теруге 4 01.01 жіберілді.

Басуға 5.07 01 қол қойылды.

Пішімі 84х108 1/32. Офсеттік № 1 қағаз.

Қаріп түрі “Таймс”. Шартты баспа табағы 21,4.

Есептік баспа табағы 23,0. Тарадымы 1000 дана.

Тапсырыс № 553. Бағасы келісімді

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат
және қоғамдық келісім министрлігі ЖШС “Санат”
баспасы, 480012, Алматы қаласы,
А.Байтұрсынұлы көшесі, 65 “А”.

Кітап ЖШС “Санат” баспасының компьютерлік
орталығында теріліп, қатталды.

Республикалық мемлекеттік қазынашылық
кәсіпорын “Жедел басып шығару баспаханасы”
480016, Алматы қаласы, Д.Қонаев көшесі 15/1-үні.

Тұрсын Құдакелдіұлы Жұртбай-
1951 жылы 15 тамызда туған. Жазушы, ғалым,
филология ғылымдарының докторы.

“Қоныр қаз”, “Жүрегімде-жұмыр жер”,
“Бесқарагер, жер бесік”, “Дара тұлға”, “Бейуақ”,
“Дулыға” (1-2 кітап) “Кетбұға”, “Бесігіңді түзе!..”,
“Талқы”, тағы басқа да жиырмаға жуық
кітаптары жарық көрді. Шығармалары мен зерттеу
еңбектері 15 тілге аударылған.

Қазақстан жазушылары одағының Ш.Құдайберді-
ұлы атындағы “Алаш” және І.Жансүгіров атындағы
әдеби сипықтардың лауреаты. “Күйесің, жүрек...
сүйесің” атты бұл шығармасы ұлттық рухани
тәуелсіздік мәселесіне арналған алғашқы зерттеу
болып табылады.

Тұрсын
ЖҰРТБАЙ

“Күйесің,
жүрек...
Сүйесің.